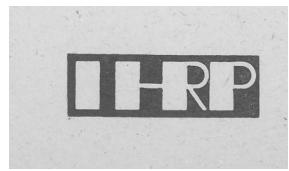

DRAGUTIN GRGUREVIĆ

**Devetnaesta
sjevernodalmatinska
divizija**

ZAGREB 1964

INSTITUT ZA HISTORIJU RADNIČKOG POKRETA

INSTITUT ZA HISTORIJU RADNI KOG POKRETA
PRILOZI ZA POVIJEST SOCIJALISTI KE REVOLUCIJE

D R A G U T I N G R G U R E V I

**DEVETNAESTA
SJEVERNODALMATINSKA
DIVIZIJA**

Z A G R E B 1964

Recenzenti:

VASO BOGDANOV
MILAN KUPREŠANIN

NAPOMENA UREDNIŠTVA

Rad na knjizi »Devetnaesta sjevernodalmatinska divizija« započeo je 1960. godine, kada je na inicijativu grupe bivših boraca i rukovodilaca te Divizije osnovan redakcioni odbor, koji je autoru ove knjige Dragutinu Grgurevi u, borcu Divizije od asa njena osnivanja, povjerio zadatak da što potpunije i vjernije prikaze borbeni put 19. sjevernodalmatinske divizije i njen udio u narodnooslobodila kom ratu i socijalisti koj revoluciji.

U taj redakcioni odbor ušli su Milan Kuprešanin, generalpukovnik, prvi komandant Divizije; Petar Babić, generalmajor, politički komesar Divizije; Stanko Parma, kontraadmiral u penziji, komandant 1. brigade a zatim Divizije; Ilija Radaković, generalmajor, politički komesar 6. a zatim 5. brigade; Ante Gvardiol, pukovnik, komandant 5. a zatim 7. brigade; Rade Guberina, major, i autor Dragutin Grgurević.

Zamisao autora o na inu obrade, a zatim oblik i sadržaj rada nastalog u suradnji s mnogim borcima i rukovodiocima Divizije, koji su svojim sjećanjima upotpunili sliku tadašnjih ratnih i revolucionarnih zbiljanja, ovaj je redakcioni odbor u cijelosti odobrio. Egzaktnosti izlaganja i vjerodostojnosti sadržaja u mnogome je pridonio redaktorski rad Petra Babice i Milana Kuprešanina, a uvodni tekst je pripremio Rade Guberina u suradnji s autorom.

Nakon osnivanja Instituta za historiju radni kog pokreta u Zagrebu, Institut je u sklopu svoje znanstveno-stručne i izdavačke djelatnosti

preuzeo rukopis s namjerom da ga objavi u okviru svoje stalne biblioteke »Prilozi za povijest socijalisti ke revolucije«. Znanstveno-stru nu recenziju Institut je povjerio akademiku prof. dru Dasi Bogdanovu i generalpukovniku Milanu Kuprešaninu. Recenzenti su dali vrlo korisne primjedbe i sugestije, koje je Uredni ki odbor Instituta u okviru svojih koncepcija o karakteru i fizionomiji ove biblioteke uglavnom prihvatio. Na osnovu toga autor je rukopis obradio i dopunio, a preostale poslove u vezi s pripremanjem rukopisa za štampu izvršio je urednik knjige Stjepan S etari, suradnik Instituta, koji je izradio kazalo osobnih imena i kazalo predmetnih pojmova i geografskih imena. Tako je ova knjiga dobila svoj definitivni oblik u kojem e predstavljati koristan doprinos historiografiji narodnooslobodila kog rata i socijalisti ke revolucije u Hrvatskoj i u Jugoslaviji.

KRATAK PREGLED RAZVOJA USTANKA
I NARODNOOSLOBODILA KE BORBE
U SJEVERNOJ DALMACIJI

1941 - 1943.

S J E V E R N A D A L M A C I J A

194 1 - 1 94 3.

Sjeverna Dalmacija zahvaća teritorij između rijeka Krke i Zrmanje do linije Strmica-Plavno, zadarsko i šibensko oto je, Šibenik s najблиžom okolicom, Drniš s Prominom i jugozapadne padine Velebita na desnoj obali Zrmanje. Isto to područje, osim sjeverozapadnog dijela, pretežno je brdovito. Predio između Karina, Benkovca, Skradina i rijeke Zrmanje naziva se Bukovica. Bukovica je visoravan preko kojeg se proteže pojednostavljenog gorja istoimenog naziva.

U 1941. godini na prostoru sjeverne Dalmacije živjelo je oko 250 hiljada stanovnika hrvatske i srpske narodnosti. Stanovništvo se bavilo zemljoradnjom, sto arstvom, zanatstvom ili je bilo zaposleno u industriji, a u primorju se bavilo i ribarstvom. U nekim predjelima, do tog razdoblja, bilo je nepisano preko 75 posto stanovnika. Glavni administrativni, kulturni i privredni centri bili su Šibenik, Knin i Benkovac. Zadar s užim područjem nalazio se pod vlašću fašističke Italije.

Aprilski rat 1941. godine imao je u ovom dijelu Dalmacije iste karakteristike kao i u ostalim krajevima Jugoslavije. Narodne mase bile su spremne da pruže otpor talijanskom fašističkom agresoru, ali su bile onemogućene izdajom i petokolonaštvo u vrhovima vojne i civilne uprave, kako u komandi Jadranske divizije, tako i u organima državne uprave.

U toku kratkotrajnog aprilskog rata i po njegovu završetku na području sjeverne Dalmacije upale su dvije talijanske kolone, jedna iz Zadra, a druga preko Like. U isto vrijeme pojavile su se i manje ustaške grupe koje su razoružale dijelove jugoslavenske vojske i pristupile (u nekim mjestima) osnivanju kvislinške ustaške tzv. Nezavisne Države Hrvatske (NDH).

Jedini znani otpor fašističkom agresoru pružile su pješadijske jedinice bivše jugoslavenske vojske kod Oštova, i to talijanskoj koloni koja je nadirala iz Zadra prema Kninu. U danima aprilskog rata organizacije Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) poduzimale su niz mjeru da bi ojačale otpor masa. Šibenska partitska organizacija tražila je od komande grada da naoruža

omladinu, a komandantu ratnog broda »Zmaj« ponudila je da u sastav svoje prorije ene posade uzme za borbu oko 60 lanova Saveza komunisti ke omladine Jugoslavije i Komunisti ke partije Jugoslavije. Me utim, ni jedan ni drugi prijedlog nije bio prihva en.

Rimskim ugovorom izme u Paveli a i Mussolinija, 18. svibnja, sjeverna Dalmacija je pocijepana. Njen ve i dio - do linije Privlaka-Planinski kanal, Novigradsko more - rijeka Zrmanja (isklju uju i Obrovac, Žegar, Ervenik), Pa ene, sa šibenskim podru jem, svim zadarskim i šibenskim otocima - pripao je fašisti koj Italiji. Manji dio, kninski kotar i najsjeverniji dijelovi Bukovice pripali su ustaškoj tzv. NDH.

Na anektiranom dijelu Dalmacije zajedno s Bokom kotorskom talijanski okupator je osnovao guvernorat Dalmacije sa sjedištem u Zadru. U sjevernoj Dalmaciji osnovana je zadarska prefektura, a u svim op inama postavljeni su fašisti ki op inski komesari.

Na podru ju koje je pripalo tzv. NDH osnovana je 10. lipnja velika župa Bribir-Sidraga sa sjedištem u Kninu. Op ina Obrovac ušla je u sastav senjske župe. Do sredine lipnja ustaše su imale formirane tabore i župsku redarstvenu oblast.

Na anektiranom teritoriju okupator je držao jake vojne snage: tako da su tu pred ustanak bile talijanske »zadarske trupe« s tri pješadijska bataljona; pet artiljerijskih diviziona, zatim legija crnih košulja, bataljon karabinjera, bataljon finansijske straže, samostalni motomomehanizirani bataljon, 7 do 8 mitraljeskih eta i još neke manje jedinice. Osim toga, s dijelom snaga na anektiranom, a dijelom na podru ju NDH, nalazila se talijanska divizija »Sassari«, sastavljena od dva pješadijska, jednog artiljerijskog puka i jedna legija crnih košulja. U sjevernoj Dalmaciji bila su još raspore ena tri diviziona artiljerije, dva samostalna bataljona, etiri posadna bataljona, dva bataljona karabinjera, bataljon tenkova i neki manji dijelovi, neposredno pot ijeni Štabu talijanskog 6. armijskog korpusa sa sjedištem u Splitu. U primorskim mjestima nalazile su se manje talijanske mornari ke snage s plovnim objektima koje je Italija zaplijenila bivšoj jugoslavenskoj mornarici. Od ustaških i domobranskih snaga u kninskom kotaru i okolici nalazili su se dijelovi 15. pješa ke i 2. oružni ke pukovnije.

Pošto je uspostavio civilnu vlast, okupator je otpo eo s »talijanizacijom« u svim oblastima života sjeverne Dalmacije. Ustaše koje su imale male snage i veoma mali broj pristaša, oslanjaju i se na okupatora, najprije proganjaju srpsko stanovništvo kninskog kotara, a zatim prelaze na masovna uništavanja.

Petnaestog lipnja jedna grupa ustaša upala je u Žagrovi , Plavno i Golubi , pohvatala 62 seljaka, dovukla ih u Knin i poslije nekoliko dana mu enja pobila; u no i od 19. na 20. lipnja grupa ustaša pohvatala je u Kninu i Kninskom polju 76 Srba i poslije mu enja pobila ih na Promini; dana 22. lipnja ustaše su u selu Pola i ubili 8 odraslih i 4 djeteta, a sobom su poveli 29 seljaka i zatim ih pobili. Zlo ini ustaša nad golorukim srpskim stanovništвom, uglavnom seljacima, množili su se iz dana u dan na podru ju Kninske krajine isto onako kao u susjednoj Vrli koj krajini, na podru ju Bosanskog Grahova, Srba, Lapca

i Gra aca. Ustaše su tako za samo desetak dana u mjesecu srpnju ubile u op ini Promini oko 40 seljaka, u op ini Drnišu oko 130 osoba, od kojih 27 žena i 19 djece. Dana 15. srpnja ustaše su izvršile pokolj nedužnog i golorukog srpskog stanovništva u Kova i u i Strmici (selima sjeverno od Knina), Vrbaniku i Ljuba u (selima južno od Knina) i na podru ju Promine. Talijani koji su imali stvarnu vlast i na podru ju kninskog kotara mirno su promatrali zlo ine ustaša, koje su oni »školovali« u Italiji i dovodili ih na vlast. Tu i tamo oni »spašavaju« pojedine žrtve, u prvom redu one iz buržoaskih redova i prebacuju ih na anektirano podru je (u Kistanje, Benkovac i Šibenik) kako bi ih ve sutra upotrijebili za ostvarivanje svojih planova.

Rukovodstva gra anskih partija prepustila su srpske i hrvatske mase okupatoru i ustašama. Dio rukovodstva Hrvatske selja ke stranke ovoga kraja podržalo je stvaranje NDH. Dio njenog doskorašnjeg rukovode eg aktiva postao je nosilac ustaške vlasti u župi Bribir-Sidraga. Ostalo rukovodstvo koje se zadržalo na anektiranom podru ju u danima ustanka nije prihvatiло zahtjev predstavnika Okružnog komiteta KPH za sjevernu Dalmaciju da se osnuje akcioni odbor radi jedinstvene borbe protiv okupatora. Ono je, naprotiv, isticalo parolu da »još nije vrijeme« i da e »o sudbini malih naroda odlu ivati velike sile«.

Rukovodstva Jugoslavenske radikalne zajednice, Jugoslavenske nacionalne stranke, bivši narodni poslanici i senatori, predstavnici srpske buržoazije protivili su se stvaranju tzv. NDH i radili na tome da se podru je kninskog i gra kog kotara priklju i Italiji.¹ Kada su po eli ustaški zlo ini, svi dotadašnji »vo i« napuštaju srpske mase i bježe pod okrilje talijanskog okupatora.

Tako je do kraja lipnja 1941. godine politi ka situacija u sjevernoj Dalmaciji bila prili no jasna: i srpske i hrvatske mase napuštene su od svojih »predstavnika«; jedino je Komunisti ka partija Jugoslavije ostala uz mase i radila na obrani nacionalnih i socijalnih interesa Hrvata i Srba.

Talijanskom okupatoru je pogodovala suprotnost izme u srpske i hrvatske buržoazije, odnosno njenih politi kih predstavnika. Okupator je podsticao šovinisti ke istupe i ustaška zvjerstva nad nedužnim srpskim stanovništвом. S druge strane, on se povezivao sa »istaknutijim« srpskim li nostima. Tako je 23. srpnja u Benkovcu došlo do sastanka izme u predstavnika Guvernatorata za Dalmaciju i nekoliko »vi enijih« Srba iz kninskog, gra kog i bosansko-grahovskog kotara.⁴

Na sastanku je zaklju eno da e svi oni raditi na tome da se kninski i gra ki kotar pripove Italiji i da e se zajedno boriti protiv »komunisti kih bandi«.»

Još u toku svibnja 1941. bivši poslanik JRZ i ministar u Stojadinovi evoj vlad Nikola Novakovi Longo odlazi u Zadar i Split sa zahtjevom da se Knin i susjedno li ko i bosansko podru je priklju i Italiji.

⁸ Pored ostalih bili su: Vlado Novakovi , Boško Desnica, pop Mom ilo Duji , bavo Om ikus i još neki.

Potpun izvještaj sa tog sastanka glasi: »Održan je sastanak prema vašim in "ćijama ~ Pisao je 2. kolovoza" poru nik Emilio Oreoli Zadarskoj prefekturi uglednih li nosti srpskih emigranata, ranije zapaženih politi kih figura. Sastanak se

U tako složenim uvjetima vršile su se pripreme partijskih organizacija sjeverne Dalmacije za oružanu borbu pod rukovodstvom Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju, iji je sekretar bio Vicko Krstulović. S partijskim organizacijama u sjevernoj Dalmaciji rukovodi Okružni komitet KPH za sjevernu Dalmaciju sa sjedištem u Šibeniku.⁴ Osim njega postoje još dva kotarska komiteta (za Preko i za Biograd) i nekoliko mjesnih komiteta. Kotarski komitet u Biogradu rukovodio je partijskim organizacijama u samom mjestu, zatim u Pakoštariu, Filipjakovu, Galovcu, na otoku Pašmanu i Jagodi. Ukupno je bilo deset partijskih organizacija sa 57 lanova KPJ. Kotarski komitet u Preku rukovodio je partijskim organizacijama na otoku Ižu i Ugljanu, gdje je radilo 7 elija KPJ sa ukupno 47 lanova.

U okolini Šibenika postojali su ovi mjesni komiteti: MK Tribunj sa 3 elije i 12 lanova, MK Vodice sa 6 elija i 30 lanova, MK Zaton sa 5 elija i 26 lanova, MK Prvi sa 6 elija i 26 lanova. U Zlarinu, 2iirju i Kapriju bila je jedna elija, a Murter i Betina imali su zajedničku osnovnu organizaciju. U Primoštenu je također bila jedna elija. Grad Šibenik imao je mjesni komitet, dva rajonska komiteta, 9 elija sa ukupno 60 lanova KPJ. U Kninu je bila jedna partijska elija od 6 lanova, a u Vrbaniku elija od 3 lana. Objema elijama rukovodio je MK Knin. Drniš je imao MK koji je rukovodio sa dvije partijske elije: jednom u Drnišu, a drugom u Siveri u (ukupno oko 10 lanova KPJ). Lanovi KP bili su pretežno radnici, zatim seljaci, ači i intelektualci - Hrvati i Srbi, što je imalo važnu ulogu Za razvoj bratstva i jedinstva, a time i NOB-a u tom kraju.

Broj lanova Saveza komunista ke omladine Jugoslavije (SKOJ), po poslijeratnim procjenama, iznosio je oko 400. Biraj kandidata KPJ i simpatizera bio je po nekim podacima veći od broja lanova Partije.

U toku svibnja i lipnja 1941. godine Okružni komitet za sjevernu Dalmaciju poduzeo je mjere za formiranje partijskih organizacija na području Bukovice (do tada ih nije bilo). Potkraj svibnja formiran je Mjesni komitet KPH za Bukovicu koji je do kolovoza iste godine osnovao niz partijskih elija i skojevskih aktiva. Partijske organizacije formirane su u selima i zaseocima oko Kistanja, u eva, Mažibrada, Rudela, Tišma, Macura, evrsaka, Goši a i Ostrovice. Skojevski aktivi formirani su u Biovi inom Selu, Par i ima, Ivoševcima, Mažibradama, Bezbradicama, Macurama, Žegaru, Erveniku, Mokrom Polju, O estovu, evrskama i Dobropoljcima. Formirano je 6 simpatizerskih grupa. Ta orientacija OK na formiranje partijskih organizacija, simpatizerskih grupa i skojevskih aktiva u Bukovici imat će pozitivnog utjecaja na razvitak NOB-a i posebno stvaranje bratstva i jedinstva srpskih i hrvatskih ma-

održao u duhu prijateljstva prema kraljevskoj oružanoj sili i talijanskoj zastavi. Oni su potpuno prihvatali našu sugestiju i vratiti će se u svoje krajeve, gdje će raditi onako kako ste vi, ekselenciju zahtijevali, tj. raditi će da se Kninski i Grački kotar sjedine pod kraljevinom Italijom. Oni su sami isticali, da je naša i njihova politika zajednička, jer nam prijeti ubistvena opasnost od komunističkih bandi. Mi smo im obećali finansijsku i materijalnu pomoć, svotu koju ćete vi odrediti...«

⁴ Sekretar je bio Ante Jurlin Marko, poginuo u 5. ofenzivi kao politički komesar 2. dalmatinske brigade NOVJ.

sa u sjevernoj Dalmaciji. U prvoj polovini lipnja formirana je u gradu Zadru partijska elija i sikojevska grupa. Partijska elija je djelovala i kao Mjesni komitet Zadra. Od tada za sve vrijeme rata u Zadru djeluje partijska organizacija. U gradu je osim MK i partijskih organizacija postojala mreža drugih narodnooslobodilačkih organizacija.

Odmah po aprilskoj katastrofi PK KPH je izdao proglašenje, na osnovi proglašenja CK KPJ od 15. travnja. Proglašenje objavljeno je u svibnju u Dalmaciji. Potkraj istoga mjeseca dobivena je i građa sa svibanjskog savjetovanja u Zagrebu. OK KPH za sjevernu Dalmaciju, KK Preko, MK Šibenik i MK Vodice imali su svoje ilegalne tehnike kojima su umnožavani materijali i rasstupani svim partijskim organizacijama na tom području.

Intenzivna politička aktivnost partijskih organizacija omoguila je organiziranje ponekih oblika otpora talijanskom okupatoru prije otponjavanja oružane borbe. Tako je u povodu Prvoga maja organizirano niz akcija propagandnog značenja. U Šibeniku je izvješteno nekoliko crvenih zastava, a po zidovima i ulicama ispisano je više desetaka parola. Iste ili slične akcije izvedene su na području Vodica, Zatona i još nekih primorskih mjesta. U toku mjeseca lipnja Partija je uspjela bojkotirati fašističke priredbe i ceremonije. U Šibeniku, na primjer, stanovništvo je bojkotiralo gotovo stopostotno ceremonijalno dizanje i spuštanje zastave na Poljani, poznatom gradskom šetalištu. Slično je bilo sa posjetivanjem kinematografa, koncerata i drugih priredbi. Upis u fašističke organizacije (Dopolavoro, Gil i druge) doživio je, po priznanju samih Talijana, neuspjeh. Bojkot talijanskog jezika u školama primio je široke razmjere.

Usporedo s političkim Okružnim komitetom KPH radio je i na organizacionim pripremama za oružanu borbu. Koncem travnja održano je u Splitu partijsko savjetovanje kome su prisustvovali svi članovi PK i delegati okružnih i nekih kotarskih komiteta iz Dalmacije. U ime CK KPH sastanku je prisustvovao i Marko Orešković Krntija. On je prenio direktive CK KPJ i CK KPH o pripremama za oružanu borbu. Izložio je vojno-političku situaciju u svijetu i zemlji i zadatke koji stoje pred partijskim organizacijama: formiranje vojnih komisija sa zadatkom da nastave prikupljanje i sklanjanje oružja, organiziranje obuke s oružjem i pristupanje formirajućim borbenim grupama.

Poslije toga, u mjesecu svibnju, formirane su vojne komisije pri OK, KK Preko i Biograd i MK Zaton, Vodice i Prvi.⁵ Komisije su nastavile rad započet u danima aprilske rata na prikupljanju i spremanju oružja. Na tom zadatku partijske organizacije sjeverne Dalmacije imale su značajnih uspjeha. U Šibeniku i bližoj okolini sakupljeno je oko 400 pušaka, oko 15 puškomitrailjeza, blizu 1000 ruknih bombi i 15.000 puščanih metaka. U Vodicama je pohranjeno 80 pušaka, 4 puškomitrailjeza, 30 revolvera, 400 ruknih bombi i pričinilo municije. U Biogradu je sakupljeno 30 pušaka, 3 sanduka ruknih bombi, 15 pištolja i 2 sanduka municije; na otoku Ugljanu oko 20 pušaka, 2 sanduka ruknih bombi i nekoliko hiljada metaka. U Bukovici su simpatizeri Par-

I * D* R o d i o t a ^ojne komisije pri OK za sjevernu Dalmaciju bio je određen vo uruzi, za KK Preko Marijan Žuvić, a za kninsko područje Gašpar Bergamo.

tije i lanovi SKOJ-a sakupili 60 pušaka, 2 puškomitrailjeza, 3 sanduka runih bombi i 15 sanduka municije, a u kotaru Benkovcu prikupljeno je 14 pušaka, 2 puškomitrailjeza i prilično municije. U Kninu i okolini lanovi KP i SKOJ-a sakupili su 150 pušaka, 2 puškomitrailjeza, 3 sanduka runih bombi, 10 revolvera i oko 15.000 metaka. Osim toga pojedinci su donijeli sa sobom iz aprila "skog rata oružje koje su onda sakrivali, a kasnije predali partizanima.

Tim je partijska organizacija stvorila solidnu materijalnu osnovu za ustankak. To je omogućilo da su kasnije gotovo sve grupe boraca odlazile naoružane u Bukovicu i Liku. Pored toga OK je u toku 1941. godine uputio određen broj pušaka i municije partijskoj organizaciji Like.

Formiranjem udarnih grupa⁶ nastavilo se sve do početka ustanka. Prve su organizirane u toku svibnja u Šibeniku, Vodicama, Zatonu, Bilicama, Prvi u, zatim na otoku Ižu i u Biogradu.

Za to vrijeme u Zagrebu je, 9. srpnja 1941. g., održan sastanak CK KPH na kome je razrađena odluka CK KPJ od 4. srpnja o ustanku. Tom sastanku je prisustvovao i Vicko Krstulović, sekretar PK KPH za Dalmaciju, koji je izložio tok priprema za oružanu borbu i mišljenje u kojim predjelima Dalmacije postoje najpovoljniji uvjeti za masovan ustankak. Oko 11. srpnja Vicko Krstulović se vratio u Split, gdje je održan sastanak PK na kome su prenijete odluke CK KPH o formiranju borbenih odreda i otpočinjanju oružane borbe.

Na poziv PK stigao je u Split i sekretar OK za sjevernu Dalmaciju. On je upoznat sa odlukom CK KPH i PK o oružanom ustanku. Postavljeno je da OK formira odrede i da ih iz primorja uputi u Bukovicu i prema Dinari; da se pojačaju sabotaže i diverzije po mjestima i izvan njih. Vrativši se u Šibenik, sekretar je sazvao sastanak OK i prenio postavljene direktive. Krajem srpnja partijske organizacije na šibenskom području i u Bukovici pristupile su formiranju odreda.

Po odluci partijskih rukovodstava, na teren između Zatona i Vodica izišlo je oko 300 lanova KPJ, SKOJ-a i simpatizera, i to iz Vodica, Zatona, Prvi a, Tribunja i Šibenika, koji su po zamisli OK bili predviđeni za partizanske odrede. Međutim, zbog oportuniteta nekih lanova MK Zatona i Vodica, koji se nisu slagali sa direktivom o masovnom oružanom ustanku, većina tih dobromisljaca vratio na kuću, zbog čega je na to područje potkraj srpnja i prvih dana kolovoza stigao i lan PK da bi otklonio ove teškoće.

Udarne grupe u gradu i okolini izveli su u međuvremenu nekoliko akcija. Tridesetog srpnja dignuta je u zrak pumpa za hlađenje u tvornici »Dalmatičan«. Kasnije, 11. kolovoza, na liniji Zadar-Šibenik, u predjelu Srime, uništeno je pet telefonsko-telegrafskih stupova. Planirana je obimnija oružana akcija na talijansku vojsku na Poljani za vrijeme slušanja radio-vijesti, ali je izvršilac zadatka⁷ prije akcije uhapšen i strijeljan, 18. kolovoza.

Sedmog kolovoza stigli su u Split delegati CK KP Hrvatske sa zadatkom da pomognu Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju na ubrzanom formiranju partizanskih odreda koje je trebalo odmah uputiti na Dinaru i prema Kninu

* Zvale su se i borbene grupe.

⁷ Ante Santi.

gdje je veđe došlo do masovnog ustanka. Dolazak tih odreda, sastavljenih uglavnom od lanova KPJ i SKOJ-a, pretežno Hrvata, imao je krupan utjecaj na ja anje bratstva i jedinstva i na podizanje politike svijesti ustaničkih masa. Delegati CK Hrvatske Mirko Kovačević Lala i Pavle Pap Šilja prisustvovali su od 7. do 9. kolovoza sastancima Pokrajinskog komiteta za Dalmaciju gdje je riješeno da se formira sedam odreda, od kojih šest na primorju. Na području OK za sjevernu Dalmaciju trebalo je formirati tri odreda: šibenski, piimoštenski i zatonsko-vodički, a u Bukovici jedan odred.

Prva dva odreda trebalo je da krenu na Dinaru, a treći u Bukovicu sa zadatkom da se što prije povezu sa tamošnjim ustaničkim snagama i partizanskim grupama, izvrše napad najprije na Kistanje, zatim na Knin i krenu prema obali dižu i mase u borbu. Za provo enje u život tog zadatka u Šibenik je posao Pavle Pap. On je na sastanku sa OK za sjevernu Dalmaciju, 9. i 10. kolovoza, izložio plan za formiranje odreda i njihove zadatke. Desetog kolovoza održan je sastanak MK Šibenik u vezi s provo enjem u život datih direktiva za formiranje Šibenskog odreda.

Dvanaestog kolovoza naveđen na Pisku kod Šibenika formiran je Šibenski NOP odred od 31 naoružanog borca. Odred je krenuo u pravcu Danilo Kraljice-kanjon i koke, gdje se zadržao ekaju i Primoštenski odred. U noći 17. kolovoza, odred je nastavio put prema Promini, ali je izjutra u Ravnom Gaju (kod Širitovaca) napadnut od domobranskih i ustaških snaga i dijelova talijanskog 152. puka divizije »Sassari«. U toku borbi na Promini se probilo 19 boraca a samo 11 se, 24. kolovoza, uspjelo poslije jedne borbe prebaciti prema Polu i i odakle krenuti put Drvara. Dio boraca toga odreda vratio se u Šibenik, dio poginuo ili je bio zarobljen, a potom strijeljan u Drnišu.

Na području Primoštena poslat je lan OK KPH Pjero Grubiši. Tu su već postojele partizanske grupe iz Primoštena i Krapnja. Od njih je formiran Primoštenski odred sa otprilike 30 boraca. U noći 13. augusta odred je krenuo preko pruge Perkovići-Šibenik, ali je naišao na zasjedu talijanskih snaga pa se morao povući i prema Dubravi. Talijani su blokirali itavo područje i počeli pretraživanje terena. Zbog toga je komandir odreda odlučio da se ljudstvo razdvoji po grupama i vrati na svoj teren s tim da djeluje kao udarne grupe, a nekompromitiranim borcima naređeno je da se vrate u svoja sela.

Na zatonsko-vodički teren bio je upućen Pavle Pap Šilja sa nekoliko lanova OK. Tu je sa MK Zatona i MK Vodica razmotrio formiranje odreda. Oportunisti iz oba mjesna komiteta i ondje su pružili otpor. Na poziv Pavia Pape za odred se javilo oko 150 dobrovoljaca. Prije polaska odreda, Pap je poslao dvojicu da provjere vezu sa Bukovicom pa je sutradan s jednim drugom i sam krenuo ka tom terenu radi provjere postoje li veza. Međutim, 15. kolovoza Talijani su ga uhvatili i strijeljali istoga dana u Skradinu. Vijest o tome je porazno djelovala. OK je tada, znajući i za sudbinu Primoštenskog odreda, donio odluku da se Zatonsko-vodički odred ne upuće u Bukovicu.

Za to vrijeme u Bukovici se nalazio lan CK Nikola Sekulić Bunko. On je po direktivi druga Papa pristupio prikupljanju partizanskih grupa sa zadatkom da one prihvate Zatonsko-vodički odred i s njime otpođetu akciju. Prikupljeno

je bilo oko 300 boraca. U zaseocima oko Kistanja, u Mokrom Polju i Radu i u ekali su nekoliko dana na dolazak Zatonsko-vodi kog odreda. Kako on nije stigao, mjesni komitet, upoznat sa situacijom, raspustio je grupu, a u ilegalnosti su samo ostali oni koji su se i do tada krili pred okupatorom. Tim je napor partijske organizacije oko prebacivanja primorskih partizanskih odreda u grani ne predjele Like i Bosne ostao bez o ekivanog rezultata. Bio je to težak udarac za ustanku u tom dijelu sjeverne Dalmacije. Od preko 200 boraca, koliko ih je tada dobrovoljno prišlo partizanskim odredima, samo su jedanaestorica stigla u Bosnu, dio je poginuo u borbi kod Ravnog Gaja i prilikom probijanja na Prominu, a dio (iz Primoštenskog odreda) pao je u ruke neprijatelju. Time se omeo d plan CK KPH za prebacivanje partijskih kadrova, partizana iz Primorja u južnu Liku, grani ne dijelove Dalmacije i kninsko okružje.

Komisija PK KPH za Dalmaciju potkralj kolovoza i u prvoj polovini rujna 1941. izvidila je uzroke razbijanja prvih partizanskih odreda kao i stavove pojedinih lanova rukovodstva u odnosu na oružanu borbu. Na osnovi njenih zakljuaka smijenjeni su MK Zatona i Vodica i izabrana nova mjesna rukovodstva. Istog mjeseca PK za Dalmaciju uputio je pismo OK KPH u kome je upozorio na greške i propuste u radu partijske organizacije u toku proteklog perioda i oštros kritizirao oportunizam. Usپoredo sa sreivanjem stanja u partijskim organizacijama, OK je uspostavio vrševeze s Bukovicom i na njen teren ponovo uputio svoga lana Nikolu Sekuli a Bunka, koji je nastavio formiranje i u vršeivanje partijskih i skojevskih organizacija. U to vrijeme na području Bukovice postojalo je nekoliko partizanskih grupa.

Potkraj srpnja na području Kninske krajine ustaše su poja ale zlo ine na goloruko i nedužno srpsko stanovništvo, koje se povlačilo u šume i tamo osnivalo zbjegove, isto onako kao što je to inilo stanovništvo susjednih dijelova južne Like i Bosanske krajine pod utjecajem organizacija KPJ.

Dana 27. srpnja optočio je pod rukovodstvom KPJ ustank u južnoj Lici i Bosanskoj krajini. Na vijest o tom ustanku digle su se i srpske mase kninskog kotara. Već 28. srpnja stanovnici sela Plavna napali su i zauzeli oružni ku postaju u svom selu. Zatim su zauzeli željezni ku stanicu Pribudi i porušili prugu na koju je naišla jedna vojna kompozicija i survala se. Tog i idućeg dana diglo se stanovništvo i ostalih sela oko Knina iz Golubića, Žagrovića, Topolje, Strmice i drugih sela. Dana 28. srpnja stanovnici iz Strmice i Golubića vodili su borbu sa tri ete domobrana i natjerali ih da se povuku u Knin. Sutradan su stanovnici sela Polače napali i zauzeli oružni ku postaju, zarobili 12 oružnika, od kojih su dio pustili, a dio koji je prethodne noći sudjelovalo s ustašama u pokolju njihovih seljana osudili su na smrt i strijeljali. Na ustanku su se digla i sela južno od Knina kao Vrbanik i Ljuba, koja su osnovala »front« prema Kninu.

Tako je narod toga kraja, pod utjecajem ustanka u Lici i Bosanskoj krajini, razbio ustašku vlast u svojim selima. Ustaške i domobranske snage su napustile i Knin 29. srpnja i povukle se u Drniš. Tada komanda talijanske divizije »Sassari« preuzima svu vojnu i civilnu vlast u Kninu i okolici.

Pod zaštitom talijanskih snaga stupaju u akciju predstavnici srpske buržoazije toga kraja, etni ki elementi koji su prije toga sa Talijanima sklopili »benkova ki sporazum«. Oni dolaze u sela kninskog kotara s planom da sprije e kako ne bi zapo eta borba prerasla i u borbu protiv okupatora i da one mogu e širenje utjecaja KPJ na stanovništvo. Oni razvijaju agitaciju da se Talijani ne napadaju jer su i oni zaštitnici srpskog stanovništva i velika sila.

Ve ina stanovništva nije prozrela namjere etni kih elemenata niti politiku okupatora, ve je gajila iluzije da e živjeti u miru, pa se pasivizirala u svojim selima. Tada etni ki elementi, najprije tajno, a onda otvoreno, pod zaštitom i uz pomo okupatora, ustaju protiv NOB-a i pristupaju formiranju etni kih jedinica.

Ustanak iz Like proširio se i na sjeverni dio Bukovice koji je bio u sastavu tzv. NDH. Najprije su se digli stanovnici sela Mokrog Polja, koji su 28. srpnja savladali posadu oružnika i domobrana u samom selu. Sutradan su stanovnici tog sela sa onima iz O estova i Ku evi a izvršili napad na ustašku posadu u G. Erveniku i razbili je, pa se ona sklonila u D. Ervenik prihva ena od talijanske posade. Zatim su savladali domobransku posadu u Pa enima. Stanovnici sela Krupe i Golubi a (kod Obrovca) napali su ustašku posadu kod manastira Krupe i dijelom je uništili, dok je drugi dio pobjegao prema Žegaru, gdje je prihva en od talijanske posade.

Prvih dana listopada stigao je u Split, poslije prisustvovanja savjetovanju u Stolicama, sekretar CK KPH Rade Kon ar. Za vrijeme od gotovo mjesec i po dana, koliko je boravio u Dalmaciji, Kon ar je pružio zna ajnu pomo Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju i nižim partijskim rukovodicima u otklanjanju posljedica nastalih neuspjehom prvih dalmatinskih odreda i na daljem ja anju narodnooslobodila ke borbe u tome kraju. Po njegovu dolasku pojane su oružane akcije, pristupilo se intenzivnjem politi kom radu u masama na formiranju novih partijskih organizacija i partizanskih jedinica. Sve zadatake koje je postavio preko PK prenijete su i Okružnom komitetu KPH za sjevernu Dalmaciju. Osim toga, Rade Kon ar je od 14. do 17. studenoga obišao Šibenik i okolicu radi otklanjanja smetnji koje su se pojavile na tom podru ju u toku kolovoza.

Još prije dolaska Rade Kon ara u Dalmaciju PK je pristupio formiranju novih partizanskih grupa. Na osnovi toga je i OK na podru ju Zatona i Vodica formirao dvije partizanske grupe, a u Šibeniku nekoliko udarnih grupa. I jedne i druge su u toku rujna i listopada 1941. imale nekoliko akcija: likvidirale su špijune, razoružale jednu karabinjersku patrolu, napale talijanski automobil (9. listopada) i razbile još jednu patrolu (25. listopada); šibenske udarne grupe su izvele etiri akcije na špijune (11. listopada) i na grupu vojnika, mornara i karabinjersku patrolu u samom gradu (28. listopada). Okupator je na te oružane akcije oštro reagirao. U Šibeniku je strijeljao šestoricu skojevaca koji su se na stratištu držali izvanredno hrabro (13. listopada).⁸ U Vodicama je strijeljao 14 osoba, šestoricu je ubio u samom selu i 6 ku a zapalio.

i Ante° Belam'ar °rag° Jankovi > Ivan Lasi + Duško Vrljevi + Mate Bujaš, Blaž Viši

Djelatnost partijskih organizacija u masama i aktivnost udarnih partizanskih grupa omoguile su relativno brzo provo enje u život direktiva sekretara CK KPH Rade Konara i PK o ponovnom formiranju partizanskih odreda.

U skladu s tim OK je potkraj listopada odlučio da formira, s bazom u Bukovici, partizanski odred. Kostur odreda inile su postojeće partizanske i udarne grupe koje su se nalazile u Bukovici i one koje je trebalo postepeno prebacivati iz Primorja na bukovački teren. Prvih dana studenog krenula je iz rajona Vodica prva grupa od 16 boraca. Za njom je pošlo 26 boraca, zatim još dvije grupe od 72 boraca iz primorskih mjesta. To su bili komunisti i rodoljubi iz Sibenika, Vodica, Zatona, Prvog a, Tribunja i Iža, Krapnja i Primoštena. Međutim, umjesto u Bukovicu sve te grupe su otišle za Liku i sredinom prosinca ušle u sastav bataljona »Marko Orešković«.⁹ Kasnije su u Liku u toku siječnja i po etkom veljače 1942. godine pristigle još neke grupe sjevernodalmatinskih partizana, pa se njihov broj popeo na oko 220 boraca.

Iako je time bio poremećen plan Okružnog komiteta i donekle usporen tempo razvoja NOB-a u sjevernoj Dalmaciji, ipak je odlazak partizana u Liku imao krupnih, pozitivnih rezultata za kasniji razvoj NOB-a u južnoj Lici i sjevernoj Dalmaciji. Dolazak partizana Dalmacije - Hrvata i Srba, uglavnom lanova KPJ i SKOJ-a, pomogao je li koj partijskoj organizaciji u rješavanju mnogih pitanja, a naročito razvijanju bratstva i jedinstva. Boreći se uz iskusne li ke partizanske jedinice, sjevernodalmatinski partizani su brže stjecali borbeno iskustvo, a izvanredno srdačan do ek na koji su naišli kod stanovnika Like udario je šire temelje budućoj vršnjaci povezanosti likih i dalmatinskih partizana.

Budući da nije mogao odmah iz Like vratiti dalmatinske partizane, OK se orijentirao na formiranje novih partizanskih jedinica - malih odreda - koje su kao jezgra morale poslužiti pri formiranju većih jedinica. Šestog siječnja 1942. godine formiran je u zaseoku Grulovići, od postojećih partizanskih grupa, Bukovaca NOP odred, jačine 42 boraca. Po direktivi PK na području Plavna formirana je Plavanska partizanska grupa, a 21. studenog 1941. priključivanjem rodoljuba iz ovoga kraja obrazovana je Plavanska eta. U rujnu je od rodoljuba iz Kovačića formirana Partizanska grupa, a od nje i dobrotoljaca iz Knina je, 7. siječnja 1942. na Koritima, formiran Kninski NOP odred od 20 boraca. U Golubu u je, u to vrijeme, postojala jedna partizanska grupa.

Formiranju tih partizanskih jedinica u kninskom kotaru prethodilo je politički i organizacioni rad. Još u rujnu iste godine PK je uputio svog lana Andriju Božanića, koji je poslije jednomjesečnog rada osnovao partijsku eliju i dvije kandidatske grupe u Kninu i u bliskoj okolini. Po dolasku Rade Konara u Split ponovno je pokrenuto pitanje rada na jačanju partijskih organizacija i širenju njihova utjecaja na mase kninskog kotara. Naime, bilo je o tome da iz slabosti partijskih organizacija u tom kraju, gdje su etnici razvili životnu aktivnost, mogu nastati teške posljedice. U tu svrhu je na sastanku PK od 12. studenoga, kojemu je prisustvovao i Rade Konar, odlučeno da se uputi na rad u kninski kotar instruktor PK Bruno Ivanović i lana PK SKOJ-a Ante Jonić.

⁹ Komandir te čete bio je Stanko Parma, a politički komesar Ante Banina.

Oni su uspjeli formirati Mjesni komitet (MK KPH) za Knin i MK SKOJ-a, koji je tada rukovodio sa šest aktiva i 37 lanova.

Od formiranih partizanskih odreda i grupa najaktivniji su bili Bukova ki NOP odred i partizanske grupe u Kova i u. U no i od 19. do 20. sije nja 1942. godine Bukova ki odred napala je talijanska kolona u Modrinom Selu. Likvidiravši dva karabinjera, odred se povukao bez gubitaka. To je njegov prvi oružani sukob s Talijanima, pa je OK tom prilikom izdao proglaš pozivaju i narod Bukovice na poja anu borbu protiv okupatora. Do kraja ožujka odred je, medu ostalim, napao karabinjersku patrolu u Bruškoj i zarobio 7 karabinjera. Talijani su reagirali snagama 107. legije crnih košulja koja je tom prilikom popalila zaselak Tišma i ubila trojicu mještana.

Za sve to vrijeme etni ke vo e kninskog kotara, zajedno sa istočnjenicima iz susjednih dijelova Like i Bosanske krajine pod zaštitom okupatorskih jedinica i uz njihovu materijalnu pomo rade na organiziranju etni kih jedinica kao vojske kontrarevolucije. U tom cilju Talijani im iz Splita šalju grupu oficira i podoficira bivše jugoslavenske vojske, koji se postavljaju za starješine u novi formirani etni kih jedinicama. Do kraja 1941. godine formirani su: etni ki puk »Petar Mrkonji«, pod komandom popa uji a, etni ki puk »Onisin Popovi«, komandant Pajo Popovi, i etni ki Bukovi ki odred pod komandom Vlade Novakovi a. Sve te jedinice ušle su 9. sije nja u sastav Dinarske etni ke divizije, koja je bila sastavljena uglavnom od mobiliziranih seljaka sa nekoliko stotina pušaka. U velja i 1942. izaslanik Draže Mihailovi a, Ilija Trifunovi Bir anin, ina e komandant te divizije, dobio je od komande talijanskog 6. armijskog korpusa u Splitu oko 3000 pušaka za naoružanje etni kih jedinica.

Na drugoj strani, vodstva bivših gra anskih partija i vrhovi klera na anektiranom podruju sve više se približuju okupatoru i ustaju protiv oružane borbe. Tako je na primjer u povodu akcije u Šibeniku i njegovoj okolici »tridesetak osoba (slobodnih profesija, trgovaca, zanatlija i imu nijih), na elu sa katoli kimi biskupom Miletom dr. Jeronimom«, posjetilo talijanskog generala 4. studenog s tim »da bi on dostavio guverneru Dalmacije njihove izraze vjernosti i odanosti Italiji«.¹⁰

Vojno-politi ka situacija u Dalmaciji u prolje u 1942. godine bila je u znaku sve oštijeg pritiska i terora okupatora i sve odlu nije riješenosti masa da pod rukovodstvom KPJ energi nije u u oružanu borbu. U toj situaciji, na osnovi direktiva Vrhovnog štaba NOP i DV Jugoslavije, Glavni štab NOP odreda Hrvatske poduzeo je niz mjera radi bržeg razvitka oružane borbe na sjeverno-dalmatinskom podruju. Pošto je potkraj ožujka uspostavio veze sa PK KPH za Dalmaciju, Štabom NOP odreda za Dalmaciju i OK KPH za sjevernu Dalmaciju, GŠH je uputio 30 partizana u Bukovicu. Oni su se povezali sa Štabom Bukova kog NOP odreda, otpo eli širu mobilizaciju dobrovoljaca i održali niz politi kih zborova u selima Bukovice.

¹⁰ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodila kom ratu jugoslavenskih naroda, tom V, knj. 2.

Trinaestog travnja GŠH je obavijestio dotadašnji Štab dalmatinskih NOP odreda da se po odluci Vrhovnog štaba na podruju Dalmacije formira 4. operativna zona.¹¹ Na osnovi toga u Bukovicu je stigao Maks Baće, član Štaba 4. operativne zone, koji pruža znatnu pomoć partizanima sjeverne Dalmacije. Tada se od postojećeg Bukova kog NOP odreda i novodođlih boraca iz Bukovice i Primorja osniva Sjevernodalmatinski bataljon sa oko 130 boraca.

Sedmoga travnja Vrhovni štab NOV i POJ uputio je novu direktivu GŠH-a u kojoj se, pored ostaloga, kao zadatak postavlja likvidacija etničkih snaga na podruju Kninske krajine kao i potreba veće vojničke i političke pomoći NOP-a u Dalmaciji s ciljem da se ubrza NOB. U vezi s tim, potkraj travnja, GŠH i CK KPH odlučili su da s njima im snagama izvedu operacije na trome i Like, Bosne i Dalmacije, da postupno prebacuje sjevernodalmatinske partizane iz Like u Bukovicu i na taj način pruže pomoć sjevernoj Dalmaciji.

Prvoga svibnja GŠH je uputio direktivno pismo novoosnovanom Štabu 4. operativne zone u kome se kritički analizira dotadašnji razvitak i rukovođenje NOB-om. Istaknuto je da je sjeverna Dalmacija ostala ključ za rješenje prilika u Dalmaciji i postavljeno je da partijske organizacije pristupe širokoj mobilizaciji za partizanske jedinice.

Radi provođenja u život tih i drugih zadataka održano je 7. i 8. svibnja 1942. godine u selu Čepu (Bukovica) savjetovanje vojnih i političkih rukovodilaca sjeverne Dalmacije uz prisutnost Maksa Baće i Rade Bulata, oficira pri GŠH. Na savjetovanju je odlučeno da se na podruju sjeverne Dalmacije formira Sjevernodalmatinski NOP odred i pojava radi partijskih i drugih narodnooslobodilačkih organizacija na raskrinkavanju etnika i objašnjavanju linije NOB-a. Prisutni su upoznati sa planom operacija na trome i Like, Bosne i Dalmacije. Sutradan, 9. svibnja, reorganiziran je postojeći Sjevernodalmatinski bataljon i formiran bataljon »Bude Borjan«¹² koji je tada imao 234 partizana. U međuvremenu GŠH je privređao kraju pripreme za spomenute operacije. Dana 12. svibnja u rajonu Srba prikupljen je Kombinirani odred, kao privremena formacija od bataljona »Marko Orešković«, Prvog proleterskog NOU bataljona, Prvog udarnog ili kog bataljona i Tehničke ete GŠH. U njemu je naknadno ušao i bataljon »Bude Borjan«. Operacije Kombiniranog odreda počele su 14. svibnja napadom na Plavno i Bender. Ovladavši Plavnom, bataljoni »Marko Orešković« i »Bude Borjan« upali su u noć u 16/17. svibnja u Zrmanju i pohvatili etničke vojne. Potom su Proleterski i Udarni bataljon krenuli prema Golubiću i 18. svibnja razbili jednu talijansku kolonu. Za to vrijeme, 13. svibnja, etnici iz Krupe napali su u samom selu 1. etu bataljona »Bude Borjan« i na prevaru uhvatili 24 borca, koje su predali Talijanima. Oni su ih osudili na smrt, a etnici strijeljali.

Bataljon »Bude Borjan« u daljim akcijama zajedno s jednom etom bataljona »Marko Orešković« razbili su kod sela Dolac, poviše Ervenika, jednu talijansku etu izbacivši iz stroja oko 100 vojnika. Među njima bila su 52 za-

¹¹ Od 16. IV 1942. funkcije Štaba 4. operativne zone vršio je Štab Dalmatinsko-dinarskog odreda.

¹² Bude Borjan, rođen u Kričkama, član KPJ, istaknuti borac ovoga kraja, strijeljan od ustaša 1941. proglašen za narodnog heroja.

rabljena. Jedinice Kombiniranog odreda su potoni potisle etnike iz Golubi a, Krupe, Dubokog Dola i Turovca. Uskoro su, odlukom GŠH, sve jedinice odreda, osim sjevernodalmatinskih, krenule za Liku.

Akcijom Kombiniranog odreda stvoren je na Velebitu, Trome i i najsjevernijim predjelima sjeverne Dalmacije pove i slobodan teritorij, koji je postao oslonac sjevernodalmatinskih partizanskih jedinica.

U vremenu od 18. do 20. svibnja formirane su Plavanska i Zrmanjska partizanska eta, a potom i Mokropoljska. Od njih je drugom polovinom mjeseca svibnja formiran bataljon »Branko Vladuši «,¹³ a 23. svibnja od tog i bataljona »Bude Borjan« formiran je NOP odred za sjevernu Dalmaciju. Komandant odreda je bio Rade Bulät, kasnije Jovo Marti, a politi ki komesar Ante Jurlin.¹⁴

Po formiranju, bataljon »Branko Vladuši « djelovao je na podruju Plavna i Zrmanje, dok je »Bude Borjan« s osloncem na Velebit pristupio akcijama u Bukovici. Njegova 1. eta je 26. svibnja napala jednu talijansku manju kolonu i tom prilikom, pored ostalog, ubila zadarskog prefekta.

Dok se oružana borba na podruju Bukovice i trome e Like, Bosne i Dalmacije sve više širila, u primorskom pojasu vršile su se manje akcije. Potkraj svibnja Štab NOP odreda za sjevernu Dalmaciju uputio je tamo jedan partizanski vod, koji je uskoro prerastao u Primorsku partizansku etu, i ve 13. lipnja vodio borbu kod Tijesnoga. Talijani, osjetljivi za ovo podruje, ubrzo su otpoeli išenje podruja izme u jezera Vrane, sela Stankovaca, Skradina i Vodica. Primorska eta našla se neprijateljskim kolonama za le i-ma i izbjegla opkoljavanje. Do ja e borbe došlo je 2. srpnja u rajonu zaseoka Ledine, u kojoj je Primorski vod izbacio iz stroja 24 Talijana. Tim akcijama otpoela je živa oružana aktivnost u sjevernodalmatinskom primorju koja e neprekidno trajati sve do kraja godine.

Uspješnim akcijama u drugoj polovini svibnja i u toku lipnja 1942. godine NOP odred za sjevernu Dalmaciju izrastao je u krupnu snažnu i vrstu partizansku jedinicu. Dana 23. lipnja on je imao 502 borca, dva bataljona, jednu samostalnu etu ii mitraljeski vod. Osim njega na podruju sjeverne Dalmacije nalazili su se partizanski logori i punktovi. Najbrojniji je bio onaj na Dugom otoku. Vojni uspjesi tog i Kombiniranog odreda utjecali su na pove anje odlunosti masa za borbu protiv okupatora, ustaša i etnika. Sve intenzivnija djelatnost partijskih organizacija, organizacija SKOJ-a, AFŽ-a i NOO-a, dove je do sve masovnijeg prilaženja srpskih i hrvatskih masa u redove NOP-a. Prvi put od ustanka u sjevernoj Dalmaciji je stvoren poluoslobojeni teritorij na podruju Bukovice, zatim nešto nestabilniji, ali ipak zna ajan, uz obalu i, na kraju, vrš i slobodan teritorij u krajnjim sjevernim dijelovima - na podruju Plavno-Zrmanje i na južnim padinama Velebita.

¹³ Branko Vladuši, prvoborac iz Zrmanje, junak koji poginuo u Lici. proglašen je za narodnog heroja.

¹⁴ Sar vFT^a pndant bataljona »Bude Borjan« bio je Slobodan Macura, a politi ki komandant "p" Peran, obojica poginula i proglašena narodnim herojima. Komandant bataljona »Branko Vladuši « bio je Mate Stančić, a politi ki komesar Jovo Marti, poginuo u NOB-u.

Na poluoslobo enom i okupiranom teritoriju postojala je već prilično široka mreža narodnooslobodilačkih odbora. U Bukovici je radilo 25 seoskih i jedan općinski NOO. U primorskom pojusu i na otocima postojali su NOO-i u većini mjesta poput Šibenika, Vodica, Biograda te na otocima Prvi u, Ižu, Dugom otoku, Ugljanu i Pašmanu. U Šibeniku je postojao ilegalni mjesni NOO sa dva rajonska i više akcionih odbora. Pokrenut je rad za osnivanje odbora AFŽ-a i za šire okupljanje omladine.

U mjesecu svibnju 1942. godine, u vrijeme kada je na Trome i operirao Kombinirani odred, Talijani su u Šibeniku, poslije višemjesečnog mu enja, organizirali su enje grupi talijanova KPJ. Međutim, u njima se nalazio i sekretar CK KPH Rade Končar, uhapšen od fašista u Splitu 17. studenog 1941. godine. Za vrijeme su enja komunisti, a u prvom redu Rade Končar, držali su se herojski. Poznate su njegove riječi koje je uputio fašističkom sudu. Kada su ga upitali da li će tražiti milost, on je ponosno odgovorio: »Niti je tražim, niti bih vam je dao«. Za vrijeme kad su ih vodili na strijeljanje po grupama, osućeni su klicali Partiji i NOB-u. O tome govori i talijanski izvještaj: »Izvršenje (misli se na strijeljanje, prim. autora) je objavljeno zbog praktičnih razloga po grupama po 13 odjednom. Osućeni, koji su svi odbili vjersku utjehu klicali su veliki aju i komunizam...«¹⁵

Snažan razmah NOB-a na području sjeverne Dalmacije uzdrmao je okupatorsku i kvislinšku vlast i ugrozio planove i velikohrvatske i velikosrpske buržoazije. Otuda naredni period NOB-a u tom dijelu naše zemlje karakterizira svirepo reagiranje okupatora i njegovih suradnika, sve veće im zblžavanjem ustaša i etnika, već omaktivnošću u svih protunarodnih snaga radi gušenja oružane borbe naroda.

Mjere koje je okupator poduzeo protiv NOB-a bile su višestruke. Još 21. svibnja talijanski guverner Dalmacije Bastianini obavijestio je Mussolinija o teškoj situaciji¹⁶ nastaloj djelovanjem Kombiniranog odreda, a naročito

¹⁵ Zbornik, tom V, knj. 4.

¹⁶ U telegramu od 21. svibnja Giuseppe Bastianini jejavljao: »Kao što znate, Duže, na granici Vaših provincija u toku su od prije dva dana vojne akcije, zbog snažnih napada koje vrše velike ustaničke formacije na naše snage koje je posjeduju. Smatram da ove neće uspjeti u svom pokušaju invazije«. Šest dana kasnije on je pred Mussolinijem tužio vojne rukovodioce, pa je, pored ostalog, pisao: »Već od prije nekoliko nedjelja ja sam, pismeno, skretao pažnju vojnim vlastima, preklinjući da se organizuje obrana granice Dalmacije, da bi se sa uvala od invazije moguće i od infiltracije...«

Poslije borbe kod Nunea, Giuseppe Bastianini je 9. lipnja uputio novi brzozavod u kome je istakao: »Smatram, Duže, da su hitno potrebne i neophodne organizacijske pješadijske jedinice, tenkovi, blindirani automobili i artiljerija, radi brzog i odlučnog dejstvovanja...«. Odmah potom krenuo je u Rim. O njegovu boravku je tadašnji ministar vanjskih poslova Galeazzo Ciano zabilježio u dnevniku ovako: »Stanje u Dalmaciji napeto, ak vrlo napeto. Ustanici su savladali našu brigadu... Giuseppe Bastianini je pohrlio u Rim. Uvjerava da uopće nema snaga s kojima bi se mogao suprotstaviti pobunjenicima; moramo se bojati da će zauzeti itavu Dalmaciju.«

razbijanjem talijanske kolone kod Golubića i Ervenika. Tražio je pojačanje u trupama. Tri dana kasnije u Zadar je stigao i talijanski general Mario Roata, komandant Više komande oružanih snaga. I njemu je Bastianini izrazio zabrinutost i zahtjevao da se u sjevernu Dalmaciju, u prvom redu u njen granični pojas, upute jaka pojačanja iz sastava talijanskog 6. armijskog korpusa. Na osnovi toga do 8. lipnja stigle su na ovo područje ove okupatorske jedinice: po jedan bataljon iz 151. puka talijanske divizije »Sassari«, iz 26. puka talijanske divizije »Bergamo«, 129. puka talijanske divizije »Perugia« i 29. bataljon »M« crnih košulja. Do pred kraj lipnja iz Crne Gore i Hercegovine stigli su okupatori bataljoni: »Pinerolo«, »Fenestrele« i »Exile«, kao i još neke manje jedinice. Osam talijanskih bataljona prikupljeno je tada u Bukovici i susjednom dijelu kninskog kotara, ne rađajući i Knin gdje se nalazila glavna talijanska divizija »Sassari«.

Pojačanje val mjera na gušenju NOP-a otvorio je guverner Giuseppe Bastianini naredbom od 7. lipnja. Po njemu sve osobe koje su odbijale upisati se u spiskove i imati buduću uhuenu biti strijeljane, sva njihova imovina se konfiscira, a porodice odvode u koncentracione logore kao taoci. Pod prijetnjom strijeljanja zabranjuje se kretanje izvan mjesta stanovanja bez dozvole talijanskih vlasti. Stanovništvo Bukovice ukida se davanje živežnih namirnica u okviru postojeće organizacije snabdijevanja. Zabrana je trajati sve do dola dok glavar selu, sa najmanje osam seljaka mještana, ne dođe u obližnju karabinjersku stanicu i da obavezuje braniti selo od partizana, da je se s Talijanima boriti protiv partizana; da je dostavljati podatke o kretanju partizana i o njihovim suradnicima. Ako se ipak dogodi da partizani napadnu selo ili u njemu borave, onda će ta grupa seljaka biti odgovorna.

U toku izrade te naredbe bili su spremljeni spiskovi osoba koje su se nalazile u partizanima. Trinaestog lipnja otvoren je koncentracioni logor na otoku Molatu za obitelji pripadnika NOV. Istog dana okupator je u logor bacio obitelji partizana iz Bukovice. Dva dana kasnije pohvatili su ih u logor odveli obitelji iz općine Biograda, a sutradan i iz Skradina. Devetoga srpnja iz Krapnja su odveli 98 osoba, a kasnije brojne stanovnike: žene, starce i djecu iz Dubrave i Danilo Kraljice, Betine, Murteru i Tijesnoga, Vodica, Prvića, Tribunjia i Iža. Prema pregledu od 20. srpnja u logoru Molatu nalazilo se: 1312 osoba, i to 395 dječaka i djevojčica do 11 godina starosti i 566 žena - ukupno preko 960 djece i žena.

U logor su potom, sve do kapitulacije Italije, svakodnevno pristizale nove grupe interniraca iz sjeverne Dalmacije. Iz njega su fašisti povremeno prebacivali ljudstvo u koncentracione logore i zatvore Italije. Kasnije su otvoreni novi koncentracioni logori u Vodicama, na Ošljaku (pored Preka) i u Zlarinu. Iz tih logora okupator je uzimao taoce i strijeljao ih. Uvjeti života u logoru bili su užasni: glad, zarazne bolesti, studen, maltretiranja.

Uz mjere na masovnom odvraćanju u koncentracione logore partizanskih obitelji, uz zapljenu imovine, paležu kuća i strijeljanja, okupator je, dobivši pojačanja, otpočeo sa širim pripremama radi izvođenja operacija u namjeri da razrije partizanske jedinice i tako sjevernu Dalmaciju o isti od partizana.

Prvu takvu operaciju izvele su talijanske snage protiv bataljona »Bude Borjan«. Ta jedinica je po nare enju Štaba 4. operativne zone iz rajona Rujišta preko Bukovice i rijeke Krke prodrla u Prominu, u no i 27/28. lipnja. U toku dana i idu e no i zauzela je itluk, Oklaj i Lukar, potisnuvši ili razbivši postoji je u ustašku miliciju i male posade ustaša, žandara i domobrana.

Tridesetog lipnja tri talijanska bataljona napadaju iz Knina i Drniša na Oklaj i bacaju bataljon »Bude Borjan« na masive Promine, odsijecaju i mu pravac povla enja prema Bukovici. Sutradan su talijanske, ustaške i domobranske snage produžile napad na opkoljeni bataljon, koji se probijao po grupama izgubivši oko 20 boraca. To su, poslije stradanja 1. ete istog bataljona u Golubi u, bili najve i gubici te jedinice.

Na Rujištima je taj bataljon zatekla nova talijanska ofenziva koja je poduzeta 16. srpnja protiv Partizanskog odreda za sjevernu Dalmaciju i dijelova 3. li kog NOP odreda. Pod pritiskom Talijana NOP odred za sjevernu Dalmaciju morao se povu i u Liku. Borbe su vo ene sve do 24. srpnja. Od tada se taj odred nije vratio na svoje podru je. Bukovica privremeno ostaje bez ja ih partizanskih snaga. Njeno stanovništvo je izloženo okrutnom teroru okupatora i tzv. antikomunisti ke milicije. Krajem srpnja u rajon Rujišta stigao je jedan partizanski vod izdvojen iz sastava NOP odreda za sjevernu Dalmaciju, koji se povremeno spušta i u Bukovicu.

Na anektiranom podru ju okupator radi na organiziranju tzv. antikomunisti ke milicije (MVAC),¹⁷ oružanih formacija za borbu protiv partizana na anektiranom podru ju. Okupator je za formiranje tih jedinica zatražio pomo od svojih suradnika, te je 4. i 5. lipnja održano u Zadru nekoliko sastanaka sa etni kim vo ama i s nekoliko oficira koje je iz Splita poslao Ilija Trifunovi Bir anin, delegat Draže Mihailovi a u Dalmaciji. Poslije toga otpo eto je formiranje grupe tzv. antikomunisti ke milicije. Na prikupljanju ljudi angažirani su bili svi etni ki i ustaški faktori sjeverne Dalmacije. U kolovozu i kasnije - do kraja godine - formirano je šest pokretnih grupa i nekoliko seoskih grupa, iji su starješinski kadar sa injavali okupatorski oficiri i podoficiri. Gotovo sve grupe bile su regrutirane iz sela koje leže duž komunikacije Kistanje-Benkovac-Zadar, izme u Bukovice i primorskog pojasa, gdje je utjecaj partijske organizacije bi slab i gdje su postojali okupatorski garnizoni. U skladu sa principima svoje politike okupator preko MVAC zaoštrava odnose me u stanovništvo razli ite nacionalnosti u sjevernoj Dalmaciji. Grupe sastavljene od hrvatskog življa dobijale su zadatku »pretresaju« sela nastanjena srpskim, a srpske hrvatskim življem. Pri tom je dolazilo do op e plja ke imovine i zlo ina.

I pored svih tih mjera okupatoru i njegovim suradnicima nije pošlo za rukom da uguši NOP u tom dijelu Dalmacije. Naprotiv, partizanske jedinice (Primorska eta i Bukova ki vod), iako brojno male, izvode akcije oslanjanju i se na široko politi ko jedinstvo masa, na gustu mrežu partizanskih i drugih narodnooslobodila kih organizacija.

¹⁷ Milizia volontari anticomunisti.

U toku kolovoza djelatnost Primorske ete je smanjena, jer se o ekivao prihvati velike grupe ižanskih boraca. Naime, talijanske vlasti su 26. srpnja uhapsile oko 80 omladinaca iz Iža Malog, ukrcali ih na brod »Sofija« i krenuli u Zadar. Nedaleko od obale omladinci su predvo eni lanovima KPJ goloruki jurnuli na naoružanu talijansku pratinju, razoružali je i vratili se u selo. Na poziv Partije javilo se u partizane oko 250 mladi a i djevojaka i prebacilo se na Dugi otok. Talijanske vlasti su odmah uputile na otok Iž ja e snage, ubili oko 13 osoba i preko 360 mještana odveli u koncentracione logore, zapalili dio Iža Malog i oplja kale gotovo sve što se u ku ama zateklo. Potom su poslali ja e snage na Dugi otok s namjerom da pohvataju mladi e i djevojke - partizane, što im nije uspjelo.

Ižanski partizani su se uz pomo Primorske ete u no i 31. kolovoza sa 13 ribarskih brodova prebacili s Dugog otoka na Kornate, a idu e no i iskricali se na kopno u rajonu Binjuša (pored Tribunja). Od tih boraca formiran je po etkom rujna Primorski bataljon (Ižanski), od 250 boraca, koji se preko Bukovice prebacio u Srb, u sjedište Štaba NOP odreda za sjevernu Dalmaciju. Primorski (Ižanski) partizanski bataljon bio je tre i po redu bataljon formiran na podruju sjeverne Dalmacije. Ako uzmemmo da je on postao partizanska jedinica ve krajem srpnja, onda je sjeverna Dalmacija tog vremena dala preko 1200 boraca.

U toku tih zbivanja stigla je krajem srpnja na podruje Livna grupa proleterskih i udarnih brigada sa Vrhovnim štabom NOV i POJ na elu. Pomo koju su one, a naro ito Vrhovni štab, pružile NOP-u u Dalmaciji bila je velika. Od tada nastaje snažan priliv novih boraca u partizanske jedinice i dolazi do formiranja novih jedinica - brigada. Po odluci Vrhovnog štaba formirane su tri brigade: 1. dalmatinska (6. rujna), 2. dalmatinska (3. listopada) i 3. dalmatinska (12. studenoga).

Svi ti doga aji imali su utjecaja i na sjevernu Dalmaciju, ali u manjoj mjeri. Naime, prije dolaska grupe partizanskih i udarnih brigada okupator je u sjevernoj Dalmaciji poduzeo krupne operacije i potisnuo NOP odred za sjevernu Dalmaciju u Liku. Ostale su samo dvije male jedinice: Primorska partizanska eta i Bukova ki partizanski vod. Osim toga nije postojao slobodan teritorij, a okupatorske jake snage zavele su okrutan teror nad narodom toga kraja. Ti momenti su sputavali razmah NOB-a u tom dijelu Dalmacije, pa se snaga NOP-a više ogledala u snazi i utjecaju partizanskih organizacija nego u samim oružanim akcijama. Tu je djelovalo pod rukovodstvom OK za sjevernu Dalmaciju 280 lanova KP sa 58 partiskih elija. Osim toga postojalo je 160 simpatizerskih grupa sa 1040 simpatizera Partije. Postojala je mreža NOO-a, organizacije SKOJ-a i AF2. Od kolovoza pa dalje OK KPH za sjevernu Dalmaciju poja ao je, u vezi sa direktivama PK KPH, rad na širenju partiskih organizacija i njihovu utjecaju na mase, proširivanju postoje e mreže svih nađjP^o.^{oslo,>} odila kih organizacija i rad na mobilizaciji boraca u partizanske

Ve 5. kolovoza OK je organizirao u Srbu savjetovanje s rukovodiocima odreda za sjevernu Dalmaciju. Poslije toga je nastala življia aktivnost

u odredu i do kraja kolovoza njegove jedinice su sreene, popunjene i bolje naoružane. Po naređenju Štaba zone prema Livnu je upućen bataljon »Bude Borjan«, koji je 6. rujna ušao u sastav novoformirane 1. dalmatinske udarne brigade kao njen 2. bataljon. Odred je ostao na jednom bataljonu. Dolaskom Primorskog bataljona (ižanskog) za vrijeme formiranje je Štab odreda oko 28. kolovoza uputio grupu rukovodilaca iz Srba u Primorje, odred je opet imao dva bataljona, jednu etu i jedan vod (bataljon »Branko Vladušić« i Primorski bataljon, Primorsku etu i Bukovački vod). Uskoro je, krajem rujna, itav odred (bez Primorske ete i Bukovačkog voda) krenuo preko Resanovaca u Unišće. Bataljon »Branko Vladušić« ušao je u sastav 2. dalmatinske brigade kao njen 1. bataljon, dok je Primorski bataljon bio neko vrijeme u sastavu 2. brigade. Sjeverna Dalmacija je ostala s malim partizanskim jedinicama: Primorskom etom i Bukovačkim vodom.

Radi efikasnijeg partijskog rada, Pokrajinski komitet je donio odluku da se osim postojećeg OK za sjevernu Dalmaciju formira i OK za Knin.¹⁸ Odluka je provedena sredinom kolovoza. Tada je na tom području bilo samo 15 lanova KP. To je već govorilo o potrebi formiranja tijela koje bi bilo u stanju da ojača partijski rad na području gdje su etnici imali jači utjecaj. Do kraja godine bio je povećan broj lanova KPJ, a u samom Kninu radila je jedna partijska elija, tri grupe kandidata i pet simpatizerskih grupa (u domobranskim jedinicama) te dva skojevska aktiva, aktivni AFŽ i NOO-i. Narodna pomoć je također bila organizirana. Priloge su davali jednakom Srbi i Hrvati i neki priпадnici domobranksih jedinica. U kolovozu formiran je i OK SKOJ-a za Knin. Tako su postojali aktivni SKOJ-a u Kninskom polju, Žagroviću, Vrbniku i Biskupiji. U toku prosinca PK je poslao na rad u područje OK Knin grupu partijskih radnika kao pomoći. To i akcije proleterskih jedinica i 3. dalmatinske brigade unijeli su jača kolebanja u samim etničkim redovima i ubrzali odlazak pojedinih grupa iz tog kraja u partizane. Već 10. rujna, kada je na Dinari formiran Dinarski bataljon, ušla je u njega i grupa boraca iz Knina i okolice. Krajem prosinca, kada je pojavio pritisak jedinica NOVJ na kninsko područje, dolazi do priliva novih boraca s kninskog kotara, te je od njih formiran Kninski bataljon. Dinarski bataljon je ušao u sastav 2. dalmatinske brigade kao njen 2. bataljon, a Kninski bataljon u siječnju 1943. u sastav 5. dalmatinske brigade.

Okružni komitet za sjevernu Dalmaciju je po direktivi PK organizirao oko 24. kolovoza partijsko savjetovanje u Srbu. Tom do tada najvećem partijskom skupu prisustvovali su: u ime CK KPH Mile Potač, u ime PK Ivan Amulić, laniovi OK, predstavnici KK, MK i partijskih organizacija, laniovi Štaba odreda i sekretari bataljonskih biroa. Na savjetovanju su razmotrena mnogobrojna pitanja u vezi s radom partijskih organizacija na daljem razvoju NOB-a, a narođeno je mobilizacije novih boraca. Osim partijskog, održano je i skojevsko savjetovanje za sjevernu Dalmaciju.

¹⁸ Sekretar OK za Knin bio je Ivan Živković, a kasnije je došao Jerko Paltrinjeri Brko.

Od kraja kolovoza sa podru ja sjeverne Dalmacije odlaze grupe boraca preko Krke prema Mose u, Dinari i središtu slobodnog teritorija - Livnu, ili pak preko Bukovice prema Lici; jer u sjevernoj Dalmaciji nije bilo slobodnog teritorija. Dobrovoljna mobilizacija poja ava se i u listopadu je dostigla široke razmjere. Prema nepotpunim podacima prvih dana listopada iz Lozovca i Konjevra kod Šibenika otišlo je u partizanske jedinice oko 60 boraca, po etkom listopada iz sela Bilice 167 boraca, iz Murtera, Betine i Hramine oko 150 boraca itd. Znatan priliv u partizanske jedinice zabilježen je i na ostalim podru jima Primorja. Prema podacima iz izvještaja PK sa šibenskog podru ja otišlo je tada u partizane oko 1200 boraca. Sve one koji su se javili za partizanske jedinice prihva ali su Primorska partizanska eta i Bukova ki partizanski vod i prehaciali ih prema oslobo enom teritoriju Like ili srednje Dalmacije. Njima se uskoro pridružila i Šibenska partizanska eta formirana u rujnu s podru jem operativnog djelovanja izme u Šibeniku i Drniša. Naro ito je bila aktivna Primorska partizanska eta koja je, osim na kopnu, vršila akcije i na moru. Po direktivi OK, ona je 31. listopada reorganizirana u Primorski bataljon i brojila oko 150 boraca. Do kraja studenog u njen sastav ušao je Bukova ki vod, koji je u me uvremenu prerastao u etu. Ona je kasnije ušla u sastav 5. brigade.

U namjeri da ugrozi i eventualno uništi partizanske jedinice i sprije i odla zak sve ve ih grupa dobrovoljaca u NOV i POJ okupator sa svojim suradnicima poduzima novi val operacija, naro ito protiv Primorskog bataljona. Poslije svake akcije partizanskih jedinica okupator se okomljava na stanovništvo. Tako je poslije poraza u borbi s Primorskim bataljonom kod Zatona palio i ubijao u Srimi i Zatonu. Poslije poraza kod Grebaštice dovukao je dva bataljona pješadije, dvije ete pomoraca, šest baterija topova, etu tenkova i aviona i vršio iš enje Primoštena i okolnih zaseoka. Tom prilikom je, po talijanskim izvorima, porušeno ili ošte eno oko 300 ku a, ubijeno oko 75 osoba, a 200 ljudi otjerano u koncentracione logore.

Po etkom prosinca u sjevernu Dalmaciju stiže talijanska Prva divizija, preiba ena iz Korduna i Gorskog kotara. Ona posjeda podru je Biograd-Skradin-Perkovi -Rogoznica. Divizija »Zara« posjeda dio sjeverne Dalmacije do linije Pa ene-Biograd. U rajonu Knina nalazi se dio divizije »Sassari« i manji dijelovi divizije »Bergamo«.

Nasuprot tim okupatorskim snagama, etnicima i ustašama, sredinom prosinca na podru ju izme u rijeka Zrmanje i Krke nema partizanskih snaga. Bila je nužna prisutnost makar i manjih snaga, u prvom redu radi provo enja dobrovoljne regrutacije koja je još uvijek bila u toku. Stoga PK za Dalmaciju i Štab 4. operativne zone donose odluku da se formira jedan bataljon Na osnovu toga je 31. prosinca 1942. formiran u selu Gradac kod Drniša Sjevernodalmatinski bataljon u ijemu su sastavu tri ete: 1. Prominsko-bukovaca za operacije na Promini i u Bukovici, 2. Primorska za akcije izme u Biograda, Benkovca, Skradina, Krke i mora; 3. Šibensko-drniška sa podru jem djelovanja izme u ta dva grada i Perkovi a.

Primorska eta zabilježila je odmah u po etku više uspjelih akcija: 16. velja e s Prominsko-bukova kom etom napala je kod Zatona talijansku kolonu iz konji kog puka »Alessandria« izbacivši iz stroja oko 20 oficira i vojnika, medu kojima i komandanta puka. Osim toga bataljon je prihvatio i do sredine velja e prebacio prema Mu u i Livnu - po nepotpunim podacima - oko 230 boraca sa sjevernodalmatinskih otoka; nekoliko boraca s podru ja Biograda i okolice, te oko 300 boraca s podru ja Šibenika.

Talijanske okupatorske jedinice nastavile su s masovnim zlo inima; u velja i i ožujku 1943. su, pored ostalog, na podru ju Kistanja ubile 30 osoba; u rajonu sela Bilica 12, a pohvatali i protjerali u koncentracioni logor 109 osoba; u rajonu sela Zabla a Talijani su ubili 12 osoba, a u koncentracioni logor otjerali 144 osobe. Na otoku Ugljanu pohvatali su 350 osoba i otjerali ih u koncentracioni logor, a 16. travnja porušili su gotovo cijelo selo Raslinu i stonvike otjerali u koncentracioni logor. Osim toga poduzimlj »iš enje« pojedinih predjela od partizana. Tako su uz angažiranje jakih snaga izveli »iš enje« teritorija izme u Biograda, Vodica i Stankovaca, gdje je operirala Primorska partizanska eta. Ta akcija okupatorskih snaga trajala je gotovo 15 dana u mjesecu ožujku. Primorska eta se podijelila na vodove i desetine. Okupator je, me utim, uhvatio manju grupu boraca, neka partizanska skloništa i mrežu narodno oslobodi laka organizacija. Prema talijanskim izvorima ubijeno je u toku te akcije oko 120 aktivista NOP-a. Za to vrijeme Šibensko-drniška i Prominsko-ibukova ka eta odlaze u sastav Splitskog NOP odreda.

Neposredno prije tog »iš enja« iz Primorske ete izdvojena je grupa boraca sa podru ja Biograda i od nje je formiran Biogradski partizanski vod,¹⁹ koji je prenio svoju aktivnost na Ravne kotare.

Partija je imala na sjevernodalmatinskim otocima jaku mrežu svojih organizacija. Krajem 1942. na podru ju KK Preko radilo je 6 op inskih partijskih biroa sa oko 60 lanova. U sije nju 1943. radilo je 125 aktiva SKOJ-a, sa 680 lanova, zatim 25 odbora USAOH-a, 28 seoskih odbora AF2-a- te 23 seoska, 3 op inska i jedan kotarski NOO. Tu je u toku velja e formiran Dugooto ki partizanski vod radi izvo enja malih akcija, prihvata novih boraca i njihova prebacivanja na kopno.

Na Dugom otoku i Ižu postojala su dva partizanska logora sa oko 90 partizana. U prvom tromjeseju 1943. akcije su se nastavile. Najzna ajnija jc, napad na parobrod u luci Bibinju, koja zibog otpora jake talijanske pratinje nije uspjela. Sutradan su talijanske snage došle brodovima pred selo, tukle ga artiljerijom potom se iskrcale i zapalile 30 ku a i 280 mještana odvele u koncentracione logore.

Sve te okrutne mjere okupatora izvodile su se u jeku tzv. 4. neprijateljske ofenzive u namjeri da se skrši svaki otpor naroda sjeverne Dalmacije i unište male partizanske jedinice. Me utim, usprkos brojnim gubicima i privremenom zastoju NOB e se u kasnijem periodu još više razviti.

*

["] Nazivao se i odredom. Do po etku aprila narastao je na oko 140 boraca.

Potkraj velja e bila je razbijena 4. neprijateljska ofenziva na podruju Like. Glavnina neprijateljskih snaga prenijela je težište svojeg djelovanja prema Bosni na glavninu snaga NOV i POJ. Time je stvorena povoljnija situacija da se protuakcijama naših jedinica povrati i proširi slobodan teritorij u Lici, kao i da se preko njega potpomogne ponovo oživljavanje oružane borbe u sjevernoj Dalmaciji, na ijem podruju su jake okupatorske, ustaške i etničke snage vršile teror nad narodom.

U vezi s tim Glavni štab Hrvatske ve prvi dana u mjesecu ožujku orijentira određene ličke partizanske jedinice prema Tromu i. Za rukovo enje operacija na tom podruju ju GŠH je svojom naredbom od 10. ožujka, formirao Operativni štab za sektor Zrmanju. Njemu su bila potinjena tri bataljona (2. i 4. bataljon Lički NOP odreda i 1. bataljon 1. ličke NOU brigade sa oko 540 partizana). U borbama od 13. do 19. ožujka, te jedinice su od etnika Dinarske etničke divizije oslobodile Plavno, Pribudi, Prljevo, Rasti evo i Zrmanju, porušile vijadukt Bender, izbacile iz stroja oko 100 etnika i time stvorile slobodan teritorij na krajnjem dijelu sjeverne Dalmacije. Taj slobodan teritorij povezao se sa slobodnim teritorijem Like. Ve postignuti uspjesi otvarali su nove mogunosti, pa je GŠH naredio Štabu 6. ličke divizije NOVJ da na spomenuto podruje uputi jače snage.

Pojava partizanskih snaga pred Zegarom - na granici zadarske prefekture - zbacivanje etnika iz njihovih uporišta na Velebitu, koja su služila kao predstraže anektiranog podruje, dovela je do novih ofenzivnih akcija etnika i Talijana iz Pašenja i Otona duž pruge i ceste prema Zrmanji. Operativni štab sektora, pošto je zaustavio prodor talijanskih i etničkih snaga ka Zrmanji, uputio dio snaga ponovno prema Krupi, koje zauzimaju mjesto, zatim Golubi i iz Rujišta upadaju u G. Ervenik. Tim akcijama nanijeti su novi gubici etnicima i Talijanima, a slobodan teritorij je proširen i zahvaća prostor: Krupa - Golubi - Duboki Dol - Turovac — Zrmanja — Plavno - do blizu Tiškovca i Golubi a - Oton - G. Ervenik.

Da bi zadao još jači udarac snagama okupatora i njegovih suradnika u užem rajonu Knina, GŠH je zatražio suradnju s krajiskim brigadama NOVJ. Stižu dijelovi 4. i 10. krajiske brigade, koje su do tada ratovale na podruju Bosanskog Grahova. Te snage su sa 1. likom brigadom koja je zamjenila 2. liku brigadi i Likom NOP odredom izvele nove 3/4. travnja zamašan napad na sve neprijateljske posade od Golubi a (Kninskog) do Pašenja koje su predstavljale vanjsku obranu Knina. U toku noći i zauzeti su svi neprijateljski garnizoni i položaji osim Pašenja. Izjutra su jake talijanske kolone iz sastava divizije »Zara« intervenirale iz Knina prema Golubi a i Pašenima. U toku tih borbi zarobljeno je oko 230 etnika, a iz stroja bilo je izbačeno (ranjeno i poginulo) još oko 200 etnika. Gubici naših jedinica bili su tako veliki. Samo jedinice na sektoru Zrmanje imale su 57 poginulih i ranjenih boraca.

Poslije tih značajnih borbi krajiske brigade vratile su se na Bosansko Grahovo, a 1. lika uskoro je zamjenila svoju drugu brigadu.

Glavni štab Hrvatske je po etkom travnja naredio da se u sjevernoj Dalmaciji pristupi formiranju partizanskog odreda ija baza u prvo vrijeme treba da bude slobodan teritorij na Velebitu. Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju postavio je pred partijske organizacije da pristupe dobrovoljnoj mobilizaciji novih boraca. Po etkom travnja 1943. osnovan je Štab odreda. U rajon Plavna stigla je Primorska eta i Biogradski vod. Od tih i novodošlih boraca formirana su dva bataljona. Prvih dana svibnja odred ve ima preko 440 boraca. Za komandanta odreda postavljen je Šime Ivas, a za politi kog komesara Ilija Radakovi .

Glavni štab Hrvatske, po formiranju Sjevernodalmatinskog odreda, donosi odluku da se formira Kninski sektor. U njegov sastav ušli su Sjevernodalmatinski i Li ki odred. Zadatak sektora bio je da sa svojim jedinicama izvodi operacije na prostoru izme u Bos. Grahova, Knina i ceste Gra ac-Obrovac i da postepeno prodire prema Bukovici; da radi na vojnom i politi kom razbijanju etnika i tzv. antikomunisti ke milicije i vrš mobilizaciju i prihvati novih boraca. Kasnije je taj sektor zahvatio i cijelo podruje sjeverne Dalmacije. Štab Kninskog sektora bio je direktno pot injen Glavnem štabu Hrvatske. Za komandanta je postavljen Mi un Šaki , kasnije Milan Kuprešanin, a za politi kog komesara Petar Babi . Ubrzo je uspostavljena veza sa partijskim rukovodstvima u sjevernoj Dalmaciji, pa je i poja an priliv novih boraca, u prvom redu iz sjevernodalmatinskog primorja.

Usporedo s mjerama Glavnog štaba Hrvatske i Štaba grupe NOP odreda za Dalmaciju za ja anje partizanskih jedinica na podruju sjeverne Dalmacije, PK KPH je poduzeo niz mjera u vezi s rješavanjem nekih organizacionih pitanja, širenja mreže partijskih organizacija, njihova u vrš ivanja i drugo, jer je u toku svakodnevnih neprijateljskih ofenziva ginuo velik broj partijskog kadra. Sredinom ožujka, umjesto dotadašnjeg OK za sjevernu Dalmaciju, odlukom PK formirani su: OK za Zadar i OK za Šibenik. Za sekretara OK Zadra postavljen je Marijan Žuvi , a za sekretara OK Šibenika Nikola Sekuli Bunko. U to vrijeme sjeverna Dalmacija ima tri okružna komiteta: OK Knin, sekretar Jerko Paltrinjeri, OK Zadar i OK Šibenik. OK Knin je zahvatio kninski i drniški kotar, OK Šibenik je rukovodio partijskim organizacijama od linije Pirovac-Ervenik, do Drniša (isklju no), Perkovi a i Rogoznice. OK Zadar zahvatio je ostali dio sjeverne Dalmacije sa sjevernodalmatinskim otocima, izuzev onih pred Šibenikom. U svibnju su na podruju OK Šibenika radila 2 kotarska komiteta, 5 op inskih, 20 partijskih jedinica i oko 96 lanova KP, a na teritoriju OK Zadar bila su 3 kotarska komiteta, 2 op inska i 15 partijskih organizacija sa oko 80 lanova KP. U gradu Zadru radio je Mjesni komitet sa nekoliko partijskih organizacija i oko 15 lanova KP. U gradu se NOP bio jako proširio tako da je organizacija Narodne pomo i obuhva ala nekoliko stotina osoba. Uo i 1. maja MK je organizirao zna ajnu akciju paljenja vatri, poslije ega su fašisti pohapsili preko 300 pripadnika NOP-a, ime je zadat težak udarac razvitku borbe u gradu.

Na podruju OK Knina radila su 2 op inska komiteta, 12 partijskih organizacija sa oko 50 lanova KPJ. Pod rukovodstvom partijskih organizacija

radila je široka mreža NOO, odbora AFŽ-a, SKOJ-a i USAOJ-a. Po nepotpunim podacima na podruju Šibenika djelovalo je 8 op inskih i 112 seoskih NOO-a, u kotaru Biograd djelovalo je 24, a u kotaru Benkovac preko 26 seoskih NOO-a.

Oživljavanje oružanih akcija na podruju sjeverne Dalmacije, pojava jakih snaga Kninskog sektora na domaku Knina naveli su talijansku komandu da poduzme operacije radi odbacivanja partizanskih snaga što dalje od Knina i spre avanja prenošenja oružane borbe u sjevernu Dalmaciju.

Dvadeset etvrtog svibnja etni ke snage iz Dalmacije, Like i Bosanske krajine u ja ini od oko 4000 ljudi, uz podršku talijanske artiljerije, napale su od Knina i Strmice na dva bataljona Sjevernodalmatinskog odreda, nanijele im gubitke i prodrli u Zrmanju, Otri i Plavno. Prvi bataljon odreda izgubio je najviše boraca. Uvo enjem u borbu dva bataljona 2. li ke brigade i ostalih snaga Kninskog sektora, koje su do tada bile na drugim položajima, etnici su ponovo odba eni sa zauzetog podruja. Nekoliko dana kasnije, 11. lipnja, dvije jake talijanske i etni ke kolone napale su ponovno iz Knina i Strmice na dva bataljona 2. dalmatinske NOV brigade u rajonu Palanke, Prevjesa i Paena, ali su bile odbijene. Poslije Štab Kninskog sektora, po nare enju Glavnog štaba Hrvatske, pristupa izvo enju akcija u Bukovici. Dana 13. lipnja 2. li ka brigada s jednim bataljom Li kog NOP odreda napala je ja e talijanske posade u Radu i u i Mokrom Polju. Usprkos upornosti i oštrim borbama u toku no i i jutra, poslije savla ivanja pojedinih dijelova obrane tih jako utvr enih posada, napad je prekinut. Iz Knina su Talijani i etnici brzo i snažno reagirali. Izjutra su obranu spomenutih mjesta podržala dva bombardera i 3 lovca s aerodroma u Zemuniku. Napad jedinica Kninskog sektora na spomenute posade, iako bez ve ih uspjeha, predstavlja je novi momenat u dodatašnjim akcijama. Uz to je sjeverno od Knina pristigla ponovno i 10. krajiska brigada. Zbog toga talijanska komanda priprema novi napad. Na pravac od Strmice upune su 25. lipnja iz Knina tri etni ke brigade, koje su istoga dana napale dva bataljona 10. krajiska brigade na Plješevici, te ih potisli ka Stožistima i Bosanskom Grahovu. Dva bataljona 2. li ke brigade s pravca Plavna udaraju u le a etni kim snagama, upadaju u Golubi i presijecaju im odstupnicu ka Kninu. Me utim, bataljoni 10. krajiska brigade nisu tada prešli u protunapad, pa su se etni ke snage pregrupirale i s jednom talijanskim kolonom, koja je prodirala iz Knina prema Golubi u, prinudile bataljone 2. li ke brigade da se povuku prema Žagrovi u i Rasulu, gdje su ostala dva bataljona brigade zaustavila prodror druge talijanske kolone. Nekoliko dana zatim uslijedila je nova talijansko- etni ka ofenziva sa oko 6500 ljudi. Jednice Kninskog sektora držale su položaje u rajonu Plavna, Radljevca, Pa ena (2. li ka brigada sa 4 bataljona), Palanke, Koma, Javornika (Li ki odred sa 3 bataljona) i Krupe (3. bataljon Sjevernodalmatinskog odreda). Napad jakih neprijateljskih snaga otpo eo je 1. srpnja. Borbe su se svakodnevno vodile do⁴- srpnja, kada su talijanske i etni ke snage iz Knina prodrle do linije Kita-Sijanova glavica, ali dalje nisu mogle.

spored sa sve žeš im borbama u najsjevernijim predjelima tog dijela almacije poja ala se borba i u primorskom pojusu i na otocima. Štab Rnин-

skog sektora je poslije razbijanja 1. bataljona Sjevernodalmatinskog odreda uputio jezgro tog bataljona prema Primorju. To je prilivom novih boraca popunjeno i bataljon je izveo nekoliko akcija na antikomunisti ku miliciju u Banjevcima i Budaku. Potom se bataljon prebacio prema Vodicama, u ijoj blizini je, 12. lipnja, napao i razbio grupu od oko 50 pripadnika antikomunisti ke milicije. Poslije toga prebacio se u Bukovicu, gdje je tih dana formiran i 4. bataljon Sjevernodalmatinskog NOP odreda, koji ostaje u Bukovici. Poslije odmora 1. bataljon se ponovo vratio na Primorje i tamo prihvatio 2. bataljon, koji se vratio s podru ja srednje Dalmacije, gdje je bio skoro dva mjeseca.

Pojava i akcije bataljona Sjevernodalmatinskog NOP odreda uz obalu, na podru ju izme u Šibenika i Zadra, poslije prekida od preko dva mjeseca, prinudila je komandu divizije »Zara« da prikupi ja e snage i ponovno izvrši temeljito »iš enje«. Akcija je otpoela 9. srpnja »zatvaranjem« prostorije Vransko jezero, Stankovci, Prokljansko jezero. Jedanaestog srpnja došlo je do oštре borbe na grebenu Sopalj-Gradina-Platno, u kojoj su bataljoni bili opkoljeni, ali su se probili iz okruženja ka selu Vrani. U tim borbama Talijani su, po njihovim izvorima, imali 34 mrtva i 56 ranjenih. Pretrpjevši gubitke u borbi, talijanske snage su nastavile da pale i ubijaju stanovništvo. Bataljoni su se zatim uz prihvat snaga Li kog NOP odreda uspješno prebacili u Bukovicu. Tu su se jedinice odmorile, a 16. srpnja su po dva bataljona Li kog i Sjevernodalmatinskog NOP odreda napali karabinjere i antikomunisti ku miliciju u selu Kruševu i razbili dvije manje talijanske kolone koje su naišle iz Obrovca i Karina.

Za to vrijeme na podru ju Šibenika bila je formirana nova Šibenska partizanska eta. Od nje je po etkom srpnja, prilivom novih boraca, formiran Šibenski bataljon, koji izvodi manje akcije na podru ju izme u Šibenika i Drniša.

Usporedo s poduzimanjem operativnih akcija protiv partizanskih jedinica, talijanske vojne i politi ke vlasti, sa etnicima i ustašama, te antikomunisti kom milicijom na teritoriju cijele Dalmacije, pa i ovdje u njenom sjevernom dijelu, nastavljuju s još okrutnjim terorom. Tako su talijanske snage i MVAC od 4. do 19. svibnja vršili »iš enje« Dugog otoka i manjih susjednih oto i a (Rava, Sastrunj i Rivanj) i tom prilikom su pobili 111 ljudi i žena (samo u selu Savar poklano je 28 osoba); u koncentracioni logor odvedeno 519 stanovnika, od ega 151 žena i spaljeno 212 ku a. Sli ne »akcije« okupator izvodi i u kotarima Biogradu i Benkovcu, kao i na lijevoj obali Krke. Pored toga talijanske vlasti tada još eše izvode iz koncentracionih logora i iz zatvora pristalice NOP i strijeljaju ih kao taoce. U rajonu Sukošana 5. srpnja ubili su 6 pristalica NOP-a i zapalili 6 ku a; u rajonu sela Tribunja strijeljali su 15 osoba i porušili 11 ku a; 23. travnja su u Konjevratima strijeljali 6 ljudi, a u Lozovcu 4; sutradan su u Bilicama strijeljali 8; 7. svibnja u Konjevratima su ubili 8, a 9. lipnja u Mandalini su strijeljali 39 Šiben ana i mještana okolnih sela.

Tako se po etkom srpnja 1943. ponovo rasplamsala narodnooslobodila ka borba na itavom podruju sjeverne Dalmacije, još šire i još snažnije nego prije tzv. 4. i 5. neprijateljske ofenzive. Bio je to riječit odgovor naroda ovoga kraja okupatoru, ustašama i etnicima, bila je to odlučnost da se ni pred najmra nijim terorom neće ustuknuti u borbi za ciljeve koje je postavila KPJ.

Padom fašisti ke talijanske vlasti Benita Mussolinija nije se bitno izmjenilo držanje talijanskog okupatora na dalmatinskom podruju. Ali bilo je jasno da kapitulacija fašisti ke Italije nije daleko. U vezi s tim o ekivao se prelazak Saveznika na talijansko kopno. Novonastala meunarodna situacija nagovijestila je skoro izbacivanje Italije iz rata. U vezi s tim pojatile su se makinacije izbjegli ke vlade u Londonu i mogu nastti desanta Saveznika na jadransku obalu. etnici su tako er po eli dizati glave.

Polazeći od toga GŠH je postavio da se za cijelu Dalmaciju formira jedinstven štab, izvrše pripreme za prerastanje u brigade Ličkih i Sjevernodalmatinskog NOP odreda i od njih i još jedne brigade iz srednje Dalmacije formira divizija. Nakon toga zahtjevalo se ponovo formiranje Sjevernodalmatinskog NOP odreda.

Na osnovi direktiva GŠH Štab Kninskog sektora odmah je orijentirao snage prema Dinari i Vrli koj krajini, zauzima se Strmica, Kijevo, a potom se snaga 10. krajiske brigade razbijaju ustaške, domobranske i etničke snage i oslobođava Vrli ka krajina. Potom se snage Kninskog sektora orijentiraju na etničke gnijezda u Kosovskoj dolini. Tako je stvorena solidna osnova za operacije prema obali, prihvata novih jedinica, pritisak prema Kninu, Drnišu i Sinju, a time se poboljšavaju uvjeti za spremanje prodora njemačkih snaga u Dalmaciju, koji se, inače, već nazirao.

Pored poduzimanja operativnih mjer, Štab Kninskog sektora pristupio je provođenju u život i drugih direktiva Glavnog štaba. Preko partijskih organizacija pojašnjava se rad na objašnjavanju novonastale politike situacije u svijetu kao i njenih utjecaja na sjevernodalmatinsko područje. Međutim, do vidljivog kolebanja u redovima talijanskih snaga nije došlo, jer su talijanske vojne i civilne vlasti smatrali da ne postoje anektirano područje, a u najgorjem slučaju Zadar sa okolicom, ostati u okviru Italije. Pored toga su jedinice divizije »Zara«, s bataljonima karabinjera i crnih košulja na ovom, kao i na drugim područjima, po inile mnogobrojne zlostavnosti i nisu bile skloni da poslušaju pozive londonskog radija, a ni kasniji poziv novog predsjednika talijanske vlade Pietra Badoglija da polože oružje ili prije u na stranu NOV i POJ.

Pa ipak i pored toga, stanovnici tog područja - Hrvati i Srbi - nastavili su popunjavati jedinice NOV i POJ. Koliko je tempo priliva i podrška narodnih masa liniji Partije bio još prije kapitulacije, svjedoči i ovaj dio iz pisma PK upućen CK KP Hrvatske:

»Politika situacija u sjevernoj Dalmaciji jeste osebujna tome kraju i tamo se događaji razvijaju na sebi svojstveni na in... pokret u sjevernoj Dalmaciji poprima karakter opštine narodnog ustanka«. Po nepotpunim podacima u drugoj polovini srpnja pa do prvih dana kolovoza 1943. godine sa područja OK Zadra došlo je u NOV dobrovoljno preko 500 boraca. Šibenski bataljon je

prilivom novih boraca narastao na oko 200 vojnika, da bi 31. kolovoza sa Trogirskom etom, zbog pristizanja novih grupa boraca, prerastao u Šibensko-trogirski odred od 3 bataljona.

U skladu s ve spomenutim direktivama Štab Kninskog sektora je krajem srpnja poduzeo izvjesne mjere na reorganizaciji jedinica. Od jedinica Sjevernodalmatinskog odreda, ija 4 bataljona su znatno narasla, izdvojio je oko 180 boraca i od njih formirao tri sektora: Ravnokotarski, Primorski i Bukovac ki sa 30-40 boraca koji su predstavljali jezgro za formiranje bataljona za novi Sjevernodalmatinski odred. Komande sektora su posle na dodijeljena podruja, pristupili mobilizaciji i izvodili manje akcije. Prvi dana kolovoza stigao je u Plavno lan CK KPH Karlo Mrazović i lan PK Andrija Božani radi pomoći partijskim rukovodstvima u radu. Tada je stanje partijske organizacije bilo ovakvo: postojala su 3 okružna komiteta: za Šibenik, Zadar i Knin. Na podruju OK Šibenik radila su 3 kotarska komiteta (za Vodice i Kistanje) i MK Šibenik, zatim 5 općinskih komiteta i 25 partijskih jedinica sa 111 lanova KP, 18 kandidata i 466 simpatizera. Na podruju OK Zadar radila su 3 KK (za Biograd, Preko i Benkovac), zatim 3 općinska komiteta i 17 partijskih jedinica sa 89 lanova KP, 30 kandidata i 119 simpatizera. Na podruju OK Knin radila su 2 općinska komiteta sa više partijskih elija i 57 lanova KP.

Skojevska organizacija je imala 3 okružna komiteta za Šibenik, Zadar i Knin. Na okrugu šibenskom radila su 2 KK, 5 općinskih i 1 MK SKOJ-a sa 34 aktiva i 362 lana. Zadarsko okružje imalo je u srpnju 3 KK, 7 općinskih komiteta sa 125 aktiva i 751 lana. Na kninskom okružju radilo je 354 lana SKOJ-a. SKOJ je uspio da okupi velik dio omladine u Udruženi savez antifašističke omladine Jugoslavije. U tu organizaciju bilo je obuhvaćeno na šibenskom okružju 1442, na zadarskom 1902, a na kninskom 861 omladinac i omladinka.

Organizacija AF2 imala je 3 okružna odbora i gotovo potpunu mrežu općinskih i mjesnih odbora. Podatak da je samo na zadarskom okružju radilo oko 80 mjesnih NOO-a govori o širini mreže narodne vlasti.

Od 10. do 13. kolovoza održano je vojno-političko savjetovanje sa Štabom Kninskog sektora, štabovima odreda i predstavnicima OK Šibenik, OK Zadar i OK Knin. Opširno je razmotrena vanjska i unutarnja vojno-politička situacija i u vezi s tim zadaci koji su pred partijske organizacije i štabove postavili CK KPH i Glavni štab Hrvatske. Izvršena je i reorganizacija Ličkog i Sjevernodalmatinskog odreda, u koje je uključeno oko 700 novih boraca. Oni su se u to vrijeme iz sjeverne Dalmacije prikupili na Zrmanji. Tako je 13. kolovoza od Ličkog odreda i 2. bataljona Sjevernodalmatinskog odreda formirana Kninska brigada u čijem su sastavu bili 4 bataljona, a od Sjevernodalmatinskog odreda i novih boraca sutradan je u Medveđoj formirana Grupa sjevernodalmatinskih bataljona u sastavu od 4 bataljona, kao prijelazan oblik prema brigadi. Od dijela kadra iz bivšeg Ličkog odreda i boraca sa Tromeće, kninskog kotara i Bukovice formiran je Kninski NOP odred. Od postojećih sektora, koji su prilivom novih boraca već narasli na bataljone, djelovao je

novi, tre i po redu, Sjevernodalmatinski odred. Kninska brigada (odnosno 1. brigada Kninskog sektora) i Kninski odred imali su 1237 boraca, a Grupa sjevernodalmatinskih bataljona 1332 borca. Komandant Kninske brigade bio je Dušan Vlaisavljević, a politički komesar Stevo Maoduš.

Odmah po formiranju Grupa SDP bataljona krenula je iz Bukovice prema Primorju. Međutim, ja i talijanske snage i MVAC su upravo u to vrijeme otpoeli napad na Bukovicu iz Benkovca i Kistanja. Oko etiri talijanska bataljona, uz podršku artiljerije, zaprije ili su kod Brguda prijelaz jedinicama Grupe, dok je jedna druga talijanska kolona otpoela prodor iz Kistanja prema Dobropoljcima. Time je onemogućeno prebacivanje Grupe prema obali. Poslije ja ih borbi u rajonu Brguda Grupa se povukla preko rijeke Zrmanje za Muškovce, a potom na područje Krupa-Rujišta.

Međutim, na sjeveru, sa pravca Bihaća i skrsala je nova opasnost. Dijelovi njemačke 114. divizije vršili su prikupljanja radi prodora preko oslobođenog teritorija Like u sjevernu Dalmaciju. Stoga GŠH orijentira jedinice Kninskog sektora na zatvaranje pravaca od Bihaća prema Gračcu i Kninu. Prethodnica 114. divizije prodrla je već 6. rujna u Knin, a potom produžila za Nadin, u blizini Zadra, gdje se još od kolovoza nalaze neke njemačke snage. Njemačkim fašistima imenom snagama priključili su se etnički iz Kninske krajine. Uskoro je komanda Dinarske etničke oblasti poslala svog delegata u Štab njemačke 114. divizije. Etnici su od Nijemaca primili hranu, oružje, municiju i sada pod novim gospodarom vode borbu protiv NOV i POJ.

Za to vrijeme komanda talijanskog 18. armijskog korpusa se iz Splita prebacila u Zadar. U toku noći od 8. na 9. rujna Komanda je naredila svim svojim jedinicama da se povuku u rajon Zadra, Šibenika i prema ostalim primorskim mjestima. Vijesti o kapitulaciji Italije, Štab Kninskog sektora, ije su jedinice uglavnom bile u Južnoj Lici, primio je tek 10. rujna. On je hitno orijentirao svoje snage prema Bukovici. U međuvremenu su Sjevernodalmatinski odred i 2. bataljon Grupe pristupili razoružavanju talijanskih posada u Primorju. U toku 9. rujna bataljon Grupe je razoružao talijanske snage u Stankovcima, Pirovcu i Maloj isti, a zatim i na otocima pred Šibenikom, dok je Sjevernodalmatinski odred razoružavao talijanske i MVAC posade oko Benkovca. Na sjevernodalmatinskim otocima razoružanju neprijateljskih posada pristupili su Dugootci vođeni, partijska rukovodstva i lanski. Treba istaći i da talijanske posade pogotovo nigdje nisu dobrovoljno predavate oružje, već su razoružavane poslije snažnog pritiska jedinica ili masa koje je Partija digla na noge.

U Bukovicu su jedinice Kninske brigade i Grupe bataljona stigle 10. i 11. rujna. One su razoružavale manje posade i jednu veću grupu od 500 talijanskih vojnika u Bilišanima. Uz to se iz Podgorja u Ravne kotare prebacila i eta »Plavi Jadran«. Usporedo s razoružanjem talijanskih jedinica na tom području nastaje opštinski ustanci. Mase naroda odlaze u partizanske jedinice koje iz dana u dan narastaju. Slična je situacija i na području Šibenika. Sva okolna sela predvremenoma komunistima pristupaju razoružanju posada koje su ostale ili su se zatekle 9. rujna. Tako je cijela sjeverna Dalmacija bila slobodna, osim

gradova Šibenika i Zadra, u kojima su se prikupile talijanske posade, te Knina i Drniša, u koje su ušle njema ke snage. U Šibeniku su se bile prikupile krupne talijanske jedinice, ali oko grada nije bilo ja ih partizanskih snaga koje bi uz snažnu podršku naroda izvršile pritisak na talijansku komandu i prisilile je da prihvati kapitulaciju. U grad su stigli i predstavnici Štaba Šibensko-trogirskog odreda i lanovi OK Šibenika, koje je narod do eka sa slavljem i pored zabrane od talijanske komande. Oni su poveli razgovore s talijanskom komandom oko puštanja na slobodu zatvorenih pristalica NOP-a, predaji oružja talijanskih jedinica i drugo. Me utim, Talijanska komanda je samo pustila politi ke zatvorenike, ali nije pristala na predaju oružja niti na zajedni ku borbu protiv Nijemaca. Zato je OK i Štab odreda odmah pristupio mjerama da se uz pomo naroda izvrši napad na kasarnu. Ali istog dana (11. rujna) u grad je upala jedna kolona njema ke 114. divizije. Tada je na poziv OK iz grada gotovo sve što je moglo nositi pušku krenulo u jedinice NOV i POJ.

U Zadru je, me utim, situacija bila druk ija. U toku 9. i 10. rujna stigli su predstavnici OK KPH za Zadar na pregovore s komandom divizije »Zara«. Tražili su razoružanje ili zajedni ku borbu protiv Nijemaca koji su prodirali prema obali. Komanda divizije je sve odbila. Jedino je iz zatvora i logora pustila pristalice NOP-a. Sutradan je u grad bez otpora ušla jedna njema ka kolona. Poslije kra ih pregovora u komandi korpusa, Talijani su pristali na kapitulaciju. Poslije nekoliko dana, njema ka komanda je u svoju službu uzela gotovo sve jedinice crnih košulja (oko 3500 vojnika). Ostao je da radi i dje luje i dotadašnji fašisti ki civilni aparat. Ustaškoj NDH, kojoj je Hitler tih dana »predao« cijelu Dalmaciju, nije bilo dopušteno da preuzme pod njema kom zaštitom vlast u gradu. U njema ke ruke palo je na hiljade talijanskih vojnika i ogroman pljen. Njema ka komanda je uskoro sve talijanske vojnike, s izuzetkom fašista koji su se od tada borili zajedno sa Nijemcima protiv NOV i POJ, otpremila u Bosansku krajinu, a odatle u Njema ku na prisilan rad.

Za svega nekoliko dana, do sredine rujna 1943, na stranu jedinica Kninskog sektora stiglo je oko 3.000 novih boraca, dok je s podru ja Šibenika i okolice, prema nepotpunim podacima, stupilo u jedinice koje su operirale u srednjoj Dalmaciji oko 1500 boraca. Od njih su popunjene ve postoje e i formirane nove jedinice. U drugoj polovini rujna imali smo ovo stanje: Kninska brigada i Grupa sjevernodalmatinskih bataljona imale su po etiri bataljona. Sjevernodalmatinski odred je narastao na etiri bataljona. Od njega je po direktivi Glavnog štaba i odluci Štaba Kninskog sektora oko 20. rujna formirana Druga grupa sjevernodalmatinskih bataljona (u sastavu od etiri bataljona). Dio starješinskog kadra i nekoliko njenih boraca ponovno su formirali novi, etvrti po redu Sjevernodalmatinski odred od jednog bataljona i nekoliko grupa, koji uskoro formiraju i drugi bataljon, te je odred imao oko 400 boraca. Kninski odred je tako er narastao na oko 400 boraca. U Ravnim kotarima eta »Plavi Jadran« od oko 80 narasla je na oko 600 boraca, pa je formiran NOP • odred »Plavi Jadran« od 2 bataljona. Por d njih u okvir tog odreda ušao je i bataljon »Gonfrede Mameli« formiran od Talijana koji su iz Zadra i okolice prešli na stranu NOVJ. Po direktivama Glavnog štaba Hrvatske, Štab

Kninskog sektora radio je na formiranju brigade od 1. i 2. grupe sjeverno-dalmatinskih bataljona. Do 9. listopada Kninska brigada je preimenovana u 5. dalmatinsku, Prva grupa bataljona reorganizirana u 6. dalmatinsku, a Druga grupa bataljona u 7. dalmatinsku brigadu. Bilo je predviđeno da se od te dvije i od Kninske brigade formira Sjevernodalmatinska divizija. Na sjevernodalmatinskim otocima, koji su po kapitulaciji bili oslobođeni, formiran je bataljon »Preko«. Naredbom štaba Kninskog sektora formirana je 25. rujna Obalska komanda Kninskog sektora, koja je rukovodila svim jedinicama na spomenutim otocima i mornaričkim jedinicama koje je trebala osnovati. Obalska komanda je raspolagala sa spomenutim bataljonom »Preko« i sa oko 90 brodova od 2 do 400 tona nosivosti. Od tih brodova, koji su kasnije naoružani, formirano je nekoliko flotila, dok je u danima kapitulacije u Podgorskem kanalu bio već formiran Ninski mornarički odred.

Time se završava jedan značajan period u razvijetu NOB-a u Dalmaciji, a time i u njenom sjevernom dijelu. Od tada po inje borba protiv njemačkog okupatora i njegovih suradnika - ustaša i etnika. Do tog vremena narod sjeverne Dalmacije je već listom u NOB-u. Organizacije KP već su do tada na tom području ostvarile široku i jedinstvenu narodnooslobodilačku frontu, snažno bratstvo i jedinstvo srpskog i hrvatskog naroda. Ustaše i etnici nisu uspjeli stvoriti masovnu bazu. Teror etnika u Kninskoj krajini koliko je god bio jak nije spriječio ni do tada da narod toga kraja ide u partizanske jedinice. Proces otpadanja i demoraliziranja etničkih redova tekući je po stupnju aktivnosti partijske organizacije i uspešnim vojnim djelovanjem u tim krajevima. Rukovodstva građanskih stranki, u prvom redu HSS, ostala su bez masa, i baš njihovom aktivnošću prisiljena su na pasivnost. Golema većina stanovnika sjeverne Dalmacije direktnim sudjelovanjem u jedinicama NOV i POJ, ili u radu narodnooslobodilačkih organizacija, dala je svoj prilog u borbi za svoje nacionalno i socijalno oslobođenje. Sve to ne znači da je opisani period bio bez kriza i zastoja, ali općenito uvezši narodnooslobodilačku borbu u ovom području, naročito od proljeća 1942. godine, u snažnom je usponu. Eto, u takvim uvjetima i poslijе takvih borbi dolazi do formiranja 19. sjevernodalmatinske divizije, »eda sjeverne Dalmacije«, kako ju je narod toga kraja nazivao.

RADE GUBERINA
DRAGUTIN GRGUREVI

FORMIRANJE DEVETNAESTE SJEVERNO-
DAL MATINSKE DIVIZIJE

NAREDBA O FORMIRANJU
19. SJEVERNODALMATINSKE DIVIZIJE

NAREDBA BR. 29¹
GLAVNOG ŠTABA NARODNOOSLOBODILACKE VOJSKE
I PARTIZANSKIH ODREDA HRVATSKE
OD 5. X 1943.

I Formiranje Sjeverodalmatinske divizije:²

Odlukom Vrhovnog štaba NOV i POJ od 4. X-tog formirana je u sjevernoj Dalmaciji Sjeverodalmatinska divizija pod nazivom:
»XIX Sjeverodalmatinska divizija«

¹ Original naredbe, pisan strojem, latinicom, nalazi se u arhivi Vojnohistorijskog instituta pod reg. br. 24-2, k. 106.

¹ Poslijegd ustanika u Dalmaciji, u rujnu 1943. Vrhovni štab NOV i POJ je, u prvoj polovini listopada 1943. godine, reorganizirao dalmatinske jedinice i, pored ranije 9. divizije, formirao je 19. sjeverodalmatinsku diviziju (Peta, Šesta i Sedma brigada, Kninski, Sjeverodalmatinski i Zadarski odred), 20. diviziju (Osma, Deveta i Deseta brigada, Grahovsko-peuljski, Glamočki, Livanjski, Dinarski, Moseko-svilajski i Marinsko-segetski odred), 26. diviziju (Jedanaesta, Dvanaesta i Trinaesta brigada, Mosorski, Neretvanski i Imotski odred). Vrhovni štab je u isto vrijeme formirao i 8. dalmatinski korpus, u koji su sastav ušle spomenute divizije, ukupno oko 15.000 boraca, a rasformirao štabove 4. operativne zone, Kninski, Šibenski i Imotski sektor. Za vršioča dužnosti komandanta korpusa bio je postavljen Pavle Ilić, za političkog komesara Ivo Kuko, a za načelnika Štaba korpusa Maks Babić.

Naredba Vrhovnog štaba NOV i POJ o formiranju 19. divizije izvršena je 11. listopada 1943. godine u Biovičima u Selu u Bukovici.

U tekstu naredbe i svim drugim citiranim tekstovima sa uvan je izvorni naziv »sjeverodalmatinska« divizija. U tekstu autora je pravilan naziv »sjeverodalmatinska« divizija.

U sastav ove jedinice ulaze slijedeće jedinice:
Dosadašnja Kninska brigada, kao I Brigada Divizije,
Dosadašnja I Grupa bataljona, kao II Brigada Divizije, i
Dosadašnja II Grupa bataljona kao III brigada Divizije.
Ova divizija biti će pod neposrednom komandom IV Operativne zone Hrvatske.

II Postavljenja

Odlukom Vrhovnog štaba NOV i POJ od 4. X tijekom postavljeni su:
za komandanta XIX Sjeverodalmatinske divizije potpukovnik Milan Kuprešanin, a
za političkog komesara Petar Babić.

III Formiranje odreda u sjevernoj Dalmaciji

Po ukazanoj potrebi, formiraju se na području sjeverne Dalmacije slijedeći odredi:

Kninski, Sjeverodalmatinski i Zadarski partizanski odred.³
Organizaciju i formiranje ovih odreda izvršiti će Štab Sjeverodalmatinske divizije.

Naprijed navedeni odredi biti će pod neposrednom komandom, kako u organizacionom tako i u operativnom pogledu, Štaba XIX Sjeverodalmatinske divizije.

IV Formiranje Komande mornarice za sjeverodalmatinsku obalu

Po ukazanoj potrebi, formira se Komanda Mornarice za sjeverodalmatinsku obalu i sjevero-dalmatinske otoke. Ova komanda biti će pod neposrednom komandom Štaba XIX Sjeverodalmatinske divizije i to kako u organizacionom tako i u operativnom pogledu. Štab XIX Sjeverodalmatinske divizije pristupiti će odmah organizaciji i formiranju mornaričkih jedinica u duhu dostavljenih direktiva od strane ovog štaba.

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!

Politički komesar:

V. BAKARI⁴

Komandant generalmajor:

GOŠNJAČAK⁵

® Navedeni odredi formirani su ranije.

* Vladimir Bakari.

* Ivan Gošnjak.

FORMIRANJE DIVIZIJE

Kapitulacijom fašisti ke Italije u itavoj Dalmaciji, a prema tome i na podruju njenog sjevernog dijela, stvoreni su povoljni uvjeti za razmah narodnooslobodila ke borbe i pokreta, jer je rodoljubivo stanovništvo prosto hrlilo u redove NOV i POJ.⁶ Djelomi an raspad i razoružanje talijanskih jedinica na tom podruju, zarobljavanje itavih formacija, omogu ili su da postoje e jedinice Narodnooslobodila ke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije dobiju ve e koli ine oružja i ratnog materijala koji je bio od goleme važnosti za obranu slobodnog teritorija i nastavak borbe, jer se, sasvim razumljivo, o ekipirao nadolazak ja ih njema kih i ustaških snaga na podru ja koja su dotada držali Talijani.⁷

Priliv novih dobrovoljaca u kninsku brigadu, partizanske odrede i grupe sjeverne Dalmacije i mogu nost da se oni naoružaju u dobroj mjeri i opreme koliko-toliko najneophodnjom ratnom spremom stvorili su mogu nost za formiranje ve ih jedinica, kako na tome podruju, tako i u dijelu južne Like i drugim krajevima Dalmacije. Zbog toga Vrhovni štab NOV i POJ formira 8. dalmatinski korpus u iji sastav ulazi i 19. sjevernodalmatinska divizija.⁸

⁶ U politi kom izvještaju Štaba 8. korpusa od 23. studenog 1943. godine Glav' nom štabu NOV i PO Hrvatske navode se podaci koji se odnose na okrug Zadar u kojima se govori da je kapitulacijom Italije stupilo u redove NOV i POJ gotovo 3000 ljudi (Arhiv VII, dok. br. 28-1/4, k 516 A).

⁷ Kra e vrijeme prije kapitulacije Italije snage 6. li ke divizije i Li kog partizanskog odreda nakon uspješno razbijene 4. ofenzive orijentiraju se postepeno prema sjevernoj Dalmaciji. Ukratko iz ovih razloga: Talijani se izvla e prema Dalmaciji, prema obali Jadrana, pa je sasvim logi no da partizanske snage idu za njima. Uz to pomjeranje, ciljevi jedinica NOV i POJ jesu da razbiju etni ke snage koje su u Kninskoj krajini poslije 4. ofenzive ostale o uvane. S druge strane, tendencija je snaga NOV i POJ da se prihvate i podrže postoje e partizanske snage u sjevernoj Dalmaciji. Tamo je ubrzo došlo do formiranja Prve kninske brigade kao protuteže etni kom pokretu u tom predjelu. Na taj na in sjeverna Dalmacija postaje rezervoar partizanskih snaga od kojih se formira prete a 19. divizije - Kninski sektor (prema izjavi Ilike Radakovi a).

⁸ U daljem tekstu: 19. divizija. U sastav korpusa uše su 9, 19, 20. i 26. divizija i svi partizanski odredi s podru ja Dalmacije i dalmatinskih otoka.

Izvršenje naredbe Vrhovnog štaba NOV i POJ od 4. listopada 1943. godine⁹ proveo je Glavni štab NOV i PO Hrvatske. Sve ano formiranje 19. divizije obavljeno je 11. listopada 1943. godine u Biovi inom Selu (Bukovica) u prisutnosti velikog broja stanovnika tog dijela sjeverne Dalmacije i predstavnika organa narodne vlasti, Komunisti ke partije i JNOF-a.

Osnovne jedinice od kojih je formirana divizija bile su: 1. kninska brigada, Sjevernodalmatinski partizanski odred i 1. i 2. grupa partizanskih bataljona sjeverne Dalmacije.

U sastav 19. divizije ušle su:

Kninska brigada (ranije Li ki partizanski, odnosno Kninski odred);
Druga brigada (ranije 1. grupa partizanskih bataljona sjeverne Dalmacije);
Tre a brigada¹⁰ (.ranije 2. grupa partizanskih bataljona sjeverne Dalmacije):
Kninski" partizanski odred;
Sjevernodalmatinski partizanski odred;
Zadarski partizanski odred i
partizanski odred »Plavi Jadran«.¹¹

U sklopu jedinica istovremeno su formirani; Štab divizije, štabovi 5. i 6. brigade, Bataljon prate ih oružja, Inžinerijski bataljon, Dopunski bataljon, Vozarski bataljon, Izvi a ka eta, eta za vezu i Osmatra ka desetina.

Pri formiranju brojno stanje 19. divizije bilo je oko 4000 boraca.¹²

• Vidi naredbu Glavnog štaba NOV i POH na prednjim stranama.

¹⁰ U dokumentima se ove brigade obilježavaju negdje sa 1, 2. i 3, ali u veini slu ajeva sa 5, 6. i 7, što je pisac kona no usvojio u daljem tekstu.

¹¹ Ovaj odred brzo izlazi iz sastava 19. divizije i ulazi u sastav 6. li ke divizije. U izvještaju Štaba 6. divizije od 1. listopada 1943. godine Štabu 1. korpusa NOV i POH o stanju u diviziji, poslije kapitulacije Italije, piše, izme u ostalog:

»Kapitulacija fašisti ke Italije odrazila se i u našoj diviziji primanjem novih boraca Hrvata iz Primorja i Dalmacije i odašiljanjem 200 starih boraca u XIII diviziju, koji su upu eni kao pomo u kadru toj diviziji. Iz XIII divizije primljeno je blizu 500 boraca, a u odred »Plavi Jadran«, koji je ranije brojao oko 80 boraca mobilisano je preko 600 novih boraca, mahom Dalmatinaca iz okoline Zadra i sa poluotoka Ražanaca. Taj odred ima u svom sastavu jedan italijanski bataljon jak oko 160 ljudi.« (Ovdje je rije o bataljonu »Goffredo Mameli«. On je formiran krajem rujna 1943. godine u selu Poljicu, zadarsko podru je, od bivših boraca - pri padnika talijanske vojske, koji su prišli NOV-u poslije kapitulacije Italije. Prilikom formiranja brojno stanje bataljona bilo je 800 ljudi, ali je ubrzo smanjeno na oko 300, jer je ve i dio ljudstva na vlastiti zahtjev upu en u Italiju. Komandant bataljona bio je Luccioli, ranije kapetan talijanske vojske, a dužnost politi kog komesara vršio je Ivan Tomi. Bataljon je bio pod komandom NOP odreda »Plavi Jadran« do druge polovine mjeseca studenog 1943. godine, kada je zbog nebudnosti iznena en od Nijemaca u selu Kožino, razbijen uz teške gubitke. Preostalo ljudstvo bataljona upu eno je u sastav bataljona »Garibaldi«, koji je tada bio pod komandom Prve proleterske divizije NOVJ.) Podaci iz Zbornika dokumenata i podataka o narodnooslobodila kom ratu jugoslavenskih naroda, tom V, knj. 20.

¹² Bojna relacija 19. divizije, Arhiv VII.

U izvještaju politi kog komesara 19. divizije politi kom komesaru 8. korpusa od 25. studenog 1943. godine¹³ iznijet je, me u ostalim, djelomi an pre-gled bora kog i starješinskog kadra u jedinicama divizije poslije kapitulacije fašisti ke Italije.

»Sve jedinice su uglavnom mlađe i nove i stvorene su poslije kapitulacije Italije. Iznimku ini V. Brigada, koja je imala prije kapitulacije Italije 50% starih boraca, Li ana (oko 400), dok je ondašnja grupa bataljona, sadašnja VI brigada, imala 30% starih boraca.

Zahvaljuju i baš tim stariim borcima - kaže se dalje u izvještaju - i pomo i u kadru kojeg smo dobili uglavnom iz VI Divizije, uspjelo se je organizaciono oformiti sve te jedinice i popuniti sa komandnim kadrom. Istina taj komandni kadar je kvalitetno dosta slab, što se svakim danom poboljšava, putem kurseva i eli enja kroz borbu i akcije ...«

Sto se ti e naoružavanja divizije nije bilo ve ih teško a, jer je prilikom raspada talijanske vojske zaplijenjena ve a koliko ina oružja, municije i ratnog materijala, a u dotadašnjim borbama partizanskih odreda i bataljona na podruju sjeverne Dalmacije i južne Like nakupljeno je prili no potrebnog naoružanja. To je i bilo od velikog zna enja, jer je time omogu eno da veliki broj pridošlih dobrovoljaca dobije potrebno oružje i najneophodniju ratnu spremu. Uz to, pri kapitulaciji talijanskih jedinica, divizija je zaplijenila i 30 teretnih automobila, koji su odmah korisno poslužili za prebacivanje ratnog materijala. Kasnije, prilikom prodora Nijemaca i ustaša na ve e dijelove oslobo enog teritorija, najve i dio tih automobila morao se uništiti.

Pri formiranju divizije, jedinice su, do dobijanja prve direktivne zapovijesti, imale ovaj raspored:

Štab divizije: u selu Par i i;

Peta brigada: na prostoru sela Žegar-Bilišane;

Šesta brigada: na prostoru Donjeg i Gornjeg Ervenika;

Sedma brigada: oko Karina;

Kninski partizanski odred: na podruju izme u Knina, sela Pa ene i Zrmanja;

Zadarski partizanski odred: na prostoru izme u Zadra i Novigrada;

Sjevernodalmatinski partizanski odred: u jugoisto nom dijelu Bukovice. Ostale manje jedinice na širem podruju sela Par i a.

U periodu od 11. do 16. listopada jedinice divizije sre ivale su se, dovršavale formaciju, izravale programe politi kog rada, organizaciono u vrš i vale partijske i skojevske organizacije uspostavljaju i s terenskim organizacijama i organima narodne vlasti i komandi pozadina¹⁴ vezu, utvr uju i programe dugoro ne suradnje.

¹³ Arhiv VII, dok. br. 17-1/5, k. 516.

¹⁴ Odluke o formiranju komandi podruja donio je Štab IV operativne zone uo i kapitulacije Italije, tj. kada je odlu eno da se one formiraju i za ostala podruja Dalmacije na kojima još nisu postojale.

U svibnju 1943. godine na podruju Pa ene-Plavno formira se Kninska ili - kako su je tada zvali - Plavanska komanda mješta. Komanda kninskog podruja

Prema podacima iz operacijskog dnevnika 8. korpusa NOVJ za razdoblje od listopada do prosinca 1943. godine 19. sjevernodalmatinska divizija (5, 6. i 7. brigada) neposredno poslije formiranja imala je ovaj pregled ljudstva i naoružanja:¹⁵

Drugova:

po spisku	3393
u rashodu	1015
na licu	2378

Drugarica:

po spisku	206
u rashodu	44
na licu	162

Ukupno na licu: 2540 boraca (drugova i drugarica)

Naoružanje:

pušaka	1900
puškomitraljeza	126
lakih mitraljeza	1
mitraljeza	37
protukolskih pušaka	4
protukolskih mitraljeza	1
lakih baca a	6
teških baca a	5
revolvera	176
p. k. topova 37 mm . .	1
šmajsera	62

formira se po etkom listopada 1943. u Mokrom Polju. Na tom podruju u vrijeme formiranja ta je, komanda imala dvije komande mjesta: Knin (Plavno) i Vrliku. Komandant komande kninskog podruja bio je Slavko Jelić. Kasnije dolazi za komandanta Tode uruvija. Komanda kninskog podruja iječo vrijeme nije radila, ali se ponovno formira i djeluje sve do oslobojenja. Njeno je sjedište uglavnom bilo na terenu Mokrog Polja i Ervenika. Nakon oslobojenja preseljena je u Drniš, a zatim u Knin.

Neposredno poslije kapitulacije Italije formira se komanda podruja za zadarsko okružje. Ta je komanda formirana u Vrani, a imala je ovo rukovodstvo: komandant Gojko Oso, njegov zamjenik Petar Šore i pomočnik Marko Piližota. Prije formiranja zadarske komande podruja, tj. uoči kapitulacije Italije, Leonard Karlić je na Pašmanu osnovao Komandu mjesta Biograd u sastavu: komandant Sebastijan Šišić i zamjenik komandanta Janko Lacmanović. Nakon kapitulacije Italije formiraju se komande mjesta u Obrovcu, zatim u Ninu i Ražancu.

Komanda podruja za zadarsko kopno u Vrani imala je kasnije tri komande mjesto: Biograd, Benkovac i Nin. U veljači i 1944. godine ukida se Komanda podruja za zadarske otoke, tako da komanda kopna ponovno preuzima sav teren zadarskog okruga, i tako ostaje sve do oslobojenja (podaci iz knjige: D. Gizić »Dalmacija 1943«),

¹⁵ Arhiv VII, dok. br. 36-4/6, k. 516.

STANJE U SJEVERNOJ DALMACIJI

Na osnovu izvještaja Informativnog izvi a ko-obavještajnog odsjeka Štaba 8. korpusa od 9. listopada 1943. godine¹⁶ brojno stanje i porijeklo neprijateljskih snaga na podruju sjeverne Dalmacije, u danima formiranja 19. divizije, bilo je ovo:

Garnizon Zadar: motorizirane trupe 15. lova ke divizije (500 njema kih vojnika), 400 crnokošuljaša pod komandom potpukovnika Sorentina; 3. bataljon doma ih fašista. Položaje su držali: od grada do Plo a - jedan dio bataljona »Rismondo«, od Plo a do Bokanjcä - sastav bataljona »Zara«, od Bokanjca do mora bataljon »Dinara«. Tom bataljonu pripadalo je još oko 100 pripadnika »Antikomunisti ke milicije«.

Devetnaestog rujna - kako se u istom izvještaju kaže - stiglo je u Zadar oko 1400 njema kih vojnika sa dvije baterije topova i psima, a 21. istog mjeseca krenulo je iz pravca Zadra u pravcu Benkovca oko 690 vojnika, 60 kola sijena i materijala, 170 konja, 3 kamiona i 1 mali top.

U Škrabrnji (na aerodromu) bilo je 10 bombardera i 6 lova kih aparata. U Benkovcu: 150 Nijemaca sa 3 tenka, 4 topa. U Skradinu i okolicu: oko 300 Nijemaca. U Kistanju oko 200 Nijemaca koji su pripadali 114. lova koj diviziji. Uz njih je bilo 60 ustaša. Garnizon je bio naoružan sa 10 topova, 24 teška i laka baca a, 18 puškomitrailjeza, 7 lakih i teških baca a. U Obrovcu je bio smješten jedan bataljon Nijemaca koji je pripadao 15. lova koj diviziji. Manji dijelovi tog bataljona inili su posadu u Karinu.

Glavno uporište okupatorskih i etni kih snaga bio je Knin. U njemu se nalazio Stab 114. lova ke divizije. Posadu su inili: oko 3000 Nijemaca, 70 etnika Mane Rokvi a, 700 domobrana, 140 žandara i nepoznat broj ustaša.

Ti podaci bili su promjenljivi, a važili su zaklju no do kraja rujna.

Neposredno poslije formiranja 8. dalmatinskog korpusa, odnosno 19. sjevernodalmatinske divizije, Štab 8. korpusa i Pokrajinski narodnooslobodila ki

¹⁶ Arhiv VII, dok. br. 5-1/5., k. 516 A. U ovim podacima nedostaje broj etnika popa uji a kao i obrova kih etnika. Iz podataka koji se kasnije navode može se zaklju iti koliko je takvih etnika bilo.

odbor Dalmacije izdali su zajedni ki proglaš, datiran 14. listopada 1943. godine. U njemu se me u ostalim, kaže:

»Op i narodni ustanak, koji se razgorio nad lješinom slomljenog okupatora - fašisti ke Italije - buknuo je i zahvatio cijelu Dalmaciju. Naoružani narod i jedinice naše Narodnooslobodila ke vojske, uz bratsku pomo proleterskih i krajiških brigada, poslanih od Vrhovnog štaba u pomo Dalmaciji, vode ve mjesec dana teške ali uspješne bojeve protiv hitlerovskih okupatora i njihovih ustaško- etni kih slugu...

Hitlerovci su namjeravali da brzim prodorom ka moru, zapo etim još prije kapitulacije Italije, onemogu e ovakav razvitak, htjeli su da sprije e da oružje i materijal talijanske vojske padne u ruke narodnim borcima, mislili su da e lako mo i uspostaviti vlast svojih ustaških i etni kih slugu nad golo-rukim narodom Dalmacije.¹⁷

Borci, komandiri i politi ki radnici! - kaže se u drugom dijelu proglaša - budite dostojni povjerenja vašeg Vrhovnog komandanta, izraženog stvaranjem VIII korpusa, budite dostojni ljubavi Vašeg naroda, i krv junaka pālih u borbi za slobodu domovine! Vi ste pokazali da znate i možete tu i njema ke horde, da ste dovoljno snažni da uništite ustaške i etni ke pse. Organizirajte, u vrstite i podržite svoje jedinice! Postanite majstori svoga oružja! Istrijebiti tu inske tla itelje, istite Dalmaciju od okupatora i doma ih izroda! Spremajte se da svoje narodne zastave ponovo podignite nad našim oslobo enim gradovima, da ih ponesete širom naše domovine - svuda gdje bude zvala borba za slobodu!«¹⁸

Devetnaestog listopada 1943. godine Štab 19. divizije izdao je prvu direktivu svim podre enim jedinicama u kojoj je iznijeto stanje na sektoru sjeverne Dalmacije i odre eni operativni zadaci svakoj jedinici posebno.

Prema ocjeni Štaba divizije op e stanje na sektoru sjeverne Dalmacije okarakterizirano je sa dva najzna ajnija momenta: poja ana aktivnost neprijatelja u operativnom smislu i njegova uporna nastojanja da preko etnika i ustaša mobilizira što ve i broj ljudstva.

- »Neprijatelj je - kaže se u direktivi¹⁹ - u posljednje vrijeme poja ao neke garnizone, kao na primjer Benkovac, Obrovac, Skradin itd., i ispadima iz tih garnizona, naro ito iz Benkovca i Zadra, nastoji da što više dezorganizira našu pozadinu. Neprijateljski saobra aj na liniji Knin-Gra ac i Obrovac-Gra ac postao je življi. Naro ito se osje a aktivnost na liniji Knin-Gra ac, gdje neprijatelj svakodnevno sa ve im kolonama saobra a. Na liniji Gra ac-Biha ,

¹⁷ U namjeri da odbace Narodnooslobodila ku vojsku sa jadranske obale, a boje i se naro ito uspostavljanja stalne veze i koordinacije ratnih operacija izme u anglo-ameri kih snaga na Sredozemlju i Italiji i NOV Jugoslavije, njema ka komanda ve u drugoj polovini mjeseca rujna 1943. po inje novu seriju žestokih napada na NOV i POJ. Te borbe poznate su pod imenom Šesta neprijateljska ofenziva. One su trajale sve do sije nja 1944. godine.

" Arhiv VII, dok. br. 2-1/7, k. 516 A.

¹⁸ Zbornik, tom V, knjiga 20.

prema nekim vijestima, neprijatelj vrši koncentraciju, ije namjere nisu nam poznate. Sa južne strane on je iz Šibenika proširio svoje položaje zauzevši Primošten i Rogoznicu. Pretpostavlja se da bi neprijatelj mogao svoju aktivnost prenijeti na zapadnu stranu Krke, u pravcu Vodica itd. Aktivnost neprijatelja mogla bi se prenijeti i na naše oto je, koje se još nalazi sve u našim rukama. Putem propagande kao i prisilnih mjera, a pomo u ustaških i etničkih izdajnika, neprijatelj nastoji da što više mobilise u redove tih izdajnika i da s tim izdajničkim snagama donekle poja a i osigura svoje garnizone, da bi mogao sa svojim vlastitim trupama više manevrisati. Na našem sektoru nalazi se priličan broj ljudstva van naših redova, koje bi neprijatelj u eventualnom momentu pogoršanja situacije mogao iskoristiti u svoje svrhe, što nama nameće posebnu opreznost i mnogo ja i rad po pitanju mobilizacije.«

PRVI ZADACI JEDINICA 19. DIVIZIJE

Imaju i u vidu takvu situaciju, pred sve jedinice divizije postavljen je **zadatak** za što ve u aktivnost protiv neprijatelja. Naro ito se obra a pažnja na potrebu uništenja saobra ajnih veza i intenzivniji politi ki rad na mobilizaciji ljudstva u tom dijelu Dalmacije.

Raspored i zadatak jedinica 19. divizije bio je ovaj:

Peta brigada, oja ana sa 3 teška baca a i dvije protukolske puške, imala je prvenstveni zadatak da ometa neprijateljski saobra aj na liniji Gra ac-Donji Lapac. Akcije na toj liniji brigada je kombinirala sa snagama 6. li ke divizije. Njena aktivnost trebalo je da se o ituje postavljanjem manjih i ve ih zasjeda, prepada i sli no.

Šesta brigada, oja ana sa 2 teška baca a i jednom protukolskom puškom, imala je operirati sa svoja tri bataljona na liniji Obrovac-Gra ac, dok bi jedan bataljon ostavila na liniji Mokro Polje-Kistanje. Bataljon te brigade, koji se nalazio na liniji Mokro Polje-Kistanje, imao je zadatak da, zajedno sa Kninskim odredom, jednim dijelom operira u pravcu Pa ena, a drugim snagama drži pod kontrolom neprijateljski garnizon u Kistanju, kako bi osujetio eventualni ispad neprijatelja prema selima Radu i u, Ivoševcima ili Kolašcu. Te snage povezale su se sa snagama Sjevernodalmatinskog partizanskog odreda, koji se nalazio jugozapadno od Kistanja, prema evrskama.

Sedma brigada oja ana jednom protukolskom puškom trebalo je da djeluje na liniji Zadar-Obrovac sa zadatkom da kontrolira pravce Obrovac-Bilišane i Obrovac-Zelengrad. Osim toga, ta jedinica držala je pod kontrolom Benkovac s namjerom da sprije i svaki mogu i ispad neprijatelja u pravcu slobodnog teritorija. Isto tako ta brigada morala je razvijati što ve u aktivnost u pravcu Zadra i Zemunika i uporno odbijati svaki pokušaj prodora neprijateljskih snaga od Benkovca ili Zadra prema Biogradu, odnosno obali. Naro ita pažnja politi kih organa te brigade bila je posve ena mobilizaciji u tom dijelu Bukovice.

Kninski partizanski odred, s jednim dijelom snaga, dobio je zadatak da ometa neprijateljski saobra aj na liniji Prevjes-Popinski klanac, sa zapadne strane. S drugim dijelom snaga, u zajednici sa jedinicama 6. brigade, trebalo

je da djeluje i na liniji Prevjes-Knin, postavljaju i zasjede etnicima i njema kim motoriziranim kolonama.

»U tu svrhu - kaže se u naredbi Štaba divizije - a radi što bolje koordinacije, povezati se i, pod svaku cijenu, nastojati uhvatiti vezu sa krajiškim snagama koje se nalaze negdje oko Plavna i Strmice. U slučaju prodora neprijatelja prema Erveniku, uporno braniti taj pravac.«

Sjevernodalmatinski partizanski odred, koji je djelovao jugoistočno od linije Kistanje-Vodice, prema Krki, imao je zadatak da sa manjim dijelom snaga kontrolira neprijateljski garnizon u Kistanju sa pravca Bevrsko-Kistanje, povezujući se sa snagama 6. brigade. Zadatak ostalih snaga tog odreda bio je: operirati u pravcu Skradina i prema Martinskoj, sa zadatkom uznemirivanja neprijateljskog garnizona u Skradinu i osiguravanja Martinske od eventualnog iskrčavanja neprijatelja iz pravca Šibenika.

»Ukoliko je neprijatelj već uspio da se iskrča na Martinsku, nastojati ga likvidirati, a ukoliko to nije moguće, uporno braniti njegovo dalje nadiranje. Tako će organizirati obranu obale do u visini Vodica od eventualnog neprijateljskog iskrčavanja sa mora. Povezati se sa otokom Prvi, odnosno sa tamoznjom posadom radi koordinacije odbrane. Na cijelom ovom prostoru nastojati što više mobilisati ljudstvo u naše redove«, - naglašava se u direktivi, u dijelu koji se odnosi na taj odred.

U operativnom pogledu Štabu divizije, neposredno poslije formiranja, priпадala je Komanda mornarice za sjevernu Dalmaciju. Ona je takođe primila direktivu Štaba 19. divizije, u kojoj se nalagalo izvršenje reorganizacije i postavljeni su operativni zadaci. Od Komande mornarice tražilo se da radi ometanja neprijateljskog pomorskog saobraćaja na liniji Premuda-otok Silba - Olib - Pag postavi minsko polje. Da bi što bolje ostvarila te zadatke, ta komanda mornarice povezala se sa Komandom mornarice Primorsko-goranskog i Šibenskog sektora. Radi što bolje organizacije obrane otoka, Komandi mornarice stavljen je na raspolažanje 10 teških mitraljeza, jedan protukolski top, kalibra 47 mm, i jedan »pito«, kalibra 37 mm. Komanda mornarice držala je vezu sa kopnjom preko 7. brigade i jedinica Sjevernodalmatinskog partizanskog odreda.

Zadarski odred djelovao je na liniji Karin-Zadar sa sjeverozapadne strane i u pravcu Zadra. Radi koordinacije odred je bio povezan sa snagama 7. brigade. Od tih jedinica 19. divizije zahtijevalo se temeljito ispitivanje stanja kod neprijatelja i iskorištavanje svakog povoljnijeg momenta za napad. Sve putove koji vode prema oslobođenom teritoriju jedinice su morale temeljito uništiti, iskopati i na najosjetljivijim mjestima prezidati. Tražilo se da u tim akcijama pomognu komande mjesta. U direktivi Štaba 19. divizije poimeni no se govori o svakoj cesti koju treba »do te mjere uništiti da se poslije toga ne smije prepoznati«.

BORBENI PUTOVI
DEVETNAESTE SJEVERNODALMATINSKE
DIVIZIJE

PRVE BORBE
JEDINICA 19. DIVIZIJE

LISTOPAD 1943.

Prebacivanje 5. i 6. brigade u južnu Liku - Prepad na putu Prevjes-Otri - Napad na njema ku kolonu u Zrmanjskom klancu - Akcija na cesti Malovan-Otri - Napad na neprijateljsku kolonu na komunikaciji Knin-Otri - Akcija na cesti Obrovac-Zadar - Neuspjeh na Pridragi - Akcija na putu Benkovac-Zemunik - Napad na neprijateljsku kolonu na liniji Gra ac-Obrovac - Borbe na cesti Benkovac-Vrana - Ponovna akcija na Pridragu - Napad 5. brigade na cesti Gra ac-Bruvno — Uspješna zasjeda na Deringaju - Sukob Nijemaca i dijelova SDP odreda na cesti Vodice-Busnjak i Vodice-Tribunj - Zasjeda u Prezidskom klancu - Akcija 5. brigade na cesti izme u Kulen-Vakufa i Donjeg Lapca¹

Na po etku druge polovine mjeseca listopada 1943. godine u sjevernoj Dalmaciji vladalo je relativno zatišje. To je u dobroj mjeri odgovaralo jedinica ma 19. divizije NOV i POJ, koje su to iskoristile za u vrš ivanje svojih snaga, prihvata novoprdošlih dobrovoljaca, naoružanje i pripreme za predstope e akcije. Sasvim se opravdano prepostavljal da e Nijemci ubrzo poduzeti ofenzivu da u vrste svoje pozicije na obalama Jadrana. Štab 19. divizije oprezno je pratilo kretanje okupatorskih snaga -Nijemaca i ustaša - koje su, zamjenivši Talijane na podruju tog dijela Dalmacije, postepeno u vrš ivale svoje garnizone i uporišta.

Me utim, izvjesnu zabrinutost predstavljala je situacija u južnom dijelu Like, naro ito na komunikacijama koje su vezivale unutrašnjost Hrvatske s Dalmacijom. Na tom podruju u estali su pokreti motoriziranih neprijateljskih kolona u oba pravca. Da bi se što uspješnije omeo taj saobra aj i ispitale što podrobnije namjere neprijatelja, na dijelove komunikacije Gra ac-Otri -Knin bile su upuene 5. i 6. brigada 19. divizije. Sedma brigada bila je ostavljena u sjevernoj Dalmaciji, igdje je imala zadatak da osigurava tamošnje slo-

¹ Podaci iz originalnih izvještaja koji su objavljeni u Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodila kom ratu jugoslavenskih naroda, tom V, knjiga 20.

bodno podru je i vrši akcije na neprijateljske komunikacije i uznemirava njegove posade u pojedinim manjim garnizonima.

Pokret iz podru ja sunane Dalmacije za veliki broj novoprdošlih boraca s primorskog dijela bio je prvi korak prema Lici i vrletima Velebita. Za narod južnog dijela Like i Trome e Bosne, Like i Dalmacije to je zna ilo ohrabrenje.

Kolone boraca iz sjeverne Dalmacije kretale su se vrletima ogranaka Velebita s pjesmom, nošene posljednjim uspjesima Narodnooslobodila ke vojske u Dalmaciji i radoš u da je fašisti ka Italija kapitulirala. Oni su bili razdražani, puni elana i volje da nastave borbu do kona ne pobjede. Narod sjeverne Dalmacije vidio je sada pred sobom ve e regularne jedinice - brigade i na svakom koraku izražavao ponos što ima svoju diviziju i svoj dalmatinski korpus. Naro ito se ponosio svojom divizijom narod Bukovice,² u kojoj je ona formirana i iz ije je sredine izraslo najviše boraca za ovu novu veliku formaciju NOV i POJ.

Sedamnaestog listopada 5. brigada (koju su dugo poslije ulaska u sklop divizije nazivali Kninskom) krenula je prva iz prostora sjeverne Dalmacije u pravcu južne Like. Ona je dobila zadatak da na sektoru Gubav eva Polja - na odsjeku komunikacije Donji Lapac-Gra ac i Gra ac-Otri - spreava neprijateljski saobra aj. Prilikom prebacivanja njenih jedinica preko željezni ke pruge, kod stanice Malovan, 2. i 3. bataljon postavili su usputnu zasjedu. Me utim, zbog nebudnosti izvi a kih dijelova, neprijatelj se neprimjetno pojavio na položajima bataljona a djelomi no, što je bilo najgore i najopasnije, i u njihovojo pozadini. Sukob je kratko trajao i bataljoni su se na brzinu izvukli i odmah krenuli u naprijed odre enom pravcu - prema Gubav evu Polju. U toj akciji, koja se bilježi kao prva akcija jedne jedinice 19. divizije od njenog formiranja, poginuo je jedan a ranjeno 12 boraca.

U isto vrijeme dok je 5. brigada bila na prvom vatrenom krštenju, otkada je u sastavu divizije, s podru ja Bukovice krenula je u pravcu Like i 6. brigada. Njene jedinice su ve 17. listopada zabilježile prvi sukob s neprijateljem na cesti Prevjes-Otri .

U toj akciji jedinice 6. brigade imale su 19 mrtvih i 55 ranjenih. Njene snage uspjele su uništiti dva kamiona i dva luksuzna automobila. Prema izvještajima štabova bataljona u toj akciji ubijeno je oko 40 neprijateljskih vojnika. Jedinice brigade izgubile su u borbi dva mitraljeza.

Na sektoru gdje je operirala 5. brigada, naime na cesti Otri -Malovan, neprijatelj je svakodnevno vršio saobra aj, nekad manjim a nekad ve im kolonama. Kolone je osiguravao povremeno. Ina e teren oko Malovana bio je u to vrijeme pod neprestanom kontrolom etnika, pa je s toga bilo gotovo nemogu e održati bilo kakvu zasjedu. To je pokušavao 4. bataljon te brigade, ali naj eš e bez uspjeha. Položaji su uvijek bili otkriveni.

*

¹ Bukovica - krški kraj u sjevernoj Dalmaciji izme u padina Velebita i Ravnih kotara od Novigradskog mora i gornje Zrmanje do rijeke Krke.

Kninski partizanski odred s dijelovima 6. brigade izveo je 17. listopada zajedni ku akciju na neprijatelja na liniji Knin-Otri .

U tom sukobu Kninski odred imao je 4 ranjena, a neprijatelj oko 15 mrtvih i ranjenih.

U me uvremenu 7. brigada, koja je u to vrijeme djelovala na podru ju sjeverne Dalmacije, dobila je zadatku da onesposobi dio ceste Obrovac-Zadar i postavi zasjedu.

Neprijateljska motorizirana kolona naišla je 17. listopada oko 10 sati iz pravca Zadra. U njoj se nalazilo oko 44 automobila, 3 tenka, dvoja blindirana i jedna borna kola. Pozadi kolone kretalo se pješic oko 100 vojnika, udaljeni od motorizirane kolone za otprilike jedan kilometar. U automobilima bilo je još oko 200 do 300 njema kih vojnika s nekoliko ustaša i etnika.

Akcija je poela kako je bilo predvi eno: borci 1. bataljona otvorili su vatru na neprijateljsku kolonu i uspjeli munjevitim prepadom osvojiti sve automobile i borna kola. U jednom tenku ostao je samo šofer, a svi su se drugi razbjegali. Nijemci koji su se nalazili u automobilima odstupili su prema selu Smil i u i ubrzo zauzeli nekoliko zgrada na ivici mjesta, odakle su vatom pokušavali da zaštite kolonu. U toku prvog naleta zasjede iz redova neprijateljske pješadije koja je štitila kolonu izdvojilo se oko 100 vojnika, koji su odmah stupili u borbu.

U isto vrijeme etu koja je bila na osiguranju na Debelom brdu napalo je oko 130 Stegnjaji evih etnika.³ Oni su prišli položajima maskirani partizan-kama govore i uz put da su iz sastava 3. bataljona 3. brigade.⁴ Tako predstavljeni uspjeli su do i na blisko odstojanje s kojeg su izvršili juriš sa tri strane. Tim naletom etnika eta je bila zba ena s položaja i prisiljena da odstupi u pravcu sela Pola e. Druga manja grupa etnika iz Pridrage napala je na osiguranje koje se nalazilo prema tome selu.

Ugrožena s le a, 2. eta 1. bataljona bila je primorana da se prebaci preko ceste Smil i -Karin u pravcu Islama Gr kog.

Drugi bataljon 7. brigade, koji se nalazio daleko oko 500 metara od zasjede 1. bataljona, nije prišao u pomo toj eti, iako mu je bilo nare eno. Pomo ugroženoj eti mogla je da pruži i eta 4. bataljona, koja se nalazila u zasjedi na cesti Karin-Benkovac, kod Vojevoda ku e, no i ona je zatajila.

Ra una se da je u tim borbama bilo oko 150 mrtvih Nijemaca i etnika. Bataljoni 7. brigade imali su 10 mrtvih i 12 ranjenih. Zaplijenjeno je: 1 protukolski mitraljez, 1 protuavionski laki mitraljez, 1 puška, 2 pištolja i 2 automobile. Jedinice brigade izgubile su 1 teški mitraljez, 1 puškomitraljez, 1 laki baca i 28 pušaka.

³ Milorad Stegnjaji , jedan od etni kih vo a u sjevernoj Dalmaciji. Suradnik popa uji a.

⁴ U borbi protiv partizanskih snaga u sjevernoj Dalmaciji etnici su se esto služili ovakvim podvalama i u nekoliko slu ajeva uspjeli u tome. Zato su kasnije sve jedinice 19. divizije postale budnije u odnosu na ovakve i sli ne ispadne etnika.

Nesmotrenu akciju izvela je sutradan jedna jedinica 7. brigade. Naime, njen 2. bataljon uputio je jednu etu u selo Pridragu u namjeri da tamo izvrši pretres i sakupi vojni ku spremu. Iako se znalo da je to selo neprovjерeno, pošlo se na zadatok bez dovoljno obazrivosti. O tome najbolje govori injenica što je eta, im je upala u naselje, bila blokirana od Nijemaca, koji su na poziv etnika pristigli vrlo brzo iz Karinskog garnizona i prisiliли etu da se izvla i iz obru a borbom koja je mogla donijeti teške posljedice. Jedinica se poslije žestoke iborbe ipak izvukla, ali uz gubitak od 3 mrtva i 16 ranjenih boraca.

Na osiguranju ceste Benkovac-Zemunik 21. i 22. listopada nalazio se 4. bataljon 7. brigade. Sutradan, naišla je cestom jedna neprijateljska autokolona u pravnji tenkova i bornih kola. Za kolonom koja je brojila oko 15 vozila kretali su se luksuzni automobil i dva autobusa. Desetina je odmah otvorila vatru na kolonu. Njenom snažnom akcijom zapaljen je jedan autobus. Zarobljeno je šest etnika. U toku borbi jedan je od njih poginuo.

etiri bataljona 5. brigade s pridodata tri teška baca a i dvije protutenkovske puške postavila su u no i 21/22. listopada zasjedu na cesti Malovan-Otri . Oko 8 sati naišla je neprijateljska izvidnica od 30 vojnika. Poslije kratkotrajnog i, naizgled, bezna ajnog sukoba, neprijateljskoj izvidnici stigla je pomo od oko 40 kamiona, u kojima je bilo 150 do 200 vojnika. Oni su u blizini željezni ke stanice Malovan brzo isko ili iz kamiona i odmah prihvatali borbu. Neprijatelj nije pokušao dalje nadirati, ve se ograni io na obrambenu vatru. Brisani prostor oko kamiona onemogu avao je prilaz koloni. Kasnije je neprijatelju stiglo novo poja anje iz Gra aca. Svaki njegov pokušaj da izbaci partizanske snage sa svojih položaja ostao je uzaludan. Tek oko 15 sati Štab brigade naredio je povla enje bataljona, smatraju i da dalja borba ne bi donijela željene rezultate. Ra una se da je u tim borbama neprijatelj imao oko 40 mrtvih i ve i broj ranjenih, a jedinice 5. brigade jednog mrtvog i 8 ranjenih boraca.

Zbog neuspjeha u zasjedama Štab 5. brigade namjerno je zaposjeo položaje kod Malovana da navu e na sebe jake njema ke snage iz Gra aca i da ih angažira u borbi na nepovoljnem terenu. Cilj je bio dvostruk: tu i neprijatelja i pokazati jedinicama koje nisu imale uspjeha u zasjedama da se Nijemci mogu i tu uspješno pobje ivati. Akcije su to i dokazale.

Šesta brigada, koja se 22. listopada nalazila na logorovanju u Erveniku (Bukovica), dobila je zadatok da sa tri bataljona postavi zasjedu na cesti Obrovac-Gra ac, kuda su se svakodnevno kretale neprijateljske kolone u oba pravca s osiguranjem na Prezidskom klancu.

Sutradan oko 13 sati neprijateljski osiguravaju i dijelovi (oko 40 vojnika, preba enih na položaje u dva kamiona i jednim osobnim automobilom) prisjeli su pred sam tjesnac i po eli su podilaziti položajima jedinica 6. brigade. Tek kada su neprijateljski vojnici stigli na odstojanje od deset metara otpri like, otvorena je vatra i ba ene bombe. Neprijatelj se dao u bijeg padinom kote. U gonjenju bio je pra en stalnom vatrom i prisiljen da se drži isto ne strane puta. Desno krilo 1. bataljona, koje je trebalo da energi no sudjeluje

u uništenju neprijatelja, ostalo je neaktivno i dopustilo Nijemcima da dobiju u vremenu: ubrzo im je stiglo poja anje iz Gra aca - 6 kamiona i dva blindirana automobila sa oko 200 vojnika.

Borbe su trajale do mraka. Neprijatelju nije uspjelo da se probije do položaja 6. brigade. On se morao povući prema Gra acu, a snage brigade u selo Golubi. Tom akcijom osuđena je namjera neprijatelja da se probije do Obrovca.

Ubijeno je 25 do 30 neprijateljskih vojnika i zaplijenjen puškomitrailjez »šarac«. Na strani jedinica 6. brigade bila su samo tri ranjena.

Zaposjedajući položaje V. Bak-M. Umac i Pe ina-Markovac, 23. listopada, 2. bataljon 7. brigade napadnut je istovremeno snagama iz sastava jedne njemačke kolone od 600 vojnika, 60 tenkova, bornih kola i kamiona. Ta kolona kretala se još od zore iz pravca Benkovca prema Vrani. Negdje oko 6 sati kolona je bila s prvim tenkovima do prezida na cesti Benkovac-Vrana.

U toj borbi neprijatelj je upotrijebio i jedan mali avion. Gubici neprijatelja: 25 mrtvih i 30 ranjenih. Sedma brigada imala je 2 mrtva i 19 ranjenih boraca a devetorica su nestala.

Treći i četvrti bataljon 7. brigade⁵ nalazili su se 24. listopada u selu Popoviću, gdje su vršili vojni ke i politi ke pripreme za predstojeće akcije. Naredbom Štaba 7. brigade, u noći 23/24. listopada, bataljoni su izvršili pokret radi išenja Pridrage od neprijateljskih vojnika.

Pri nastupanju prema neprijateljskom garnizonu jedinice nisu raspolagale ta niz podacima o stanju i rasporedu neprijateljskih snaga (nije se znalo da pored Stegnjajevih etnika tamo ima i Nijemaca).⁶ Zato se 4. bataljon kojem je bio povjeren taj zadatok povukao i o novoj pretpostavci odmah izvjestio susjednu jedinicu - Štab 3. bataljona svoje brigade. U momentu povlačenja 4. bataljona na polazne položaje neprijatelju je iz Obrovca stigla pomoć od nekoliko blindiranih kamiona i automobila. Tim snagama Nijemci su pokušali odsjeći odstupnicu 4. bataljona. Dolazio je do uzastopnih i međusobnih juriša s položaja na položaj. Na svaki juriš neprijatelja ete 7. brigade odgovarale su kontrajurišima. Druge dvije ete 3. bataljona povukle su se u selo Biljane, gdje su ostale do noći. Treća etapa 4. bataljona, koja je napadala od Novigrada, nije na vrijeme dobila vezu, tako da je pri povlačenju bila tu ena jakom neprijateljskom vatrom i, gotovo razbijena, morala se povući u Biljane, u sastav svog bataljona.

U toj akciji neprijatelj je imao 40 mrtvih i mnogo veći broj ranjenih. Jedinice 7. brigade: 10 mrtvih i 19 ranjenih.

⁵ Podaci iz operativnog izvještaja štaba 19. divizije za izvedene akcije od 23. 10. do 1. 11. 1943. god. Zbornik, tom V, knj. 20.

Napomena pisca: O prvim borbama jedinica 19. divizije sa uvani su vrlo oskudni podaci. Akcije - da bi se dobio nekakav kronološki red - opisane su ovako na osnovu sa uvanih izvještaja i izbjegljivih sjećanja nekolicine starješina tadašnjih jedinica 19. divizije i njih podređenih odreda.

⁶ Iz sastava 114. njemačke loveke divizije.

Naredne no i bataljoni 7. brigade koji su vodili borbe za Pridragu povukli su se u selo Popovi .

Šest stotina neprijateljskih vojnika krenuli su iz pravca Benkovca u pravcu tog sela s namjerom da se probiju u Medve, malo bukova ko selo. im je primje en pokret neprijateljskih vojnika, jedinice 7. brigade zaposjele su položaje za obranu. Neprijatelj je uporno nadirao u pravcu položaja 3. bataljona, koji je pri susretu uspio da sve pokušaje odbije jakom vatrom iz automatskih oružja. Poslije borbe, koja je trajala skoro punih 5 sati, neprijatelj je bio prisiljen na povla enje u pravcu Benkovca, pretrpjevši osjetne gubitke - oko 50 mrtvih i ranjenih vojnika. Jedinice 7. brigade imale su 16 mrtvih i 28 lakše ranjenih. U toj borbi juna kom smr u poginuo je Španja Karlo, politi ki komesar 3. ete 4. bataljona. On je s grupom dobrovoljaca na elu izvršio juriš na neprijatelja.

Dok su jedinice 7. brigade vodile te borbe, 5. brigada je 24/25. listopada na cesti izme u Bruvna i Gra aca postavila zasjedu, ali bez naro itih rezultata.

Vra aju i se iz ankovi a Drage i Tupaia, 1. i 3. bataljon 5. brigade postavili su, na zahtjev Štaba 5. brigade zasjedu u Deringaju, kod škole. Tamo je svakog jutra dolazio po jedan neprijateljski kamion iz Gra aca, prebacuju i osiguranje koje je trebalo da štiti dio komunikacije Gra ac-Bruvno, kuda su vrlo esto prolazile ja e ili slabije neprijateljske kolone. Prepostavlju i da e i tog jutra nai i uobi ajeno osiguranje, jedinice 5. brigade ekale su neprijatelja u zasjedi.

O ekivanje se ispunilo.

Na zasjedu su naišla dva neprijateljska kamiona puna vojske. Prvi kamion u asu kada je naišao na desetak metara od zasjede bio je obasut uraganskom vatrom. Organizirana paljba djelovala je tako uspješno i tako neo ekivano dobro da je od oko 50 neprijateljskih vojnika, koliko ih je bilo u kamionu, uspjelo izbje i uništenje samo trojica. Drugi. kamion, prispjevši na oko 400 metara od zasjede, zastao je. Vojnici su isko ili iz njega i uhvatili položaj onemogu avaju i borcima 5. brigade da pri u prvom kamionu. Ubrzo je položaje tih dvaju bataljona u zasjedi po elu da obasipa brza paljba iz topova.- U isto vrijeme po elu je neprijatelju pristizati pomo , što je prisililo bataljone na povla enje. Ne pretrpivši nikakve gubitke, ta dva bataljona uspjela su ubiti oko 50 neprijateljskih vojnika - gotovo svu posadu prvog kamiona. Me u poginulima bili su u najve em broju Nijemci.

*

Dijelovi 1. bataljona Sjevernodalmatinskog partizanskog odreda sukobili su se 25. listopada s grupom etnika iz sela Rupe. etnicima je bilo uspjelo da upadnu u to selo, gdje su se zadržali nepun sat, toliko koliko im je bilo potrebno da zapale jednu ku u i oplja kaju stanovništvo.

Sutradan grupa njema kih vojnika iz Vodica uspjela se probiti u pravcu sela Okita, gdje se sukobila sa dijelovima toga bataljona, koji su se u tom asu nalazili na cesti Vodice-selo Bušnjak.

Dan kasnije, 27. listopada, jedinice Sjevernodalmatinskog partizanskog odreda sa ekale su manje njema ke grupice; jednu na pravcu Vodice-Tribunj, drugu na pravcu Vodice-Okit, a tre u na pravcu Vodice-Martinska. U kraoj borbi jedinice tog odreda uspjele su neprijateljske grupice vratiti u svoje garnizone. Valjda bijesan na to, neprijatelj iim je iz spomenutih garnizona uzvratio artiljerijskom i minobaca kom vatrom.

*

Prema direktivnoj zapovijesti Štaba 19. divizije od 26. listopada 1. i 2. bataljon 6. brigade izvršili su istog dana pokret za Zelengrad radi postavljanja zasjede na cesti Karin-Obrovac, koju je neprijatelj povremeno osiguravao sa 40 do 100 vojnika.

Istoga jutra neprijatelj je naišao nešto prije 10 sati na postavljenu zasjedu. U koloni je bilo pedesetak vojnika, dva kamiona i jedan tenk. im je stigao u podnožje kote 210, neprijatelj je zauzeo položaje i krenuo u strelja kom stroju prema borbenoj liniji koju su držali 1. i 2. bataljon. U isto vrijeme iz pravca Obrovca pojavila se nova grupa neprijateljskih vojnika, u kojoj je bilo otprilike 150 do 180 pješaka. Nastupaju i u tri pravca, neprijateljski vojnici su htjeli pošto-poto izbaciti bataljone iz zasjede i otvoriti slobodan prolaz svojoj koloni.

Ubrzo se razvila borba na oba krila. Sukob je trajao do 13 sati. Za to vrijeme neprijatelju su još pristigla dva kamiona i 4 oklopna automobila. Motorizirana kolona kretala se sporo. Neprijatelj je u borbu ubacivao sve više i više snaga, dok napokon nije svladao otpor bataljona prisilivši ih da se povuku.

Istog dana kod Muškovaca, gdje je sa sjeverne strane puta zasjedu postavila jedna eta 3. bataljona iste brigade, pojavilo se oko 60 neprijateljskih vojnika sa dva kamiona. To su bili osiguravaju i dijelovi. Zasjeda je otvorila iznenadnu i brzu vatru i u kratkotrajnoj borbi, za samo petnaestak minuta, uspjela zaustaviti neprijatelja, nanijevši mu osjetne gubitke. Me utim, kada su se neprijateljski dijelovi dokopali kamenjara, zbog nedovoljne snalažljivosti etnog komandnog kadra i jednog dijela boraca nije se pristupilo totalnom uništavanju neprijatelja i kamiona, nego se eta povukla ak i prije nego što je neprijatelj stiglo poja anje.

Peta brigada sa 1. i 2. bataljonom, 28. listopada, postavila je zasjedu na cesti Kulen-Vakuf-Donji Lapac. U isto vrijeme neprijatelj je iz Kulen-Vakufa uputio osiguranje transporta. Kad je na zasjedu naišla kolona od oko 40 konja upregnutih u karete i nešto više od 100 vojnika (koji su, kako se kasnije

saznalo, pošli iz Kulen-Vakufa za Donji Lapac po topovsku municiju), otvorena je jaka vatrica iz automatskih oružja i pušaka. U prvom naletu vatre neprijatelj je bio gotovo dotu en. Udar vatre izbjegli su samo oni koji su se nalazili u zaštitnici transporta. Ti su jedva uspjeli pobje i nazad, u pravcu Kulen-Vakufa. Iz zasjede je ubijeno 33 domobrana, ustaša i Nijemaca, 14 zarobljeno (13 domobrana i jedan njemački oficir). Zaplijenjeno je: 3 puškomitrailjeza »šarac«, 23 puške, 3300 metaka za njemačke puškomitrailjeze, 15 ruknih bombi, 1 tromblon, 1 telefonska centrala, 1 poljski telefon, 26 kutija dopunskog punjenja za topove, 6 konja za vuču, više ebadih, šatorskih krila i razne druge vojničke opreme.

Komanda mjesta Lapac izvijestila je Štab 19. divizije, 29. listopada, da neprijatelj iz Lapca preko Borićevca krene prema Dobrom Selu. Vijest je bila tačna. Zato je odmah bilo naređeno 5. brigadi da zauzme položaje za obranu.

Neprijatelj je od Lapca⁷ nastupao prema Dobrom Selu i na Prisjeci se sukobio sa izvidnicom koja ga na vrijeme nije primijetila i zato bila prisiljena da odstupi onemoguavajući neprijatelju da produži cestom. Pod jakim udarom artiljerije i vatrom iz automatskih oružja neprijatelju je uspjelo prodrijeti cestom preko Dobrog Sela u Doljane. Poslije toga borba se rasplamsala na položajima koje su zaposjele snage 5. brigade i trajala je punih 8 sati. Situacija se promijenila jedino kada je 1. udarni bataljon izvršio manevr i napao legionare u bok iz pravca Babina Kraja. Tim uspješnim manevrom neprijatelj se potpuno pomeo i dao u bijeg. Prvi i 2. bataljon gonili su ga od Dobrog Sela sve do Borićevca. Gubici neprijatelja nisu poznati, ali se predpostavlja da je imao već i broj mrtvih i ranjenih. Bataljoni 5. brigade imali su 6 mrtvih i 12 ranjenih boraca.

Jedna nepoznata neprijateljska jedinica od oko 100 do 200 vojnika, sa 8 tenkova i oko 10 kamiona,⁸ posljednjeg dana mjeseca listopada, sukobila se u nekoliko navrata sa snagama 7. brigade koje su se dijelom nalazile na sektoru Vodica. Više dana trajale su borbe na tom primorskom sektoru, ali nisu dale nikakve rezultate.

⁷ Iz sastava 373. legionarske divizije.

⁸ U isto vrijeme na tom području bile su snage 114. lovačke divizije, (Zbornik, tom V, knj. 20).

**OPERACIJE NA PROSTORU
MAKARSKA - IMOTSKI - LIVNO
I BORBE U SJEVERNOJ DALMACIJI**

STUDENI - PROSINAC 1943.

Njema ka ofenziva u oblasti Bosanskog Grahova, Livna i Duvna (operacija »Ziethen«)³ - Mars 5. i 6. brigade u podru je Cetinske doline - Zauzimanje Vrlike - Izbijanje na komunikaciju Imotski-Omiš - Uspjela akcija na Hrvima - Neuspjeh u borbama za Provo, istu i Lovre - Usiljeni mars 5. i 6. brigade na sektor Bosanskog Grahova - Prodor Nijemaca u Livno - Uspjela akcija na Deralima - Šesta brigada u borbi za Livno - Trodnevna zasjeda na cestama Vodice-M. ista i Vodice-Pirovac - Akcija 7. brigade na Benkovac - Djelatnost NO mornarice za sjevernu Dalmaciju - Aktivnost Grupe odreda - Ofenziva neprijatelja u sjevernoj Dalmaciji - Napad 7. brigade i Kninskog odreda na Dobro Selo i Doljane - Zasjeda na pruzi Lovinac-Medak - Tromeće na bilanca borbi jedinica 8. dalmatinskog korpusa

Poslije nepuna dva mjeseca djelovanja na svom »mati nom« podruju - sjevernoj Dalmaciji, 19. divizija doživljava prvo zamašnije ratno iskušenje. Složenost toga zadatka zahtijeva razdvajanje njenih snaga na dva dijela: jedan dio - 7. brigada i partizanski odredi ostaju u Dalmaciji pod komandom komandanta Milana Kuprešanina, a dvije brigade - 5. i 6. - odlaze u sastav manevarske grupe 8. korpusa za borbu protiv Nijemaca na prostoru Imotski-Livno, gdje se zbivao jedan dio 6. neprijateljske ofenzive protiv Narodno-

' Operacija »Ziethen« (Citen) sastavni je dio opereg njema kog pothvata protiv jedinica Narodnooslobodila ke vojske Jugoslavije poslije kapitulacije Italije. Cilj Nijemaca u toj operaciji bio je zaposjedanje jadranske obale i njezina osiguranja od eventualnog iskrcavanja Saveznika iz Italije, a zatim poduzimanje ofenzivnih akcija protiv veih grupacija Narodnooslobodila ke vojske Jugoslavije s ciljem da ih izoliraju i po mogu nosti uniše. S druge strane, tu zamašniju operaciju Nijemci su poduzeli i zbog toga da bi osigurali zalede svojih jedinica na jadranskoj obali i, s druge strane, da bi sprije ili 8. korpus da organizaciono u vrsti svoje tri divizije 9., 19. i 20. (26. divizija nalazila se tada na srednjedalmatinskim otocima) i njima operira u neposrednoj blizini obale, u situaciji kada se predvi alo iskrcavanje Saveznika iz Italije na isto nu jadransku obalu. (Postavke iz lanka pukovnika Fabijana Trge: »Njema ka operacija »Citen« i protivnapad 8. korpusa NOVJ«, Vojni istorijski glasnik, br. 2, 1957.)

oslobodila ke vojske Jugoslavije. Te dvije brigade bile su pod komandom politi kog komesara Petra Babica i na elnika Štaba 19. divizije Ante Bio i a.

Razdvajanje snaga 19. divizije na dva dijela nametnulo je bora kom i rukovode em kadru teške i složene zadatke. Taj pothvat trajao je nepuna dva mjeseca i može se slobodno re i da je predstavlja možda najzna ajniji period u historiji te jedinice NOV, jer je u njemu dostigla zna ajno iskustvo, dragocjeno za dalju aktivnost i dalje borbe.¹⁰

Do kraja studenog 1943. godine, zahvaljuju i svojoj nadmo i, njema ke jedinice su posjele ve i dio dalmatinske obale, a glavninu 8. korpusa NOVJ, sastavljenu pretežno od novodošlih boraca i organizacijski neu vrš enu, potisle ka Dinari i na srednjodalmatinske otoke. Prema direktivi Vrhovnog štaba NOV i POJ, 8. korpus je imao zadatak: da 9., 19. i 20. divizija na Dinari štite južni dio slobodnog teritorija u zapadnoj Bosni, a 26. divizija brani otoke Kor ulu, Bra , Hvar, Šoltu i Vis.

Na konferenciji Štaba njema ke Druge oklopne armije, održanoj 7. studenog 1943, odlu eno je da se u okviru zimskih operacija protiv Narodnooslobodila ke vojske Jugoslavije poduzmu i nove akcije u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni. Tada su upu ene snage s obalskog pojasa na dva osnovna operacijska pravca: na sjever radi prodora prem Livnu i Bugojnu, i na jug radi zauzimanja srednjodalmatinskih otoka. Za izvo enje operacija, štabovi 5. SS i 15. brdskog korpusa raspolažali su sa 264. pješadijskom, 118. lova kom i 114. lova kom divizijom, pukom »Brandenburg« i brojnim ustaškim, domobranskim i etni kim jedinicama. Njihova 264. pješadijska divizija je do sredine studenog pristigla iz sjeverne Francuske i Belgije u sjevernu i srednju Dalmaciju i tu smjenila 114. diviziju. Otada 114. njema ka divizija sa pukom »Brandenburg« predstavlja osnovnu manevarska snagu operacija 15. brdskog korpusa.

Na osnovi primljenih direktiva Štab 15. brdskog korpusa izradio je plan operacije kojoj je dat naziv »Ziethen«:¹¹ primjenom bo nog manevra motoriziranih i oklopnih snaga s pravca Knina i upotrebom drugih snaga s linije Sinj-Imotski izbiti na prostor Duvno-Livno, onđe razbiti 8. korpus, a zatim produžiti nadiranje prema Kupresu i Bugojnu.

Štab njema kog 15. brdskog korpusa poduzeo je niz prethodnih akcija, u sjevernoj Dalmaciji i na pravcu Knin-Bosansko Grahovo da bi osigurao zale e na osjetljivim pravcima iz Bukovice prema Kninu i stvorio povoljne uvjete za predstoje u operaciju »Ziethen«. Tako je dio puka »Brandenburg« sa 600 etnika iz Knina napao Grahovsko-peuljski odred i u borbi od 28. studenog do 1. prosinca uspio da izbije pred Bosansko Grahovo. A dijelovi 114. divi-

¹⁰ Štabu 19. Divizije u to vrijeme nije saop eno u koju svrhu treba da izdvoji te dvije brigade pa je sam odlu io da pošalje s njima politi kog komesara i na elnika Štaba divizije. Posljedice takva na ina komandiranja bile su prili no negativne za 19. diviziju koja još nije bila ni politi ki ni borbeno dovoljno u vrš ena (prema izjavi Milana Kuprešanina).

¹¹ Ova operacija nazvana je po prezimenu njema kog generala. Hans Joachim von Ziethen je pruski konji ki general koji je zapovijedao 1741. g. brandenburškim konji kim pukom. On je stvorio prusku laku konjicu.

zije, prikupljeni duž komunikacije Benkovac-Bribirske Mostine-Kistanje, 1. prosinca po eli su nadiranje prema Bukovici. Njima je 7. brigada 19. divizije pružila slabiji otpor, a zatim da bi izbjegla opkoljavanje, povukla se preko Velebita put Like.

*

Štab 8. korpusa uputio je 30. listopada 1943. godine Štabu 19. divizije zapovijest sa zahtjevom da njene snage u zajedni koj akciji sa 20. divizijom (koja se tada ve im dijelom nalazila na prostoru Cetinske doline) napadnu etnike popa uji a, koji su u to vrijeme pod zaštitom okupatora vršili nasilnu mobilizaciju u širokoj okolini Knina. U dijelu nare enja¹² Štaba 19. divizije podre enim jedinicama kaže se da 5. brigada odmah prikupi bata-Ijone u Srbu, tako da 3. studenog do 12 sati bude završena njihova koncentracija; zatim da 6. brigada, u toku 2. studenog koncentriira bataljone u selu Krupi i u toku no i izvrši pokret odatle u pravcu sela Popina.¹³ Sedmoj brigadi nare eno je da s jednim bataljonom drži obalni pojaz na podruju sjeverne Dalmacije, osiguravaju i ga od pravca Zadra, a s drugim dijelom snaga liniju Benkovac-Brgud, s tim da sa potrebnim snagama bude u Zelengradu radi akcije prema Kninu i Obrovcu, a sa 1. bataljonom da osigura pravac prema Skradinu i Vodicama. Kninski partizanski odred, Sjevernodalmatinski i Zadarski odred trebalo je da ostanu na podruju sjeverne Dalmacije, odnosno Bukovice, na ve zaposjednutim položajima.

Po navedenom zadatku štaba 8. korpusa po etkom studenog 1943. godine, 5. i 6. brigada 19. divizije odvojile su se od ostalih snaga i pod komandom politi kog komesara Petra Babi a i na elnika Štaba 19. divizije Ante Bio i a krenule na sasvim nepoznato podruje - u sastav manevarske grupe Dalmatinskog korpusa za borbu protiv Nijemaca na sektoru Imotski-Omiš-Makarska.

Oko 1200 etnika na sektoru Plavno-Strmica-Golubi -Cetinska dolina, pod komandom Markice u uza i kapetana Novaka Mijovi a, komandanta Kosovske etni ke brigade (s kojima su komandirali Nijemci), bili su prva ali ne tako zna ajna prepreka jedinicama 19. divizije, kao što bi se dalo zaklju iti iz njihova broja.

Šesta brigada krenula je na taj zadatak 2. studenog iz sela Krupe, preko sela Kokirne, gdje je prenoila, a sutradan produžila pokret put Plavna. Peta brigada, istog dana, prebacila se iz Srba preko Tiškovca put Strmice. Tre eg

¹¹ Arhiv VII, dok. br. 4-1/1, 1.1020.

¹³ Uo i pokreta 5. i 6. brigade za Cetinsku dolinu i borbi za Strmicu, Štab 19. divizije uputio je u listopadu 1943. »Srbima i zavedenim etnicima« poziv za obustavljanje bratoubila ke borbe, traže i da iza u iz žice i prije u u redove branilaca svoje domovine i svog ognjišta. U dijelu dokumenta kaže se, izme u ostalog:

»Mnogo puta smo se ve obra ali zavedenim Srbima u etni kim redovima nastojje i im otvoriti o i i dozvati ih pameti, kako ne bi i dalje vršili ulogu Vuka Brankovi a, kako ne bi i dalje služili krvnicima i kolja ima srpskih ljudi žena i djece. Naša nastojanja i bratski poziv svrnnuli su mnoge s puta zablude, pa i ovaj glas neka bude još jedan poziv i opomena.« (Arhiv CK SKJ, dok. br. 5732)

studenog ona ulazi u Strmicu bez borbe. Sutradan 6. brigada zauzima Plavno bez otpora etnika. Obje brigade u toku no i 6/7. studenog nastavile su pokret pravcem Strmica-Golubi -Plješevica-Podinarje.

Vladali su prohладни dani. No i su bile studene. Jedino pod zaštitom mraka mogao se obaviti pokret preko glomaznih masiva Plješevice, jer se u neposrednoj blizini nalazio Knin, u kome su bile stalne i jake posade Nijemaca. Oprezno, održavaju i besprjekornu vezu, jedinice su se probijale kroz no vrlo esto zastaju i ne zbog umora, na koji se nije smjelo ni pomisliti, nego zbog opreznosti. Ponekad je prolazilo nekoliko sati da bi se provjerila sigurnost prolaza prema Cetinskoj dolini.

Poslije napornog marša preko Plješevice jedinice su prešle preko sela Po-laže, gdje im se predalo 25 etnika i Talijana, koji su dotada bili u službi Nijemaca.

Osmog studenog brigade su stigle pred sela Kijevo, Civljane i itluk. Nakon kraće borbe ta su uporišta o iš ena. etnici su iz tih mjesta pobjegli prema Vrlici. Gotovo bez otpora bataljoni su krenuli prema Vrlici. Na svom putu oni su o istili od etnika Gradinu. Ne sa ekavši partizane, etnici su se razbježali preko Maovice i izgubili u podnožju Svilaje. Njihovo povlačenje, po zamisli Štaba 8. korpusa, trebalo je da spriječi 8. brigada 20. divizije. Međutim, ona nije stigla na vrijeme na određene položaje.

Pretpostavilo se da će bataljoni 5. brigade koji su krenuli ka Vrlici naići na otpor etnika i eventualno Nijemaca. Međutim, oni su upali u Vrliku bez borbe. etnici su u panju nom bijegu napustili Vrliku ostavivši dobar dio spremne, hrane i municije.¹⁴

¹⁴ U izvještaju ustaške kotarske oblasti Sinj od 10. studenog 1943. godine, u kome se govori o napadu jedinica NOV i POH na Kijevo i Vrliku, kaže se, između ostalog:

»Zapovjedni tvoř Oružni kog voda u Sinju taj. br. 1124/43. od 10. studenog 1943. god. izvješćuje:

Dana 7. studenoga 1943. zauzeli su partizani selo Kijevo 9 km sjeverozapadno od Vrlike, do im «u jače partizanske snage dne 8. ovog mjeseca oko 11.00 sati zauzeli mjesto Vrliku 34 km. sjeverozapadno od Sinja.

Borba između etnika i partizana kod Vrlike trajala je od 7 do 11 sati.

Napadaj na Vrliku partizani su izvršili sa više strana, te pri napadaju partizani su upotrijebili nekoliko teških, kao i lakih bacaca i mina i više teških strojnica. etnici iz Vrlike (njih oko 200) i sa njima naoružanih seljaka - milicionera, koje su njemačke vojne vlasti naoružale, povukle su se iz Vrlike preko sela Maovice, 3 km. zapadno od Vrlike, prema Drnišu, do im je izvestan dio etnika se povukao prema Kninu.

etnički kapetan Novak Mijović iz Drniša posredovao je kod njemačke komande u Drnišu da se njima - etnicima od strane njemačke vojske pruži pomoć u borbi protiv partizana. Jedna je a skupina partizana, koja je napala na Vrliku, došla je od Muća, Radunića i Milešine, odnosno sa područja obalne Magne - preko Zelova i Potravljia, te je ispod Ribarica kod sela Zasioka prešla preko mosta rijeku Cetinu, te su sa lieve obale rijeke Cetine preko sela Garjaka, Ježevića i Vinari a napali Vrliku. Zatim opet jedna skupina partizana je istodobno napala na Vrliku od sela Kijevo preko sela Civljana na Vrliku - grad. U Vrliku bilo je oko 500 etnika, ali su partizani navalili sa nadmoćnim snagama, te su etnike prisilili na povlačenje iz Vrlike. etnici u Vrliku nisu davali Bogu zna kako jaki odpor, jer je borba trajala svega 4 sata.

Padom Vrlike u ruke partizana, ugrožen je i sam Sinj.« (Zbornik, tom V, fcnj. 21)

Prema dobivenom nare enju Štaba 8. korpusa, 5. brigada morala se hitno prebaciti na osiguranje komunikacije Makarska-Aržano-Livno. Ona je 9. studenog u 14 sati krenula iz Vrlike prema Sinju, u borbenom rasporedu, iste i pred sobom Cetinsku dolinu od Vrlike do Sinja i to sela i zaseoke: Maovice, Otiši, Podove, Koljane, Gorjak, Vinarie, Ježevi i G. Koljane.

Odlaskom 5. brigade ostala je u Vrli koj dolini samo 6. brigada, i prije nego je mogla vrsto zaposjeti položaje i organizirati ih za obranu, iz pravca Knin-Drniš, etnici su zajedno s Nijemcima (sa oko 100 motornih vozila i 30 tenkova) izbili u neposrednu blizinu Vrlike. Desetog studenog oko 10 sati oni su potpuno iznenadili jedan bataljon i Štab 6. brigade u Vrlici. Prvi bataljon i Štab brigade morali su se odmah povu i iz tog mjesta. U isto vrijeme neprijatelj je sa oko 40 kamiona i desetak tenkova izvršio napad na Crnu Glavicu i Pola u, dok su etnici napadali od Pakovog Brda i Kozjaka. Drugi i 3. bataljon ove brigade izdržali su borbu do mraka i povukli se prema selu Cetini.

Im je, po odre enom zadatku, stigla na komunikaciju Makarska-Imotski-Aržano, 5. brigada se razmjestila na prostoru sela Biteli a. Upravo tada se saznalo da iz pravca Sinja prema Hrvu ima kre e ja a neprijateljska kolona sastavljena od oko 300 domobrana i jednog voda Nijemaca.

U nemogu nosti da izda pismenu zapovijest, na elnik Štaba 19. divizije izdao je usmeno nare enje Štabu 5. brigade da hitno sa dva bataljona napadne tu neprijateljsku kolonu. Bez ubi ajenih priprema, bataljoni su krenuli na izvršenje zadatka u 22 sata iz Biteli a tako da su na odre ene položaje stigli u 1 sat u no i 10/11. studenog.

Neprijatelj je namjeravao da u Hrvu ima uspostavi garnizon. S obzirom na to da je ve zaposjeo to mjesto, snage 5. brigade morale su pod zaštitom no i privu i selu, do i na blisko odstojanje ku ama u kojima su se smjestili neprijateljski vojnici. Nijemci i domobrani koji su se nalazili u tim ku ama primijetili su nastupanje partizana kad je ve bilo kasno. No, ipak im je uspjelo da reagiraju jakom vatrom. Me utim, snažnim naletom boraca dvaju bataljona 5. brigade, uz podršku jake minobaca ke vatre, razbijen je otpor domobrana i Nijemaca koji su se brzo razbjezali, mnogi u pani nom strahu. Bataljoni su po eli gonjenje. Neprijateljski vojnici bježali su u pravcu Sinja. U me uvremenu iz pravca njihova odstupanja pristizala im je u pomo kolona od oko 30 naoružanih njema kih biciklista, koji su ubrzo, u strelja kom stroju, krenuli prema snagama 5. brigade. Pušten na blisko odstojanje, neprijatelj je bio odbijen i natjeran na povla enje. Samo kratko vrijeme poslije toga stigla je iz Sinja jaca intervencija, no bataljoni 5. brigade uspjeli su zadržati neprijatelja i natjerati ga na povla enje.

Poslije borbi, koje su trajale skoro cijeli dan, na bojištu je na eno 15 mrtvih neprijateljskih vojnika. Zarobljeno je 54, najve im dijelom, domobrana, a zaplijenjeno, izme u ostalog: 5 puškomitrailjeza, 54 puške, 1 mali baca sa 14 mina, preko 160.000 metaka, 2 konja i 1 vojni ka kola puna ratne spreme. Bataljoni 5. brigade imali su samo 7 ranjenih.

U periodu od 12. do 20. studenog 1943. godine snage 8. korpusa koje su sa injavale manevarsku grupu za borbu protiv Nijemaca na prostoru Makarska-Imotski bile su već skoncentrirane na određenom prostoru i vodile uporne borbe za osiguravanje komunikacija ista-Lovre -Aržano-Livno.

Prva i 3. brigada 9. divizije, 5. i 6. brigada 19. divizije i 8. brigada 20. divizije sudjelovale su u akcijama za osiguravanje spomenute komunikacije. Na lijevom krilu bila je 19. divizija, koja je držala i centar, a 20. divizija držala je desno krilo. Deveta divizija trebalo je da zatvori pravac od Imotskog i likvidira neprijateljsko uporište u Studencima; 5. i 6. brigada trebalo je da likvidiraju neprijatelja u selima ista, Provo i Lovre s tim da zatvore pravac od Zadvarja prema Lovre u radi sprečavanja pridolaska poja anja neprijatelju u napadnutim uporištima. Dvadeseta divizija sa 8. brigadom trebala je da likvidira uporište u Trilju i zatvori pravac od Sinja prema isti i Lovre u.

Uoči napada jedinica 5. i 6. brigade na selo istu, Provo i Lovre iznenada se proložili strahovito nevrijeme uz jaku buru, oluju i pomr inu. To je znatno omelo i onemoguilo pravovremeno prilaženje položajima, tako da je napad na Provo počeo u 2 sata poslije pola noći, a na Lovre u 6 sati ujutro. Neprijatelj je iskoristio tešku okolnost, u pravo vrijeme otkrio prilaženje jedinica i jakom vatrom uz pomoć tenkova i bacaka, kao i jakom artiljerijskom vatrom, onemoguio svaki pokušaj napada i izbacio snage 19. divizije s polaznih položaja. Toj injenici pridonijela je okolnost kudikamo ja ih snaga neprijatelja nego se u po etku pretpostavljal (posade su brojale ne 100, nego 400 do 500 Nijemaca u pojedinim garnizonima).

Tada se već situacija okrenula u korist neprijatelja. On je počeo da vrši već nasilne ispadne u pravcu svih položaja koje su držale jedinice 8. korpusa.

Neprijateljske snage iz Lovre a izvršile su 16. studenog, oko 7 sati, protunapad na snage 2. i 3. bataljona 5. brigade, ali bez uspjeha. Sutradan je neprijatelj ponovio napad uz podršku jake minobaca i artiljerijske vatre. Međutim vrlo dobrim držanjem 2. bataljona i umješnošću u njegova komandanta sprječen je pokušaj neprijatelja da zbaci snage 5. brigade.

U tim borbama računa se da je neprijatelj imao oko 25 mrtvih. Gubici 5. brigade: 3 mrtvi i 12 ranjenih.

Pošto su neprijatelju pristigla poja anja i kada se saznalo podrobnije o njegovim ofenzivnim namjerava u pravcu Livna, izvršen je nov raspored brigade radi zatvaranja pravca Provo-Aržano-Livno.

Peta brigada dobila je zadatak da sprječi neprijateljsko nadiranje od Studenaca i Lovre a prema Velikom Svibu. Šesta je zatvarala pravac Provo-Svib. Lijevo od 5. brigade bila je Šesta, a desno od Šeste prema isti i selu Dobranju jedinice 8. brigade 20. divizije.

Devetnaestog studenog oko 8 sati neprijatelj je krenuo iz svih garnizona u napad.

Peta brigada imala je na položajima jedan bataljon, a tri su bila kao rezerva u Svibu. Četvrti bataljon te brigade uspio je borbom da zadrži neprijatelja u toku cijelog dana na položajima između Lovre a i Sviba, dok je

bataljon 6. brigade bio potisnut, ali je intervencijom ostalih bataljona brigade i dobro izvedenim manevrom uspio usprkos intervenciji tenkovima i jakoj artiljerijskoj vatri da zadrži neprijatelja pred Velikim Svibom.

Štab 19. divizije, na osnovi novonastale situacije, nare uje da se izvrši prutunapad u desni bok neprijatelja sa tri bataljona 5. brigade koji su se nalazili u rezervi. U me uvremenu je trebalo da jedan bataljon 8. brigade 20. divizije izvrši napad u lijevi bok neprijatelja. Me utim jedinice 4. brigade 20. divizije bile su potisnute iz Malog Sviba, te je neprijatelj u 14.30 sati izbio iza le a 5. i 6. brigadi do pred Aržano, i na kotu Kamenšak, izme u Sviba i Aržana. Zbog toga su ovi bataljoni morali biti povu eni i preba eni na osiguranja prema Aržanu. U takvoj situaciji brigadama je nare eno povlačenje. Peta brigada povukla se u Aržano, a 6. u selo Biorine i tamo zaposjela nove položaje.

U tim borbama neprijatelj je imao oko 22 mrtva i ve i broj ranjenih. Jednice 19. divizije: 3 mrtva, 7 ranjenih i 3 nestala.

Prema dobivenom nare enju Štaba 8. korpusa, u povodu koncentracije Nijemaca u Strmici, 5. i 6. brigada u toku 2. i 3. prosinca usiljenim maršem kreule su sa sektora Aržana prema Bosanskom Grahovu.

Opet jedan težak nadasve naporan marš.

Hladna, kasna jesenja kiša sa susnježicom, oluje i vlažni vjetrovi opet su postali pratilac boraca tih brigada. Uz to ve se osjetio zamor kod svih jedinica. Marš preko jednog dijela Livanjskog polja koji je bio pod vodom predstavljao je novu teško u. Ne treba ni spominjati da su borci u dobrom broju bili bos, ve i broj bez šinjela, bez ebadi. To se naro ito odnosilo na pripadnike 6. brigade.

Kretalo se usiljenim maršem. itave dvije no i dva dana trebalo je da se stigne do podru ja Bosanskog Grahova. Vrijeme se nije mijenjalo, ve pogoršavalo. U blizini Grahova nazirala se gusta bjeli asta magla koja se priplila uz zemlju i ovila vlažno zelenilo.

Prava pozna jesen!

Izbijanjem na sektor Bosanskog Grahova, brigade su imale zadatak da zatvore pravac Knin-Grahovo-Livno i sprije e eventualni upad njema kih snaga u oblast Livanjskog polja i samog Livna. Šesta brigada sa dva bataljona trebalo je da frontalno napadne Grahovo uz pomo snaga Grahovskog odreda, a 5. brigada da zauzme najpogodniji položaj za obranu pravca Knin-Grahovo, u raju Derala.

U me uvremenu, ve u prvi sumrak stigla je u Grahovo, iz pravca Knina, neprijateljska motorizirana kolona od oko 300 vozila i tu se smjestila u o itoj namjeri da i preno i. Na žalost, jedinice odre ene za napad bile su ve kreule, ne znaju i za ovu izmijenjenu situaciju. Vladala je hladno a. Gusta bjeli asta magla priljubila se uz zemlju i bilo je gotovo nemogu e kretati se.

Nije se ništa vidjelo na odstojanju od 2 do 3 metra. Desna kolona 5. brigade odmah je zaposjela kotu Cigelj, Vrankovi a Groblje i zapalila most kod Vrankovi a, naišavši na manji otpor neprijateljskih dijelova. Ona je brzo uspjela na taj na in zatvoriti pravac Strmica-Grahovo, ali tek poslije prolaza ja e neprijateljske kolone u Grahovo. Šesta brigada, ne znaju i za izmijenjenu situaciju napala je Grahovo, ali je odmah bila odbijena žestokom i organiziranom vatrom nadmo nijih snaga. Štab divizije je, u me uvremenu, uputio kurire sa zadatkom da hitno izvijeste Štab 6. brigade o situaciji. U poruci koju su oni posili stajalo je da se brigada odmah povu e sa položaja i odustane od daljeg napada na Grahovo. Kuriri su se u me uvremenu izgubili u magli i zalutali. Iako je Štab 6. brigade bio udaljen od Štaba divizije samo 45 minuta brzog hoda, kuriri nisu uop e stigli. ini se da je komandant 6. brigade dobro procijenio situaciju i osjetio opasnost te je samoinicijativno odmah povukao svoje snage sa položaja i time izbjegao sukob u kojem bi - sasvim sigurno - doživio neuspjeh s obzirom na jake raspoložive snage Nijemaca.

Sutradan, 6. prosinca, nešto poslije 6 sati, motorizirana njema ka kolona izvršila je nasilan ispad iz Grahova na pravac prema Livnu. U koloni je bilo oko 300 motornih vozila sa blizu 50 tenkova, oklopnih kola i prate e artiljerije. Dva bataljona 6. brigade pokušala su vatrom raspoloživih sredstava sprije iti izlazak kolone iz Grahova, ali sve je bilo uzalud. Uz podršku vatre iz tenkova i pokretne artiljerije koja je obasipala položaje 6. brigade, neprijateljska kolona je vrlo lako prokrila put. Barikade su bile oborene ili zabi ene.

Prva briga Štaba 19. divizije u novonastaloj situaciji bila je: kako izvjestiti Štab 8. korpusa u Livnu o prođoru neprijatelja.¹⁵ U selu Grkovcima nalazio se kurir-motociklist koji je dobio zadatku da odmah motorom kreće u Livno i da stigne tamo prije Nijemaca. Za veliku nesre u kurir nije mogao upaliti motor jer je benzин bio pomiješan sa naftom, a uz to je vladala velika hladno a. On je uspio izvesti motor na cestu, ali svi njegovi o ajni ki pokušaji da ga upali, ostali su uzaludni. Na tom svom zadatku on je i poginuo: Nijemci su ga primjetili i pogodili ubojitim zrnom. Tako je propala i posljednja i jedina mogu nost Štaba 19. divizije da izvjesti Štab 8. korpusa o nailasku neprijatelja i o velikoj opasnosti koja im prijeti.¹⁶

Nakon neprijateljskog prodora, Grahovo je ostalo prazno. Peta brigada odmah je dobila zadatku da zaposjedne i vrsto drži položaje prema Kninu i Strmici u namjeri da se osujeti eventualni povratak neprijatelja u to mjesto. Ta namjera pokazala se opravdanom, jer su se ubrzo poslije prodora glavnine neki manji neprijateljski dijelovi htjeli povratiti u Grahovo, ali su bili odbijeni.

¹⁵ Komandant 8. korpusa u to vrijeme bio je Sreten Žujovi Crni.

¹⁶ U Bosansko Grahovo bili su pristigli dijelovi puka »Brandenburg« i 721. puka 114. divizije. Prilikom upada tih snaga u Livno poginulo je nekoliko lanova CK KPH za Livno. Istoga dana je u Glamo kom polju, zbog nebudnosti, došlo do panike, pa je zapaljeno skladište opreme i hrane, što je kasnije teško pogodilo partizanske bolnice na tom sektoru.

Na položaje 5. brigade, 6. prosinca, oko 13 sati naišla je jedna njema ka kolona iz Strmice sastavljena od 8 tenkova i 2 kamiona. Oni su imali namjeru probiti se ka Grahovu. Kolona je sa ekana u zasjedi na Deralima. Jakom vatrom iz puškomitrailjeza pobijeno je oko 20 Nijemaca, a ve i broj ranjen. Zaplijenjen je jedan kamion, 130 litara benzina, (a kasnije zapaljeno), 20 mina za baca i 50 ebadi. Neprijatelj je imao oko 70 mrtvih, a jedinice 19. divizije 10 mrtvih i 20 ranjenih.

Dalja situacija na podruju djelovanja 5. brigade može se najbolje sagledati iz dijelova izvještaja koji je politi ki komesar Petar Babi uputio 15. prosinca u 16.30 sati Štabu 8. korpusa. Taj dio izvještaja u originalu glasi:¹⁷

»Nalazimo se u Strmici.

Jutros rano neprijatelj je poduzeo napad na položaj V brigade, i to od pravca Golubi a. Ja ina neprijatelja bila je 400-500 etnika. Borba se vodila skoro itav dan, ali slabija. Odbijeni su u pravcu Golubi a. Neprijateljski gušici su nam nepoznati. Na našoj strani bila su 3 ranjena druga, medu njima komandant IV bataljona. Svi su lakše ranjeni.

Nijemci nisu pokušavali ništa od pravca Knina, a niti su potpomagali etnike.

Pripremili smo akciju na etnike u Golubi u, i izvesti smo je ve eras. Tako er smo sa jednim bataljonom izvesti akciju na etnike u Plavnu. Tamo se nalazi oko 100 etnika.

U toku današnjeg dana jedan naš bataljon i nešto seljaka iz Strmice rušili su cestu. Sutra smo produžiti sa rušenjem.

Stanje u Vrli koj dolini je ovako: u Kijevu se nalazi 100 Nijemaca i ustaša, u Vrlici 130 etnika (u uzovih), a u selu Cetini 50 etnika mještana.

U Kninu je bez promjena. Ne osje aju se nikakve koncentracije. Poslali smo ve tri dopisa XX diviziji, ali od njih nismo dobili odgovor.

Na ovom sektoru nema uslova za izvo enje uspješnih ofanzivnih akcija. etnici ne e da prime ozbiljniju borbu, ve bježe u pravcu Knina.

Ishrana boraca je dosta slaba i neredovna. Poduzeli smo sve da je popravimo.«

Tri dana kasnije, 18. prosinca, politi ki komesar 19. divizije, šalje Štabu 8. korpusa drugi izvještaj o stanju na pravcu Knin-Bosansko Grahovo, koji u originalu glasi:¹⁸

»Na našem sektoru bez naro itih promjena. Neprijatelj - Nijemci u ja ini od 250-300 i jedna etni ka brigada 3-400 u toku ju erašnjeg dana bili su stigli do crkve u Strmici. U 16 asova povukli su se u zaselak Mizdrakovac-Novakovi i, gdje su i zano ili.

U toku današnjeg dana još nije uslijedio nikakav pokret neprijatelja u pravcu naših položaja.

Brigada je raspore ena, kako smo Vam u ju erašnjem izvještaju naveli.

„r“ izvještaja u cijelosti, pisan strojem, irilicom, nalazi se u arhivi Vojnohistorijskog instituta pod reg. br. 14-1/6, k. 516.

Original, pisan strojem, latinicom, nalazi se u arhivi Vojnohistorijskog instituta pod reg. br. 21-1/6, k. 516.

Prema nekim obavještenjima Nijemci i etnici su vršili ofanzivu na nas u Strinici u cilju protjerivanja naših jedinica iz Strmice,¹⁹ a da bi prokr ili put jednoj njema koj diviziji, koja bi se navodno imala za koji dan povla iti iz Šibenika preko Knina-B. Grahova-Livna i dalje za Bosnu. Nastojimo provjeriti ove podatke. Informativna služba je dosta slaba i veza sa Kninom sa ovoga sektora je dosta teška.

Prema prikupljenim podacima sadašnje stanje neprijatelja je ovakvo: u Kninu, tj. okolini Knina, nalazi se 1000 njema kih vojnika,²⁰ koji su razmješteni po slede im selima: Vrbnik 400, Kaldroma 200 njema kih vojnika i 100 etnika. Peuljska brigada: Vrpolje 100 Nijemaca, Marica Breše 100 i Bulina Strana 200. U Marica Breš u nalazi se 300 etnika, a u Plavnu oko 130 etnika. Mari eve jedinice njih 100 nalaze se u Rasti evu.

U Kninu se nalazi 600 domobrana i 250 ustaša.²¹

Nije nam poznato kojoj jedinici pripadaju njema ki vojnici u Kninu. Nastojemo i dali smo u zadatku informativnoj službi da što prije prikupi podatke, kako nas ne bi od strane Knina neprijatelj iznenadio.

Prema nekim podacima Nijemci opravljaju željezni ki most na Benderu. Tamo se nalazi još dosta neporušenih željezni kih mostova, koje neprijatelj sada ne uva, a da imamo eksploziva mogli bi ih sa jednom etom vojnika porušiti.

Molimo Vas, ako Vi raspolažete sa nagaznim minama i eksplozivom, potrebno bi bilo da nam izvjestan broj odobrite i mogli bi ga korisno upotrijebiti za rušenje ceste Strmica-Grahovo.«

Zna ajan je sadržaj dopisa Štaba 8. korpusa²² upu enog politi kom komesaru 19. divizije, 23. prosinca o situaciji u rajonu Glamo, Livno, Kori na i o narednim zadacima jedinica.

»Neprijatelj je napustio Glamo - kaže se na po etku dopisa - i vratio se u Livno 21. XII u 20 asova. U probijanju ka Glamo u IX divizija vodila je 7 asova borbu sa njime u kojoj su Nijemci pretrpjeli osjetne gubitke: 12 mrtvih i 20 ranjenih, ošte ena su mu 2 kamiona, 1 tenk.

Naše snage drže stare položaje na Kori ni sjeverno od Livna.

S obzirom na koncentraciju neprijatelja u Kninu,²³ prikupite V brigadu i cio Grahovski odred na pravcu Knin-Bos. Grahovo. Nemojte ništa upu ivati u s. elebi pošto smo mi uputili VI brigadu u s. Ljubun i, koja je dobila zadatak da zatvori pravac Livno- elebi -Sajkovi -Grahovo.

¹⁹ Snage 5. brigade ovladale su Strmicom i time ugrozile komunikacije Lapac-Srb-Knin, zbog ega je neprijatelj pokušao odbaciti snage 19. divizije od Strmice.

²⁰ Dijelovi 114. i 264. njema ke divizije.

²¹ Prva i dopunska bojna Petnaeste pješadijske pukovnije.

²² Kopija originala, pisana strojem, latinicom, nalazi se u arhivi Vojnohistorijskog instituta pod reg. br. 18-1/2, k. 516.

²³ U Kninu su se u to vrijeme nalazile snage 114. i 264. njema ke divizije. Koncentracije se odnosi na 114. diviziju koja vrši pripreme za marš preko Like i Primorja prema Italiji (Zbornik).

Smatramo da ne treba ni najmanji dio snaga upu ivati ka Kijevu i odvajati tako daleko jedinice koje ne bi mogle u estovati u rješavanju glavnog **zadataka**, naro ito kad je neprijatelj koncentrirao jake snage u Kninu.

Potpuno prekopajte cestu Strmica-Grahovo, tako da se ne pozna gdje je bila, jer je to za nas najbolje sredstvo odbrane od njihove motorizacije **u nedostatku artiljerije**.

Vaš izvještaj od 21. ov. mj. smo primili. Akcija na Stanicu kao što vidimo iz rezultata potpuno uspjela.«

Za vrijeme dok su jedinice 5. brigade vodile borbe da osiguraju Grahovo, 6. brigada, na poziv Štaba 8. korpusa, krenula je u Glamo ko polje.

Iskoristivši kratak predah, 11. prosinca borci i rukovodioci 5. brigade u Bosanskom Grahovu položili su zakletvu. - Nave e u jednoj od rijetko sa uvanih ku a održano je prvo »oficirsko ve e«.

»

Stigavši na Glamo ko polje, 6. brigada se odmarala u selima Glavice i aslige i u sjeverozapadnom dijelu tog polja. U takvom rasporedu ona je primila zapovijest za pokret prema Livnu, koji se po planu Štaba 8. korpusa, imao napasti 15. prosinca uz podršku ostalih jedinica 8. korpusa.

Jedinice 6. brigade izvršile su 14. prosinca u 8 sati pokret prema Livnu, pravcem: Glamo -selo Dolac-selo Dragni . U to posljednje selo brigada je stigla oko 17 sati i tu prenoila. Prema prvoj dobivenoj zapovijesti brigada je bila odre ena za rezervu, do likvidacije Livna, ali kako neke jedinice odrene za napad nisu u pravo vrijeme stigle, to je ona morala zamijeniti 3. krajšku brigadu (koja je tada bila zauzeta borbom za Šujice). Sutradan situacija oko Livna naglo se izmjenila. Brigada, oko 12 sati, prima nare enje da sa podru ja Dolac-Dragni kreće preko Podstrmice na Blagodnji, odakle je trebalo da prati situaciju i u slu aju neprijateljskog nadiranja stupi u akciju.

im se borcima podijelio ru ak i sve jedinice brigade bile okupljene u Dragni u, izdato je nare enje bataljonima o zaposjedanju položaja. Ve oko 16 sati stiže novo nare enje za napad na Livno.

O neprijatelju i njegovim snagama nije se gotovo ništa znalo. Desno od 6. brigade napadala je 3. dalmatinska brigada, a desno od nje 4. brigada. Oko Šujica operirala je 3. krajška brigada.

Zadatak 6. brigade bio je da u sklopu ostalih snaga 8. korpusa napadne grad Livno na odsjeku Manastir Gorica, crkvica, Vejs-Kula, s tim da dva raspoloživa bataljona, prije napada na grad, likvidiraju neprijateljsku grupu u selu Poto anima i pro iste sav teren prema Livnu. Druga dva bataljona morala su o istiti selo Zagori ane, a potom krenuti na glavni zadatak.

Borci te brigade su bili jako iznureni. Poslje usiljenog marša iz Glamo kog polja ovdje ih je ekala teška borba bez mnogo izgleda na uspjeh. Iako iserpeni, umorni, bez redovnog dobivanja hrane, bez potrebnog predaha, oni **su** stoji ki podnosili napore bore i se smjelo i odvažno.

U vrijeme manje zna ajnih borbi oko sela Podgreda, dok se Štab brigade nalazio na položajima) stiglo je nare enje za napad na Livno koji je trebalo da uslijedi 17. prosinca u 18 sati. Štab se našao u nedoumici, jer vremena za pripreme nije bilo. Na brzu ruku okupili su se štabovi bataljona i upoznali sa zadatkom. im je borba bila prekinuta, po elo je prikupljanjem jedinica. To je bilo vrlo teško izvesti, jer su one bile razvune na položajima oko 10 kilometara širine. Tek oko 22 sata jedinice su bile na okupu i brigada je krenula na zadatak.

Napad na Livno po eo je u pono . Bataljoni koji su napadali preko kote 1075 i Kremenja e krenuli su direktno na grad. Protjeravši isturene neprijateljske dijelove na liniju: tvornica cementa-kota 1075, oni su naišli na jaku vatru automatskog oružja baca a i ru nih bombi neprijateljskih dijelova koji su bili na položajima. Usprkos borbama koje su trajale dva sata, bataljoni su bili prisiljeni da se povuku, pretrpjevi osjetne gubitke. Uzgred re eno, taj dio fronte bataljoni su morali probiti uhvativši prethodno vezu sa snagama 3. dalmatinske brigade, koje su napadale desno. Me utim, neprijatelj je onemoguio tu vezu.

U me uvremenu 4. bataljon koji je napadao Manastir Goricu privukao se betonskoj ogradi, ali je naišao na žestok otpor. Naro ito jak otpor doživjela je jedna desetina pod popovom ku om, gdje se obra unavalo ru nim bombama.

Na snage 6. brigade neo ekivano je otvorena jaka bo na vatru i iz sela Žabljaka, gdje se nalazila glavnina neprijateljskih snaga, o emu se nije ništa znalo.

Oko 5 sati brigada se povukla s položaja, ostavljaju i jedan bataljon iznad Poto ana. Nešto kasnije primljeno je nare enje da se brigada povuće u selo Dragni radi odmora. Pokret je izvršen u 11 sati.

Dvadeset prvog prosinca neprijatelj je prodro iz Livna put Glamo a i brigada je dobila nare enje da se odmah prebaci pravcem Mali-Veliki Do i smjesti u Žderme i Zubi a Košare (južno od Pribelja). Pokret je izvršen u 17 sati. Brigada je stigla u Veliki Do oko 20 sati i tu prenoila.

Dvadeset etvrtog decembra brigada je dobila nare enje da se prebaci u Ljubun i radi zatvaranja pravca: Livno-Grahovo.

Time je završena neuspjela akcija jedinica 8. korpusa na Livno u kojoj je 6. brigada 19. divizije imala velikih gubitaka: 12 mrtvih, 38 ranjenih i 10 nestalih.

*

U periodu od 14. do 16. prosinca 1943. neprijatelj je na liniji Strmica-Knin raspolagao s ovim snagama: u Kninu²⁴ oko 1000 Nijemaca, u Golubi u jedna etni ka brigada od 250 do 300 ljudi (iz sastava ove brigade oko 60 etnika nalazilo se u Plavnu).

²⁴ Dijelovi 114. i 264. divizije. Vidi mikrofilm »Minhen 5« - izvještaj 15. armijskog korpusa za mjesec prosinac 1943. u mikroteci VII.

Sa snagama raspore enim izvan Knina dva bataljona 5. brigade vodila su 26. prosinca manje borbe.

U tim borbama neprijatelj je imao oko 60 mrtvih, a jedinice 5. brigade: 7 mrtvih, 16 ranjenih, 11 nestalih i 8 zarobljenih.

*

Dok su se, po nare enju Štaba 8. korpusa, 5. i 6. brigada nalazile u sastavu manevarske grupe za borbu protiv Nijemaca na prostoru Omiš-Makarska-Imotski-Livno, na podru ju sjeverne Dalmacije i u južnoj Lici ostale su 7. brigada, Kninski, Sjevernodalmatinski, Zadarski, Oto ki i Primorski partizanski odred. Njima je komandirao dio Štaba 19. divizije is komandantom Milanom Kuprešaninom na elu. Odredi su bili direktno pod komandom Štaba grupe sjevernodalmatinskih partizanskih odreda. Komandant grupe odreda bio je Šime Ivas, a politi ki komesar Milan Munižaba.²⁵

Pored trodnevne zasjede 2. bataljona 7. brigade na liniji Vodice-M. ista i napada Kninskog odreda na etni ko gnijezdo u Vrbaniku, zna ajnija akcija bila je i napad 7. brigade na Benkovac, gdje se nalazilo oko 150 ustaša i Nijemaca i 60 etnika.

Planom napada, odnosno prepada, ra unalo se posti i iznena enje. No, ono je bilo onemogu eno. Jedinice su prišle Benkovcu gotovo do same žice, ali zbog lošeg vremena i slabe orientacije nisu uspjele upasti u mjesto, te su se bataljoni u zoru povukli na polazne položaje. Brigada je izgubila trojicu boraca.

U no i 10/11. studenog 1. bataljon Sjevernodalmatinskog partizanskog odreda izvršio je djelomi no uspjeli napad na neprijateljski garnizon Vodice. Napad je po eo u 21 sat. Bataljon je izvršio juriš, uspjevši prethodno likvidirati jedno od neprijateljskih uporišta na prilazu garnizonu. Zbog jakog neprijateljskog otpora bataljon se pred zoru morao povu i.

*

Trinaestog studenog Štab 8. korpusa upu uje komandantu 19. divizije dopis u kome se zahtijeva da mu se dostavi izvještaj o stanju u sjevernoj Dalmaciji i napominje da se posveti osobita pažnja obrani dijela jadranske obale uz podru je sjeverne Dalmacije.

⑧ Naredbom štaba 8. dalmatinskog korpusa od 24. studenog 1943. g. imenovani su štabovi za Sjevernodalmatinsku grupu odreda (i ostale odrede za podru je srednje i južne Dalmacije). Prema toj naredbi štabove grupe odreda sa injavali su samo komandanti odreda. Komandant Štaba Grupe sjevernodalmatinskih odreda bio je Iomica Popovi, koga je kasnije na toj dužnosti zamijenio Šime Ivas. Dužnost komesara u Štabu Grupe u po etku je vršio Slavko Jeli, obavještajni oficir. Savo Dopuda, kada je pošao da preuzme dužnost komesara, bio je ubijen od etnika. Na tu dužnost došao je nakon toga Milan Munižaba. (D. Gizdi : »Dalmacija 1943«)

Odgovaraju i na dopis Štaba 8. korpusa od 13. studenog 1943. godine, Štab 19. divizije pisao je pet dana kasnije, u operativnom izvještaju o djelatnosti jedinica NO mornarice, odnosno o napadima na neprijateljske brodove.

Operativni izvještaj u izvodima originala glasi:

»Od Štaba Mornarice dobili smo izvještaj da je zbog situacije u sjevernom Jadranu potrebno da našu bolnicu sa otoka evakuišemo. Budući da je teške ranjenike kojih tamo ima oko 50 teško evakuirati u unutrašnjost sjeverne Dalmacije, gdje opet ne bi bili ni relativno sigurni, zamolili smo neposredno Glavni štab za odobrenje da bar 50 najtežih nepokretnih ranjenika prebacimo u južnu Italiju. Odgovor još nismo dobili. U slučaju da se ne odobri prebacivanje ranjenika u Italiju molimo da nam preporučite što da uradimo sa bolnicom. Ako je prenesemo u Bukovicu, moraće III Brigada da se drži stalno na takvom mjestu da može zaštititi bolnicu kada ustreba, pa će biti prilično ograničena mogućnost akcije te brigade.«²⁶

Da bi se shvatila situacija u sjevernoj Dalmaciji i njenom primorskom dijelu u vrijeme pritiska neprijatelja, dovoljno je upoznati sadržaj izvještaja komandanta 19. divizije²⁷ koji je, 27. studenoga 1943, uputio Štabu 8. korpusa obavještavajući ga ujedno o neprijateljskom prodoru na otoke i obalni pojasevi o stanju na terenu.

Taj izvještaj,²⁸ u izvodu, glasi:

»21. ov. mjeseca otočna je neprijateljska ofenziva na naše otoke i na obalni pojasevi.²⁹ Neprijatelj je za ovu ofenzivu privukao jaka pojačanja, pravcem Gračac-Zadar i pravcem Šibenik-Skradin. Neprijateljska ofenziva počela je istodobno na obalni pojasevi i na otok Ugljan. Za zaposjedanje obale ofenziva se je vršila uglavnom sa pravcem turistička cesta-kraj obale od Šibenika prema Zadru i od Zadra prema Šibeniku. Pomoćni pravci bili su Skradin-Kistanje-Bribirske Mostine prema Vodicama i Benkovac-Biograd n/M. Ovakav napad neprijateljskog prodiranja nije dozvoljavao da se jača angažujemo na obalnom pojasevu, jer nam je neprijatelj ugrožavao krila a osim toga vršio je demonstrativne ispadne iz Kistanja u pravcu Bukovice i iz Obrovca u pravcu Bilišana. Neprijatelj je srazmjerno lako uspio da zaposjedne obalski pojasevi, dok se borba na otocima vodi još i sada. Borba za otok Ugljan trajala je 2 dana. Neprijatelj je do sada zaposjeo otoke Ugljan, Pašman i Murter. Veza

²⁶ U ime Štaba 19. divizije izvještaj je potpisao Ivan Štaba, Petar Kleut.

²⁷ Kuprešanin Milan.

» Arhiv VII, dok. br. 19-1/5, k. 516.

» U toj ofenzivi sudjelovali su dijelovi 114. lovačke i 264. pješadijske njemačke divizije. U izvještaju zapovjedništva Glavnog stožera domobranstva od 24. studenog 1943. godine u »dnevnom izvještaju broj 328«, u dijelu gdje se govori o stanju na području Zadra stoji:

»21. XI. njemački razvedaci i odjeli zauzeo je nakon slabog neprijateljskog otpora Biograd n/M (25. km. jug. od Zadra). - Drugi dijelovi zauzeli su s. Bibinje 6 km jug. od Zadra.«

»22. XI. njemačke postrojbe su se na otok Ugljan (zapad. od Zadra). Borbe su u toku.«

sa otocima nam je vrlo slaba, pošto radio-stanica njihova se vrlo slabo uje a patrole koje smo uputili na otoke, nisu se još vratile. Neprijatelj je skoncentrisao velike snage za naše otoke i prema prikupljenim podacima u borbama za otoke u estvuju oko 5-6000 neprijateljskih vojnika. U borbama neprijatelj upotrebljava dosta teška oru a i raspolaže sa oko 20-30 ratnih brodova, ukoliko smo mogli dosad procijeniti. Na obalskom pojusu neprijatelj drži Zadar, Filipjakov, Biograd n/M, Pakoštane, Pirovac, Tribunj i Vodice. U ovim garnizonima neprijatelj drži posadu oiko 300-500 vojnika izuzev Zadar, gdje ima ve a koncentraciju. Osim ovog obalnog pojasa neprijatelj drži Zaton, Skradin, Roški Slap, Kistanje, Manojlovac, Obrovac, Karin, Zemunik, Smil i i Benkovac u unutrašnjosti našeg sektora. U ovim garnizonima neprijatelj tako er drži posade ja ine od 200-500, kako u kojem garnizonu. Javlja se o ja oj koncentraciji neprijatelja u okolini Skradina na isto noj strani Krke. Osim ovog neprijatelj drži sva uporišta na liniji Knin-Otri -Gra ac. Neprijatelj je tako er zauzeo Srb i saobra a tom cestom. Na našem sektoru sada se nalazi oko 10.000 neprijateljske vojske, ne ubrajaju i liniju Knin-Gra ac. Izgleda da se radi o smeni divizija, jer su ve ovdje došli dijelovi pješadijske divizije 254.³⁰

Daljnje namjere neprijatelja teško je ocijeniti, ali izgleda da e pokušati sa iš enjem ovog sektora ...»

»Stanje u našim jedinicama koje se nalaze na ovom sektoru može se re i da je dosta dobro. Brigada³¹ se popunila i formirala etvrti bataljon, pošto je jedan njezin bataljon otisao u sastav proleterske divizije,³² i sada broji oko 1.000 boraca na licu mjesta. Stanje u Brigadi tako er se je popravilo u posljednje vrijeme i poja ao se i politi ki i vojni ki rad. Stanje u odredima tako er se je poja alo, iako odredi napreduju polagano uslijed nedostatka kadra, ipak se sve bolje sre uju i poja avaju. Jasno je da su oni još uvijek slabici da bi u nekoj teškoj situaciji vjerljivo bilo slabosti itd. Kninski odred je najaktivniji i skoro je danomice u akcijama, a ujedno i naj vrš i. Zadarski odred preživio je jednu krizu koja je nastupila uslijed slabog rada, koji je bio uslijed nedostatka kadra, kao i uslijed nepravilno postavljenih stvari po pitanju mobilizacije itd. On se sada oporavlja i broji oko 300 vojnika. Sa ovim odredom slaba nam je veza i slabija kontrola, pa se to mnogo osje a. Odred koji se nalazi na otocima³³ brojio je preko 300 boraca, koji su bili novomobilisani uglavnom, a sada su izvrgnuti jakim borbama, pa ne znam kako e završiti. Izdato mu je nare enje za prebacivanje na kopno, ali ukoliko e to nare enje dobiti i da li e i ukoliko e uspjeti, to je teško ocijeniti. On je svakako imao od prije ta na uputstva šta treba da radi u ovakvim momentima.

³⁰ Rije je o njema koj 264. pješadijskoj diviziji. Ona je u prvoj polovini studenog 1943. god. preba ena iz rajona Biha a i Drniša na prostor Zadar-Šibenik radi smjene 114. lova ke divizije.

³¹ Rije je o 7. brigadi 19. divizije.

³² Odnosi se na Prvu proletersku diviziju.

³³ Na otocima se nalazio Oto ki NOP odred. Opširnije o njegovim operacijama vidi u materijalu za izu avanje Mornarice NOV Jugoslavije (Istorijati i depeše) pod reg. br. 2-1, k. M. I 169/1, u arhivi VII.

Pri ovakvoj situaciji sa ovim snagama ovdje vršene su akcije u vidu zasjeda, prepada itd., zatim se je pristupilo mobilizaciji preostalog ljudstva, da ih ne bi okupator silom mobilisao i upotrijebio u svoje svrhe, kako je to ve negdje u inio u okolini Šibenika itd. Mobilizaciju izvršavaju na dobrovoljnoj bazi...«

»... Od odlaska V i VI Brigade do sada mobilisali smo preko 500. Od ovih 300 se nalaze na politi kom kursu 15 dana radi ja eg rada sa njima, a to su ve inom oni iz nepouzdanih sela, dok su ostali razdijeljeni po jedinicama. U toku današnjeg dana mobilisat e se još oko 150 boraca, a u idu em toku vremena izvršit emo još mobilizaciju u nekim op inama. Uslijed ove mobilizacije osjetilo se je pomanjkanje oružja, pa ne znamo na koji na in emo mo i dobiti oružja. Kurs koji održavamo novomobilisanim do sada je pokazao odli ne rezultate i mnogo se brže sažive i upoznaju nego u jedinicama, pošto se sa njima radi sistematski i rade sposobni ljudi.

Nare enjem Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske, komande podru ja: Sjevernooto kog, Zadarskog, Kninskog i Šibenskog stavljene su pod našu kontrolu. Nare eno nam je da se pri Diviziji formira otsjek za pozadinske vojne vlasti. Mi smo glavni Štab upoznali sa našim poteško ama, sa nedostatkom kadra za ovakve poslove itd., istodobno smo im napomenuli da za to nema nare enja od vas, našto smo dobili odgovor da se otsjek formira i da ste vi o tome izvješteni. Mi ponovo naglašavamo da e to za nas biti optere enje i da uslijed nedostatka kadra ne emo biti u stanju da izvršimo ovaj zadatak onako kako treba, s tim što je pitanje pozadinskih vojnih vlasti na ovome sektoru prili no delikatno, s razloga što su komande podru ja i komande mjesta mlade, neiskusne i kao takve prili no nedorasle za ovakvu situaciju i treba im velika pomo i drugo što je odnos izme u pozadinskih vlasti i partijskih foruma, po mom mišljenju postavljen na prili no nezdravoj bazi i ne vodi ka osamostaljenju pozadinskih vojnih vlasti. Mi emo izvršiti nare enje Glavnog štaba, dok od vas ne dobijemo možda druga nare enja. Treba imati u vidu i taj momenat da se pozadinskim vlastima baš iz politi kih momenata pozabave neki drugovi iz same Dalmacije koji su za to nadležni...«

*

Po etkom prosinca 1943. godine jedinice Grupe sjevernodalmatinskih partizanskih odreda vodile su više uspješnih akcija na primorskom dijelu sjeverne Dalmacije i u dijelovima Ravnih kotara.³⁴

Dvanaestog prosinca, naime u vrijeme vrlo žive aktivnosti partizanskih odreda u primorskom dijelu sjeverne Dalmacije, Štab 19. divizije, naime njegov komandant,³⁵ uputio je Štabu 8. korpusa izvještaj o neprijateljskoj ofenzivi

³⁴ Podaci iz operativnog izvještaja Štaba Grupe odreda od 23. 1. 1944. godine, Arhiv VII, dok. br. 18-1/1, k. 517. A.

³⁵ Milan Kuprešanin.

u sjevernoj Dalmaciji. U njemu se može najbolje sagledati situacija u to vrijeme na tom podruju u odsutnosti glavnine 19. divizije. U izvještaja³⁷ se, među ostalim, kaže:

»U momentu kad smo dobili od vas nare enje za pokret u odre enom pravcu, uslijedila je ofanziva na sektor Bukovice, gdje su uglavnom bile naše snage. U ovoj ofanzivi u estovalo je uglavnom oko 6.000 Nijemaca i preko 1.000 etnika koji su se bili grupisali iz okolnih krajeva za ovu ofanzivu.³⁷ Razvoj ofanzive uglavnom bio je kako slijedi: prvi dan, tj. 1. ov. mj. neprijatelj je napustio otoke i obalu i skoncentrisao se u Benkovcu, Zemuniku i Zadru. Drugog dana jaka neprijateljska kolona izjutra krenula je od Benkovca u pravcu Mostina, gdje su joj se suprotstavili manji naši dijelovi. U ovoj koloni bilo je oko 300 do 400 motornih vozila i dosta pješadije. Kolona je bila vrlo rastegnuta na cijelom prostoru od Benkovca do Bribirske Mostine. Stignuvši u Bribirske Mostine, neprijatelj je jednim dijelom krenuo prema Skradinu i napravio zaobilazni manevr savivši se prema evrskama i Kistanjima, o ito sa namjerom da izmanevriše naše snage Sjeverodalmatinskog odreda, koje su bile na cesti Bribirske Mostine-Bevrske. Istodobno neprijatelj je krenuo sa jednim dijelom kolone od Bribirske Mostine prema evrskama, gdje se je razvila žestoka borba, ali su uslijed bo nog manevra neprijatelja naše snage bile brzo odbaene uz prili ne gubitke. Neprijatelj je tako er pretrpio osjetne gubitke. Neprijateljska kolona je krenula dalje prema Kistanjima, a jednim dijelom manevrirala je prema Roškom Slapu, tako da je u prvi momenat izgledalo da stvarno produžava prema Skradinu i Roškom Slapu, što je u stvari bio manevr, dok se je glavnina kolone zadržala uglavnom na cesti Benkovac-Bribirske Mostine-Bevrske-Kistanje, osiguravši ovu cestu zapo-sjedanjem okolnih kota. Istoga dana u jutro neprijatelj je krenuo od Pa ena prema Mokrom Polju, ja ine od oko 1000 etnika i koja stotina Nijemaca. Poslije podne neprijatelj je krenuo tako er od Kistanja prema Par i u i od Benkovca prema Brgudu, Bruški i Rodaljicama. Na sjeverozapadnoj strani prema Karinu i Obrovcu neprijatelj³⁸ nije toga dana kretao, ali je bio spremjan za pokret. Na položajima Benkovac-Brgud-Rodaljice neprijatelj je predve er zaustavljen i djelomi no odbaen. Na položajima Pa ene-Mokro Polje-Ervenik neprijatelj je zaustavljen na liniji Mokro Polje-Ervenik - i odbaen natrag u Mokro Polje. Na položajima Kistanje-Par i neprijatelj je djelomi no bio zaustavljen kod Kolača. Prvi dan je bilo teško ocijeniti da li neprijatelj misli stvarno na ofanzivu ja eg stila, ili je po srijedi plja kanje, ali kada se je vidjelo da je neprijatelj zano io na zauzetim položajima i da dovla i poja anja bilo je jasno da se radi o iš enju Bukovice. U ovoj situaciji naše snage imale su dva izlaza i to jedan prema sjeveru koji je bio teži i jedan prema obali koja je bila o iš ena, odnosno napuštena od neprijatelja. Mi smo krenuli sa našim snagama prema sjeveru u vezi vašeg nare enja za

Original, pisan strojem, latinicom, nalazi se u arhivi VII, pod reg. br. 2/ 2 k. 1008.

" U ofenzivi na Bukovicu sudjelovali su dijelovi 114. lova ke divizije.

" Drugi bataljon 721. puka 114. lova ke divizije.

sastav divizije. Pokret je izvršen no u, ali je neprijatelj istodobno no u izvršio pokret od Karina prema Medvide, presijecaju i put za Zegar, pošto je tamo bio jedini most na Žegaru na rijeci Zrmanji, pošto smo most u Erveniku preko dana srušili. Sve naše jedinice izvukle su se preko Zrmanje blagovremeno a neprijatelj je uspio da uhvati neke manje dijelove komore, odnosno bolje reku i da onemogu i njezin prelaz i da zarobi nešto brašna. Bataljon koji je bio na osiguranju puta Zegar-Bilišane bio je prisiljen da se sa amcem po trojica pod borbom prebacuje preko Zrmanje, što mu je uspjelo bez gubitaka radi podesnosti odbrane obale. Sa sobom srno poveli oko 500 nenaoružanih novomobilisanih boraca i jedan bataljon Kninskog odreda, dok su sve ostale snage ostale na sektoru Sjeverne Dalmacije.

Pošto je neprijatelj bio skoncentrisao svoje snage u Žegaru, izgledalo je da e naslijediti i dalje, a istodobno situacija na liniji Duboki Dol-Vu ipolje bila je nesigurna, tako da smo napravili pokret preko Javornika za Turovac. Uslijed zamorenosti snaga i jakih osiguranja na liniji Srb-Otri i Otri -Knin, kao i prisustva oko 500 novomobilisanih, nismo mogli pre i liniju u visini Otri a, jer bi u tom sluaju morali prihvati prili no oštru i nezgodnu borbu, što bi ovako umorne i prili no slabe jedinice dovelo u prili no težak položaj. Pokret smo izvršili u pravcu Gubav eva Polja, gdje smo se imali namjeru odmoriti, nahraniti i srediti za daljnji put.

Prema nare enju Glavnog štaba Hrvatske,³⁹ a u saglasnosti sa Vrhovnim štabom, sve ove snage zajedno sa preostatkom Štaba divizije zadržane su na ovome sektoru, sa zadatkom dejstva na neprijateljske saobra ajne linije i zatvaranja pravca jug-sjever.

Stanje u VII Brigadi nakon što se je popravilo sa oko 400 novomobilisanih i pošto je ova jedinica prvi puta napustila svoj teren pod prili no teškim okolnostima, nije zadovoljavaju e. Pojave dezertonstva su prili ne, tako da je prilikom puta i do sada dezertiralo oko 50, od kojih je oko polovice vra eno natrag a neki su u svom bježanju naišli na bandu, koja ih je pohvatala i prema još nesigurnim izvještajima neke strijeljala. Ove pojave nastale su uslijed vrlo slabe ishrane, koja je bila posljednjih dana za vrijeme borbe i marševanja. Ukupan broj boraca koji se sada nalazi ovdje je oko 1.700 ubrojivši Štab divizije i sve ostalo pomo no osoblje. Poduzete su sve potrebne mjere da se stanje što prije sredi, da bi jedinica bila što sposobnija za izvršenje zadatka. Na ovako stanje utjecala je i velika golotinja i bosotinja, koja u ovakvim vremenskim prilikama je teško podnošljiva. U samoj brigadi imade oko 300 boraca potpuno bosih, bez ikakve obu e, a isto tako je stanje odje e vrlo slabo. Skup svih ovih nedostataka dovodi do prili no slabog stanja, koje e se sva-kako uz velike napore popraviti u koliko nam neprijatelj ne nametne teže borbe pod slabim okolnostima.

³⁸ Glavni štab NOV i PO Hrvatske je 10. prosinca 1943. g. naredio 8. korpusu da komandant 19. divizije Kuprešanin Milan sa 7. brigadom vodi akciju na komuni-kaciji Lapac-Srb, a ve 12. prosinca isti štab nare uje komandantu 19. divizije da s preostalom dijelom štaba krene za Ti evo i preuzme komandu nad 5.i 6. brigadom, dok 7. ostaje u Lici i pot injava se Operativnom štabu za Liku.

U vezi sa ovakvim stanjem u ovim jedinicama vjerujem da ni u V i VI Brigadi nije stanje najsajnije i uslijed toga što je Divizija ve više od 2 mjeseca rasprgana, name e se neminovno da se izvrši koncentracija Divizije ma gdje to bilo, da bi se stanje što brže sredilo i popravilo i da bi Štab divizije mogao da radi kao cjelina i da pruži svima jedinicama svestranu pomo , koja je neophodno potrebna. Produciti i dalje ovako ne e ostati bez težih posljedica po Diviziju kao cjelinu koja je i onako još vrlo mlada i nesigurna. Sa ovim problemom koji se postavlja pred nas upoznali smo Glavni Štab, traže i i od njih da uvide neophodnost koncentracije Divizije gdje to bilo. Isto tako molim taj štab da poduzme potrebne mjere da se što prije izvrši koncentracija Divizije, da bi uspjela srediti i dejstvovati kao cjelina.

Stanje na sektoru Sjeverne Dalmacije poslije našeg odlaska i ofanzive uglavnom je slijede e: na sektoru je ostao Zadarski odred, ja ine oko 300 boraca, Sjev. dalm. odred, ja ine oko 400 boraca i jedan bataljon Kninskog odreda, ja ine oko 200 boraca. Odredima su data ta na upustva za rad dokle Štab grupe⁴⁰ ne preuzme komandu u svoje ruke. Drug komesar Štaba grupe⁴¹ sutrašnjim danom preuze e komandu nad odredima i formira e Štab grupe, odnosno popuniti ga sa ostalim lanovima. Mi smo Štabu grupe stavili na raspolaganje prili no kadra i, imaju i u vidu važnost ja anja odreda, svestrano emo pomo i i Štab grupe i odrede koliko je god to mogu e, da bi se što prije osposobili za samostalan rad. Štabu grupe savjetovano je da povu e jedan bataljon iz Oto kog odreda, tako da na kopnu stvari dva odreda i to Kninski i Sjeverodalmatinski sa po dva bataljona, a Zadarski odred da pretvori u bataljon radi nedostatka komandnog kadra. Me uvremeno za vrijeme ofanzive Zadarski odred mobilisao je tako er oko 200 boraca, koje je prebacio u Liku u sastav snaga XIII Divizije, koje se nalaze oko Gospa, a, pošto iste nije mogao prebaciti k nama.

Novonastala situacija, tj. odlazak operativnih snaga sa ovoga sektora i neprijateljska ofanziva koja je istodobno uslijedila, doveš e donekle do pogoršanja politi ke situacije, a i do momentalnog pogoršanja stanja u odredima»

Vrše i borbene zadatke po direktivi GŠH na komunikaciji Lapac-Srb 7. brigada je, poja ana sa dva bataljona Kninskog odreda i sastavom vojno-politi kog kursa 19. divizije, 19. prosinca 1943. napala neprijateljske posade u selima južne Like - u Dobrom Selu i Doljanima.

Da bi osigurao vezu sa svojim snagama u sjevernoj Dalmaciji, okupator je držao pod svojom kontrolom cestu Lapac-Srb-Otri -Knin i cestu Gra ac-Otri - Knin. Na tim cestama bile su ja e posade: u Lapcu⁴² (900 domobrana i 120

⁴⁰ Odnosi se na Štab Grupe sjevernodalmatinskih odreda.

⁴¹ Naredbom br. 10 Štaba 19. divizije od 6. prosinca 1943. g. postavljen je za komesara Grupe Savo Dopu a, komesar 6. brigade, koji je na putu za Štab grupe i Dužnost komesara vršio je Slavko Jeli , obavještajni oficir, do dolaska Milana Munižabe za komesara grupe.

⁴² Tu su djelovale jedinice 373. legionarske divizije.

etnika), u Brotnji (60 Nijemaca i 20 etnika), u D. Suvaji (200 domobrana i Nijemaca i oko 200 etnika sa etni kim štabom), u Srbu i Popini (200 etnika, domobrana i Nijemaca). Zadatak jedinica 7. brigade bio je likvidirati neprijateljske posade u Dobrom Selu i Doljanima i nakon toga o istiti Srbsku dolinu.

Borbe za ta dva garnizona po ele su navedenog dana u 1.40 sati. Prvo je izvršen napad na Dobro Selo. Još prije po etka akcije neprijatelj je primijetio snage 7. brigade pri povla enju i osuo vatrom borce. Ve samim tim osuje en je iznenadan napad na neprijatelja. Borci su prihvatali borbu i zadržali položaje sve do 6 sati. Tada je nare eno da se povuku.

Ništa bolje nisu prošli ni 2. bataljon 7. brigade i sastav Kursa 19. divizije Oni su zakasnili u izbijanju na položaje i dopustili da ih neprijatelj spremam do eka i odbije.

Jedinice 19. divizije imale su: 3 mrtva, 15 ranjenih i 2 nestala borca. Izgubljene su 3 puške. Poginuli su komandir ete prate ih oružja poru nik Jovo Vukmirovi i komandir 3. ete 3. bataljona brigade Stevo Raki .

Posljednjih dana 1943. godine i prvih dana u sije nju 1944. godine 7. brigada 19. divizije, koja se u to vrijeme nalazila u južnoj Lici vršila je operacije vrlo aktivno, naro ito na komunikaciji Gra ac-Gospi . O tome najbolje svjedo i operativni izvještaj Operativnog štaba za Liku⁴³ (pod ijom je komandom 7. brigada djelovala) od 25. sije nja 1944. godine upu en Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske. Operativni izvještaj zahva a period akcija te jedinice od 29. prosinca 1943. do 19. sije nja 1944. godine.⁴⁴

Dvadeset devetog prosinca 1943. 3. bataljon 7. brigade postavio je zasjedu na komunikaciji Lovinac-Medak. U podne je naišla neprijateljska kolona sa 60 kamiona, u kojima se nalazilo oko 300 njema kih i ustaških vojnika naoružanih, pored pušaka, sa 2 teška baca a, 2 tromblona i više automatskog oružja. Zasjeda je vješto propustila prvih 30 kamiona, a na ostale je otvorila jaku vatru iz svih raspoloživih oružja. Neprijateljski vojnici su se odmah snašli, iako su bili na brisanom prostoru. Šoferi su se snalazili još i bolje: brzo su upaljivali motore i jurili prema Metku. Za njima su ipak ostala dva ošte ena kamiona i oko 50 što ranjenih što mrtvih Nijemaca i ustaša. Bataljon postiže i dalje vatrenu nadmo i vrši pomicanje jedinice pripremaju i se za juriš. Neprijatelj, shva aju i da je ugrožen, po eo je bježati. U me uvremenu njemu pristiže iz pravca Lovinca oko 150 kamiona s vojskom. U takvoj situaciji bataljon se povukao poslijé skoro petosatne borbe.

Ishod borbe: uništena 2 kamiona, ubijeno preko 30 Nijemaca i ustaša. Bataljon 7. brigade nije imao gubitaka.

Prvi i 4. bataljon iste brigade 5. sije nja postavili su zasjedu na komunikaciji Gra ac-Lovinac. Prvi bataljon krenuo je na svoj zadatak u no i od 4. na 5. sije nja. Zasjeda je postavljena u no i po velikoj hladno i. U 8 sati

⁴³ Zbornik, tom V, knjiga 23.

⁴⁴ Izvještaj su potpisali tadašnji komandant Petar Kleut i politi ki komesar Mili voj Rukavina.

cestom od pravca Gra aca naišla je neprijateljska kolona⁴⁵ u sastavu: oko 200 vojnika, etvora kola natovarena sa dva baca a i jednim manjim topom. Kada je kolona naišla u visinu zasjede, otvorena je vatrica. Me utim kako je veća puškomitraljeza, pa ak i pušaka, zatajilo zbog smrzavanja, vatrica je bila neefikasna. Neprijatelju je to omoguilo da se razvije, da primi borbu i da se nakon kraja eg okršaja povuče prema Gra acu.

*

Na kraju treće godine borbe naroda Dalmacije umnogome se izmijenila slika ratišta u tom dijelu naše zemlje. Osmi korpus predstavlja ogromnu vojsku i za narod moralnu snagu, a operacijama njegovih jedinica narodnooslobodilački pokret suvereno vlada većim dijelom Dalmacije, omogućavajući da na njemu djeluju pozadinski organi i organi narodne vlasti, da se dalje razvijaju jedinice NOVJ.

U izvještaju Štaba 8. korpusa NOVJ od 31. prosinca 1943. godine, u komu se daje pregled ili, bolje rečeno, bilanca borbi njegovih jedinica, isti u se rezultati koje su jedinice 8. korpusa postigle u tom periodu.

U svim jedinicama 8. korpusa, osim Duvanjskog odreda, bilo je, prema spisku, 17.890 boraca, od kojih preko tisuća su žena. Pored toga broja kojim je raspolagao 8. korpus, u Dalmaciji je u sastavu mornarice i njenih jedinica bilo još oko 3500 boraca. U 1. i 2. prekomorskoj brigadi (od preko 2600 njihovih boraca bilo je gotovo 1000 Hrvata Dalmatinaca), pri vojnopožadinskim vlastima i narodnooslobodilačkim odborima bilo je oko 1500 naoružanih boraca, politih radnika i odbornika. U bazama u Italiji nalazilo se oko 500 boraca Dalmatinaca. Druga dalmatinska proleterska brigada u to vrijeme nalazila se na terenu Crne Gore. Do kraja 1943. godine u jedinice NOVJ izvan Dalmacije otišlo je oko 8000 boraca iz Dalmacije. Oko 9000 boraca iz Dalmacije nalazilo se do tada po bolnicama, ili je bilo izdvojeno iz borbenih redova.

Jedinice 8. korpusa - bez 1. dalmatinske brigade, koja je, inačice, bila najbolje naoružana i bez Grupe južnodalmatinskih odreda, imale su tada: 11.689 pušaka, 191 mašinsku pušku, 818 revolvera, 583 puškomitraljeza, 44 protukolske puške, 1 protukolski mitraljez, 3 protukolska topa, 48 lakih, 4 srednje i 37 teških baca a i 548 konja.

U tom razdoblju jedinice 8. korpusa izvršile su 103 akcije (56 ofenzivnih i 47 defanzivnih). Sve jedinice u svim tim akcijama imale su 426 poginulih, 970 ranjenih boraca i 104 zarobljena ili desertera. Od oružja jedinice tog korpusa izgubile su u borbama: 43 puške, 17 puškomitraljeza, 1 mitraljez i 1 baca.

U istom razdoblju i u istim borbama neprijatelj je u sukobu s jedinicama 8. dalmatinskog korpusa imao 2092 mrtva, 1694 ranjena i 314 zarobljena vojnika. Vjerojatno je da su stvarni gubici neprijatelja znatno veći, ali podaci

⁴⁵ Odnosi se na 31. ustašku bojnu, ojačanu 3. satnjicom 32. bojne, koja je 5. siječnja krenula iz Metka u pravcu Lovinca s ciljem da okruži, a zatim napadne i uništiti jedinice 7. brigade u Lovincu.

su dati samo na temelju izvještaja jedinica. Od oružja su borci 8. korpusa zaplijenili od neprijatelja 253 puške, 33 puškomitraljeza, 8 mitraljeza, 3 laka baca a, 4 tromblona, 3 teška baca a i drugog oružja i opreme. U istom razdoblju uništeno je, me u ostalim, 13 kamiona i 7 tenkova.⁴⁶

U 1943. godinu Dalmacija je ušla s poja anim borbama na moru i kopnu. Ona je u toj godini dobila svoj najviši predstavnički organ: Oblasni narodnooslobodilački odbor za Dalmaciju.

Po kapitulaciji Italije i poslije Odluka II zasjedanja Antifašisti kog vije a narodnog oslobođenja Jugoslavije, u Dalmaciji se rasplamsava narodnooslobodilačka borba svom žestinom. U to vrijeme etiri petine Dalmacije sa Splitom kao centrom bilo je oslobođeno. Tih dana Dalmacija daje nove hiljade boraca u redove NOVJ.⁴⁷

Narodnooslobodilački odbori, kao i organizacije vojnopožadinskih vlasti, obuhvaćaju gotovo čitav teritorij Dalmacije. U Dalmaciji, koja uspješno odolijeva mnogobrojnim neprijateljskim napadima, vode se ogromne borbe za svaki pedalj zemlje, za svaki kamen. Zbog povlačenja partizanskih snaga sa Mosora, Makarskog primorja, Pelješca, Mljetu i Korčule, povremeno iz primorskog dijela sjeverne Dalmacije, tisuće nebora kog stanovništva, djece, žena i nemih staraca, povlače se ispred neprijateljskih snaga prema Visu i dalje u Italiju. Zbijeg za zbijegom kreće sa otoka ili obale našeg Jadrana da bi, dok borba traje, bili sklonjeni daleko od svoje rođene grude.

Završetak treće godine rata - treće godine žestoke borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika širom porobljene Jugoslavije - Dalmacija očekuje sa oko 23.500 boraca, s velikim oslobođenjem teritorijem i razvijenim organizacijama narodnooslobodilačkih pokreta. Do konca te godine računa se da je cijela Dalmacija dala oko 42.000 boraca.

Devetnaesta sjevernodalmatinska divizija kao dio snage 8. korpusa, u prvoj tri mjeseca svoje aktivnosti, po svojem doprinosu nije izostala, već je bila jedna od najboljih jedinica tog korpusa. (Vidi skicu br. 1 između 88. i 89. str.).

⁴⁶ D. Gizić : »Dalmacija 1943«.

⁴⁷ Dvadeset petog prosinca 1943. godine Oblasni komitet KPH za Dalmaciju uputio je svim okružnim komitetima u Dalmaciji pismo u kojem ih upoznaje s historijskim značajem Odluka II zasjedanja AVNOJ-a. »Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a predstavljaju prekretnicu u narodnooslobodilačkom pokretu... novi veliki prilog pobjedonosnom završetku narodnooslobodilačkog rata«, kaže se u pismu i nastavlja: »Da bi odluke AVNOJ-a unijele svežinu, razmah i daljnji polet Pokreta da bi najšire mase na odluke AVNOJ-a odgovorile pojačanom borbom i širokom mobilizacijom, treba organizirati dobro pripremljenu, intenzivnu i naširoko zasnovanu kampanju objašnjavanja odluka i popularizacije Privremene vlade na čelu s Maršalom Jugoslavije drugom Titom... U krajevinama gdje nije uništen utjecaj klike oko Mačke federativno uređenje Jugoslavije i republikanski oblik vladavine kao agitaciona parola predstavljaju veoma važno oružje za potpuno izoliranje spomenute klike i pojačanu mobilizaciju hrvatskih masa...«

POVRATAK DIVIZIJE U SJEVERNU DALMACIJU I ŽIVA AKTIVNOST NJENIH JEDINICA

POTKRAJ PROSINCA 1943. DO PRVE POLOVINE VELJA ē 1944.

Direktiva Štaba 8. korpusa jedinicama za akcije na podruju Livno-Glamo, u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji - Povratak 5. brigade u Bukovicu - Težak mars 6. brigade u kome je od studeni stradalo oko 100 boraca - Akcije 6. brigade na cesti Karin-Obrovac - Aktivnost jedinica 5. brigade u Bukovici - Upad jedinica 19. divizije u Prominu - Iznenadni prodor dijelova njema ke 1. brdske divizije u Kistanje - Povla enje snaga 19. divizije iz Promine - Težak poraz Nijemaca kod Šupljaje - Direktive Štaba 19. divizije podre enim jedinicama za akcije u sluaju neprijateljske ofenzive na Bukovicu - Ja anje okupatorskih garnizona i koncentracija njegovih snaga za napad na 19. diviziju - Napadi jedinica 7. brigade na neprijateljsku motoriziranu kolonu na cesti Gra ac-Otri

U toku a i po završetku 6. neprijateljske ofenzive, jedinice 8. dalmatin-skog korpusa nastavljaju vrlo živu aktivnost na podruju svog djelovanja. Zato je period od kraja prosinca 1943. do prve polovine velja ē 1944. godine vrlo bogat. Sa uvani su, upravo za taj period, brojni dokumenti koji osvjetljavaju vojno-političku aktivnost jedinica NOV i POJ na podruju sjeverne Dalmacije. Svjedo anstva sa uvana iz "toga vremena u punom svjetlu zacrtavaju djelatnost upravo jedinica 19. sjevernodalmatinske divizije koje su postale vrše i spremnije za borbu protiv okupatora i njihovih pomaga.

Ta intenzivna aktivnost jedinica 8. korpusa, odnosno 19. (divizije, po injem povratkom glavnine divizije - njene 5. i 6. brigade - s podrujuja Livno-Glamo - Strmica u sjevernu Dalmaciju, a završava probojem divizije iz obrova na sektor Turovac-Paripovac-Lipa, po etkom velja ē 1944. godine.

Mjeseci listopad, studeni i prosinac 1943. godine, u vatri 6. neprijateljske ofenzive protiv NOV i POJ, za borce 19. divizije naro ito za veliki broj novoprdošlih, zna ili su period eli enja i stjecanja dragocjenog iskustva za dalje borbe i teške napore u kojima su njihova snaga, volja, borbenost i visoka politička svijest dolazile do punog izražaja.

Prvoga siječnja 1944. godine štab 8. korpusa uputio je jedinicama direktivu »za dejstvo na području Livno-Glamo i u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji«.⁴⁸ U dijelu gdje se opisuje stanje okupatorskih i izdajničkih etničko-ustaških snaga govori se da je »neprijatelj napustio sjevernu Dalmaciju zapadno od rijeke Krke, izuzev Zadra«. To je bilo netačno. Nijemci tada nisu napustili sjevernu Dalmaciju. U studenom 1943. godine 264. divizija smještena je 114. lovačku diviziju, koja je po etkom prosinca iste godine glavninom snaga sudjelovala u operaciji »Ziethen«. Po završetku te operacije 114. divizija bila je grupirana na liniji Knin-Otri, odakle je u prvoj polovini mjeseca siječnja 1944. godine povučena u Italiju pravcem: Gračac-Gospic-Otočac-Senj-Novи-Rijeka.⁴⁹

Na osnovi takve pretpostavke Štab 8. korpusa smatrao je da je neprijatelj poduzeti ofenzivne akcije sa sektora Livna i sa linije Knin-Zrmanja-Srb., gdje je navodno grupirao snage radi prodora na sjever. Zato je naložio svim jedinicama da što ofenzivnije djeluju u pravcu najosjetljivijih neprijateljskih linija i centara: da uništavaju etnike i ostale sluge okupatora, temeljito poruše komunikacije »s razloga što se neprijatelj kreće samo cestama«. U dijelu direktive koji se odnosi na 19. diviziju kaže se, među ostalim:

»XIX divizija sa svim svojim snagama i grupom Sjeverodalmatinskih odreda⁵⁰ ima zadatak, da aktivno dejstvuje na liniji Knin-Otri-Srb., s tim što će Kninski odred, sa oba bataljona prebaciti na sektor Plavno-Rastićev, sa zadatkom da dejstvuju na liniji Knin-Zrmanja, sa isto ne strane i Knin-Golubić-Strmica sa zapadne strane.«

U direktivi se dalje ističe da treba posvetiti naročitu pažnju mobilizaciji na sektoru Bukovice i u okolini Knina, i zahtijeva da se ljudstvo iz odreda »njih preko 350« prekomandira u brigade.

Prvi »korak« prema Dalmaciji - poslije sudjelovanja u operaciji »Ziethen« u inile su jedinice 5. brigade.

Dokumenti o pokretu i borbama te jedinice prilikom povratka u Dalmaciju i usputnim borbama prilično su oskudni, naročito oni kojima bi trebalo što vjernije prikazati težak marš 6. brigade na povratku u sjevernu Dalmaciju. Situacija iz tog perioda jedino kolikotočno može ilustrirati dio dnevnika Dragutina Grgurevića, autora ove monografije.

»Bospnsko Grahovo, 21 decembra 1943.⁵¹

Danas je štab izdao direktivnu zapovijest. Neprijatelj se koncentrirao u Golubici. Međutim, važno je napomenuti da je ovo nama omalo plan za napad sa tri bataljona na Plavno, gdje se nalaze neke etničke brigade. Već su bataljoni bili krenuli kad ih ova vijest svrati jer je postojala - u koliko je ovo

⁴⁸ Zbornik, tom V, knjiga 23.

⁴⁹ Zbornik, tom V, knjiga 23.

Grupu sjevernodalmatinskih partizanskih odreda u to vrijeme sa inaktivom su: Kninski, Zadarski, Otočki i Sjevernodalmatinski odred.

⁵¹ Original dnevnika uva se u arhivi Vojnohistorijskog instituta JNA. Izuzev najnužnijih ispravki, dnevnik se prenosi onako kako je pisani u to vrijeme.

vjerojatno - opasnost da neprijatelj ne prodre u Bosansko Grahovo i time osigura pravac Livna. U sastav naše brigade ušao je bataljon »Gavrilo Princip« i jedan bataljon Kninskog partizanskog odreda.

Štab brigade se danas smjestio u zaselak Vidovi i.

Vidovi i, 22. decembra

Brigada drži položaj. Ovaj kraj nastrojen je etni ki.

Vidovi i, 24. decembra

Štab divizije: na elnik Ante Bio i i politi ki komesar Petar Babi izradili su plan za napad na Plavno u kome treba da uzmu u eš a tri bataljona brigade. Ovo je bila ideja od ranije, ali njenostvarenje sprijeila je koncentracija neprijatelja u Golubi u. Za osiguranje ove operacije uzet je 4. bataljon naše brigade, jedan bataljon Kninskog odreda i bataljon »Gavrilo Princip«.

Sa ovim jedinicama koje su pošle na Plavno otišli su komesar i na elnik Štaba divizije. Preostali dio Štaba brigade budno je motrio i pratilo situaciju i bio u stalnom kontaktu sa Štabom divizije, odnosno komandantom Milanom Kuprešaninom.

Vidovi i, 25. decembra

O ekujemo vijesti sa operacija... Velik je snijeg pao. Hladno je. Ishrana je vrlo loša. Znatan je utjecaj etni ke propagande. Ima pojava dezterstva.

Na veer Štab brigade dobio je izvještaj sa akcije na Plavno, u kome je opisan uzaludan napor etnika da se odupru napadu. Banda se razbjezala. Istim su saopene nove informacije u kojima je naglašeno da neprijatelj pokušava napraviti ofenzivu na naše položaje sa 500 motornih vozila.

Opis borbe: u 2 sata no i izme u 24/25. o. mj. sve jedinice stigle su na odre eni položaj. Neprijatelj je ve u 18 sati pobjegao. Me utim, po zauze u položaja, grupa od 200 bandita napadne položaje našeg I bataljona. Nakon kraje borbe bataljon se povukao zauzevši nove položaje, jer je bio iznenaen. Nakon toga u toku dana neprijatelj je u više navrata napadao ali je bio odbijen. Prilikom ovih borbi poginula su dva naša druga, jedan je ranjen, a jedan se smrznuo. Vladala je velika studen i snijeg je neprestano pada.

27. decembra

Drugi bataljon izvršio je napad na Rasti evo, dok ga je jedan bataljon osiguravao iz pravca Plavna.

O ofenzivi neprijatelja na naše položaje nema ništa.

Akcija 2. bataljona uspjela je. Tom prilikom je ubijeno 3, a ranjeno 8 **bandita.**

28. decembra

ete ovog bataljona vršile su i dalje lokalne napade na Raljevac i Pribudi . Borbe su bile manje zna ajne. Od neprijatelja je zarobljeno 400 komada kruha, nešto stoke i oslobo en je u Rasti evu jedan partizan kojeg su etnici bili zarobili.

30. decembra

Jutros je neprijatelj ve im snagama (etnici uz pomo Nijemaca) i pomo u jake artiljerije napao položaje naših snaga na Plavnu, i uspio naše bataljone zbaciti sa položaja. Borba je bila teška i bespomo na. Naše jedinice su se povukle te su pri tome imale: dva poginula i dva ranjena.

Sva tri bataljona povukla su se u Tiškovac. To je u injeno - rekao mi je zamjenik politi kog komesara Vlado Mari i - kako bi se prekinule nekorisne borbe i organizirao napad na drugom mjestu gdje e biti više uspjeha.

Vidovi i, 31. decembra 1943. godine

Ju e je stigao s primorja karavan sa novom odje om i obu om koji je predvodio drug Vlado Duki . To je *prva pošiljka naših Saveznika*. Saznao sam iz prianja da se karavan probijao južno od Sinja, i da je prethodno ukrcao materijal na obali mora kod sela Marina. Ovim doga ajem postignut je veliki politi ki uspjeh jer se etni ka banda i reakcija koja je djelovala na ovome podruju uvjerila da u ovome ratu imamo za saveznike Englesku i Ameriku, naime, da su Amerikanci kao i Englezi s nama a ne s etnicima.

Januara 1944. godine

U 8 sati ujutro krenula je brigada preko snježnih polja na veliki pokreta Krenule su i one jedinice koje su se nalazile u Donjem i Gornjem Tiškovcu.

Teško smo se kretali jer je napao veliki snijeg, naro ito na prilazima Tiškovca. Studen je bila skoro nepodnošljiva, naro ito za nas ljude iz primorskih krajeva.

Uskoro se sastadosmo i sve jedinice skupa sa injavale su veliku kolonu koja se protezala par kilometara. (Kolonu su sa injavali: 4 bataljona, sve prištabske jedinice sa Štabom brigade, djelovi Štaba divizije koje je neprijatelj ranije izbacio iz sjeverne Dalmacije). Kod ovog treba napomenuti da su na ovaj veliki put krenule samo dvije brigade,⁶² i kako je naglašeno s nekim lanova Štaba divizije. Me utim, sa 3. brigadom i ostalim prištabskim jedinicama Štaba divizije, ostao je komandant Kuprešanin. Dalje su kolonu sa injavali: 1. bataljon Kninskog partizanskog odreda i oko 90 ranjenika iz 6. brigade.

Nave er smo stigli u Gornji Tiškovac ...

⁵² U sjevernu Dalmaciju prvo je krenula 5. brigada, a tek kasnije 6. Kao sto ce se iz narednog teksta vidjeti, 5. brigada imala je više sre e i ni izdaleka nije pretrpjela ono što su pretrpjeli borci 6. brigade.

Skica 1.

G. Tiškovac, 3. januara

Kolona je krenula dalje, **od** Tiškovca preko Ljubine Poljane. **Tamo smo** morali sa ekati da padne no , jer nam je namjera bila pregaziti preko Velike Popine, poznatog etni kog uporišta. Snijeg je zatrpaо puteve. Spuštanjem ve eri po injala je sve ve a i ve a studen.

Pala je no . Teški pokret kroz studen i snijeg, još više je otežavalо prebacivanje ranjenika. Zauzimali su se položaji nad komunikacijom Srb-Otri . Kolona se nešto poslije 10 sati uspjela prebaciti i nasilnim maršem probiti kroz etni ka gnijezda u Velikoj Popini. Sa položaja do Otri a pojavljuvala se pucnjava. etnici su se pred nama razbjеžali.

U 2 sata poslije pola no i, ve sutradan 4. januara, stigosmo u Turovac, odnosno Duboki Dol. U ovom pokretu dosta drugova, skoro da je stradalо od velike hladno e. Naro ito teško su prošli ranjenici iz 6. brigade. Me utim, na sre u nitko nije umro.

POVRATAK U DALMACIJU

Pokret iz Turovca i Dubokog Dola za sjevernu Dalmaciju

U pokretu, 4. januara. Danas je pao gusti snijeg... U 9 sati krenula je kolona kroz vijaviciu pravcem preko Krupe i Žegara.

Pred našim oima, sa visokih bregova Javornika ugledali smo Dalmaciju. Naša Kninska brigada vratila se tamo gdje je ro ena. Ranjenici su ostali pri vremeno u selu Krupa.

*8

Poslije neuspjeha u borbama za Livno, 6. brigada povukla se na podru je Livanjskog polja, spremna da se odatile, po odobrenju Štaba 8. korpusa, vрати u sastav svoje divizije. U to vrijeme - kako je ve objašnjeno - 5. brigada vršila je postepen pokret preko južne Like put sjeverne Dalmacije.

Na prostoru sela Ljubun i , Dolac i Ravnji Dolac, gdje je stigla 29. prosinca, 6. brigada imala je zadatku da zatvara pravac Livno-Bosansko Grahovo i aktivno sudjeluje u operacijama na liniji Livno-Glamo .

U toku no i 29. prosinca neprijatelj se neprimjetno privukao do sela Pri luke i u zoru iznenadno opkolio predstražarske dijelove te brigade. U žurbi oko izvla enja iz klopke borci nisu uspjeli o situaciji izvijestiti ni Štab svoga bataljona ni Štab brigade. U me uvremenu, oko 8.30 sati, tenkovi su se pojavili u selu Ljubun i u i po eli mitraljirati iznena ene dijelovi brigade u selu. Ipak svi ugroženi dijelovi te brigade uspjeli su se izvu i, ali se nije mogao osujetiti prolaz njema ke motorizirane kolone prema Bosanskom Grahovu. U zaštitnici neprijateljske kolone ostala su dva kamiona, iz kojih se iskrcalo oko 50 vojnika koji su upali u selo Ljubun i i oplja kali ga. Za to vrijeme iz kamiona, preko montiranih zvu nika, upu ivani su pozivi partizanima na predaju.

Dobiveni zadatak zatvaranja pravca Livno-Bosansko Grahovo nije bio¹ izvršen. Neprijatelju je uspjelo prodrijeti, oplja kati usputna sela i vratiti se natrag u Livno.

U toj akciji 6. brigada imala je 5 mrtvih, 7 ranjenih i 6 nestalih. Medu poginulima bio je i politi ki komesar 3. ete 4. bataljona Vitomir D. Lali.

Poslije te akcije 6. brigada primila je nare enje za pokret prema Bosanskom Grahovu. Sutradan su sve njezine jedinice krenule na marš pravcem Dolac-Ravnji Dolac-selo Bastasi, gdje su stigle oko 16 sati. Tu je sa ekan karavan sa odje om i obu om.⁵³ Na samom mjestu izvršena je podjela prispjele robe. Prili an broj boraca i rukovodilaca dobio je nova i topla odijela, što je imalo zna ajnog utjecaja na moralno stanje jedinica.

Posljednjeg dana 1943. godine osvanuo je veliki snijeg s me avom. Zbog toga je brigada ostala u Bastasima. Vremenska nepogoda vladala je i na Novu godinu. Tek drugog sije nja vrijeme se nešto poboljšalo, i to je omogu ilo nastavak marša. Brigada je u 8 sati krenula u pravcu Bosanskog Grahova. Bolesnike i ranjenike predala je bolnici Grahovsko-peuljskog odreda u selu Bastasima. Me utim, kad je brigada došla u selo Grkovce, stiglo je nare enje Štaba 19. divizije kojim se zahtijevalo da se bolesnici i ranjenici povedu. Istoga dana brigada je, bez 2. bataljona (koji je ostao u Bastasima da prikupi bolesne i ranjene) stigla i prenoila u selima Maleševcima i Radulovi ma. Sutradan je produžila pokret prema selima Pe -Trivanov Dol-Donji i Gornji Tiškovac-Kaldrma. U tim mjestima se zano ilo. etvrto sije nja 2. bataljon s ranjenicima prebacio se do Gornjeg Tiškovca, a bolesnici do Kaldrme. Tu su jedinice preno ile pripremaju i se za marš prema sjevernoj Dalmaciji.

Me utim upravo uo i kona nog pokreta osvanuo je novi veliki snijeg s ja kom vijavicom. Sporazumno sa na elnikom štaba 19. divizije⁵⁴ donijeta je odluka da se bolesnici ipak ostave, jer ih je bilo nemogu e prebacivati u maršu: prijetila je opasnost da se smrznu na konjima ili nosilima.⁵⁵

Brigada je vršila dalji pokret krenuvši pravcem Ljubina Poljana-Velika Popina-Turovac-Duboki Dol-Krupa.

Mraz i hladno a bili su gotovo nepodnošljivi. Me ava je nemilo harala. Vjetar je bio neobi no jak i studen. Kolona se povijala pod udarcima snježnih nanosa. Nju je esto prekidao pad nekog od boraca. Oko njega bi se brzo okupili oni koji su ga slijedili, pomagali mu da se digne, držali ga po dvojica izme u sebe i hrabri rije ima: »Izdrži, druže, još malo!« Neki koji su koliko-toliko poznavali teren, govorili su onima kojima je moral opao: »Još samo malo, druže, samo neka prije emo cestu pa smo brzo pred Bukovicom.« Stoka je

^{8*} Dio spreme koji je stigao kanalom sa obale bio je podijeljen i borcima ove brigade. To je za najve i broj ljudstva zna ilo pomo u posljednjem momentu. Jedinice te brigade ionako su bile loše odjevene, a kroz teške borbe i marševe tokom studenog i prosinca mnogi borci i rukovodioci bili su bosi, bez šinjela, bluza i ebadi.

" Ante Bio i .

Jedan broj ranjenika kasnije pao je u ruke etnika i Nijemaca. Mnogi su od njih zaklani ili strijeljani.

zastajala. S obzirom na sastav ljudstva brigade (najve im dijelom Dalmatinci) borci su bili neotporni na takvu hladno u. Ako se doda premorenost i slaba prehrana, onda se može shvatiti kakvu teško u je predstavlja ovaj naporni, kako su ga neki borci nazvali, »igmanski marš«. Najve u teško u u pokretu predstavljalo je izvjesno zastajkivanje i oprez. Da bi nesre a bila ve a, marševsku liniju je na dijelu ceste Srb-Otri , istog dana, oko 18.30 sati, presjekla jaka nema ka motorizirana kolona. ekaju i dok ona pre e, a za to je trebalo nekoliko sati, na velikoj studeni smrzlo se nekoliko desetina boraca i mnogi od hladno e dobili teške povrede. Pojedini su umrli u snijegu. Tek oko 20 sati brigada je stiglo u selo Luki e. Tu su zadržana dva bataljona, a ostala dva produžila su put Turovca i Dubokog Dola, gdje su se smjestili i preno ili.

U maršu od Kaldrme do Turovca i Dubokog Dola, u svakako najtežem pokretu 6. brigade, od smrzavanja je umrlo 13 boraca, 53 su dobila teške povrede - promrzlotine na pojedinim dijelovima tijela. Njih se moralo odmah uputiti u bolnice. Dvadeset devet boraca promrzlo je do te mjere da su bili nesposobni za svaki rad i pokret. etiri borca su nestala u maršu i za njihovu se sudbinu nikad nije ništa saznalo. Najvjerojatnije je da su našli smrt u snježnoj me avi. Sve u svemu taj teški marš izbacio je iz stroja 6. brigade ukupno 98 boraca - gotovo cijeli jedan bataljon.

Sutradan su dva bataljona te brigade preba ena za Krupu, a preostale jedinice ostavljene u selima Turovcu i Dubokom Dolu. Narednog dana, odnosno 7. sije nja, cijela brigada našla se okupljena u selu Krupi. Odmah se prišlo sre ivanju, prikupljanju jedinica i upu ivanju u bolnice i previjališta promrzlih i oboljelih boraca. etvrti bataljon preba en je u selo Bogatnik da tamо smijeni bataljon 5. brigade i preuzme osiguranje pravca Žegar-Obrovac.

Dugo nakon povratka 5. i 6. brigade u Dalmaciju vodila se rasprava o tome da li je bio neizbjegjan marš iz Bosne, tj. s trome e Like, Bosne i Dalmacije u sjevernu Dalmaciju i da li je na tom putu moral da strada toliko boraca. Dobar dio grešaka pripisuje se nesnalažljivosti tadašnjeg Štaba 6. brigade, koji navodno, nije dobro organizirao marš i nije ga forsirano izvršio.

Peta brigada, koja je taj marš obavila bez teško a i bez gubitaka, bila je, kako je ranije istaknuto, najbolja jedinica. Za nju je bila sre a da je pri odluci za povratak bila nešto bliže sjevernoj Dalmaciji i pokret obavila nekoliko dana ranije. Me utim, 6. brigada, koju su neki nazvali »maleroznom«, zaista nije imala sre e: ona je bila kudikamo iscrpenija u borbama od Livna do Grahova, njen komandni i bora ki kadar bio je slabiji, bila je lošije opremljena odjmom i obu om. Uza sve to na teškom i napornom maršu isprije ile su joj se dvije nepromostive teško e: jaka studen, snijeg i vijavice i za nesre u prijelazu komunikacije isprije ila se duga neprijateljska kolona koja je marševski poredak prosto presjekla na dva dijela pri emu su jedinice bile prisiljene da se ukopaju na mjestu i ekaju povoljniju priliku za nastavak pokreta. To je uvjetovalo stradanje nekolicine boraca. Ve i broj ranjenika nije mogao izdržati hladno u. Umrli su u snijegu, a mnogi su promrzli do te mjere da se više nikad nisu mogli svrstati u bora ke redove.

Prema pretpostavci Ilije Radakovića,⁵⁶ nakon prolaza 5.brigade, neprijatelj je znao da će istim putem krenuti d 6. brigada, pa joj je intervencijama one mogu avao nesmetan pokret.

*

Spuštanje u Bukovicu, poslije višemjese ne odsutnosti, teških i napornih borbi i marševa izvan područja sjeverne Dalmacije, borci 5. i 6. brigade pozdravili su radoš u i zadovoljstvom. Njihovo »mati no« područje leži u podneblju koje odgovara njihovom mentalitetu, a najviše zbog toga što je tu klima blaga. Hladno u i području južne Like primorci iz 19. divizije vrlo teško su podnosili i zato se događalo »kada je divizija napuštala sjevernu Dalmaciju da je priličan broj boraca napuštao jedinice priključujući i se radije jedinicama Grupe odreda, koje su obično ostajale u Bukovici.

Desetog siječnja na cesti Pirovac-Vodice zametnula se prva borba s neprijateljem, nakon povratka 19. divizije u Dalmaciju.

U akciji su sudjelovali: 1. udarni i 4. bataljon 5. brigade (desno od njih nalazile su se jedinice Otočića odreda, a lijevo nije bilo snaga). »S neprijateljske strane nalazili su se dijelovi 348. njemačke divizije, kompanije 77-e sastavljene od raznih nacija, ja ina neprijatelja bila je 60-80 vojnika, od Pirovaca za Tijesno 30-40 vojnika, od Tijesnog za Pirovac 80 vojnika.⁵⁷ Tim snagama Nijemci su osiguravali spomenute ceste.

U neprijateljskom garnizonu u Pirovcu nalazilo se 180 vojnika (»od kojih je 9. januara Otočić odred izbacio iz stroja 30, tako da ih je 150 ostalo u garnizonu«). U Vodicama se nalazilo 150 do 200 neprijateljskih vojnika i u Tijesnom 130 vojnika, koji su povremeno vršili saobraćaj između garnizona.⁵⁸ Namjera neprijatelja bila je da se iz Vodica i Tijesnoga spoji sa svojom posadom u Pirovcu, pošto su osjetili pristup snaga 19. divizije. U vezi s tim Štab divizije odlučio je da se postave zasjede na cesti Pirovac-Tijesno, sa ekajući unište neprijateljske kolone koje tuda saobraćaju i da se na taj način spriječi pojava anđela garnizona u Pirovcu. Namjeravalo se u drugom planu, napasti i sam Pirovac.

Borbe po toj zamisli vodile su se u tri dijela. Počele su u 6 sati, a završile tek navečer 10. siječnja.

Ishod borbi: ubijeno 25 i ranjeno više neprijateljskih vojnika, a jedan zaplijenjen. Zaplijenjeno je: 1 karađor, 1 konj, 30 mina za teški bacac, 30 bicikla, 1 puška, 20 sanduka municije, 50 rukometnih bombi, 1 pištolj i još nešto spreme. Jedinke 5. brigade imale su 2 nestala vojnika. Četiri borca ranjena su bacani.

Prvi udarni, 4. bataljon i četeta prate ih oružja 5. brigade izvršili su kasno u noć 10. siječnja akciju na Pirovac, gdje se nalazilo oko 130 neprijateljskih vojnika naoružanih sa 4 topa, 2 bacaca, 10 mitraljeza »šarac« i 2 teške mitraljeze. Oni su bili smješteni u 7 zidanica bez vanjskih utvrđenja.

⁵⁶ U to vrijeme politički komesar 5. brigade.

⁵⁷ Citati iz izvještaja Štaba 19. divizije (Zbornik).

⁵⁸ Isto.

»Prije samog napada na ovo neprijateljsko uporište stanje kod neprijatelja bilo je nesre eno, pošto je neprijatelj 9. i 10. o. mj. iz istog garnizona pretrpio osjetne gubitke - oko 50-60 mrtvih i ranjenih. Ostali neprijateljski garnizoni: Vodice, Tijesno i Biograd imali su posade 150-200 vojnika, koji nisu imali dovoljan broj snaga za brzu intervenciju.«⁵⁹

Borbe su po ele oko 22 sata. Privla enjem su jedinice upale odmah u samo uporište i došle blizu zgrada a da nisu bile primije ene. Upravo kad su borci prišli na odstojanje od 100 do 150 metara, neprijatelj ih je otkrio i otvorio brzu vatru iz baca a i automatskog oružja. Jedinice 5. brigade odgovorile su snažnim naletom i potisle neprijatelja iz sjevernog dijela garnizona, gdje su prisilno zadržane. Drugim naletom borci 4. bataljona došli su pred samu školu, ali im nije uspjelo upasti u zgradu, jer se neprijatelj branio bombama. S obzirom na zamorenost jedinica Štab brigade donio je odluku da se snage povuku na jedan kilometar od samog mjesta kako bi izbjegle jaku vatru iz baca a. Tri ete 2. udarnog bataljona koje su u toku povla enja stigle u pomo upu ene su odmah u zasjedu na raskrsnicu ceste Pirovac-Vodice i Pirovac-Tijesno, gdje su se sutradan, 11. sije nja, sukobile s njema kom kolonom koja je išla od Tijesnog. ete su uspjele da vrate neprijatelja u žicu. U toj zasjedi zarobljen je 1 Nijemac i zaplijenjena ve a koli ina municije i nešto spreme. U tim borbama jedinice 5. brigade imale su 3 mrtva i 12 ranjenih.

U no i 13/14. sije nja 2 bataljona 5. brigade izvršila su akciju na selo Lisi i , gdje se nalazilo oko 30 ustaša i 110 naoružanih seljaka, koji su bili smješteni u utvr ene zgrade. Pri samom privla enju jedinica ustaše su primijetile borce i ja om vatrom omele dalje nastupanje. Nakon kra e borbe 3. bataljon uspio je da potisne neprijatelja iz nekolicine ku a. Me utim brisani prostor i svitanje prisilili su borce istog bataljona da zastanu. U me uvremenu 1. udarni bataljon nalazio se izme u Lisi i a i Benkovca na osiguranju pravca Benkovac-Lisi i i. Oko 10 sati naišlo je neprijateljsko poja anje iz Benkovca sa oko 150 ustaša i Nijemaca i, kako je prijetila opasnost da bataljon bude ugrožen na osiguranju, povukao se prema selu Popovi . U 1 i sati neprijatelj je produžio nastupanje ispod Popovi a, odakle se vratio natrag u Benkovac.

U toj borbi bataljoni 5. brigade imali su 3 lakše ranjena i 2 nestala (pobjegli svojim ku ama odnijevši oružje).

*

Operacije jedinica 19. divizije u vrijeme od 15. do 31. sije nja 1944. godine date u izvještaju⁶⁰ Štaba 19. divizije od 2. velja e iste godine, koji je upu en Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske i Štabu 8. korpusa, prikazuju vrlo živu djelatnost na podru ju Ravnih kotara i Bukovice.

Šesta brigada je u tom periodu mjeseca sije nja operirala na prostoru Ravnih kotara. Ve u no i od 16. na 17. sije nja ona se prebacila na prostor sela

⁶⁸ Iz izvještaja Štaba 19. divizije.

⁶⁰ Zbornik, tom V, knjiga 23.

Donjeg Karina.⁸¹ Bilo je predvi eno da njene jedinice tokom pokreta likvidiraju neprijateljsku posadu u selu Kaši u, gdje se nalazilo oko 120 naoružanih etnika kojima je komandovao Njegovan I. Kneževi .

Za napad na selo Kaši bila su odre ena tri bataljona. Borba je po ela iste no i oko 4 sata. etnici su davali žestok otpor. U momentu kada se zasjeda postavljena prema Smil i u povukla, stiglo je etnicima poja anje (oko 100 njihovih pristalica), koji su s le a napali snage 6. brigade kod sela Pozdera. Brigadni dijelovi bili su prisiljeni da se pod borbom povuku prema Kožulju. Tamo se borba prenijela sve dok jedan bataljon, s druge strane, nije upao u selo Kaši gdje je zarobio nekoliko etnika i zauzeo uporište. Poslije toga, u zajednici sa snagama 1. bataljona, izvršen je protunapad. Neprijatelj to nije ni sa ekao, ve se dao u bijeg. Borba je završena oko 9 sati. Poginuo je jedan etnik, a 8 ih je zarobljeno. Bataljoni 6. brigade imali su 4 mrtva, 6 lakše ranjenih i 3 nestala vojnika.

Sutradan oko stotinu etnika i isto toliko Nijemaca iz Smil i a ponovili su napad na Kaši s o iglednom namjerom da odatle protjeraju snage 6. brigade. Zapovijest za obranu izdata je na brzu ruku, usmeno, jer nije bilo vremena da se bilo šta poduzme zbog naglog prodora neprijatelja.

Borba je po ela oko 7 sati. Neprijateljski vojnici, koriste i se maglom privukli su se položajima 2. bataljona. Ne mogavši da potisnu snage 6. brigade, neprijatelj je izvršio manevr prema selu Kožulju. Kako se u isto vrijeme vodila borba oko Polešnika (tamo je vodio borbe bataljon Zadarskog odreda s neprijateljskim snagama koje su se nalazile u selu Suvare), taj se bataljon povukao na prihvatile položaje i time preprije io put neprijateljskoj koloni koja je htjela da izmanevrira prijelaz preko Kožulja. Tada je nastupio povoljan momenat za protunapad. On je uspješno izvršen i neprijatelj odba en ponovo nazad prema Smil i u. Ubijeno je 5 i ranjeno više etnika i Nijemaca. Jedinice 6. brigade imale su 2 mrtva i 6 ranjenih boraca.

Tokom 21. i 22. sije nja neprijatelj je uzastopno dvaput avionima bombardirao Islam Gr ki gdje je stradalo više nedužnih stanovnika. Drugog dana bombardiranja poginula su 2, a ranjena 3 borca 6. brigade.

Tih dana u estala su bombardiranja iz aviona na položaje snaga 6. brigade u Polešniku, Murvicama i Ninu.

Dvadeset petog sije nja brigada se prebacila u selo Posedarje. Neprijatelj je bio ta no izvješten o pokretu tih snaga, koje su, kao u stopu, pratili avioni i povremeno ih bombardirali. »U tom vremenu - kaže se u izvještaju Štaba divizije - po eo je neprijatelj da spušta svoje snage iz Like i koncentrira se po izvjesnim mjestima sjeverne Dalmacije,⁶² te je brigada dobila nare enje da se ponovo prebaci na teren Bukovice. No u 25/26. januara 2. bataljon je iz Nina preba en u Vinjerac.«

⁸¹ Zapoviješ u Štaba 19. divizije od 10. sije nja nare eno je 6. brigadi da likvidira pojedina uporišta u Ravnim kotarima.

⁶² Odnosi se na pripreme za ofenzivu na Bukovicu.

U toku 28. i 29. siječnja primijećen je pojam neprijateljski saobraćaj i u više pravaca na prostoru Bukovice. Tridesetog siječnja naveđe, Stab 6. brigade dobio je narene enje da sa svojim snagama zatvoriti pravac od Obrovca.

U isto vrijeme dok je 6. brigada vodila energične borbe za likvidaciju neprijateljskih uporišta na prostoru Ravnih kotara, 5. brigada je nesmanjenom aktivnošću u djelovala na području Bukovice.

*

Dvadeset prvog siječnja 1944. godine Štab 8. korpusa uputio je podređenim jedinicama direktivnu zapovijest za iščekivanje Cetinske, Kosovske doline i Promine od ustaša i etnika.

»Najvažnija etnička i ustaška uporišta u srednjoj Dalmaciji - kaže se na početku direktive - jesu Cetinska dolina, Kninska krajina i Promina.

U Kninskoj krajini nalaze se uglavnom etnička uporišta, iji je glavni centar oko željezničke stanice Kosovo i u samom Kninu. Etnici kontroliraju sela Golubić, Vrpolje, Topolje, Biskupiće, Markovac, Rilane, Miočić, Ramljane i Vrbnik. U samoj Kosovskoj dolini nalazi se Kosovska brigada, jačina od oko 500 etnika - bandita, koji su uglavnom okupljeni oko popa Ujka a⁶³ i koji predstavljaju najopasniju bandu⁶⁴ u ovoj etničkoj grupaciji. U samom Kninu imade promjenljiv broj Nijemaca i oko 800 ustaša i domobrana i nešto etnika.

Na sektoru Promine ustaše drže sela Oklaj, Mratovo, Manojlovac, Roški Slap, Siveri i Drniš. U Drnišu se nalaze jačine njemačke, ustaške i domobranske snage. Osim nabrojenih garnizona neprijatelj drži liniju Knin-Otri, kojom svakodnevno saobraćaju, a i u ponekom selu na sektoru srednje Dalmacije imade domaće bande naoružane iz samog mesta.«

Prema zamisli Štaba 8. korpusa u tim akcijama trebalo je da sudjeluju, po red 19. divizije, 9. divizija sa dvije i 20. divizija sa tri brigade.

Izvršavajući narene enje Štaba 8. korpusa za napad na etnička i ustaška uporišta u Promini - Oklaju, Mokrom Polju, Rupama, Roškom Slapu i Mratovu, jedinice 19. divizije vodile su borbe u toku 23. i 24. siječnja.⁶⁵

⁶³ Momilo Ujić, etnički vojvoda.

⁶⁴ Kako su izgledali najvjerniji sljedbenici popa Duži a najbolje se može vidjeti iz jednog izvoda Naredbe pov. br. 3. komandanta Dinarske etničke oblasti za 14. siječnja 1944. god.

U dijelu Naredbe, u glavi XXV, kaže se, među ostalim:

»Pljačka, krađa i teror nad narodom i njegovom imovinom u posljednje vrijeme zauzele je takvog maha od strane pojedinih samovoljaca u nekim jedinicama da ono predstavlja najveću sramotu naše organizacije.«

»Pijan enje i kocka - kaže se u drugom dijelu iste Naredbe - uzela je maha kao neka strašna zaraza u našim jedinicama... U tom pogledu mnogi naši borci, a nažalost i pojedine starešine spustile su se na stepen životinje. Dok se naše narodne mase povijaju pod teškim udarima sudbine, dotle pojedinci prelistavaju na kocki stotine hiljada novčanica i podriju se sa vinom.« (Arhiv VII, dok. br. H. V. -

⁶⁶ Podaci iz izvještaja objavljenog u Zborniku, tom V, knjiga 23.

Akcije na Prominu izvele su 5. brigada i Sjevernodalmatinski partizanski odred, a pripomagali su im Kninski odred i 13. brigada.⁶⁶ Prema planu, koji se mogao sagledati iz naprijed datih dokumenata, iz Vrlike doline prema Kosovu, u međuvremenu trebalo je da ispomažu 9. i 20. divizija, međutim izmijena situacije u tome ih je spriječila.

Uoči napada na Prominu tamošnje posade, koje su bile objekt napada navedenih jedinica, imale su u pojedinim mjestima ovakovo brojno stanje: Oklaj - 50 žandara, centrala Manojlovac 120 ustaša, rudnik Mratovo, Mokro Polje-20 Nijemaca i 50 etnika, Bićine 300 etnika, Skradin -300 Nijemaca.⁶⁷

Dvadeset prvog siječnja u 16 sati radio-telegrafskim putem dobijeno je narativne enje Štaba 8. korpusa za akciju na Prominu.⁶⁸

Štab 19. divizije prije poduzimanja te akcije uočio je mogućinosti da, recimo, 9. i 20. divizija dozive neuspjeh i da njihove jedinice ne likvidiraju u pravo vrijeme Manojlovac. S obzirom na to da je u to vrijeme raspolagao sa podacima da neprijatelj u Kninu i Drnišu nema motorizacije, i da bi u slučaju intervencije mogao upotrijebiti samo pješadiju, odlučio se za upad u Prominu. Prema tome »elementarni iznenađenja« bio je na njegovoj strani.

Koncentracija određenih jedinica za upad u Prominu izvršena je u mjestu Kistanju i u okolnim selima.

Inžinjerijski bataljon morao je u toku noći osposobiti splav kod manastira Krke, koji bi služio za eventualno izvlačenje snaga sa Promine u slučaju da one tamo budu ugrožene. Za prijelaz preko rijeke Krke postojao je samo most kod Šupljaje prema centrali Manojlovac. On je, za nesreću, bio porušen, a gazuvi zbog nadošle vode neupotrebljivi. Tu teško u riješilo je pionirsko odjeljenje 5. brigade, koje je u roku od dva sata osposobilo brvno preko Krke. Prebacivanje jedinica išlo je sporo zbog gustog mraka i uskog brvna. Komora i konji morali su biti ostavljeni na desnoj obali rijeke. Oko 2 sata na mjesto prijelaza pristigao je i Sjevernodalmatinski odred, koji se nije mogao prebaciti kod Raduča i pa je i on morao prijeći rijeku na tom mjestu. Sporo prebacivanje trupa dovelo je u pitanje vrijeme napada, te je zbog toga, na samom mjestu, donijeta usmena zapovijest da akcija na Oklaj i Mratovo počne u 5 sati. Time je trebalo omogućiti jedinicama SDP odreda da na vrijeme stignu na osiguranje akcije iz pravca Knina.

Pri prijelazu rijeke naišlo se samo na jednu manju ustašku patrolu. Nju je brzo rastjerala zaštita na mostu.

Prema zadacima i rasporedu snaga, jedan bataljon 5. brigade morao je napasti Oklaj, drugi likvidirati ustaše u Mratovu (rudnik Foča), a treći i osigurati akciju iz pravca Drniša, četvrti bataljon bio je rezerva.

Na Naredbom Štaba 8. korpusa ta je brigada ušla u sastav 9. divizije, a ranije je pripadala 26. diviziji. Ta brigada nije uzela učešće u napadu na Prominu, kako se navodi, jer je moralna biti odmah upućena na osiguranje kanala, budući da je baš tih dana stigla veća kolona u robe sa Visa.

⁶⁷ U Skradinu su se nalazili dijelovi 891. puka njemačke 264. pješadijske divizije.

⁶⁸ Istog dana poslao je Štab korpusa i pismenu zapovijest za napad na Prominu.

U prvom naletu na Oklaj zauzeto je samo mjesto i bunker oko kasarne. U isto vrijeme iznena ena je posada u Mratovu. Zauzeto je mjesto i rudnik. Raspršeni dijelovi neprijateljske posade u Mratovu, prilikom bijega, naišli su na snage bataljona i zasjedu. Gotovo su svi bili pobijeni. Ustaše iz Manojlovca pokušale su prite i u pomo Mratovu i Oklaju. Snage 1. bataljona uspješno su odbile njihov napad i natjerale ih u pani an bijeg. Tom prilikom neprijatelj je bio odsje en od centrale i imao je jedini izlaz da pobegne u pravcu Roškog Slapa. Me utim, tamo je naišao na snage 4. bataljona koje su mu nanijele velike gubitke i protjerale ga u pravcu Bogati a. Borci 1. bataljona jurišem su protjerali ostatak snaga neprijateljskih dijelova iz centrale Manojlovca. Poslije toga oni su uništili postrojenja rudnika Fo e i centrale. Nakon likvidacije Manojlovca i Mratova 4. bataljon orientirao se prema Drnišu.

U me uvremenu bataljon koji je upao u Oklaj vodio je jednako teške borbe za likvidaciju ostataka posade koja se branila iz utvr ene kasarne. Ustaše nikako nisu dopuštale da im to posljednje uporište popusti. Topom 47 mm i baca ima borci 2. bataljona potpuno su porušili krov kasarne i kroza nj i prozore ubacivali bombe, ne bi li na taj na in prisilili ustaše na predaju. Usprkos svim nastojanjima kasarna nije bila likvidirana.

Dok su se u Promini vodile takve borbe, primije eno je nadlijetanje neprijateljskih aviona nad Bukovicom i bombardiranje Kistanja. U 16 sati primljen je dopis komandanta divizije u kome se tvrdi da je jedna njema ka motorizirana kolona,⁶⁹ preko Ervenika, upala u Kistanje. Komandant zahtijeva opreznost, kako ne bi došlo do opkoljavanja snaga u Promini. Sat kasnije iz novog izvještaja saznaće se da neprijatelj od Kistanja kre e prema Kninu. U toj novonastaloj situaciji Štab 5. brigade, zajedno sa na elnikom Štaba divizije, odlu io je u toku no i sa dva bataljona zauzeti mostobran kod Šupljaje i omogu iti jedinicama da se pod zaštitom mraka izvuku iz Promine i prebace na trag preko Krke na teritorij Bukovice. U cilju zauzimanja mostobrana upu eni su jedan bataljon 5. brigade i Sjevernodalmatinski odred.

Novonastala situacija nije dopustila proširenje djelatnosti jedinica na podru ju Promine, ali neke su ipak uspjele da iskoriste svoju prisutnost. Tako je bataljon 5. brigade koji se nalazio na osiguranju prema Drnišu uspio sa ekati i razbiti jednu ustašku patrolu od oko 50 vojnika, koja se pokušala iz Trbounja probiti do Oklaja. Kninski odred napao je Mokro Polje, ali bez rezultata. Jednice 13. brigade, oko 24 sata, uspjele su pro istiti selo Rupe, a sa Orijenskim odredom i Prekomorskem etom napasti Roški Slap.

⁶⁹ Rije je o prodoru dijelova 1. njema ke brdske divizije. Ta divizija je, krajem studenog 1943. preba ena iz Gr ke u Jugoslaviju radi u eš a u zimskim operacijama 2. oklopne armije. U toku prosinca iste godine ona u estvuje u operacijama u Sandžaku i isto noj Bosni, u sije nju i velja i 1944. godine u centralnoj Bosni, Dalmaciji i južnom dijelu Like. Krajem velja e odlazi na teritorij Banije, sjeverozapadne Bosne i Slavonije, gdje vodi borbe do polovine ožujka, kada prelazi Dravu i u estvuje u okupaciji Madžarske. U svibnju iste godine vra ena je u Gr ku, a dva mjeseca kasnije ponovo u Jugoslaviju gdje ie vodila borbe do listopada, kada je pri pokušaju probija na zapad bila uništena na prilazima Beograda od naših i sovjetskih snaga. (Zbornik, tom 5, knj. 23)

U isto vrijeme, grupa etnika i ustaša izvršila je napad iz Skradina na V. Glavu i zametnula borbu s bataljonom koji se nalazio na položaju između Gaja i sela Bratiškovaca. U prvom naletu te snage su odbile napad neprijatelja. Međutim, jedna druga grupa neprijateljskih vojnika izbila je preko Sončkova i prema selu Gorici i na taj način ugrozila desno krilo snaga 19. divizije. U 14. sati stigao je iz Smrdelja 4. bataljon koji je odmah krenuo u napad na neprijateljske snage. Poslije kraće borbe taj bataljon uspio je potisnuti neprijatelja i vratiti ga nazad.

Rauna se da su jedinice 19. divizije u akcijama na Promini ubile oko 50 neprijateljskih vojnika. Jedinice 13. brigade »izbacile su iz stroja 60 etnika i ustaša«. Peta brigada, kojoj se pripisuje najveći dio uspjeha, na Promini je zarobila dvojicu ustaša, jednog domobranskog oficira, jednog poreznika, jednog financa, dva žandarmerijska narednika i dvanaest ustaških špijuna. Zaplijenjena je: 1 motocikl, 3 bicikla, 11 pušaka, 1 teški bacač sa 200 mina, 3 teška mitraljeza i 2 puškomitrailjeza, 24.000 metaka, 100 ruknih bombi i više druge ratne spreme i materijala.

Gubici jedinica 19. divizije: 5 mrtvih, među kojima: Bogdan Potkonjak, potporučnik, obavještajni oficir 4. bataljona 5. brigade, Dušan Vojnović, komandir 1. eute 2. bataljona iste brigade i 10 ranjenih.

Situacija za vrijeme prodora Nijemaca u Kistanje i posljedice te neprijateljske akcije mogu se najbolje sagledati u izvještaju koji je 29. siječnja Štab 19. divizije uputio Štabu 8. korpusa »O borbama na Promini i prebacivanje ratnog materijala sa Visa u sjevernu Dalmaciju.⁷⁰ U izvještaju se, među ostalim, kaže:

»Iako je bila operacija u Cetinskoj dolini i Kosovu odgođena,⁷¹ mi smo ipak odlučili da upadnemo u Prominu, zbog toga što je situacija bila izvanredno povoljna i što smo već bili završili i koncentraciju i sve pripreme. Međutim, samu operaciju omeo je iznenadan prodor njemačke motorizirane kolone pravcem Knin-Mokro Polje-Ervenik-Biovičino-Selo-Kistanje. Kninski part, odred nije dovoljno shvatilo važnost rušenja cesta i tako je nije dobro ni uvalio taj pravac i na taj način omogućio je neprijatelju da brzo prodre i postigne iznenađenje. Zahvaljujući i iznenađenju u hvatilo je naš luksuzni auto na putu iz Kistanja prema Biovičinom Selu u kojem se vozio drug Marko Anković i poručnik Ličina Dane. Marko Anković je lansiran polit, odjela V. Brigade, koji je baš tada putovao za Glavni štab, a poručnik Ličina je putovao za 8. Korpus za komandira prateće eute i sa palim drugom Markom i Drugom Ličinom pala je sva pošta i za Korpus i za Glavni štab Hrvatske. Sa tom poštom pali su i svi naši redovni izvještaji, ije prepiše sada ponovno šaljemo. Tako je zahvaljujući i iznenađenju Štab Divizije nije se blagovremeno evakuirao iz Ki-

⁷⁰ Zbornik, tom V, knjiga 23.

⁷¹ Prema zapovijesti Štaba 8. korpusa od 21. siječnja 1944. godine, u toj operaciji trebale su da učestvuju 9. i 20. divizija sa ukupno pet brigada. Zbog prodora njihovih neprijateljskih snaga na pravcu Šujica-Livno-Sinj akcija je odložena.

stanja i zbog toga pala je u ruke neprijatelja i naša radio-stanica (u Kistanju se nalazio samo operativni dio Štaba).⁷²

Taj prodor neprijatelja omeo je itav plan operacije na sektoru Promine. Tadašnji uslovi na Promini omogu ili su iš enje itave teritorije do linije Drniš-Roški Slap (zaklju no), te sjeverno od Knina, pa ak bili su uslovi i da se upadne u samo Kosovo. Poslije toga mobilizacija u Promini sigurno bi krenula

Istoga dana dijelovi ustaškog garnizona Benkovac došli su u selo Bili i, Lišane i Ostrovicu. Ne znaju i za to, poru nik Miloš Uzelac, vra aju i se sa Visa luksuznim kolima, krenuo je za Štab divizije. Kod sela Lišana napao ga je neprijateljski avion, a na istom mjestu su i ustaše postavile zasjedu, tako da je on izišavši iz auta naletio na zasjedu i poginuo zajedno sa šoferom. Kod njega su uhva eni svi njegovi dokumenti, a uhva en je i sprovodni list na neka 3-4 broda materijala koji stiže. Te ustaške jedinice došle su u Lišane. Predpostavljamo da su došle radi osiguranja komunikacije Kistanje-Benkovac.

Prodorom neprijatelja za Kistanje i dalje prema Bukovici, Mokrom Polju, Erveniku i dalje prema Obrovcu ometen je naš plan za mobilizaciju. U jeku kampanje za stupanje u redove NOV mi smo za dan 25. o. m. organizovali na pojedinim mjestima centre, gdje bi se vršio ljekarski pregled svih onih novih boraca na teritoriji kistanjske i evrsa ke op ine koji su tada trebali biti mobilisani. Me utim, taj plan, koji je tim prodorom odgo en, mi smo sprovesti u djelo i proširiti ga i na ostali dio sjeverne Dalmacije. Sama mobilizacija vrlo teško ide i dosadašnji rezultati su negativni. To se vidi iz toga što je brojno stanje naših jedinica nešto manje po dolasku na ovaj teren. Da nije bilo toga prodora, mobilizacija bi uspjela.

Organizacija kanala za prebacivanje materijala sa Visa stoji ovako: neprijatelj je svojim prodorom za Benkovac u stvari prekinuo taj kanal i u ovakvoj situaciji, kad on tom komunikacijom još uvijek saobra a i dok je naro ito živ saobra aj komunikacijama Knin-Gra ac i Knin-Obrovac, mi nemamo mogu nosti za prebacivanje toga materijala sa obale u unutrašnjost.. .

U ovim posljednjim operacijama - kaže se na kraju izvještaja - istakla se naša I. Brigada. Predlažemo da se ta brigada pohvali i da se proglaši udarnom.⁷³ Ovo bi naro ito koristilo u odnosu na druge naše brigade, koje bi vjerojatno zahvatio polet takmi enja u udarništvu. Pregled akcija i operacija te brigade posla smo naknadno.

Tako er predlažemo da se pohvali Štab sjevero-dalm. P. Odreda i I. i II. bataljon za dobro držanje u borbama protiv Švaba na cesti od Kistanja do Radu i a. Taj Odred i štab naro ito su jako popularni na terenu Bukovice i mobi

⁷² Pored Dopunskog bataljona u Kistanju su bili još: gluma ka grupa i vojna glazba 19. divizije. One su bile iznena ene. Tom prilikom neprijatelju je palo u ruke nekoliko instrumenata, dio arhive i nešto spreme.

⁷³ Sredinom ožujka 1944. godine - Glavni Štab NOV i PO Hrvatske na prijedlog Štab 8. korpusa dodijelio je naziv »udarna« 5. brigadi 19. divizije za izvanredne zasluge koje je ona postigla u dotadašnjim borbama. Istom naredbom pohvaljen je Štab brigade i itav bora ki i starješinski kadar.

lizaciju bi izvršili bez poteško a. Bavimo se mišlju da taj odred pretvorimo u brigadu i, u slu aju da naša III. Brigada ostane u Lici, mi bi opet imali brigadu, a ako ne, onda bi to mogla biti IV. Brigada naše divizije. Javite nam vaše mišljenje o ovom pitanju.«

Vrativši se s Promine, jedinice 5. brigade i Sjevernodalmatinskog odreda izvršile su kod mosta na Šupljaji (put izme u Knina i Kistanja) jednu od najuspjelijih akcija.

Zauzevši Kistanje i okolna mesta, neprijatelj je vršio živ saobra aj komunikacijom Kistanje-Knin. Prebacivši se nesmetano preko Krke, jedinice 5. brigade i SDP odreda još nisu bile uspostavile vezu sa ostalim snagama svoje divizije. Pretpostavljaju i da e neprijatelj saobra ati na sektoru Šupljaje, one su organizirale zajedni ku zasjedu (5. brigada i SDP odred sa po jednim bataljonom). Istim snagama formirana je rezerva, a dva bataljona 5. brigade upu ena su u selo Ivoševci kao rezerva i osiguranje iz pravca Kistanja, Biovinina Sela i Ervenika. U takvom rasporedu snaga na elnik Štaba divizije⁷⁴ izdao je usmenu zapovijest štabovima 5. brigade i SDP odreda.

Oko podne neprijatelj je naišao iz pravca Kistanja sa 2 tenka i 14 kamiona koji su vukli 4 topa i 3 luksuzna automobila. Kolonu je iz zasje prvi zadržao ja om vatrom 3. bataljon 5. brigade, prisilivši Nijemce da se razviju za borbu. Jednom protukolskom puškom odmah je pogoten i zapaljen jedan tenk, što je unijelo pometnju kod neprijatelja. U isto vrijeme bataljon SDP odreda bio je prisiljen da se pod pritiskom Nijemaca sa svog sektora povu e nešto unazad prema selu Vujašinovi ima. Za to vrijeme 3. bataljon 5. brigade zadržao je neprijatelja, a komandant SDP odreda⁷⁵ uzeo je svoj bataljon iz rezerve i izvršio snažni napad na neprijatelja i potisnuo ga. Oko 2 sata bataljoni odreda stigli su na jurišno odstojanje do kamiona i prisilili Nijemce na povla enje. U me- uvremenu neprijatelju je stiglo poja anje iz pravca Knina, ja ine oko 50 kamiona i tenkova. U takvoj situaciji 3. bataljon 5. brigade okrenuo se prema poja anju Sjevernodalmatinskog partizanskog odreda, izvršio juriš na kamione i osvojio ih. Borci su na samom mestu po eli odmah uništavati kamione i osobne automobile. Oko tih vozila zametnula se žestoka borba. Na snage 3. bataljona napadalo je oko 600 Nijemaca kojima su prišli u pomo i etnici iz Mokrog Polja. Da bj omogu io izvršavanje zadatka odreda, predvo enog smjelim i umješnim komandovanjem njenog komandanta Sime Dubaji a, bataljon se vješto branio i uporno držao svaku stopu položaja. Tek kada su se neprijateljski tenkovi uspjeli probiti do ve uništene kolone, dijelovi 19. divizije povukli su se s položaja, odnosno iz zasjede. U me uvremenu bili su odbijeni i svi pokušaji intervencije Nijemaca iz pravca Kistanja i Rudele. U toj vrlo uspjeloj akciji, na žalost, nije se mogao izvu i zaplijenjeni materijal, ve se morao ondje uništiti. Ukupno je uništeno 14 kamiona i zapaljena dva tenka. Osim

⁷⁴ Ante Bio i .

⁷⁵ Simo Dubaji .

toga potpuno su onesposobljena dva njema ka topa 75 mm, 4 mitraljeza »šarac« i 1 pištolj itd. Prema izvještaju Štaba 19. divizije u toj borbi ubijeno je oko 150 Nijemaca, a ve i broj ranjen.

U toj akciji Sjevernodalmatinski odred imao je 3 mrtva, 13 ranjenih i 5 nestalih. Jedinice 5. brigade: 9 mrtvih i 13 ranjenih. Me u poginulima nalazili su se: Mane Pua a, komandir 2. ete 2. bataljona 5. brigade i Duro Mandi , zamjenik komandira ete.

»U ovoj akciji za umjesno i hrabro rukovo enje Odredom za svaku je pohvalu poru nik Simo Dubaji , komandant Sjeverodalm. P. Odreda, zatim komandant I. Bataljona SDP Odreda, Šuput Nikola, komesar ete, Mikin Petar i vodnik Rak Dume, svi iz SDP Odreda. Iz V. brigade za pohvalu su slijede i drugovi: Novakovi Nikola, komandir I ete III bataljona, Suša Nikola, p. mitraljezac 1. . III b., Star evi Obrad, desetar 1. ., Zorka Bilaš, bolni arka III ., Mar eti Mane, vodnik 2. ete, Savo Dragiši , vodnik 2. ete, svi iz III. bataljona.«⁷⁶

Poslije djelomi nog uspjeha pri napadu na Prominu, uspjele akcije u zasjedi na Šupljaji i izmijenjene situacije nakon prodora ja ih neprijateljskih snaga na dio terena sjeverne Dalmacije na kome je operirala 19. divizija, Štab 19. divizije izdaje 28. sije nja podre enim jedinicama direktivu⁷⁷ za akciju u slu aju neprijateljske ofenzive. U direktivi se, me u ostalim, kaže:

»24. o. m. neprijatelj⁷⁸ je sa motorizovanom kolonom od oko 300 vozila preko Ervenika iz Pa ena prodro za Kistanje. 26. o. m. sa kolonom od oko 120 vozila prodro je iz Kistanja prema Benkovcu. Dok je sa snagama od 400-500 vojnika iz Mokrog Polja u toku 27. o. m. zauzeo Ervenik i isturio dijelove prema Žegaru. Zadnjih dana, od 24. o. m. osje a se poja an neprijateljski saobra aj iz Gra aca prema Obrovcu, gdje neprijatelj kamionima prebacuje mazge i grupe talijanskih zarobljenika.

O namjeri neprijatelja⁷⁹ nismo mogli ništa doznati, nego se stalno pronose verzije o nekom izvla enju neprijateljskih snaga, što me utim, može biti samo manevar neprijatelja. Pretpostavlja se da je neprijatelj upoznat sa našim snagama u sjevernoj Dalmaciji, kao i planom za mobilizaciju, te da je preuzeo akciju da bi nas u tome omeo i istisnuo iz sjeverne Dalmacije, naro ito poslije udaraca koje je pretrpio u Promini. U vezi sa dolaskom pješadijskih neprijateljskih dijelova u Ervenik i Zegar, sa postavljanjem garnizona u Kistanju, pritiskom etnika iz Mokrog Polja i Skradina, koncentracijom neprijatelja u Benkovcu i poja anim saobra ajem iz Gra aca, mogao bi neprijatelj poduzeti

⁷⁶ Iz izvještaja Štaba 19. divizije, Zbornik, tom V, knjiga 23.

• ⁷⁷ Zbornik, tom V, knjiga 23.

⁷⁸ Odnosi se na njema ku Prvu brdsku diviziju.

⁷⁹ Namjera neprijatelja bila je: razbiti 19. diviziju i prekinuti njene veze sa obalom. U tom cilju Štab 15. njema kog korpusa poduzeo je ofenzivne akcije protiv te divizije; angažiraju i u njima 1. brdsku diviziju, dijelove 264. pješadijske divizije i neke etni ke jedinice. Neprijatelj je uspio 19. diviziju baciti i okružiti na Velebitu, ali se ona poslije ogor enih borbi probila iz obru a na liniju Lipa -Turovac i poslije prijelaza preko komunikacije Gra ac-Otri izbila je na Gubav evo polje. Opširnije o tpme vidi u narednoj glavi knjige.

nabacivanje naših snaga prema Velebitu, gdje bi nam otstupnicu imale presje i snage u Mokrom Polju, Erveniku i Žegaru. Ukoliko se ne radi o neprijateljskoj ofenzivi iš enja sjeverne Dalmacije, snage u Erveniku možda su zato tamo da privuku naše snage i oslobođe put Kistanje-Knin za nesmetan povratak neprijateljskih vozila iz Benkovca.«

Sa snagama 5. i 6. brigade, sa grupom SDP odreda i 7. brigade na prostoru Gračac-Lovinac-Otri -Lapac, 19. divizija stavila je sebi u zadatku da u sluaju neprijateljske ofenzive nanese neprijatelju što više gubitaka, sa uva kanal za prihvrat robe sa otoka i da u sluaju povlačenja sa uva kompaktnost jedinica.

Već istoga dana Štab 19. divizije izdaje dodatak ovoj direktivi jer je došao do novih podataka o namjeravanoj ofenzivi Nijemaca i time potvrdio svoju raniju pretpostavku.

Dva dana kasnije situacija nalaže Štabu 19. divizije da donese još jednu direktivnu zapovijest⁸⁰ podre enim jedinicama za sluaju neprijateljske ofenzive u Bukovicu, jer su sve pretpostavke po ele bivati stvarnost.

Dva izvoda iz direktivne zapovijesti Štaba 19. divizije glase:

»Ja ina okupatorske vojske u garnizonima u posljednje vrijeme brojano se poja ala. Ovo naročito poslije prodora neprijateljskih kolona od Knina prema Benkovcu i od Gračaca—Obrovca-Benkova-Zadra.⁸¹ U toku zadnjih dva dana neprijatelj je poduzeo ofenzivu iz Benkovca i Biograda na kanal s kojim smo prevozili materijal. Neprijatelj je posio Stankovce-Vranu i Pakoštane, te natjecanja i prekinuo nam svaki saobraćaj sa morem. Daljnje namjere neprijatelja nisu nam tačno poznate, ali po svom izgledu i po nekim obavještenjima neprijatelj se koncentriše sa svojim snagama u Mokrom Polju, gdje je do sada skoncentrišano 1000-1500 vojnika, tako isto u Obrovcu i okolini, kao u Kruševu i Krupi nalazi se na logorovanju oko 1500 neprijateljskih vojnika. Isto tako osjeće se poja an neprijateljski garnizon Benkovac, te po svemu ovome izgleda da neprijatelj namjerava poduzeti iščeznjuće Bukovice od naših snaga, što je u toku današnjeg dana i pokušao sa jednim manjim prodorom iz Benkovca prema Brčku, vjerojatno ispitivaju i naše snage na ovom dijelu fronta.«

»U sluaju neprijateljske ofanzive na teritoriju Bukovice,⁸² suprotstaviti se neprijatelju, nanijeti mu što više gubitaka na označenim linijama, omogućiti izvlačenje naših snaga u pravcu Velebita, ukoliko nas neprijatelj na to bude primoran.«

Dok su 5. i 6. brigada i odredi zauzimali što povoljnije položaje pred predstoje u ofenzivu Nijemaca na Bukovicu, jedinice 7. brigade, djeluju i aktivno na komunikaciji Gračac-Otri, razvile su vrlo živu aktivnost.⁸³

⁸⁰ Zbornik, tom V, knjiga 23.

⁸¹ Na tim pravcima prodirali su dijelovi njemačke 1. brdske divizije.

⁸² Neprijateljska ofenziva na Bukovicu počela je 24. siječnja 1944. god. U njoj su učestvovali: njemačka 1. brdska divizija, dijelovi 264. pješadijske divizije, etničke i domobranske jedinice sa dijela područja sjeverne Dalmacije. Vidi narednu glavu ove knjige.

⁸³ Zbornik, tom V, knjiga 23.

Tri bataljona te brigade postavila su 28. siječnja zasjedu neprijatelju na cesti Gračac-Otri. Istog dana saznalo se da iz Knina kreće jedna njemačka divizija prema Gračcu, od koje su neki dijelovi zanoili u Velikoj Popini, a drugi su, krećući putom Gračac, zanoili u Grabu.

Dvadeset osmog siječnja u oko 7 sati na zasjedu su naišla dva kamiona na koje nije odmah otvorena vatra zbog toga što jedna etaža 3. bataljona nije stigla na vrijeme zauzeti položaj. Negdje oko 9 sati naišao je kamion pun vojnika i na njega je otvorena jaka vatra. Nakon likvidacije tog kamiona (iz kojeg se uspio spasiti samo manji broj vojnika, a dvojica su zarobljena) krenula je iz pravca Otri a kolona pješadije od 400 do 500 vojnika u pratnji oko 30 konjanika. Na tu kolonu bataljon je otvorio vatru na velikom odstojanju da bi borci mogli izvući spremu iz oslojenog vozila. Kolona koja je naišla razvila se u streljački stroj, prihvatala borbu, a sa većim dijelom snaga krenula u pravcu Gole Mile, prema 2. bataljonu, koji je u pravo vrijeme otvorio vatru na konjicu i nanio joj osjetne gubitke. U isto vrijeme iz pravca V. Popina etnici su počeli intervenirati u pravcu kote zvane Ljuta. Borbe su vodene sve dok Štab te brigade, uviđajući da je nemoguće bilo šta postići i s obzirom na jake neprijateljske snage, nije dao naređenje za povlačenje bataljona.

U tim borbama ubijeno je i ranjeno više neprijateljskih vojnika. Zarobljena su dva Talijana koji su bili u sastavu jedne njemačke jedinice. Uništen je 1 kamion i zaplijenjeno više opreme, oružja i ratnog materijala.

OFENZIVA NIJEMACA NA SLOBODNI TERITORIJ SJEVERNE DALMACIJE, OKRUŽENJE DIVIZIJE I PROBOJ IZ OBRU A

VELJA A 1944.

Posljedice opere ofenzive Nijemaca na slobodni teritorij srednje i zapadne Bosne i sjeverne Dalmacije - Potiskivanje 19. divizije iz Bukovice i opkoljavanje na prostoru Turovac-Paripovac-Lipa (»operacija Emil«) - Borbe u okruženju i proboj iz obru a — Prebacivanje snaga 19. divizije u južnu Liku - Operacije u Lici pod teškim uvjetima - oštrozim i slaboj prehrani - Povratak 6. brigade u sjevernu Dalmaciju - Teške borbe jedinica 7. brigade na prostoru Li ki Osik-Peruši - Pripreme u sjevernoj Dalmaciji za povratak 19. divizije - Aktivnost snaga sjevernodalmatinskih partizanskih odreda u odsutnosti snaga 19. divizije

Njema ka komanda smatrala je da je u operacijama u prosincu 1943. godine u Sandžaku, isto noj Bosni, Dalmaciji i srednjem dijelu Hrvatske ostvarila postavljene ciljeve. Tada je u vezi s opim planom zimskog ratovanja odluila da poduzme ofenzivne operacije najprije u srednjoj i zapadnoj Bosni, a zatim, preko planinskog masiva Dinare, i u sjevernoj Dalmaciji. Usporedo s tim Nijemci su odlučili izvesti ofenzivnu operaciju u Lici, Gorskem kotaru i Hrvatskom primorju.

Sto se tine operacija na slobodnom teritoriju sjeverne Dalmacije i južne Like, na trome i Like, Bosne i Dalmacije, zamisao Štaba 2. oklopne njema ke armije svodila se na potiskivanje snaga 8. korpusa iz dinarske planinske oblasti, i na to da se ofenzivnim akcijama ugrozi slobodni teritorij sjeverne Dalmacije.

Pošto su do kraja siječnja zavladele cijelom sjevernodalmatinskom obalom i posjele neke otoke, njema ke snage orijentirale su se na sjever sa ciljem da 19. diviziju potisnu iz Bukovice prema Velebitu, tu je okruže i razbiju, da tako u tom dijelu Dalmacije osiguraju potrebnu dubinu obrane u obalskom pojusu. Radi toga su se 1. brdska divizija i dijelovi 92. motoriziranog puka prikupili na kružnoj liniji u zahvatu komunikacije Graac-Otri-Knin-Kistanje-Benvac-Obrovac i s njima imenim snagama otpeli 3. veljače napad⁸⁴

⁸⁴ Taj napad je imao »šifrirani« naziv »Operacija Emil«.

Neposredno prije poduzimanja općeg napada radi opkoljavanja 19. divizije, Nijemci su u sjevernoj Dalmaciji imali cijelu 1. brdsku diviziju, u njem sastavu su bili 98. i 99. puk, jedan artiljerijski puk i sve ostale prištabske jedinice i, među ostalim jedna tenkovska eta. Raspored jedinica te divizije bio je ovakav: 98. puk u kninskom, kistanjskom i otri kom garnizonu; 99. puk u zadarском, benkova kom i obrova kom garnizonu; Štab divizije u Kninu s dijelom prištabskih jedinica, a artiljerijski puk bio je raspoređen kao poja anje jedinicama u spomenutim garnizonima. Takav raspored bio je uglavnom redovit.⁸⁵

Sve jedinice, uključujući i etničke i ustaške, bile su pod jedinstvenom njenom komandom.⁸⁶

Ukupne snage Nijemaca, etnika, ustaša, domobrana i Talijana u sjevernoj Dalmaciji na početku te akcije imale su oko 20.000 vojnika i oficira, od toga: oko 13.000 Nijemaca, 3000 ustaša i domobrana, 3000 etnika (pod komandom popa Ivana) i 690 Talijana u službi Nijemaca. Iz operativnih dokumenata 19. divizije može se zaključiti da su Nijemci tim jedinicama pridodali i odreden broj snaga koje su se preko Dalmacije povlačile iz Gradiške i Albanije na sjever, sve radi ostvarivanja još već nadmoćnosti nad snagama Sjevernodalmatinske divizije.

U vrijeme o kojem je riječ u sjevernoj Dalmaciji su djelovale nasuprot okupatorskim snagama i njegovim pomagalcima ove snage Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije: 19. divizija pod komandom potpukovnika Milana Šakića i Petra Babića. Divizija je imala u svom sastavu 5., 6. i 7. brigadu, Grupu sjevernodalmatinskih partizanskih odreda i 13. brigadu iz sastava 26. divizije, koja je po etkom 1944. godine prebačena s dalmatinskih otoka u sjevernu Dalmaciju i stavljena privremeno pod komandu 19. divizije, te je tako i ova brigada sudjelovala pri proboru iz obrane. Komandant 5. brigade bio je major Dušan Vlaisavljević, a politički komesar Ilija Radaković, komandant 6. brigade bio je major Danilo Damjanović, a politički komesar Stevo Mađuš; komandant 7. brigade bio je major Mane Breka, a politički komesar Stevo Ilić. Za vrijeme ofenzive ta brigada bila je u Lici, sjeverno od komunikacije Gračac-Gospic, i nije sudjelovala u tim borbama. Trinaesta brigada bila je pod komandom majora Uroša Kukića.

Grupu sjevernodalmatinskih partizanskih odreda sa injavali su: Kninski partizanski odred (dva bataljona), Sjevernodalmatinski partizanski odred (tri bataljona) i Orijenski partizanski odred (u to vrijeme formiran, imao je u svom

⁸⁵ Ovi kao i dalji podaci u većini mjeri uzeti su iz knjige D. Vlaisavljevića: »Borbe i probor 19. divizije iz okruženja«, koji je objavljen u Vojnom istorijskom glasniku, br. 1, veljača 1954.

⁸⁶ Iz jednog pregleda etničkih sektora sjeverne Dalmacije, od 22. siječnja 1944., može se sagledati struktura jedne kvizilinske jedinice kojom su isključivo komandirani Nijemci. Prema dijelu tog pregleda »etnički odred u Skradinu« imao je u mjesecu siječnju 1944. godine: oficira —, podoficira 4, vojnika 191, pušaka 191, mitraljeza 3, i 1 revolver. Ta etnička jedinica bila je podređena komandi nemačke jedinice Aussenstelle I der F. P. NR. 57806. (Podaci iz dokumenata Arhive VII, br. H. V. 519/2.)

sastavu samo ete). Neposredno pred akciju Orijenski partizanski odred došao je sa 13. brigadom sa dalmatinskih otoka. Komandant grupe bio je Šime Ivas, a politički, komesar Savo Doplja.⁸⁷

Devetnaesta divizija, bez 7. brigade, brojila je u to vrijeme oko 6000 boraca i rukovodilaca. U odnosu na te snage, neprijatelj je bio ja i nešto više od tri puta u ljudstvu, a da ne govorimo o tome da je raspolagao solidnim tehničkim sredstvima - lakin naoružanjem, artiljerijom i manjim brojem tenkova.

Devetnaesta divizija bila je znatno oslabljena odsutnošću svoje 7. brigade. Peta, 6. i 13. bile su neujedna ene, kako u materijalnoj opremi i uvježbanosti, tako i u iskustvu. Uz to su jedinice, izuzevši 13. brigadu, bile loše obuene i odjevene, a hladno a je bila velika. Za nesreću je tih dana stalno padaо snijeg uz nepodnošljive vijavice, naročito na planinskim masivima kuda se ta divizija morala probijati. Divizija je, pored toga, bila opterećena s više stotina ranjenika i bolesnika, iji se broj u toku borbi sve više povećavao. To je predstavljalo veliku teškoću u priboru i estimačkim pokretima i manevrima jedinica po vrlo lošim i ponegdje gotovo neprohodnim putovima.

Naoružanje 19. divizije bilo je prilično slabo: lako pješadijsko oružje sa po jednom etom teških bacaca a 81 mm u svakoj brigadi. Municije za minobacači i pješadijsko naoružanje bilo je samo u ograničenim kolичinama - na svakog borca 5 do 35 metaka. Zbog toga se moralost redjeti i paziti da svaki metak bude korisno upotrijebljen. Popuna municije vršena je uglavnom pljenom od neprijatelja.

Peta brigada, inače najbolja brigada 19. divizije, od toga vremena prošla je kroz mnoge veće i manje borbe. Neposredno prije opkoljavanja 19. divizije, ona je izvršila niz uspješnih akcija, što je pozitivno utjecalo na njenu borbenu spremnost, ali je bila prilično zamorenata, jer su akcije izvršene po danu i po noći.

Šesta brigada raspolagala je nešto slabijom opremom. I njeni borci bili su prilično iscrpeni svakodnevnim borbama, slabom prehranom i hladnoćom, na koju većina boraca nije bila navikla. Neposredno prije opkoljavanja ta jedinica je popunjena velikim brojem mlađih, još nedovoljno izvježbanih i prilično neiskusnih boraca. Komandni kader je dobrim dijelom bio mlađ, osobito niži.

Trinaesta brigada bila je tek formirana i neposredno prije toga prebačena u sjevernu Dalmaciju.⁸⁸ To je svakako ozbiljno utjecalo na njenu vlastitu i izdržljivost. I borci i veliki dio komandnog kadra bili su neiskusni za borbe.⁸⁹

i • ,

⁸⁷ Poginuo neposredno prije početka ofenzive.

⁸⁸ Prebacivanje te brigade sa otoka Visa na obalu izvršeno je na osnovi zapovijesti Štaba 26. divizije od 15. siječnja 1944. godine, brodovima 3. i 4. pomorskog obalskog sektora, koji su plovili u konvoju, u pratnji dva naoružana partizanska broda (»N. B. 6« i »N. B. Miran«), Brigada je 17. siječnja stigla na otok Kornat, a dan kasnije, iskrčena je kod sela Pakoštane na sjevernodalmatinsku obalu, gdje su je prihvatile snage 19. divizije. Naredbom Štaba 8. korpusa, od 30. siječnja iste godine, 13. brigada ulazi u sastav 9. dalmatinske divizije kao njena 3. brigada. Međutim, zbog neprijateljske ofenzive na sjevernu Dalmaciju, o kojoj je riječ u ovom poglavljju, ona je tek kasnije mogla izvršiti taj zadatku.

⁸⁹ Brigada je dotada imala samo jedan direktni okršaj sa neprijateljem na Korčuli.

Iako dobro odjeveno, ljudstvo je teško podnosilo takvu hladno u. Borci su bili preoptere eni li nom spremom koju su donijeli (svaki borac imao je na sebi spreme za oko tri vojnika). To je u injeno namjerno kako bi se lakše prebacio velik dio odje e za borce 8. korpusa u unutrašnjost Dalmacije — Zagore i dijela Bosne. Zbog toga su borci ove brigade bili slabo pokretljivi i teško podnosili marševe. To je naro ito važno imati na umu zbog toga što su akcije 19. divizije bile uvjetovane stalnim pokretima i manevrima, po danu i po no i. Vrlo esto marševi su trajali 10 do 15 sati, bez dužih odmora i zastanaka.

Grupa sjevernodalmatinskih partizanskih odreda bila je još nedovoljno iskusa u vo enju ve ih i dužih borbi. I borci i rukovodioци bili su ve inom mlađi i nevješti u rukovanju oružjem. Sve u svemu Grupa je bila nesigurna za ve e borbe, jer se dotada uvijek orijentirala na manje akcije. Me utim, njeni borci, a naro ito rukovodioći, dobro su poznavali teren i prilike u krajevima kuda se 19. divizija kretala, i oni su bili uvijek u mogu nosti da se brzim pokretima i operacijama pojave i u neprijateljskoj pozadini.

Zbog op ih uvjeta jedino sigurno podru je na koje se 19. divizija mogla najlakše povu i bilo je sjeverno od komunikacije Otri -Gra ac. Zato se ona u svakoj težoj, pa i u ovoj situaciji orijentirala prema tom teritoriju. Neprijatelj je uo io tu okolnost i zato je ve u prvim danima akcije za opkoljavanje nastojao da ovu diviziju odvoji od sigurnog zale a i time je dovede u bezizlazan položaj.

Cijene i situaciju u sjevernoj Dalmaciji, kao i taktiku 19. divizije, Nijemci su privukli i grupirali svoje snage na više pravaca da iz što šireg obuhvatnog napada, iz šireg opkoljavanja, izvrše uže opkoljavanje divizije, a zatim je unište. Za ostvarivanje toga plana Nijemci su formirali šest ja ih udarnih grupa.

Ukupne snage Nijemaca, ustaša i etnika koje su neposredno sudjelovale u po etnim akcijama za uže opkoljavanje divizije iznosile su nešto preko 10.000 vojnika i oficira. Poslije 30. sije nja, ove snage bile su poja ane dijelovima njema kih jedinica koje su bile na prolazu iz Gr ke.

Raspored neprijateljskih^snaga bio je vrlo nepovoljan za 19. diviziju, jer ju je prisiljavao da rasporedi svoje snage po širokoj fronti i tako oslabi svoju udarnu mo . Zatvoriti sve pravce neprijateljskog nastupanja bilo je nemogu e. Štab 19. divizije nije to ni pokušao u initi, ve je, sasvim opravdano, koriste i se iskustvom iz ranijih borbi s Nijemcima na ovakovom terenu, grupirao svoje snage po brigadama i odredima na važnije pravce, a me uprostore tih pravaca kontrolirao manjim osmatra kim dijelovima i povremenim aktivnim akcijama manjih i ve ih borbenih grupa.

Iako Štab 19. divizije nije imao ta ne podatke o stvarnim namjerama neprijatelja, on je ipak na osnovi podataka i osmatranja pokreta njegovih autokolona došao, još u prvim danima, do zaklju ka da neprijatelj priprema napad.⁹⁰

⁹⁰ Dušan Vlaisavljevi , tadašnji komandant 5. brigade, tvrdi u lanku iji se dijelovi ovdje navode da Štab 19. divizije nije znao da se radi o jednoj akciji Nijemaca kojom treba da se uništi divizija.

Ve 26. sije nja, radi boljeg rasporeda svojih snaga, Štab ove divizije izdaje direktivu kojom je izvršio nov raspored jedinica, daju i posebice svakoj odgovaraju e rajone i zadatke.

Snage 19. divizije zauzele su u toku 26. i 27. sije nja odre ene položaje, vode i manje borbe s neprijateljskim jedinicama koje su se kretale na komunikacijama Knin-Kistanje, Kistanje-Benkovac, Benkovac-Obrovac i O'brovac-Grac. Kako se neprijatelj kretao u oba pravca, teško je bilo do i do zaklju ka gdje on vrši grupiranje svojih glavnih snaga, ali je Štab te divizije, na osnovi podataka prikupljenih od mještana, a djelomi no i od svojih jedinica, došao do zaklju ka da neprijatelj poja ava svoje garnizone u Gra acu, Otricu, Mokrom Polju, Obrovcu i Benkovcu. Stoga je upozorio na to sve svoje jedinice da održavaju stalni kontakt s neprijateljem, prate njegove pokrete i uz nemiravaju ga gdje god je to mogu e, da ga na taj na in izazovu, kako bi on ispoljio svoje prave namjere. Pregrupiranje neprijatelja i manje aktivne operacije jedinica 19. divizije produžile su se u toku 28, 29, 30. i 31 sije nja. U tim danima neprijatelj je uglaynom izvi ao pomo u manjih grupa koje su se dano mice osjetno pove avale.

Zbog takve situacije i radi postavljanja jedinica u povoljniji položaj, Štab 19. divizije izdao je 31. sije nja direktivu kojom je nare eno da se prikupe jedinice na uže podru je s glavnim snagama sjeverno od komunikacije Žegar-Evenik. Peta brigada dobila je zadatak da se sakupi na prostoru Evenik-Mokro Polje-Rujišta; Šesta brigada na prostoru Žegar-sela Golubi i Krupa s tim da vrši aktivne operacije na komunikacijama Obrovac-Gra ac i Obrovac-Benkovac. Trinaesta brigada dobila je zadatak da se sa svim svojim snagama povu e s osiguravanja kanala za dotur materijala i da zaposjedne položaje Duboki Dol, Paripovac (k. 1060), Lipa . Prije njezina dolaska ti položaji nisu bili zaposjednuti. Ali zbog orientacije 19. divizije prema sjeveru, radi stvaranja povoljnih uvjeta za osiguravanje od mnogih napada neprijatelja s toga pravca, povu ena je cijela 13. brigada na taj pravac, što je s obzirom na situaciju bilo potpuno opravdano. Grupa sjevernodalmatinskih partizanskih odreda trebalo je da i dalje ostane u rajonu sela Par i , Bijelina i Brgud, s tim da vrši popunu novim borcima i aktivno operira u pozadini neprijatelja. S Kninskim partizanskim odredom zatvarat e i dalje pravac od sela Zrmanje ka selu Rujištu, povezuju i se desno sa 5. brigadom i lijevo sa 13. brigadom. Orijenski partizanski odred ostaje u rajonu sela Ku evi i s otprije dobivenim zadatkom. <•

Pregrupacija 19. divizije po direktivi br. 15 izvršena je u toku 1. i 2. velja e, uz manje zaštitne borbe i povremene napade na kolone neprijatelja koje su saobra ale izme u svojih garnizona. Kako je neprijatelj ograni io svoje akcije na manje ispade i na izvi anje položaja 19. divizije, nije se ta no ustanovilo ni ovaj put kakve su mu dalje namjere. Ta neizvjesnost negativno je utjecala na jedinice 19. divizije.

Na osnovi direktive br. 15 Štaba 19. divizije još u toku 1. i 2. velja e jedinice su vršile pomicanja. Neprijatelj je izvi ao osnovne pravce i tu i tamo se sukobljavao s jedinicama ove divizije.

Ve 2. velja e Nijemci su snagama iz Obrovca potisnuli jedan bataljon 6. brigade i upali u selo Golubi , zapalili 4 ku e i ubili 40 staraca, žena i djece. Poslije tog zvjerstva neprijatelj se povukao u Obrovac.

U no i od 2. na 3. velja e itava 5. brigada bila je aktivna. Njeni 3. i 4. bataljon napali su njema ku posadu u selu Mokro Polje i zarobili šest Rusa, koji su bili u službi Nijemaca. Zaplijenjena je velika koli ina razne spreme i hrane. Iste no i njen 2. bataljon izvršio je demonstrativni napad na posadu u Kistanju radi zadržavanja neprijatelja da ne pruži pomo napadnutom garnizonu u Mokrom Polju. Istovremeno su 1. bataljon 5. brigade i jedan bataljon Kninskog odreda napali posadu u selu Zrmanji i zarobili 8 Rusa.

Te akcije 5. brigade i Kninskog partizanskog odreda na širokom prostoru imale su za cilj da se prikrije glavni napad usmjeren na Mokro Polje, a napadom na Kistanje i Zrmanju šti ene su jedinice koje su vršile akciju. Ubijeno je 27 neprijateljskih vojnika, zarobljeni 1 Nijemac i 14 Rusa. Zaplijenjeno je 13 konja, 16 pušaka i mnogo druge spreme. Od boraca 5. brigade i Kninskog odreda trojica su poginula.

Tek 3. velja e neprijatelj poduzima nešto ja e napade na položaje 19. divizije. Jednovremeno iz pravca Kistanja prema BioVi inom Selu, iz Benkovca prema selu Bruški, iz Obrovca u pravcu sela Žegara, iz Gra aca preko Vu jeg Vrha prema Turovcu, i iz Otri a i Zrmanje u pravcu sela Rujišta i Dubokog Dola. To je, u stvari bio po etak užeg okruživanja 19. divizije, koje je završeno 4. velja e.

Da bi olakšao položaj svoje 19. divizije koja je zapala u obru , Štab 8. korpusa upu uje 3. velja e nare enje⁹¹ Štabu 9. divizije da izvrši pritisak na neprijatelja na liniji Zrmanja-Knin.

U nare enju se, me u ostalim, kaže:

»Posljednjih dana neprijatelj⁹² vrši veliki pritisak na sektor i na snage XIX. Divizije u sjevernoj Dalmaciji. U svrhu rastere enja XIX. Divizije, obje brigade te Divizije izvrši e pokret preko Strmice sa zadatkom energi nog pritiska na liniju Knin—Zrmanja . . .«⁹³

Na pravcu Kistanje-selo Ervenik, duž puta Kistanje-selo Modrino Selo, napadalo je oko 800 vojnika sa tri tenka na položaje 2. bataljona 5. brigade, koji je bataljon poslije napada na Mokro Polje bio isturen na položaje južno od sela radi zaštite rasporeda divizije sa tog pravca. Bataljon je vodio borbu cijelog dana. Oko 19 sati, kada ga je zaobišla jedna njema ka kolona sa pravca sela Ivoševaca, on je, pred nadmo nim snagama, morao da se povu e sjeverno od sela, a oko 21 sat, pošto je izvršio uspješan prepad radi zavaravanja neprijatelja, povukao se na položaje Zmištak (trig. 562) i Obru (k. 300 - 4 km južno od Ervenika).

⁹¹ Prijepis dokumenta, pisan strojem, latinicom, nalazi se u Arhivu VII, pod reg. br. 9-1/2, k. 517.

⁹² Rije je o njema koj 1. brdskoj diviziji.

⁹³ Divizija je stigla na sektor Bos. Grahova gdje je vodila borbe protiv jedinica 1. brdske divizije.

Na pravcu selo Mokro Polje-selo Ervenik, neprijatelj je napadao ja im snaga uz podršku tenkova, ali je, uz velike gubitke bio zadržan snagama 5. brigade sa položaja Plješevica-Crna glava-Jagodnik-selo Bukanica-Malješev vrh.

U tim borbama neprijatelj je imao 30 mrtvih i 45 ranjenih vojnika. To ga je primoralo da zastane i izvrši pripreme za dalji napad.

Na pravcu Obrovac-selo Krupa neprijatelj je jednovremeno napadao na cijeloj fronti od sela Zelengrada do Gradine i poslije upornih borbi uspio potisnuti 6. brigadu koja je štitila taj pravac. Pred kraj dana on je zauzeo selo Krupu, a 6. brigada povukla se i prihvatiла položaj iznad sela, okre u i frontu prema jugozapadu. Istovremeno je ja a neprijateljska kolona sa pravca Benkovac napala jedinice Sjevernodalmatinskog partizanskog odreda i zauzela sela Brgud i Par i s toga pravca ugrozila desno krilo 5. brigade na položajima Zmištaka.

Iz rajona Gračac neprijatelj je uspio potisnuti dijelove 13. brigade sa Zaparovog. Oni su se povukli na sjeverne padine Visibabe i na Gradinu.

Poslije tih koncentričnih napada obrok je bio zatvoren, a 19. divizija odsjećena od svog sigurnog zaleđa, od rajona sjeverno od komunikacije Gračac-Otri. Tako je 19. divizija potisнута s juga bila i naba ena na planinski masiv Velebita, gdje su uvjeti za prehranu postali još teži. Sve je to još više pogoršalo njen težak položaj.

Etvrto vrijeme, u prvim jutarnjim satima, neprijatelj je na cijeloj fronti obnovio svoje napade s ciljem da još više stegne obrok zatvoren prethodnog dana i osigura povoljne uvjete za potpuno razbijanje ove divizije. Poslije nekoliko uzastopnih napada on je uspio potisnuti 13. brigadu sa položaja Lipa, koji je za obje strane bio vrlo važan, i još je više ugrozio taj osjetljivi pravac.

Oko 12 sati istoga dana neprijatelj je uspio zauzeti sela Duboki Dol i Turovac i tako ojačati svoje položaje sa sjevera (jer je njegov glavni cilj bio da onemogu i izvlačiti enje 19. divizije na sjever). Trinaesta brigada bila je primorana da se povuče na liniju Jelovac, Jasikovac, Crni vrh sa naslonom desno na 1. bataljon 5. brigade koji je držao položaj na Vrbici (k. 1041), a lijevo na desno krilo 6. brigade kod Tojage. Iscrpena borbom, hladno om i glijajući, ta brigada bila je gotovo nesposobna za dalje borbe, što je ozbiljno ugrožavalo položaj divizije. Tu okolnost, na sreću, neprijatelj nije iskoristio, već se zadovoljio postignutim uspjehom, pa je dalje akcije usmjerio uglavnom na obranu zauzetih položaja na Lipu u.

Iz rajona Krupe neprijatelj je poduzeo napad na položaj 6. brigade, ugrovivši je sa sjevera i sa juga te potisnuo njene snage. Na ostalim dijelovima fronte neprijatelj je svoje akcije ograničio na manje ispadne i izviđanja položaja 19. divizije. To je bila jedna od njegovih krupnih grešaka, koju je ova divizija iskoristila da se sredi i da usmjeri svoje djelovanje tamo gdje želi i da na taj način održi inicijativu u svojim rukama.

Koristeći se neaktivnošću neprijatelja, Štab 19. divizije je sve snage usmjerio na to da ne dopusti dalje sužavanje obroka. Njega su naročito zabrinjavali položaj 13. brigade i sudbina oko stotine ranjenika, koji su toga dana bili u razonu sela Javornika, u centru obroka u kojem se našla 19. divizija. Prije podne

zna ajnih promjena u rasporedu nije bilo, osim kod 13. brigade, koja je morala napustiti svoje položaje i povući se na sjeverne padine Visibabe i na Gradinu. Poslije podne, oko 14.30 sati, u želji da izvuče 13. brigadu ispod udara neprijatelja i da spasi ranjenike, Štab 19. divizije donosi odluku da se u toku noći (4/5. veljače) brigada i ranjenici prebace sjeverno od komunikacije Otri-Gračac. Ostalim jedinicama dat je nov raspored da bi se postavile u povoljniji položaj i zatvorile onaj dio fronte koji je ranije držala 13. brigada. Na osnovi ove odluke u 18.30 sati izdato je operativno narešće br. 6 prema kome su jedinicama postavljeni ovi zadaci:

Petoj brigadi: da u toku noći 4/5. veljače sa dva bataljona zaposjedne položaj Jelovac, Lipa i Turovac; i da s jednim bataljonom i dijelovima Orijenskog partizanskog odreda stvari rezervu na položajima Jelovca i Lipa a, a s jednim bataljonom da osigura raspored divizije s pravca Ervenika i Mokrog Polja, zaposjedajući položaje sela Kurevići i Rujišta;

Šestoj brigadi: da bataljon sa Javornika povuče na položaj Tremzina (trig. 1175) sa zadatkom da posjedne položaj, a s manjim snagama kontrolira kote 1037, 1187 i 948 sjeverno od Turovca; da s jednim bataljonom i dalje drži položaje na Zaperova i i Gradini, a sa ostalim bataljonima i pridatim Dopunskim i Inžinjerskim bataljonom 19. divizije organizira položaje na liniji Tojage-Visibaba;

Kninskom partizanskom odredu: da ostane na Komu (trig. 1000) i štiti desni bok 5. brigade s pravca sela Zrmanje i Mokrog Polja i da izvuci pravac sela Zrmanja-Prljevo, ispitujući mogunost eventualnog izvlašćenja 19. divizije tim pravcem. U slučaju da se divizija probije na sjever, on ostaje u pozadini neprijatelja i djeluje prema situaciji;

Trinaestoj brigadi: da se u toku noći 4/5. veljače povuče s ranjenicima u selo Glogovo, a ako ovo ne uslijedi, da dijelom svojih snaga ojača položaje 5. brigade.

Tek poslije nepuna dva sata, pošto su primljeni novi podaci o neprijatelju, Štab 19. divizije je stavio van snage operativno narešće br. 6. i izdao dopunu tog narešća u kome su jedinicama dati ovlasti:

Petoj brigadi da zaposjedne i brani položaje Vrbica, sela Rujišta i Kurevići;

Šestoj brigadi: da zaposjedne i brani položaje Zaperova a, Gradina, Visibaba, Tojage, s tim da kontrolira pravac od sela Krupe, zaposjedajući manjim snagama položaje: Mandićev stan, Medin vrh (k. 886) Sedlo (trig. 1058);

Trinaestoj brigadi: da zaposjedne položaje Jelovac (k. 1031), Paripovac (k. 1060) i k. 928, povezujući se lijevo i desno sa 5. i 6. brigadom.

Svim jedinicama bilo je narešće da odrešene položaje zaposjednu manjim snagama, a glavninu drže pripremljenu na pogodnim mjestima za intervenciju na one pravce gdje neprijatelj ispolji svoje djelovanje.

(Vidi skicu br. 2 između str. 112. i 113.).

Istim narešćem dat je zadatak jedinicama da se pripremaju za proboj iz obroka, koji mora uslijediti u toku 5. veljače ili u noći od 5. na 6. veljače. Povlašće sa zaposjednutih položaja bilo je dopušteno samo po odobrenju Štaba divizije.

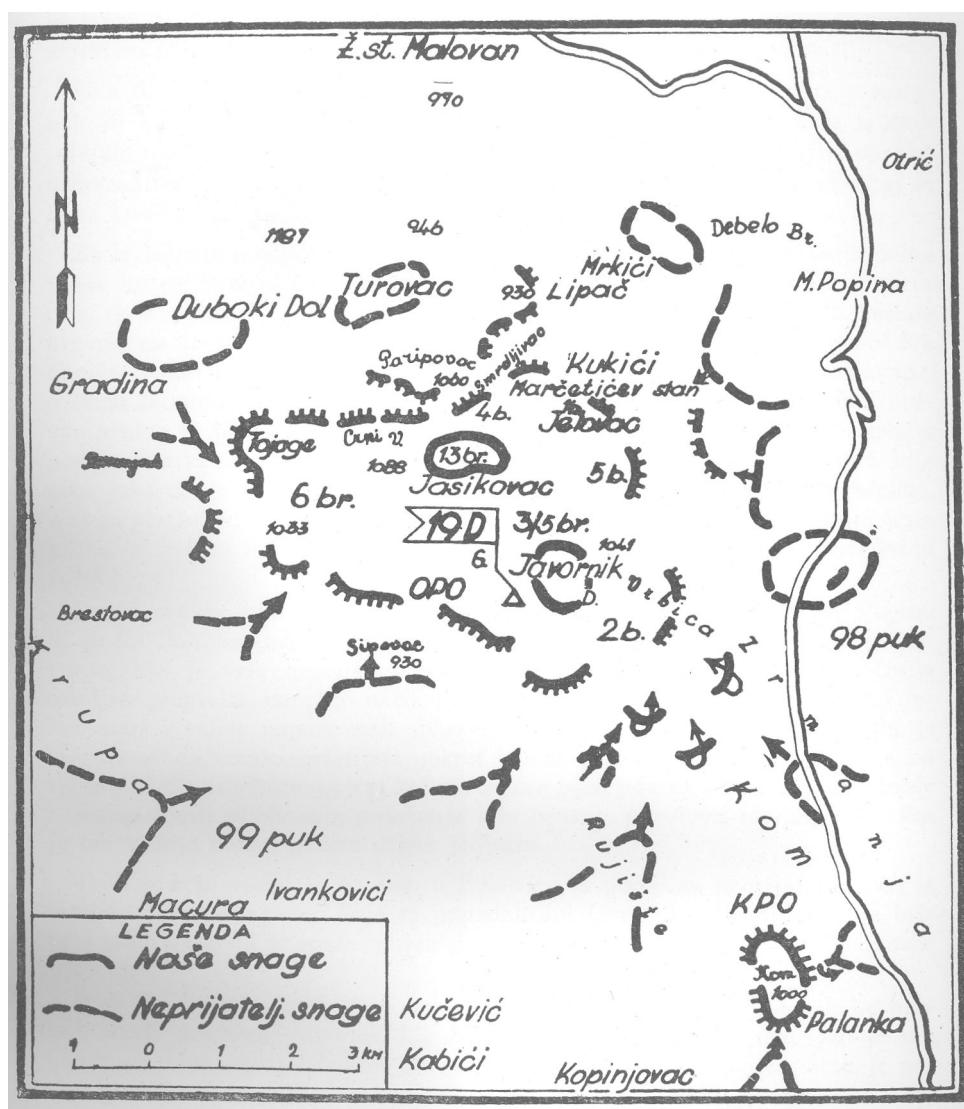
Operativno nare enje broj 6 izdato je na osnovi nepotpunih podataka i zbog toga nije moglo biti realizirano, pa je izdato novo. U tom nare enju naro ito se zapaža da je Štab 19. divizije slabo poznavao situaciju na položaju Lipa , Paripovac, Turovac kao i na pravcu sela Krupe. Ina e kako bi se mogla protuma iti ona nesigurnost Štaba divizije u svojim odlukama, izražena, kako u operativnom nare enju.broj 6, tako i u dopuni tog nare enja. Za provo- enje odluke o prebacivanju 13. brigade i ranjenika sjeverno od komunikacije sela Otri -Gra ac bilo je vrlo malo uvjeta, jer je neprijatelj držao Lipa , Paripovac, sela Duboki Dol i Turovac. Da su uvjeti bili i povoljniji, postavlja se pitanje da li bi bila pravilna odluka: cijepanje snaga i izvla enje po dije- lovima ili probijanje svim snagama na izabranom pravcu po unaprijed razra- enom planu. Vjerojatno je Štab divizije želio da što prije izvu e iz obru a onaj dio snaga koji je otežavao manevar 19. divizije pri proboru iz obru a, a naro ito za vrijeme proibora iz obru a. Ta okolnost donekle opravdava gornju odluku, ali ne u potpunosti. Odluka Štaba divizije, izražena u dopuni ope- rativnog nare enja br. 6, bila je pravilnija i više je odgovarala stvarnoj situaciji na fronti, jer se njome 19. divizija postavlja u povoljniji položaj za kona no probijanje iz obru a.⁹⁴

Poslije primanja operativnog nare enja br. 6. i njegove dopune sve bri- gade su u toku 4/5. velja e u pravo vrijeme zauzele odre ene položaje, osim 6. brigade koja je - zibog nesmotrenosti njezina 2. bataljona koji je naišao na zasjedu zakasnila na položaj - zaposjela Burnjak, Jelovac, Crni vrh. Ba- taljon se kretao bez neposrednog osiguranja, upao u zasjedu i pretrpio osjetne gubitke. To je još više pogoršalo položaj 19. divizije sa sjevera. Treba ista i da je neprijatelj na tom pravcu slabo iskoristio svoj uspjeh u borbi sa 2. bata- ljom, iako je za to imao povoljne uvjete. Njegova osnovna greška sastoji se u tome što se zadovoljavao zauzimanjem pojedinih položaja na manju dubinu i nije poduzimao gonjenje, što bi, bez sumnje, bilo vrlo nepovoljno za 19. diviziju.

etvrtog velja e neprijatelj je zano io na položajima Turovac, Duboki Dol, Krupa, Ku evi , Zrmanja, Mrki i i Lipa . Na tim položajima on je vršio pri- preme za produženje napada planiranog narednog dana.

Petog velja e, rano izjutra, neprijatelj je poduzeo dalje napade na svim pravcima. Naro ito je vršio jak pritisak na položaje Paripovac, Visibaba i Gradina, ali je nekoliko njegovih napada bilo odbijeno. S istoka i juga napade je vršio manjim snagama i neodlu no, te i na tom pravcu nije imao ve ih uspjeha. O ekivani jednovremeni napad sa svih strana nije uslijedio. Nepri- jatelj je ponavljao svoju staru grešku: napadao manjim snagama as na jed- nom, as na drugom pravcu. Zbog takve njegove taktike nije bilo zna ajnijih promjena. Jedino na pravcu sela Ervenik-Ruj ište, gdje je nastupao bez otpora, posto se 5. brigada, u duhu nare enja br. 6, u toku prethodne no i bez borbe povukla na sjever, neprijatelj je uspio da pred kraj dana izbije u rajon Ruišta.

⁹⁴ Ocjena autora lanka.

Sfoca 2 - Situacija u fazi okruženja 19. divizije (5. II 1944 u 15 sati).

Koriste i se slabom aktivnoš u neprijatelja, 19. divizija se pripremala da glavnim dijelom svojih snaga izvrši proboj iz obru a, a manjim, isturenim dijelovima vodi borbu protiv neprijateljskih dijelova koji su nadolazili.

Štab divizije je 5. velja e oko 15 sati na svojoj osmatra nici održao sastanak sa komandantima i komesarima brigada i, na osnovi njihovih kratkih referata o stanju na položaju, izdao im usmenu zapovijest za proboj iz obru a, prihva aju i - za najpovoljniji pravac - sugestiju Štaba 5. brigade. Proboj se imao izvršiti im padne mrak.

Za izvla enje iz obru a postojala su tri pravca. Svaki od njih imao je dobre i loše strane. Prvi je bio: Javornik-Lipa -Malovan-Glogovo. Taj pravac branila su dva bataljona Nijemaca s etnicima iz Otri a. U odnosu na ostale pravce, on je bio najja e branjen. Na tom pravcu neprijatelj je imao dva obru a: jedan na Lipa u a drugi na pruzi Gra ac-Otri , kod sela Malovana, O emu se moralo ozbiljno ra unati pri donošenju odluke za proboj. Taj pravac pružao je perspektivu za spasavanje ranjenika i nesmetan odmor divizije poslije izlaska iz obru a. Ali je, zbog velike visinske razlike, hladno a bila tako jaka da je ozbiljno prijetila teškim posljedicama, naro ito ranjenicima. Taj su pravac odli no poznavali borci 5. i 6. brigade, jer su njime ranije esto prolazili. Sve su to bili elementi koje je trebalo imati na umu pri donošenju odluke.

Drugi pravac bio je: Rujišta-selo Zrmanja—Rasti evo na Veliku Popinu ili preko Poštaka (trig. 1425) na selo Tiškovac. Taj pravac, iako slabije osiguran, bio je vrlo nepodesan, jer je velika dolina rijeke Zrmanje inila ozbiljnu prepreku, naro ito no u. Proboj tim pravcem zahtijevao je dug i težak marš i velike napore radi spasavanja ranjenika. Osim toga postojala je mogu nost da etnici primijete pokret kolone i ometu povla enje divizije na sjever, ili da uz nemiravanjem kolone uspore njen pokret, što bi zbog hladno e 1 nemogu nosti pristizanja poja anja bilo opasno, pogotovo za ranjenike. Put je bio slabije poznat ve em dijelu jedinica.

Tre i pravac vodio je na jug, u Bukovicu, u pozadinu neprijatelja. Bio je branjen jakim snagama, koje su napadale od Obrovca i Kistanja, te je bilo vrlo malo nade da se spase ranjenici, kojima je bilo potrebno hitno i efikasno lije enje.

Štab 19. divizije, imaju i na umu sve elemente, donio je odluku da se proboj izvrši pravcem Javornik-Lipa -selo Malovan-selo Glogovo, jer je on, usprkos jakim neprijateljskim snagama, obe avao najve i uspjeh. Štab je posebno imao na umu uvanje ranjenika od hladno e. Trebalо je djelovati brzo i odlu no: poslije izvršenog probaja usiljenim maršem nastaviti pokret na sjever, izbiti u rajon Glogova i tu se razmjestiti za odmor. To je bilo vrlo važno, jer bi svako zadržavanje moglo imati teških posljedica, naro ito za 13. brigadu i ranjenike. Za proboj iz obru a odre ena je 5. brigada, koja je u tom momentu bila glavna udarna snaga 19. divizije, a njen položaj, u odnosu na pravac probaja, najpovoljniji.

(Vidi skicu br. 3 izme u 120. i 121. str.).

Na osnovi donijete odluke Štab divizije dao je jedinicama ove zadatke:

Petoj brigadi: da sa polaznih položaja selo Kukici i Mar eti ev stan svim svojim snagama izvrši proboj neprijateljskog obru a na odsjeku Lipa —Paripovac (širina fronte proboja 2 km).

Šestoj brigadi: da s jednim bataljonom, poslije proboja, osigura divizijsku kolonu s pravca Turovac, zaposjedaju i Paripovac, a s ostala tri bataljona organizira divizijsku zaštitnicu.

Trinaestoj brigadi: poslije proboja obru a i zauzimanja Lipa a s jednim bataljom štiti divizijsku kolonu s pravca selo Otri , zaposjedaju i Lipa , a s ostalirfi snagama osigurati prijenos ranjenika. Brigada se s ranjenicima kre e izme u snaga 5. i 6. brigade. Na elu brigade bit e Štab divizije. Poetak proboja iz okruženja u 18 sati, im padne mrak.

Grupi sjevernodalmatinskih partizanskih odreda: glavni dio snaga ostaje na teritoriju sjeverne Dalmacije i aktivno vrši operacije u pozadini neprijatelja, a manji dio snaga, koji je ve bio u potpunom obru u, priklju uje se 6. brigadi i s njom sudjeluje u proboju.

U Gornjem Javorniku pred okupljenim borcima 4. bataljona 5. brigade održao je kratak i borben govor politi ki komesar brigade Ilija Radakovi . On je pozvao svoje borce, naro ito komuniste, na odlu nost i hrabrost, naglašavaju i da to zahtijeva situacija. Snage 2. i 3. bataljona predvodili su Ilija Radakovi i Dušan Bursa , zamjenik komandanta brigade i Spase Zaklan, politi ki komesar 4. bataljona. Prisutnost starješina brigade ulilo je ve e povjerenje i odlu -nost borcima tih jedinica, koje su, kako e se kasnije vidjeti, odlu ile sudbinu 19. divizije u neprijateljskom obru u.

U toku pokreta jedinica na polazne položaje neprijatelj je, na pojedinim mjestima uo io manje grupiranje partizanskih snaga, ali nije otkrio namjere za proboj.

Pokreti jedinica u napad izvršeni su kako je bilo predvi eno, ali vatra nije otvorena sve dok se jedinice nisu približile na jurišno odstojanje od neprijateljskih položaja. im je primijetio približavanje, neprijatelj je otvorio brzu paljbu iz svih raspoloživih vatreñih sredstava. Bataljoni 5. brigade (1, 2. i 4) nisu otvarali vatru sve dok nisu stigli na odstojanje od 20 do 40 metara od neprijateljskog položaja. Tada je odjeknulo iz grla stotine boraca 5. brigade »ura!«. Svima koji su bili koliko-toliko pozadi jurišnih odjeljenja bilo je jasno da je nastupio odlu an trenutak. Zaboravilo se na zimu, snijeg i me avu. Sve je krenulo naprijed. Odjeknule su bombe i zaštektali mitraljezi. Tu i tamo razvila se borba prsa u prsa. Iznenen en brzom i jakom vatrom, neprijatelj je napustio svoje položaje i dao se u pani an bijeg, ostavivši dio teškog naoružanja.

Juriš je podržavao jedan jedini minobaca ga aju i daleko u pozadinu. To je kod neprijatelja poja avalo paniku, a kod jedinica 5. brigade moral i odlu -nost za dalji napad. Po gubitku Lipa a i Paripovca, neprijatelj je odstupao u pravcu Turovca i Otri a, ali ga jedinice 5. brigade nisu gonile, jer je trebalo

osigurati prijelaz preko Malovana, i izvršiti zadatok da se što prije izbjije nadre ene položaje. Osim toga, zbog velike zime, svako zadržavanje moglo je imati ozbiljnih posljedica.

Odmah po proboru položaja na Paripovcu i Lipa u odre eni bataljoni 13. i 6. brigade preuzeeli su i zaposjeli te položaje i osigurali nesmetan prijelaz divizijske kolone odre enim pravcem. Poslije predaje položaja, cijela 5. brigada forsiranim maršem produžila je pokret i izbila na put sela Otri -Gra ac kod sela Malovana, zaposjela bez borbe te položaje i tako osigurala prijelaz: diviziji preko pruge i puta. Zauzimanjem puta kod Malovana završen je probor iz obru a i osigurano nesmetano povla enje 19. divizije. Pokret svih ostalih jedinica izvršen je po planu i bez smetnji.

Poslije osamnaest sati borbe i marša po kamenitom i teško prohodnom putu 19. divizija je izbila u sela Glogovo i Gubav evo Polje. Tu se smjestila za odmor.⁹⁵ Nekoliko boraca smrzlo se u maršu. Bura i hladno a pokazali su se opasnjima od neprijatelja.

Neposredno prije prelaska komunikacije kod Malovana, neprijatelj je hitno uputio svoja poja anja iz Otri a, ali je zakasnio. Divizija se ve uspjela prebaciti sjeverno od te komunikacije i time potpuno izbjie i uništavanje.⁹⁶

Ukupni neprijateljski gubici u tim borbama: oko 200 mrtvih, preko 250 ranjenih i 16 zarobljenih. Zaplijenjeno je: 5 »šaraca«, 1 teški baca , 1 teški mitraljez, oko 80 pušaka, 35 konja i mnogo druge razne spreme. Uništeno je 7 kamiona.

Gubici 19. divizije: 23 mrtva, 32 ranjena i 23 nestala. Ve i broj nestalih poslije se vratio u svoje jedinice. Izgubljene su 24 puške.⁹⁷

⁹⁵ Do pono i su se 19. divizija, 13. brigada i Orijenski odred probili iz obru a, a kasnije produžili usiljenim maršem i izbili u Liku, u rajon Glogovo-Guba evo Polje. U sjevernoj Dalmaciji ostala je Grupa sjevernodalmatinskih odreda. Taj probor je uspješno izvršen zahvaljuju i umještosti starješina i upornosti i vrstini jedinica, u prvom redu 5. brigade.

U Lici su 19. divizija i 13. brigada po nare enju Glavnog štaba Hrvatske zatvorene pravce koji od Srba, Otri a i Gra aca vode ka slobodnom teritoriju. (»Oslobodila ki rat naroda Jugoslavije 1941-1945«, knjiga 2)

⁹⁶ U izvještaju Štaba njema ke 1. brdske divizije Štabu 15. brdskog armijskog korpusa o situaciji u sjevernoj Dalmaciji za »vrijeme od 20. I do 10. II. 1944.« i o poteško ama u borbi protiv jedinica NOV i POJ, u dijelu gdje se govori o stanju neprijatelja, navodi se ovo:

»Dolaskom Divizije u dalmatinski prostor jake neprijateljske snage (9. i 20. divizija) su potisnute iz prostora Livno-Sinj u pravcu Bos. Grahovo-Dinarske planine i oslobo en put za Knin. Otvaranje puta Gra ac-Obrovac omogu ilo je zaokružavanje glavnine 19. divizije koja je bila prikupljena na prostoru zapadno od Knina sa 5, 6. i sa otoka Visa privedenom 13. brigadom, kao i Sjevernodalmatinskim, Kninskim, Zadarskim odredom i dijelovima odreda »Plavi Jadran«. Dijelovima ovih jedinica je pošlo za rukom da se prebacivanjem u sjeverozapadni dio Velebita blagovremeno uklone udaru. Akcijom »Emil« uspjelo je da se 6. i 13. brigada uglavnom razbiju u prostoru zapadno od prevoja Su evi i. Izgleda da je 5. dalmatinskoj brigadi pošlo za rukom da se prebaci preko druma Su evi -Gra ac, dok su vjerojatno lokalne jedinice privremenim rasformiranjem izbjegle uništenje.« (Arhiv VII, mikrofilm Minhen - 2/639-645)

⁹⁷ Podaci iz lanka D. Vlaisavljevi a.

Dugo vremena poslije bog velikog uspjeha 19. divizije medu borcima - Dalmatincima i Li anima - bila je omiljela pjesma koju su ispjevali sami borci, u esnici u probaju. Evo samo nekoliko stihova koji su još ostali u sje anju:

»Devetnaesta naša divizija,
Na Turovcu opkoljena bila.
Tu se na e Peta joj brigada -
Pred njom puca njema ka blokada.
Na Turovcu beru lovoričke
Borci mora, borci kršne Like.«

U op em izvještaju Štaba 8. korpusa, upu enom Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske, od 28. velja e 1944. godine,⁶⁸ u dijelu u kome se govori o situaciji na podru ju djelovanja jedinica 8. korpusa, naime 19. divizije, kaže se, medu ostalim:

»U posljednjih mjesec dana na sektoru VIII. korpusa bile su skoncentrisane neprijateljske snage ja ine do 6 divizija, ne ura unavši stalne posade, koje se nalaze od ranije u garnizonima. Ove neprijateljske snage ve im dijelom prolazile su kolonama uz obalu u pravcu sjevera prema Lici i Zadru. Njema ke snage na ovom položaju vršile su iš enje cijelog teritorija Dalmacije, gdje je bilo naših snaga. Ovo iš enje su ponavljali više puta. iš enje je došlo do izražaja najviše u Sjevernoj Dalmaciji, gdje su bile snage XIX. divizije, a koje su ibile primorane da se pod jakim pritiskom povuku u pravcu Like, pod dosta teškim okolnostima. Neprijatelj je saobra ao na svim glavnim linijama koje vode od pravca Mostara i Metkovi a prema Splitu, Kninu, Zadru i Lici. Prilikom prolaska neprijatelj je osiguravao sve linije kojima je prolazio sa vrlo gustim posadama i poja avao ve postoje e garnizone.

iš enjem teritorija - kaže se dalje u izvještaju - neprijatelj je naro ito nastojao da uz pomo doma e ustaške i etni ke bande izvrši što ja u mobilizaciju u korist istih. Neprijatelj je ovu mobilizaciju pripremao sistematskom propagandom, a gdje nije to iskoristio prisilnim mjerama. Ovo je dovelo do toga da su etni ke bande u okolini Knina i na prostoru Sjeverne Dalmacije, posljednji mjesec dana, porasle za preko 2000, tako da sada broje preko 7000. Ustaške snage tako er su znatno oja ane tako da sada na ovome sektoru dejstvuje Šimi eva XV. pukovnija koja broji 2200, a koji je broj manje više stalan.

... Prilikom iš enja terena neprijatelj je uglavnom prošao kroz sva sela i tada je nemilosrdno palio, plja kao, ubijao civilno stanovništvo, tukao i po kušavao mobilizirati. Ovakvi njegovi postupci uglavnom može se re i donijeli su mu još ve u mržnju naroda, ak i izvjesnog dijela onih koji su do sada bili u službi okupatora . . .«"

⁶⁸ Arhiv VII, dok. br. 3-1/2, k. 517. A.

⁶⁹ Iz op eg izvještaja za mjesec mart 1944. godine Štaba 8. korpusa Glavnem štabu NOV i PO Hrvatske. Arhiv VII, dok. br. 17-1/3, k. 112.

Nakon uspješnog proboga iz obru a 19. divizija našla se kompletna na teritoriju južne Like: sela Glogovo-Gubav evo Polje. Tu se ona, uglavnom, odmarala poslije napornih borbi i marševa. Velika hladno a i gotovo neprestane snježne vijavice bile su neugodan pratilac njenih jedinica. Vremenske neprilike otežavale su najviše snabdijevanje, naro ito hranom.

Izbjegavaju i posljedice oštре zime, naro ito na položajima nepripremljenim za zimsko ratovanje, a imaju i u vidu oskudnu opremu jedinica i potrebu da se one odmore i srede, Štab 19. divizije izdao je nare enje da se na položajima drže samo predstraže, a jedinice okupe u naseljima i da budu uvijek u stanju pripravnosti.

U tom periodu nazirale su se koncentracije izvjesnih snaga neprijatelja na liniji Lapac-Otri . U vezi s tim Štab 19. divizije poduzimao je potrebne mјere u sluaju da ih koncentracija ili pokreta neprijatelja izvan ustaljenih garnizona.

Jedanaestog velja e vrijeme se opet pogoršalo: vijavice, veliki smetovi, jaka hladno a. Sve je to gotovo potpuno onemogu avalo pokret jedinica i bilo kakvu akciju.

Štab divizije, 13. velja e, preselio se u selo Ondi . Od informativne službe Glavnog štaba Hrvatske¹⁰⁰ dobiveni su upravo u to vrijeme podaci da je na liniji Dobro Selo-Doljani u snijegu zametena jedna ja a neprijateljska kolona. Po mišljenju Štaba divizije ta kolona predstavljala je trenutnu opasnost najviše zbog toga što je neprijatelj, u nemogu nosti da nastavi pokret, mogao izvršiti ispad na slobodni teritorij. U vezi s tim izdata je 15. velja e direktivna zapovijest za novi odgovaraju i raspored snaga.

Peta brigada bilježi sedamnaestog velja e prvi uspjeh na podruju Like: s jednom etom postavila je zasjedu na liniji Dobro Selo-Doljani gdje je uspjela ubiti 15 Nijemaca.

U isto vrijeme 6. brigada postavila je zasjedu na liniji Srb-Kunovac, ali do borbe nije došlo. Dva bataljona 13. brigade zatvorila su pravac Gra acc-Bruvno, a s ostalim Snagama angažirala se na išenju snježnih nanosa na cesti Klapavica-Ondi .

Štab 19. divizije upu uje 20. velja e Štabu 8. korpusa izvještaj u kome, me u ostalim, kaže:¹⁰¹

»Situacija na sektoru u kome djeluje naša Divizija nepromijenjena je: komunikacijom Otri -Donji Lapac u posljednje vrijeme prošlo je nekoliko nješma kih divizija. Uslijed velikog snijega i udaljenosti baza mi nijesmo uspjeli iskoristiti taj prolazak i nanjeti im udarce. Snijeg je visok preko jednog metra, naši borci nenavikli na snijegu i velikoj studeni teško podnose marševe i borbu pod ovim uslovima. Tako smo imali više slujeva smrzavanja.

¹⁰⁰ Na liniji Otri -Lapac nalazili su se dijelovi 1. brdske divizije, SS divizije »Prinz Eugen«, 115. divizije i 373. divizije »Tiger«. (Arhiv VII, operacijski dnevnik 19. divizije, dok. br. 1-3, k. 1009)

¹⁰¹ Arhiv VII br. 3-6, k. 1020.

Tek 19. ov. **mj.** uspjeli smo probiti se do komunikacije Kuprovo—Srb—Dobro Selo-Prisjeka i postaviti zasjedu sa - 1. i 2.¹⁰² brigadom. Uslijed velikog snijega jedinice nisu mogle izdržati na zasjedi, povukle su se ostavivši slabije dijelove...«

*

Pošto je dobio izvještaj da se u sjevernoj Dalmaciji, poslije ofenzive, normalizirala situacija, Štaib 19. divizije odlučio je da u Bukovicu vrati 6. brigadu. Ona je naveđena 22. veljače i krenula na jug prebacivši svoje snage preko Malovana.

U međuvremenu jedinice 7. brigade nalazile su se raspoređene na pravcima Li ki Osik-Široka Kula-Ljubovo-Perušić-Janje-Otočac radi zatvaranja tih pravaca. Međutim su ustaške posade u Perušiću u i Li kom Osiku vršile jak pritisak na njene jedinice s otkom namjerom da je izbace s tog sektora.

Već 23. veljače ustaške jedinice¹⁰³ ja im snagama iznenađuju jednu etu i zbacuju je s položaja. No, eta se poslije upornih borbi ponovo vratila na kotu. Sutradan su ustaše ponovile napad, proširivši ga na Mali i Veliki Ardak i selo Vršić i Jasenovica.

Druge neprijateljske snage koje su napale položaj Štitara uspjele su nadmoći nijim snagama zbaciti sa položaja snage 7. brigade i na tom prostoru. Borbe su se vodile akademski i na odstojanju bombe. Neprijatelju je do pred mračno uspjelo zaposjeti više položaja, ali se, nešto poslije 16 sati, valjda u strahu da ne bude napadnut od jaha partizanskih snaga, povukao u Perušić, a djelemljeno i u Li ki Osik.

U tim borbama ustaše su imale 15 mrtvih i nepoznat broj ranjenih. Jedinice 7. brigade: 6 mrtvih, 3 ranjena i 8 nestalih.

Sutradan, 24. veljače, neprijatelj ponovo napada iste položaje. I ovaj put napadalo se iz tri pravca. Snage 4. bataljona povukle su se bez borbe u pravcu Vljenaca i Uzemova. Pri povlačenju 2. bataljon (u pravcu Jasenovice) napadnut je s lijevog krila. Iznenađujuće je uslijedilo zbor togog što se pretpostavlja da su tamu bile snage 4. bataljona. Iz te situacije jedinice su se morale spašavati borbom. Neprijateljska kolona koja je napadala na Lipovu Glavu bila je odbijena i vraćena natrag. Treći bataljon vodio je borbu na bliskom odstojanju i bio prisiljen da se povuče na Kameni Lovac prema Tomševu i kućama.

U tim borbama 7. brigada imala je 2 mrtvih i 2 lakše ranjena borca.

Prvi, 2. i 4. bataljon 7. brigade vodili su 27. veljače borbe na sektoru Široka Kula, Lipova Glava, Ardak, Uzemovo i Jasenovica, Kameni Lovac - Krizmanovo Brdo, žandarmerijska stanica, Janje, Vršak, Alan i Ramljane. Teren je bio neprohodan zbog velikog snijega, negdje pošumljen, ali s mnogo vrta u kojima je bio duboko naslagen snijeg. Uz to jedinice su bile premorene sa neredovnom prehranom i drugim potrebama.

¹⁰² Peta i Sesta brigada.

¹⁰³ Na sektoru Perušić-Li ki Osik tada su se nalazile: 31. i 34. ustaška bojna sa po 450 ljudi. Komandant bojne bio je Delko Bogdani.

Šesta brigada u toku no i 23/24. velja e uspješno se prebacila preko ceste Malovan-Gra ac Zrmanjom put Turovca i Dubokog Dola, a potom je krenula u Bukovicu, rasporedivši svoje snage prema Benkovcu, Obrovcu, Erveniku i Mokrom Polju. Takvim rasporedom 6. brigada je imala zadatak sprije iti neprijatelja u prisilnoj mobilizaciji ljudstva na podru ju Bukovice, prikupiti desertere i postavljati gdje god za to ima uvjeta zasjede neprijateljskim kolonama, patrolama i izvidnicama.

Istoga dana Štab 19. divizije upu uje izvještaj¹⁰⁴ Štabu 8. korpusa o situaciji na terenu i borbama podre enih jedinica u sjevernoj Dalmaciji i Lici. U izvještaju se, me u ostalim kaže:

»Situacija na sektoru koji drži naša Divizija je slijede a:

I. Brigada nalazi se u Mazinu sa zadatkom djelovanja na komunikaciju La pac-Srb. Jedinice te Brigade stalno su u kontaktu sa neprijateljem i u neprekidnim sukobima. Pokušavaju se postaviti zasjede, ali ve ih uspjeha nije bilo zbog nepogodnog terena i opreznosti neprijatelja, tako da se sve zasjede lako otkriju sa patrolama, dakle prije nailaska glavnine. Operativni izvještaj o svim tim borbama poslat smo im bude završen. U toku današnjeg dana tako er je bila sa jednim bataljonom postavljena zasjeda izme u Dobrog Sela i Doljana, koju je neprijatelj otkrio i napao sa obadva boka. Borbe su još u toku na liniji Senokos-Brezovac—Zaklopac.

II. Brigada u no i izme u 23. i 24. o. m. prešla je komunikaciju Otri --Gra ac i spustila se u Bukovicu. O njezinoj aktivnosti još nemamo podataka.¹⁰⁵

III. Brigada bila je na sektoru Medak-Vrebac,¹⁰⁶ odakle je prešla na prostor Janj e-Široka Kula-Ljubovo.¹⁰⁷ Tamo vodi besprekidno borbe;¹⁰⁸ ali operativne izvještaje još nijesmo primili. U posljednjim borbama kod Janj a¹⁰⁹ koje su bile vrlo žestoke i prsa u prsa ranjen je i komandant Brigade kapetan Gvardiol.¹¹⁰ Metak mu je prošao kroz butinu. Izgleda da kost nije prelomljena, ali je izgubio mnogo krvi. O svim tim borbama III. Brigade znamo toliko da je III. Brigada stalno trpila osjetne gubitke.

XIII. Brigada prema nare enju koja smo primili od GŠ Hrvatske treba da krene u sastav IX. Divizije i sada je u toku njena koncentracija u Mazinu. Pokret preko Une treba da uslijedi u no i izme u 1. i 2. III t. g. . . . «^m

¹⁰⁴ Original pisan strojem, latinicom, nalazi se u Arhivu VII, pod reg. br. 4-1/2, k. 517. A.

los Brigada je tada vršila pripreme za organizaciju obrane Bukovice.

¹⁰⁶ Iako je osiguravala sela Vrebac, Po itelj i Divoselo, 3. brigada je 8. velja e sudjelovala u napadu na Bilaj.

¹⁰⁷ Tre a NO brigada bila je u operativnom pogledu pot injena 35. diviziji, te je njenom zapoviješ u od 21. velja e premještena na spomenuti prostor.

¹⁰⁸ Neprijateljske snage (oja ana 31. i 34. ustaška bojna iz Peruši a i Li kog Osika) pokušale su da se probiju za Oto ac preko Ramljana i Leš a, ali su sprje ene upornom obranom jedinice Tre e NO brigade.

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ Ante.

¹¹¹ Štab 19. divizije 18. velja e izdao je zapovijest Štabu 13. brigade da se odmah uputi u sastav svoje 9. divizije.

U me uvremenu snage 19. divizije koje su ostale u Lici zabilježile su značne uspjehe do kraja mjeseca veljače. Tako je jedna patrola 3. bataljona 5. brigade doznala da u garnizonu Dobro Selo ima veći broj zarobljenih Rusa. To je primiješeno prilikom postavljanja zasjede na putu Suvaja-Doljani. Bilo je oko 150 Rusa koji su "bili dodijeljeni komori 1. brdske njemačke divizije. Njih je pratilo oko 300 Nijemaca. Budući da se pretpostavlja da *e ta kolona no iti u Dobrom Selu, donijeta je odluka da se u no i od 25. na 26. veljaču izvrši napad na selo i nastoji oslobođenje zarobljenika. Akcija je uspjela, ali je oslobođen samo 31 Rus. Istog dana etnici iz pravca Suvaje napali su snage 3. bataljona 5. brigade, ali su bili odbijeni. Stalno nevrijeme onemoguilo je bolje uspjehe tih jedinica na tome sektoru.

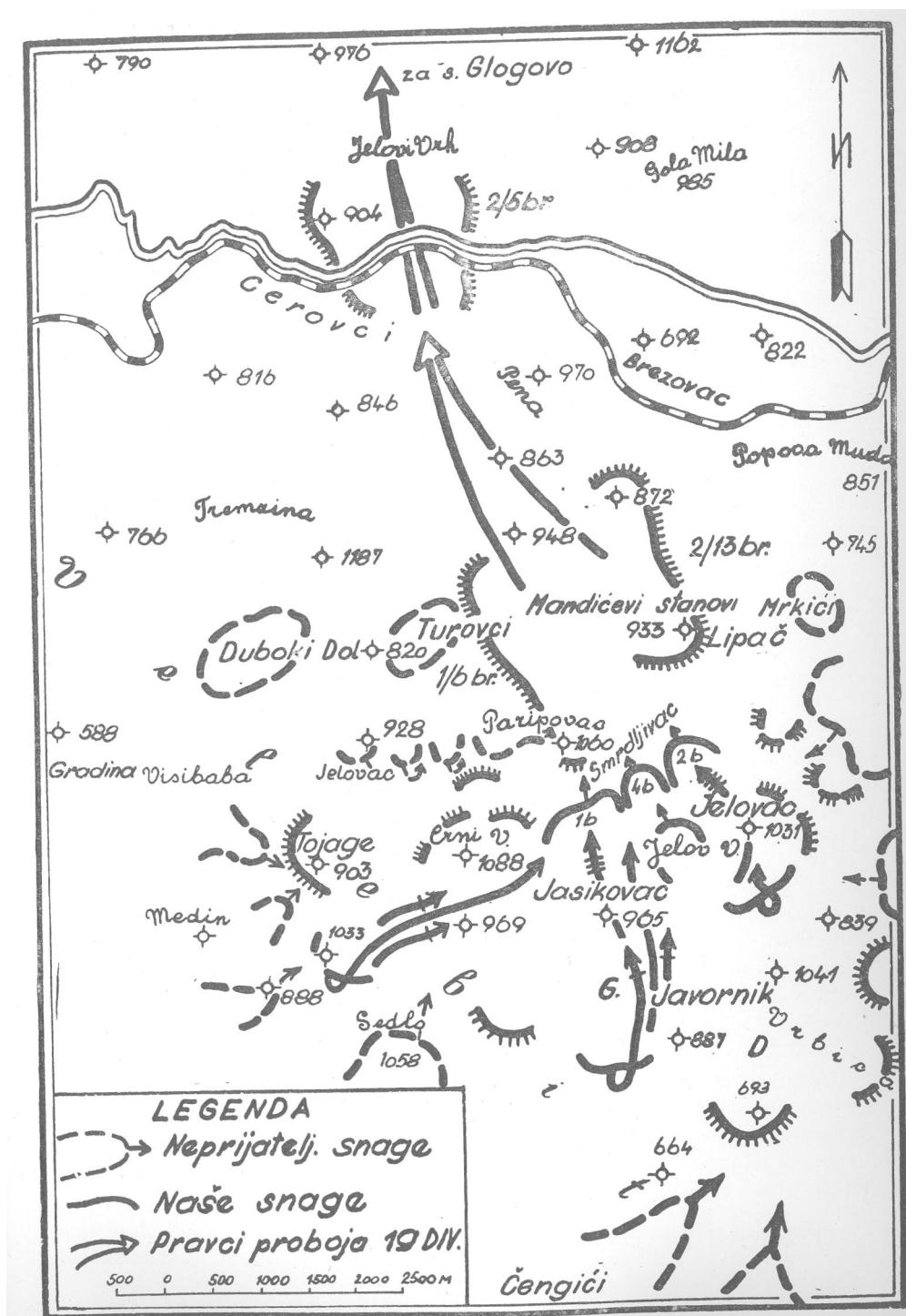
Dvadeset šestog veljače 5. brigada je izvela akciju na liniji Dobro Selo-Lapac sa 1. i 2. bataljonom bez mitraljeskeete. Zasjeda je postavljena na k. 812 i Prisjeki. Borba je počela oko 9, a trajala je do 10.30 sati. Zasjeda je bila otkrivena. Ubijeno je 14 neprijateljskih vojnika i 4 zarobljenika.

U dijelu opisa izvještaja Štaba 8. korpusa GŠH od 28. veljače 1944.¹¹² u kome se govori o organizacionom stanju jedinica, data je ocjena rada i djelatnosti Grupa sjevernodalmatinskih partizanskih odreda.

»Sjeverno-Dalmatinska Grupa Odreda bila je sastavljena od 3 odreda i to od Kninskog, Sjevero-Dalmatinskog i Zadarskog Odreda, a svaki odred po 2 bataljona. Pred izvjesno vrijeme trebala se izvršiti reorganizacija Grupe, tako da se stvore dva odreda i to Sjevero-Dalmatinski od 3 bataljona i Kninski od 2 bataljona, a da se sa dva bataljona popuni XIX. Divizija. Za ovo nisu izvršene političke pripreme, tako da je većina boraca još usput za diviziju dezertirala i od 260 upućenih boraca došlo je u sastav divizije 80 boraca. Nakon izvjesnog vremena većina tih boraca prikupila se ponovo u odrede, dok je jedan dio još kod kuće. Pošto ovi odredi nisu odgovorili svome zadatku ni u organizacionom smislu kao i opštito u političkom i vojnkom uzdizanju, mi smo bili odlučili da povratkom divizije na taj sektor grupu formiramo u dva odreda sa po dva manja bataljona, a ostali dio da prebacimo u diviziju, gdje bi se ljudstvo prije moglo obuhvatiti i osposobiti. Naređujem toga Štaba, ova naša odluka stavljena je van snage i naređeno je formiranje triju odreda. Naše je mišljenje da se ljudstvo u odredima sa ovakvim kadrom kojim mi raspolaćemo ne može uzdizati i odgajati i da formiranjem ja ih odreda konkretno u našoj situaciji ne dati željene rezultate. Ova grupa formirala je još i 3 ete i to Prominsku, Šibensku i Otočku sa perspektivom da se razviju u jačine i sa zadatkom da na tome prostoru ispolje što je dejstvo i buduće jezgro za okupljanje što već broja ljudstva sa tog terena, kao i izvještaj i prikupljanje podataka o neprijatelju na tome sektoru.«

Štab Grupe sjevernodalmatinskih odreda na zahtjev Štaba 8. korpusa i uputstva koje je dobijao od Štaba 19. divizije razvio je vrlo živu aktivnost na području svog djelovanja u toku mjeseca veljače. Najznačajnije akcije u to vrijeme vodile su njegove jedinice po etkom veljače. Tako je kod sela

¹¹⁸ Arhiv VII, dok. br. 3. 1/2, k. 517 A.

Sfica 3 - Plan probroja 19. divizije iz okruženja.

Vrane Sjevernodalmatinski odred 2. velja e postavio zasjedu na liniji Dobra Voda-D. Ceranje i na prostoru Vrana-V. i M. Umac i na koti Bak. Na taj položaj je svakog dana izlazila iz Vrane prili no jaka neprijateljska posada,¹¹³ koja je vršila osiguravanje. Iz zasjede je ubijeno 8 neprijateljskih vojnika, a dva zarobljena. Odred nije imao gubitaka.

Drugu zna ajniju akciju izvela je 9. velja e jedna eta Sjevernodalmatinskog odreda. Ona je postavila zasjedu na cesti izme u Vodica i Martinske kod Rrpejevca. Sutradan u 6 sati naišao je jedan neprijateljski kamion u kome se nalazilo 14 njema kih vojnika. U prvom vatrenom naletu na mjestu je ubijeno 7 njema kih vojnika a isti toliki broj zarobljen. U ruke boraca tih dviju eta pao je prili an broj oružja i municije.

U toj akciji juna ki je poginuo Risto Kilibarda, operativni oficir 2. bataljona Sjevernodalmatinskog odreda.

¹¹³ U Vrani su se tada nalazili dijelovi 2. bojne 1. dobrovolja ke pukovnije (domobranske).

SLOBODNI TERITORIJ U SJEVERNOJ DALMACIJI I NOVI NAPADI NIJEMACA

02 UJAK-KOL0V0Z 1944.

Provo enje u život op ih direktiva Vrhovnog i Glavnog štaba NOV i POJ za oživljavanje aktivnosti jedinica - Razbijanje etni ke ofenzive u Bukovici - Formiranje novih jedinica - Aktivnost Grupe SDP odreda - Borbe 5. brigade na Pristegu - Prebacivanje divizije na Velebit i akcije na prostom Otri - Srbski Klanac-Vucidol-Turovac - Povratak divizije iz južne Like u Dalmaciju - Akcije u Ravnim kotarima - Prebacivanje 5. brigade u Primorje - Akcija na Vranu - Formiranje 14. »bukova ke« brigade i proglašenje 6. brigade »udarnom« — Napad Nijemaca na snage primorskog sektora - Opkoljavanje i razbijanje grupe bataljona i nova ofenziva na Bukovicu - Povratak divizije u Bukovicu - Upad u Prominu - Pomo 9. diviziji u napadu na Gra ac

Centralni komitet Komunisti ke partije Jugoslavije uputio je 10. velja e 1944. godine Oblasnom komitetu za Dalmaciju i politi kom komesaru 8. korpusa pismo u kome je dao kriti ku ocjenu rada partijske organizacije i rukovodstva u vojsci i na terenu Dalmacije od kapitulacije Italije do kraja sije nja 1944. godine.¹¹⁴ U pismu je upozorenno na pojavu smanjenja aktivnosti partijskih i skojevskih organizacija, na primjere nebudnosti i lokalizma, na slabljenje discipline, nedovoljno angažiranje vojnih jedinica, vojnopoza dinskih organa i narodnih odbora i na neke druge slabosti. Centralni komitet KPJ dao je uputstva partijskim rukovodstvima u Dalmaciji kako da usmjere svoj budu i rad radi moralno-politi kog i vojni kog u vrš ivanja jedinica, ja anja organa narodne vlasti, uspješnije mobilizacije novih boraca i radi otklanjanja drugih slabosti.

Oblasni komitet i Štab 8. korpusa u narednom periodu, uz pomo Centralnog komiteta KPH, poduzeli su niz mjera za provo enje u život zadataka istaknutih u spomenutom pismu.

Usporedo s tim, Štab 8. korpusa je, na osnovi op ih direktiva Vrhovnog štaba NOV i POJ i Glavnog štaba Hrvatske, nastojao da oživi djelatnost svojih jedinica, pa je naredio 19. sjevernodalmatinskoj diviziji da se poste-

¹¹⁴ »Oslobodila ki rat naroda Jugoslavije 1941-1945«, knjiga 2.

peno povrati iz južne Like u sjevernu Dalmaciju,¹¹⁵ 9. diviziji - da sa Dinare i Staratine vrši akcije prema Livanjskom polju, a 20. diviziji - da brani centralni dio Dinare i prodire prema Kamešnici, Svilajci i Mose u. Odlukom Vrhovnog štaba NOV i POJ trebalo je da 26. divizija s jedinicama Mornarice NOVJ brani otok Vis i vrši desantne prepade na susjedne otoke. Na operativnom podruju 8. korpusa, po etkom ožujka 1944. godine, od njemačkih snaga nalazile su se pored 264. i 118. divizije još 1. puk »Brandenburg«, dijelovi 92. motorizovanog puka i po jedan bataljon iz 373., 369. i 7. SS-divizije.

Da bi osujetili te namjere 8. dalmatinskog korpusa NOVJ, štabovi njemačkog 5. SS i 15. brdskog korpusa u toku ožujka obnovili su napade, kako bi spriječili srećivanje i popunu dijelova 8. dalmatinskog korpusa i ponovo ih odbacili sa obalnog pojasa. Kako su jedinice 8. korpusa bile dekoncentrirane, napadi njemačkih jedinica, ustaša i etnika, izvođeni su na uža područja, u kraju vremenskim razmacima i uz vrlo okrutan teror nad stanovništvom.

Kada je Štab 8. korpusa povratio 19. diviziju u Bukovicu, znao je da su stvoreni povoljni uvjeti za akcije. Koristeći se tom situacijom, ova divizija je, osloncem na svoje matice no području - Bukovicu, pristupila energičnim napadima na ustaške i etničke posade.

O situaciji u to vrijeme na području sjeverne Dalmacije dobiva se jasna slika i ocjena u dijelu redovnog operativnog mjeseca nog izvještaja Štaba 8. korpusa Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske¹¹⁶ za mjesec ožujak 1944. godine. U njemu se, među ostalim kaže:

»Neprijateljsko oslabljenje u sjevernoj Dalmaciji iskorišteno je za povratak naše XIX. Divizije (bez III. brigade).¹¹⁷ Na ovome sektoru neprijatelj je do sada vršio samo ispade ka oslobođenom teritoriju u cilju ometanja mobilizacije za N. O. Vojsku, onemogućavajući naše veze sa morem (Saveznicima), zapljenjivanjem dopremljenog materijala i pronalaženjem bunkera.

Na svako približavanje naših jedinica obali, neprijatelj odmah reagira i nastoji naše snage uništiti ili odbaciti. Tako je u tom cilju poduzeta i etnička ofenziva u Sjevernoj Dalmaciji, koja je u potpunosti razbijena u borbama od više dana, ali izgleda da neprijatelj privlaže i nove snage za nove potpovitnosti u cilju iščezanja ovog teritorija, isto tako kao što je više puta vršio iščezanje Srednjeg i Južnog Dalmacije ...«

Postepeni povratak 19. divizije u sjevernu Dalmaciju već je na početku bio usporen ofenzivom etnika na Bukovicu.

¹¹⁵ Opet je poznato da je poslije kapitulacije Italije, dolaskom Nijemaca u Dalmaciju i razvojem savezničkih operacija i operacija NOB sjeverna Dalmacija bila smatrana kao mogući placidarm za savezničko iskrcavanje s obzirom na svoje prirodne uvjete. Zato nije udno što su Nijemci bili uporni i jače angažirani na tome području. Stoga je djelovanje 19. divizije za vrijeme rata bilo od posebnog značaja i s toga gledišta.

¹¹⁶ Arhiv VII, dok. br. 5-1/3, k. 517. A.

¹¹⁷ Ova brigada je i dalje ostala u Lici, a kasnije ušla u sastav 35. divizije NOVJ.

Štab 19. divizije¹¹⁸ upu uje 29. velja e zapovijest¹¹⁹ podre enim jedinicama za organizaciju obrane slobodnog teritorija Bukovice, jer je sasvim opravdano pretpostavljao etni ku ofenzivu na to podru je.¹²⁰

etni ke snage su po odre enom planu 1. ožujka upale u Bukovicu u kolonama iz više pravaca. Navedenog dana u 5 sati borbe su po ele kod zaseoka Grulovi a izme u Kistanjske kolone i snaga 2. bataljona Sjevernodalmatinskog odreda. Dva sata kasnije dijelovi prate e ete Štaba grupe sukobile su se s lijevim krilom Skradinske kolone, a pola sata kasnije otpo eli je borba s glavninom Skradinske kolone na koiti Straži, u kojoj je sudjelovao Zadarski bataljon. Nešto kasnije etni ka Radu i ka kolona podišla je obru u južoo od Ervenika i sukobila se sa snagama 1. bataljona Kninskog odreda.

U prvom naletu neprijatelj je uspio da potisne snage 19. divizije i da svojim prednjim dijelovima prodre sve do Biovi ina Sela, a kasnije i do Zmištaka. Tu su etni ke snage bile napadnute od dvaju bataljona 6. brigade koji su ih uspjeli odbaciti prema Crnobrnju. Neprijatelj se povukao prema Kistanju. Na sektoru sela Grulovi a, gdje su se uspjele spojiti snage etni ke Kistanjske i Radu i ke kolone, borbe su se vodile tokom itavoga dana izme u Divi a i Debelog Brda. etnici su zauzimanjem Divi a osvojili i kotu Orlova u, prisilivši time snage Sjevernodalmatinskog odreda na povla enje.

Istog je dana etni ka »Lete a brigada« do 10 sati uspjela da prodre ak do Medvi a.

U toku 2. ožujka vladalo je prividno zatišje, jer su se etnici, boje i se no i, povukli u svoje garnizone da bi sutradan glavninom snaga, koje su se zadržale u Biovi inom Selu, preko Modrinog Sela i Debelog Brda krenuli prema Par i u. Me utim snage Sjevernodalmatinskog odreda bo nim napadom uispjele su odbiti taj prodror.

etnici ne e da miruju. Njih oko 500, 4. ožujka oko podne krenulo je ka položajima Kninskog odreda na prostoru Macure - Ervenik. U isto vrijeme prema selima Par i ima i Bijelini nadirala je jedna druga etni ka kolona. Obj su bile ubrzo odbijene i vra ene na polazne položaje. Pod jakim pritiskom partizanskih snaga etnici su bili prisiljeni da se povuku sa Zmištaka napustivši tako i Biovi ino selo.

Time je okon ana neslavna ofenziva uji evih etnika na Bukovicu. Njima je od svega jedino uspjelo da se domognu jednog bunkera gdje je bio skriven manji dio materijala preba enog iz Primorja.

¹¹⁸ Štab divizije u Bukovici, uo i etni ke ofenzive, predstavlja je na elnik Štaba Ante Bio i . On je i potpisao navedenu zapovijest.

¹¹⁹ Arhiv VII, dok. br. 1-1/3, k. 517.

¹²⁰ Odnosi se na pripadnike Dinarske etni ke divizije pod komandom Mom ila uji a. Prema izvještaju Štaba 19. divizije, u tom napadu na Bukovicu, pored etnika, sudjelovale su i neke njema ke jedinice. Me utim, u dnevnom izvještaju nje ma kog 15. brdskog armijskog korpusa od 7. ožujka piše da je to bio »pothvat etnika«.

U toku 8. ožujka Nijemci i etnici¹²¹ s nešto ustaša pokušali su radi osiguranja komunikacije Obrovac-Karin da iz Bilišana izbace jedan bataljon 6. brigade. Razvila se borba i nakon toga neprijatelj je morao da odstupi u žicu.¹²²

Ubijeno je 7, a ranjeno oko 15 neprijateljskih vojnika. Bataljon 6. brigade imao je 2 mrtva i 3 ranjena. U toj borbi poginuo je zamjenik komandira ete Ivan Škori.

Po etkom ožujka, u isto vrijeme dok se u Bukovici odvijala etnička ofenziva, jedinice 7. brigade vodile su borbe pod teškim uvjetima u dijelu južne Like.

Brigada se nalazila na prostoru Široka Kula - Lipova Glavica. Taj teren je u to vrijeme bio sav pokriven snijegom i gotovo neprohodan. Na istom sektoru istovremeno su djelovale neke jedinice 34. ustaške bojne iz Li kog Osika.¹²³

Ustaše su stalno uz nemiravale tu jedinicu estim ispadima iz dobro utvrđenih garnizona.

Napad na Široku Kulu ustaše su izvršile jurišem i brzo izbile blizu pravoslavne crkve i kuće u ukovcu i Kule kao i na Vilkavu, gdje se nalazio štab bataljona sa rezervnim dijelovima. Tim prepadom ustaše su uspjele razdvojiti snage 7. brigade i prisiliti ih na odlučnu bitku. Snage 1. i 4. bataljona te brigade uspjele su se iz Kule povući preko Jagodnje i Kora a prema Podovima, a iz Vukave prema selima Nikšiću i Srdarima. Neprijatelj je nastojao da opkoljavanjem zarobi što više partizana. Međutim ratna sreća okrenula se u korist jedinica 7. brigade: jedna eta 2. bataljona, koja je prišla u pomoći sa Lipove Glave, zašla je neprijatelju za leđa. Ustaše, zapalivši selo Vukavu, bile su prisiljene da se naglo povuku u Li ki Osik i Perušić. Borbe su prestale oko 12 sati kada su jedinice 7. brigade zauzele stare položaje.

Rauna se da je u tim borbama ubijeno oko 10 ustaša. Jedinice 7. brigade imale su 4-mrtva, među njima i operativnog oficira Božu Medanića, koji se sam ubio ne želeći da padne živ neprijatelju u ruke. Bilo je 6 ranjenih. Neprijatelj je uspio zarobiti 12 boraca.¹²⁴ Brigada je imala osjetne gubitke u materijalu: izgubljeni su jedan teški mitraljez, dva puškomitraljeza, jedan šmajser, 20 pušaka, 2 pištolja i oko tisuću metaka.

¹²¹ eta 264. njemačke divizije i etnička Velebitska brigada.

¹²² est izraz za neprijateljski garnizon koji su Nijemci radi svoje sigurnosti i držanja u pokornosti naroda u mjestu opasivali žicom.

¹²³ Iz bojne relacije Prvog zbornog područja, Arhiv VII, dok. br. 3-1/1 - 25, k. 58.

¹²⁴ O gubicima ove brigade poslao je štab XI korpusa Glavnog štabu NOV i PO Hrvatske depešu ovog sadržaja: »3. brigada 19. divizije imala je u borbama 23, 24. i 27. II. i 1. III. 18 mrtvih, 14 ranjenih i 39 nestalih i zarobljenih. Izgubljeno je 10 puškomitraljeza. O ovim gubicima niko nije izvještavao, štab XXXV. div. izvijestio nas je 1. III. o borbama koje je Brigada toga dana vodila, da je nepravedno odbijen i da se povlači. Stvarno je pak toga dana brigada bila iznenađena i doživjela.

Peta brigada izvršila je 4. ožujka akciju na cesti izme u Dobrog Sela i Doljana.

Neprijateljski garnizoni na komunikaciji Lapac-iSrb-Otri bili su stalni.¹²⁵ Nijemci su vršili povremeni saobra aj izbacuju i na tu liniju nekad ja e a nekad slabije osiguranje. etni ka banda tako er je vršila este ispade u okolna sela u namjeri da plja ka. Da bi se to sprije ilo, Štab 19. divizije odlu io je da ja im snagama omete neprijateljski saobra aj i da napadne etni ka uporišta.

Na prostoru djelovanja 5. brigade nalazile su se jedinice 1. bataljona 384. pukovnije 373. divizije »Tiger« i etnici iz Gra aca.

Borba je po elu 4. ožujka oko 7.30 sati i trajala je do 10 sati istog dana.

Prva neprijateljska kolona naišla je u tri grupe na zasjedu izme u Doljana i Dobrog Sela. Razvila se kra a, ali žestoka borba. Budu i da je neprijatelju odmah stiglo poja anje, bataljoni 5. brigade morali su se povu i. Na položaj Prisjeka naišla je druga neprijateljska kolona koja je nastupala pod zaštitom osiguranja sa Gradine. Zbog nepodesnog terena za juriš i s tog položaja bataljoni su se morali povu i, jer je neprijatelj bio nadmo niji. Izme u sela Br ina i Rastovi a, u me uvremenu, jedna eta sa ekala je grupu od oko 200 etnika i otvorila na njih vatru, nakon toga se povukla prema Kijanima.

U tim akcijama ubijeno je više Nijemaca i etnika, a zarobljen je jedan njema ki podoficir. Bataljoni 5. brigade imali su samo 5 ranjenih.

*

S obzirom na to da su u odsutnosti glavnine 19. divizije na podru ju sjeverne Dalmacije djelovale jedinice Grupe odreda, Štab 8. korpusa i Štab 19. divizije vodili su stalnu brigu o njihovu ja anju, nastoje i da ih što više u vrste u organizacionom i u vojno-politi kom pogledu. Iako su bile pod stalnim udarom neprijatelja i u vrlo živoj aktivnosti, Štab Grupe odreda uspio je u dobroj mjeri ostvariti u život prili an broj prijedloga i zahtjeva viših komandi. Iz izvještaja koji je Štab Grupe odreda uputio 10. ožujka 1944. godine 8. korpusu i 19. diviziji¹²⁰ može se zaklju iti koliko se postiglo u ja anju i u organizacionom u vrš ivanju partizanskih snaga na podru ju sjeverne Dalmacije. U njemu se kaže da je Kninski odred poslije neprijateljske ofenzive u Bukovici dao jedan dio ljudstva za popunu jedinica 19. divizije i da je od jednog bataljona formirao dva.

vjela neuspjeh. Na sastanku šabova brigada sa Š. div. i Š. korpusa izneseno je ozbiljno stanje u 3. brigadi i nare eno je da se povu e na sektor Ljubovo-Kuzmanova a radi ure enja i odmora . . .» (Iz knjige depeša GŠH, Arhiv VII, dok. br. 3-1/2, k. 119/1)

¹²⁵ Zadatak tih garnizona 373. legionarske divizije bio je zaštita komunikacija Biha -Knin i akcije protiv jedinica NOV i POJ (dok. br. 17/2, k. 74. A. u Arhivu VII).

¹²⁶ Arhiv VII, dok. br. 15-1/2, k. 517 A.

»Od Prominske ete - kaže se u dijelu izvještaja - namjeravamo formirati bataljon.¹²⁷ Ova eta je porasla za još jedan put od svog osnutka, tako da sada ima oko 40 boraca.«

Nastavlju i akcije na podruju južne Like, 5. brigada je 11. ožujka napala neprijateljski garnizon u Velikoj Popini koji je branilo oko 240 etnika pod komandom majora Vukasovića. Spomenuto uporište nije bilo stalna baza neprijatelja. etnici su odatle vrlo esto estabilizili po susjednim selima s namjerom da plja kaju imovinu rodoljuba i pripadnika NOV.

Navedenog dana u 3 sata brigada se spustila u Veliku Popinu, ali tamo nije naišla na etnike. Jedinice su se zadržale jedan sat u mjestu prihvativši u međuvremenu iznenadni napad etnika koji je uslijedio iz tri pravca: od Srbskog klanca preko Šupljeg brda i Podlјuti, od Otrići i s pravca Šibulja. S obzirom na to da su etnicima prišli u pomoč Nijemci i akciju potpomogla ja a minobaca ka vatru. Štab brigade odlučio je da povuče jedinice, jer je predstojao pokret glavnine divizije u sjevernu Dalmaciju. (Trebalo je da pokret uslijedi iduće noći, te su se morale izvršiti prethodne pripreme.)

Sredinom mjeseca ožujka 19. divizija našla se ponovo kompletna na podrujuju Bukovice. Poslije nekoliko dana, odnosno 21. ožujka, Štab 19. divizije uputuje Štabu 8. korpusa izvještaj o stanju u sjevernoj Dalmaciji, o toku mobilizacije i o rasporedu jedinica.

U izvještaju¹²⁸ se, među ostalim, kaže:

»Situacija nepromijenjena. Poslije upada njemačke motorizacije pravcem Devrske - Dobropoljci — Parici, Štab Divizije se ponovo povratio u Parici... U tom povodu enju odjeljenje radio stanica nije evakuisalo motor, koji je propao. Krivce nemojmo kazniti. Sjeverno-dalmatiniskom odredu tom prilikom tako je propalo nešto materijala i nagaznih mina, a izgleda i arhiva, a O. K. P. H. Šibenik¹²⁹ propala tehniku. Na prostoru Skradin-Evrske-Benkovac osjeća se prisustvo jedne SS regimente »Brandenburg«¹³⁰ i uživo je zadatak ofanzivno dje-lovanje protiv N. O. V. i uživo terena. Ta motorizovana regimanta već je vršila ofenzivu na Zadarski P. Odred, koji je uspio da ih manevrom već u broju potuje i da se ipak zadrži na prostoru jugozapadno od linije Kistanje-Benkovac.

Situacija na teritoriju sjeverne Dalmacije je povoljna kako za operacije tako i po pitanju mobilizacije. Neprijateljski saobraćaj je vrlo slab i operativne mo-

¹²⁷ Naredbom Štaba 8. korpusa od 27. ožujka 1944. godine od Prominske ete formiran je Prominski NOP odred koji je bio pod komandom Štaba Grupe odreda za sjevernu Dalmaciju. Za komandanta je postavljen Staniša Vukmanović, a za političkog komesara Ivo Živković.

¹²⁸ Arhiv VII, dok. br. 29-1/2, k. 517. A.

¹²⁹ Okružni komitet Komunističke partije Hrvatske za okrug Šibenik.

¹³⁰ Riječ je o 1. puku »Brandenburg«.

gu nosti leže u likvidaciji pojedinih manjih legionarskih, ustaških ili etničkih uporišta, kojih ima dosta, ali za njihovu likvidaciju treba nam teže oruđe. Mobilizacija već do sada ima uspjeha, a ima izgleda da će krenuti još bolje. Naročito se osjeća dobro stanje u Promini, odakle je već dobровoljno mobilisano preko 150 boraca... Jedan bataljon od 80 ljudi je već formiran i danas će krenuti na Prominu.»

*

Lošim seoskim putem od Benkovca preko Gošića, Dobropoljaca i Bijeline, 18. ožujka ujutro, jedna njemačka kolona od oko 30 motornih vozila,¹³¹ sa tri tenka, u kojoj je bilo oko 500 do 600 vojnika (među kojima manji broj ustaša i etnica), prodirala je u pravcu položaja jedinica Grupe sjevernodalmatinskih partizanskih odreda. Prvo je neprijatelj odbacio snage Grupe iz Dobropoljaca i produžio za Parčić. Kako se 5. brigada nalazala u Biovu inu Selu i bila daleko od ovog događaja, krajnjim naporom uspjela se suprotstaviti neprijatelju samo jednim bataljonom, koji je zauzeo položaje ispod Modrina Sela s pravcem djelovanja prema putu Bijelima—Parčić. Kako na pravcu nadiranja nije imao jača ih snaga, neprijatelj je uspio da upadne u selo Parčić, gdje se zadržao nepuna dva sata. Borbe su trajale od 15 do 17 sati, ali bez uspjeha.

U vrijeme tog prodora neprijatelja u Parčić, 2. bataljon 5. brigade postavio je jednom dijelu neprijateljske kolone koja je nadolazila zasjedu nedaleko Parčića. Naišlo je 11 kamiona. Šest je propušteno, a na ostale (koji su bili puni vojnika) otvorena je vatra. Posada u kamionima bila je gotovo potpuno potušena. U međuvremenu jedna eta toga bataljona izvršila je juriš i uspjela tako da učeće neke kamione vode i borbe prsa u prsa. Međutim je u isto vrijeme iz pravca Parčića pristiglo pojačanje napadnutom dijelu kolone i uz pomoć tenka prisiljilo borce bataljona 5. brigade na povlačenje.

Prema izvještaju Štaba divizije Štabu 8. korpusa od 25. ožujka¹³² u ovoj borbi ubijeno je oko 30 neprijateljskih vojnika i veći broj ranjeno. Bataljon 5. brigade imao je samo jednog lakše ranjenog.

Aktivnost Grupe sjevernodalmatinskih partizanskih odreda u vrijeme od 5. do 20. ožujka¹³³ bila je vrlo značajna u naporima jedinica 19. divizije da drže pod svojom kontrolom područje sjeverne Dalmacije, naročito njen primorski dio.

Partizanski odredi sjeverne Dalmacije imali su zadatku da što ofenzivnije djeluju na neprijateljske komunikacije, postavljaju zasjede, prikupljaju desertere, sprečavaju ispade manjih neprijateljskih dijelova na slobodni teritorij, štite i osiguravaju nesmetan rad pozadinskih organa, narodnih odbora;

¹³¹ Vjerojatno dijelovi 1. puka »Brandenburg«.

¹³² Zbornik, tom V, knjiga 23.

¹³³ Podaci iz operativnog izvještaja Štaba Grupe SDP odreda od 23. ožujka 1944. godine, upućenog štabovima 8. korpusa i 19. divizije. Arhiv VII, dok. br. 32-1/2, k. 517.

vrše prihvati materijala, trupa, prebacivanje ranjenika s otoka, osiguravaju i ujedno kanale koji su iz primorskog dijela tog područja vodili u unutrašnjost.¹³⁴

Kninski partizanski odred vodio je 11. i 12. ožujka nekoliko manjih akcija na cesti Kistanje-Knin. Zna ajniju akciju imao je taj odred 13. ožujka kada je postavio zasjedu na cesti Knin-Zrmanja, između u zaseoka Om ikusa i imprage. U zasjedu su upala dva neprijateljska kamiona, jedan tenk i jedna sanitetska kola. Kolonu je pratile 45 Nijemaca i 15 etnika. Neprijatelj je napadnut vrlo jakom vatrom. Ubijeno je 35 neprijateljskih vojnika. Odred nije imao gubitaka i bio bi se domogao bogatijeg ratnog plijena da tenk nije branio prilaz cesti.

Zadarski partizanski odred doživio je na cesti Benkovac-Vrana 16. ožujka neuspjeh pri pokušaju da neprijatelju postavi zasjedu blizu položaja Veliki i Mali Umac-Donje Ceranje. Zasjeda je, istina, neprijateljsku kolonu od oko 40 vojnika, sa ekala na cesti Benkovac-Vrana i uspjela je gotovo potpuno uništiti. Međutim, u isto vrijeme, iz pravca sela Vrane nastupala je druga neprijateljska kolona, krećući se prema Benkovcu. Nastupajući energično, ona je uz pomoć minobacača i topovske vatre uspjela odbaciti etu Zadarskog odreda sa Malog i Velikog Umca. Situacija se pogoršala kada je treći dio neprijateljskih snaga stigao neočekivano u Gornje Ceranje i tamo zauzeo položaje kod Prlinovog Stana. Štab odreda odmah je u tom pravcu uputio dvije e-te namjerom da spriječe prodor neprijatelja u Pristeg, jer bi na taj način sve njegove snage bile opkoljene. Iako u teškoj situaciji, odjednom se jedna e-ta odreda bila našla u povoljnoj situaciji da opkoli jedan dio neprijateljskih snaga i mnoge vojnike žive zarobi. Međutim, pobjedila neprijateljske kolone koja je nastupala ka Pristegu naišla je iza leće a te e-te i primorala je na povlačenje. U isto vrijeme jedna kolona od oko 20 kamiona i tenkova prošla je kroz selo Banjevci put Vrane.

Pri nastupu mraka snage ovoga odreda, iako u teškom položaju, uspjele su se prebaciti na položaje iznad sela Radošinovaca u namjeri da izbjegnu potpuno opkoljavanje i zaustaviti neprijatelju izlazak. Međutim je neprijatelj sutradan u zoru, 17. ožujka, ponovo napao snage odreda u Radošinovcima, nastupajući i iz tri pravca. U isto vrijeme ulazi se puščana i minobacačka vatra u selu Puti anju. To je potvrdilo pretpostavku Štaba da je odred opkoljen. No, više srećom nego umiješnošću u odred se poslije brzog okupljanja svih snaga uspio probiti još u toku dana i prebaciti se preko Stankova kog polja na kote više Stankovaca i tamo zauzeti odgovarajuće položaje.

U toj akciji Zadarski odred imao je 4 mrtva i 5 ranjenih. Među poginulima bio je i komandant 1. bataljona potporučnik Iso Pavlica.

U noći od 27. na 28. ožujka dijelovi 5. brigade prebačeni su južno od komunikacije M. ista-Stankovci-Benkovac radi osiguranja opreme i materijala

¹³⁴ Štab 8. korpusa je 22. veljača 1944. godine izdao naredbu s prijedlogom, da se organiziraju dva kanala za prebacivanje materijala i opreme sa otoka Visa na kopno i dalje do jedinica korpusa, i to: kanal br. 1 od Visa do trogirsko-šibenskog sektora i kanal br. 2 od Visa do obale sjeverne Dalmacije.

sa obale, koji je trebalo tamo da stigne naredne no i. Neprijatelj je saznao za to i 29. ožujka prodro s jednom kolonom od 6 teretnih automobila, 1 tenkom i oko 150 vojnika preko Stankovaca pojavitivši se iznenada pred selom Pristegom, u kome je logorovao 2. bataljon 5. brigade. Iznena eni boroi (zbog nebudnosti stražarskih dijelova) našli su se odjednom u teškoj situaciji. U nemogu nosti da izvrši bilo kakve pripreme Štab bataljona digao je sve na noge i po elu je borba oko isamih ku a, pošto je neprijatelj ve bio upao u selo. Prvi bataljon iste brigade koji se nalazio u D. Ceranjima, uvši za borbe, pritekao je u pomo bataljonu u Pristegu. Me utim u isto vrijeme pristizalo je i poja anje neprijateljskim snagama jednovremeno iz Benkovca, Vodica, Pirovca i Skradina. Neprijatelj je ve raspolagao sa 17 tenkova, 60 do 70 teretnih automobila punih vojnika (ukupno oko 1000), tako da su se snage tih dvaju bataljona našle u vrlo teškom položaju. Preostalo je jedino izvla enje kroz borbu, jer je prijetila opasnost od opkoljavanja. Pravac povla enja izabran je prema Donjim Ceranjima. Neravnopravna borba i postepeno povlajenje trajali su u toku itavog dana. Jedinice 5. brigade uspjele su se izvu i uz gubitke od 6 mrtvih, 12 ranjenih i 2 nestala borca.

O tom doga aju sa uvani su zapisi i zapažanja politi kog komesara 2. bataljona Ilije Duki a.¹³⁵

Evo teksta te lijepe reportaže:

»Naš bataljon logorovao je u Pristegu, malom selu u sjevernoj Dalmaciji, koji obiluje razbacanim niskim kamenim ku icama i blagim primorskim brijegovima. U naokolo ovog sela protežu se, mjestimi no livade simetri ki obraene uo i proljetne sjetve. Ništa osim niskih zimzelenih grmova, koji dostižu ovjeku do pojasa, nije uljepšavalо ovaj siromašni kraj. Daleko, nekih desetak kilometara od ovog sela, pruža se glavna cesta Benkovac-Mostine-Skradin, koju je okupator prije nekoliko dana, tko zna po koji put, kroz neprestane borbe sa našim snagama, zaposjeo.

Odmarali smo se umorni od dvodnevne borbe sa jakim neprijateljskim snagama - Nijemcima, ustašama i etnicima - koji su esto vršili surove ispade iz benkova kog, skradinskog, zadarskog i okolnih garnizona na naš oslobo eni teritorij.

Poslije dvodnevne borbe sa jakim neprijateljskim snagama, pred prvi sumrak, štab bataljona je odlu io da logorujemo u ovom malom selu. Umorni, brzo smo polijegali pod zidove kamenih ku a, na livade, pod stablima u dvo rištima - kako je gdje tko stigao. No i su bile vrlo ugodne, onako kakve mogu biti u ranim ljetnim danima.

¹³⁵ Poginuo prilikom napada 5. brigade na Otri u prolje e 1944. godine: Naime, tada je poginuo gotovo cijeli štab 2. bataljona te brigade, i to od vlastite granate bac a. Ga ao se položaj neprijatelja. Me utim, bataljon i njegov štab pokrenuli su se naprijed, o emu se nije znalo, tako da se i dalje ga ao položaj pod pret postavkom da se tu još uvijek nalaze etnici. Me utim, na žalost, pod udarom granate našli su se Ilija Duki , njegov komandant i jedna drugarica, referent, saniteta. Ovaj zapis objavljen je u divizijskom listu »19. divizija« koji je izdavala »Tehnika« Štaba divizije.

Seoski odbor i partijska organizacija na terenu vodili su brigu o našoj ishrani.

Sutradan ujutru.

Blaga jutarnja svježina sunane Dalmacije ugodno nas je uspavala. Nitko nas nije budio. Oko nas je sve mirovalo. Komandant - mislili smo - sigurno je odlučio da mu se borci odmore, naspavaju poslije dvije besane noći, i ne samo dvije... Purpurno crveni istok nagovještavao je lijep dan.

Baš onda kada smo se najugodnije osjećali, u svitanje, odjednom se izdajline za u šum motora.

»Možda je to na komunikaciji Benkovac-Mostine, gdje neprijatelj poslije njenog zauzimanja kao običajno patrolira i manevriše motorizacijom« - pomislili smo odmah naviknuti od ranije na ovakav šum. No, šum motora se ponavlja, postajao sve jači i jači. Iznenada, sa prvog razlokanog puta koji vodi iz sela, među kamenim ogradama prema glavnoj cesti, odakle je neprijatelj jedino mogao nastupiti k nama, došao a seoski odbornik, sav usplahiren, znojav i prašnjav, uplašen držeći u jednoj ruci pušku, a u drugoj crvenu kapu, vi u i iz svega grla: »Neprijateljska motorizacija stiže u selo, napada...«

Komandant bataljona, Ljubanin, Ilija Repac, bio je već na nogama.

- Vojska na položaje! Brzo, trkom... Snažan i energičan glas komandanta nadmaši šum motora. Poput napadnutih pješaka na košnicu, srnuše naši borci kao jedan na određene položaje zauzimaju i svaki svoje mjesto, zaklon, iza malenih nestalnih kamenih ograda; upevivši svoja nemilosrdna oružja u pravcu odakle je dopirao šum motora.

Dok su se borci prebacivali poneki još sanjivi, ali svjesni položaja u kojem se nalaze, komandant je nastavljao usmenom zapovjeđu i na brzu ruku donošenom odlukom, iskusni i oprobani prvoborac, kojemu ovakvi ispadni neprijatelja nisu novina, a još manje iznenađenje. Vikao je iz svega grla, jureći i sam u prve linije.

— Druga eta, hej, komandiru druge, zaposjedni selo, skloni sav narod i stoku na sigurno mjesto... Mitraljeska, ovamo, sa mnom u pravcu Ceranja, naprijed...

Ukopali smo se na niskim, krševitim položajima odakle vrlo lijepo vidimo seoski put koji vodi na glavnu komunikaciju. Odjednom primjetisemo oblake prašine iz kojeg svakog asa ispadaju kamioni i tenkovi jureći i u pravcu naših položaja. Na vozilima su lelujale gadne figure friceva i ustaša. Pred njima je migoljio teški tenk, koji, a bi zaobišao teški put, gazi kamene ograde i kreće njivama u pravcu naših položaja. Mekana zemlja savijala se pod težinom ove eli ne nemanji, koja je za sobom ostavljala duboke tragove gusjenica.

Seljaci uplašeno i neobično žurno odgone stoku preko livada i pašnjaka da je sklone od pljačka. Žure se kako bi se što prije sklonili za našim položajima, za svojim štitnicima. Sve jače i jače ujemo krik i pljačke koja oblije u oko stada. Nas obuzima bezgranični ljubav prema našem narodu, a još veća mržnja i prezir prema neprijateljima - okupatorima i njihovim prirepcima.

Ve je devet sati. Ukapani u naše položaje o ekujemo što e se dalje desiti.

Dok smo ovako bdjeli na položaju, komandant našeg bataljona razgovarao je sa seoskim odbornikom opisuju i mu više u šaljivom nego ozbiljnog tonu situaciju koja je nastala.

- Nemoj, druže, tako, - govorio je komandant I a.¹³⁶ Oni idu na nas. Znamo mi Švabe, vrag ih odnio. Ne e oni u Stankovce. Ne e, velim ti.

Komandant je imao pravo. Neprijatelj je išao prema Stankovcima s namjerom da nas opkoli. Dok su se neke neprijateljske jedinice uvla ile u naša krila, jedan tenk i dva kamiona okrenuli su direktno na nas.

Borci vrsto stežu oružje uz svoje grudi i o ekuju nare enje komandanta. Svak je na svome mjestu. Kad su se šapski kamioni približili na dohvati naših pušaka, odjekne oštar glas našeg komandanta: »Otvaraj vatru!«

Štektanje naših mitraljeza i u estali fijuk protukolaca, koji su ga ali tenk, nadmaši breku motora. Naši se mitraljesci natje u.

Šapski tenk odjednom zastane kao ukopan. Kamioni se u trenutak okrenuše i nagnuše u bijeg, ali bez friceva. Neke su ve poskidali naši strijelci, a neki su sami, od straha, isko ili. Naša bo na vatru tu e sa obje strane. •Gruvaju i prve mine iz baca a. Poslije nekoliko muklih detonacija, teški tenk obavije gusti sivo-crni dim.

- Drž' se Švabo, drž' - vi u radosno borci.

- Drž' se Švabo, tako je Hitler rekao ...

Vide i da im se tenk upalio, Nijemci se dadoše u pani an bijeg.

Naši se protukolci prebacuju na pogodnija mjesta, s namjerom da do kraja, tuku i s boka, savladaju teški tenk. Jedan dio Nijemaca, koji je uspio izbjeg i prvi prepad, zametnuo je puškaranje. Pršte krovovi ku a iznad naših glava. Zahvataju ih granate i razmrskavaju crijebove. Primje ujemo da je na tenku još »živ« top. Naš protukolac neumorno dejstvuje. Tenk sop e, pokušava se okrenuti. Malo se pokrene pa opet stane. Li i na ranjenu zvijer. Vidi se, pogo en je, gdje treba.

Borba jenjava.

Neprijatelj, koji je nastupio s lijevog boka - što smo kasnije otkrili, izbio je ve nad selom. On gomila poja anje. Opasnost se pojavila s drugog kraja. Izgubili smo vezu sa pojedinim vodovima. No, i oni i mi znamo kakva treba da bude veza: borba, neprestana, do pobjede, ako ustreba i do posljednjeg • ovjeka. Za Partiju, za Tita - naprijed!

Važno je bilo u ovakvoj situaciji ne dati neprijatelju kotu koja dominira nad selom, zadržati ga do mraka.

Opet novi val hitlerovaca. Svaki put je sve ja i, sa ve im i svježijim snagama. Lijepo se vidi kako zrak treperi, kako sa sviju strana pršte granate, a sivi dimovi, u ve im ili manjim oblacima, še kaju iznad niskih krševitih brijegevova, kovitlaju i se i nestaju i u plavetnilu neba.

¹³⁶ Popularno ime za komandanta Iliju Repca.

>

Na našu kotu uspeo se novi neprijateljski tenk. Švabo je drzak. Gadnobje. Mi im jednako užvra amo. Iako nam teren za ovakve borbe ne dozvoljava da se razvijemo, mi se gr evito držimo za svaku kotu, za svaki žbun i kamen.

Iz pravca sela Dobra Voda, neprijatelj potiskuje naše snage. Obru se steže oko sela, ali - »selo ne damo!« Tako uzvikuju borci osje aju i da su jedino oni pozvani da štite ovo selo, rodoljubivo i partizansko. Znaju oni ako se i za pedalj povuku, da će selo postati plijen friceva, ustaških i etničkih razbojnika.

Pod sve većim pritiskom neprijatelja bili smo prisiljeni na postepeno povlačenje. Kako se sunce udaljavalo od dana i primicala noć, tako smo se mi, taktički, postepeno povlačili ili.

Što se dan više gubio bitka je jenjavala. Ne osjeamo se, pored svega toga, toliko umorni, iako smo se tukli itav dan sa daleko ja im neprijateljem.

U selu drugarice njeguju deset ranjenika i svako malo vremena donose hranu na položaje ne plaše i se neprijateljskih metaka. One i svaki najmanji zalogaj guraju borcima u ruke i mole: - »Jedi druže, bolje eš da biješ... Jedi.« One tako govore riječima punim ljubavi i osjećanja prema našim izmoranim borcima...

Spuštala se noć. Neprijatelj se nemoće povlačiti u svoju jazbinu plaše i se noć kao vraka. Vjerojatno je mislio da će nam kroz mrak pristisniti pojam.

Sedam mrtvih drugova nosili su borci sa položaja. Oni koji su se vraćali sa prvih jurišnih položaja, pričali su o bezbroj ležina Nijemaca koji su zakrili glavni seoski put.

Selo je tek tada bilo sigurno.

- Sutra mi idemo u ofenzivu - govorio je okupljenim borcima komandant Ilija Repac, naredivši da se do pola noći skoncentriraju u selu sve jedinice, svi vodovi i etc.«

Poslije velikih borbi na Pristegu i Ceranju, u mjesecu ožujku 1944., 5. brigada se vraća na staro mjesto. Odmah zatim s pristiglom opremom sa Visa brigada se povlači i kroz selo Kolarinu preko komunikacije Bribirske Mostine-Benkovac u Dobropolje (Bukovicu).

Već na početku travnja obavještajna služba javlja o namjerama neprijatelja da iznenadno, vjerojatno po noći, napadne koncentrično na Bukovicu. Zbog toga je Štab 19. divizije posljednjeg dana u ožujku izdao direktivu u kojoj se zahtijeva da raspoložive snage zatvore vjerojatne pravce nailaska neprijatelja, a glavni dio snaga da drže na okupu radi eventualnih potreba zadavanja glavnog udarca. Šesta brigada dobila je zadatak da sa dva bataljona zatvoriti pravac Mokro Polje-Ervenik.

Međutim predviđanja se nisu ostvarila. Punih šest dana na sektorima svih jedinica 19. divizije nije bilo znati o ajnijih događajima.

Osim mjera koje je Štab 19. divizije poduzimao za neposredno osiguranje Bukovice, pristupilo se postepenom likvidiranju neprijateljskih uporišta koja su ležala na komunikacijama, ili su se nalazila u neposrednoj njihovoј bližini, a služila su Nijemcima kao osiguranje. To se prije svega odnosilo na uporište Lišane.

*

Tokom 7. i 8. ožujka primije en je vrlo živ saobra aj Nijemaca na pravcima Knin-Otri -Srb-Gra ac. Me utim njihova aktivnost u sjevernoj Dalmaciji znatno je oslabila. Zbog toga Štab 19. divizije donosi odluku da glavninu svojih snaga, 5. i 6. brigadu, prebaci u Velebit, povjerivši osiguranje Bukovice Grupi sjevernodalmatinskih partizanskih odreda.

Prvi bataljon 6. brigade dobio je zadatku da provede ranjenike do obale, tamo preuzeće prispjeli materijal sa Visa i prebaci ga preko kanala u Bukovicu.

Pokret u velebitske vrleti izvršen je snagama 5. i 6. brigade.

Štab divizije donosi odluku da napadne i likvidira etni ka uporišta u zaseoku Su evi u, gdje se nalazio etni ki centar koji je osiguravao okupatorskim jedinicama komunikaciju Knin-Otri . Taj centar je imao štab Prvog etni kog »korpusa« i oko 200 etnika. Komandant korpusa bio je neki Vukasovi , a komandant »brigade« Dmitar Terzi .

im šu se pojavile partizanske jedinice, etni ka predstraža iz zaseoka Kranjaca i Rutalja povukla se u selo Su evi . Ono što je ostalo zabarikiralo se u pet jakih zgrada i uspjelo se tamo održati sve do zore.

Pri napadu na te etnike, zbog neopreznosti pri promjeni zrna na bacu u, jedna mina je izazvala pravu tragediju: podbacila je i pala pravo na Štab 2. bataljona 5. brigade i na mjestu ubila komandanta bataljona, potporu nika Vladu Mari i a i politi kog komesara Iliju Duki a. U tom momentu bataljon je bio obezglavljen, jer je u kriti nom asu borbe izgubio mnogo od svoje udarne mo i. Taj trag an slu aj bio je i jedan od razloga da akcija nije uspjela.¹³⁷

Drugi napad na Su evi po eo je u listo vrijeme kao i prethodnog dana. Budu i da u naselju nije bilo etnika, odmah je odlu eno da se napadne Otri . O ekuju i to, neprijatelj se pripremio i sa ekao koncentri nom vaitrom snage u napadu. Tako je napad odbijen.

Isti slu aj bio je u Srbskom Klancu. Pri povla enju bataljoni 6. brigade sukobili su se sa etni kom kolonom koja je prilazila iz Velike Popine. U borbi je neprijatelj uspio opkoliti jednu etu, ali se ona, poslije ogor ene borbe izvukla, izgubivši pri tome dva puškomitrailjeza, koji su ostali na položaju pored poginulih puškomitrailjezaca.

U me uvremenu, odnosno 12. travnja, 7. brigada je samoinicijativno napala uporište Vu ipolje i natjerala etnike u tunel tzv. ulum. Da bi se

¹³⁷ Autor ove knjige bio je svjedokom te fatalne greške. Koliko se sje a, on i Ilija Radakovi sa još dva nepoznata borca bili su pored baca a. Vladao je mrak i teško se pratio tok borbi.

podržavala i što više iskoristila ta uspješna akcija, upu ena je 6. brigada u pravcu Malovana. Na osiguranju prema Otri u ostala je 5. brigada.

Istog dana nave er iz sjeverne Dalmacije stigao je izvještaj od Štaba Grupe sjevernodalmatinskih odreda da je neprijatelj dan ranije iz Obrovca prodro u Bilišane.

U novonastaloj situaciji poduzet je ovaj raspored snaga 19. divizije:

Peta brigada ostala je na osiguranju prema Otri u, a sa tri bataljona na položajima: Cerov Do-Popova Muda i s jednim bataljonom kod Malovana.

Šesta brigada bila je prikupljena na prostoru Malovana i sela Cerovaca radi pružanja pomo i 7. brigadi, ali je jedan bataljon uputila preko sela Krupe u Bilišane radi spre avanja daljeg nadiranja neprijatelja u Bukovicu.

Borbe na Vu ipolu i ulumu trajale su, uz kra e prekide, šest dana, od 12. do 17. travnja.

Evo kako je tekla borba protiv etnika u ulumu:

Šesnaestog travnja zapovješ u Štabu divizije 1. udarni bataljon 5. brigade dat je u sastav 6. brigade da preuzme blokadu etnika u tunelu ulumu, zamjenivši 7. brigadu koja je dotada bila tu angažirana.

Me utim blokada se nije mogla održati. etnici se nisu nikako mogli natjerati da iza u iz tunela, iako su poduzimane razne mjere (paljenje vatre na obje strane tunela, ga anje iz topova @ jednog i drugog ulaza, odnosno izlaza, dozivanje na predaju i sli no). U me uvremenu iz Otri a u pravcu Gra aca krenuli su Nijemci sa tri tenka, 15 teretnih automobila i oko 500 do 600 vojnika i etnika. Pod pritiskom tih snaga 1. udarni bataljon i jedinice 7. brigade bile su prisiljene da se povuku u pravcu Glogova. Neprijatelj na taj na in oslobo a etnike iz tunela a oni, u najve oj žurbi, bježe u pravcu Gra aca. Dijelovi 5. i 6. brigade gonili su ih u stopu, nanijevši im osjetne gubitke.

Istoga dana neprijateljska avijacija bombardirala je Turovac, gdje su se nalazili Štab divizije i neke prištabske jedinice.¹³⁸

U vrijeme blokade etnika u tunelu ulumu, snage 19. divizije razvile su živu aktivnost. Tako je 5. brigada, 13. travnja, postavila uspješnu zasjedu na putu Zrmanja-Otri sjeverno od sela Zrmanja Vrelo gdje je oko 10 sati istog dana uletjela jedna neprijateljska motorizirana kolona dolaze i iz Knina. U kra oj borbi ubijeno je 30 neprijateljskih vojnika, od kojih jedan njema ki general. Brza pomo koju je neprijatelj dobio iz Zrmanje još u toku borbe spasila je kolonu od prave katastrofe.

Sutradan je 1. eta 7. brigade zauzela Planu (k. 951), odsjekavši na taj na in slabije neprijateljske dijelove. Me utim iz špilja u Velebitu privukla se jedna grupa bandita i napala ovu etu s le a zbaoivši je s osvojene kote. Štab 6. brigade poslao joj je u pomo 1. bataljon koji je poslije kra e borbe potisnuo neprijatelja i ponovno zauzeo taj položaj,

¹³⁸ Neoprezni konjovodci ostavili su štapske konje da pasu na otvorenoj livadi. To je bilo dovoljno da se demaskira položaj jedne više komande. Potom je uslijedio napad iz zraka. Sa nekoliko bombi uništene su dvije ili tri kolibe iz kojih je ubrzo izbio požar. Ljudskih žrtava nije bilo. (Prema sje anju autora knjige.)

Jedan bataljon 5. brigade postavio je 18. travnja zasjedu na Zrmanjskom Klancu na koju je naišla jedna neprijateljska kolona iz Knina sastavljena od oko 30 teretnih automobila i nekoliko tenkova. Zasjeda je otvorila vatru iz cjelokupnog naoružanja i pobila oko 20 neprijateljskih vojnika. Me utim, neprijatelju je ubrzo stigla pomo iz Otri a i omoguila mu da se izvu e iz kliješta zasjede.

Devetnaestoga travnja dva bataljona 5. brigade postavila su zasjedu u Zrmanjskom klancu. Oko 7 sati naišla je jedna neprijateljska kolona od oko 130 motornih vozila. Kolona je propuštena ve im dijelom, a vatra je otvorena tek na za elje na kojem se nalazilo oko 20 kamiona. Ve u prvom naletu vatre 4 teretna kamiona i jedan putni ki automobil bili su survani u provaliju. Ostali dio kolone zastao je i neprijatelj je, koriste i se vozilima i prirodnim zaklonima, organizirao obranu. Uslijedila je odmah jaka artiljerijska i minobaca ka vatru. Za to vrijeme neprijatelju je pristiglo poja anje i to je primoralo snage u zasjedi da se odmah povuku.

Ra una se da je u periodu od 12. do 19. travnja 19. divizija imala 9 mrtvih, isto toliko ranjenih i 2 nestala. Ubijeno je 112 neprijateljskih vojnika, me u kojima jedan general, jedan pukovnik, više desetina ranjeno i jedan zarobljen.

Sedamnaestog travnja 1944. godine Štab 19. divizije izdaje zapovijest¹³⁹ za povratak svih jedinica (osim 7. brigade) s podru ja južne Like u sjevernu Dalmaciju.

»S obzirom na novonastalu situaciju i smanjivanje uslova za uspješne ofanzivne operacije na komunikaciji Knin-Otri , naša Divizija - kaže se u zapovijesti — orijentiše svoju operativnu aktivnost na jug prema sjevernoj Dalmaciji.«

S tim u vezi 5. brigada je dobila zadatku da se smjesti na prostoru Javornik-Rujišta-Erveni'k, a 6. brigada da posjedne prostor Krupa-Žegar-Bilišane.

Pokret je bio odre en za 18. travnja u zoru. Me utim, neprijatelj je iznenada prodro iz Donjeg Lapca u Biruvno i primorao 7. brigadu da prihvati borbu. Zbog toga je Štab 19. divizije bio prisiljen da pokret svojih glavnih dijelova odloži za 20. travnja.-

U toku pokreta put sjeverne Dalmacije neprijatelj je 20. travnja neo ekiniano prodro od Obrovca u oslobo eno podru je Bukovice. Imao je namjeru oplja kati sela Muškovce i Bilišane.

Pristup Bilišanima branio je jedan bataljon 6. brigade. Neprijateljske snage koje su nastupale preko Muškovaca iznenadno su prešle Zrmanju i ugrozile desni bok toga bataljona. Me utim toj jedinici pristiže u pomo eta bataljona »Boško Joki «¹⁴⁰ i omoguava bataljonu da prije e u protunapad.

¹³⁹ Arhiv VII, dok. br. 16-1/4, k. 1020.

¹⁴⁰ Boško Joki , poznati borac i rukovodilac iz Bukovice, juna ki poginuo u borbi s Nijemcima u ljetu 1944. godine kao komandant bataljona.

Tada je bataljon obišao desno krilo neprijatelja i odbacio ga od komunikacije za Obrovac. Kasnije se borba razvila za V. Greblje i trajala sve dok neprijatelju nije stiglo poja anje. Poslije toga povukao se u Obrovac.

U tim borbama ubijeno je 10, a ranjeno oko 15 neprijateljskih vojnika. Bataljon 6. brigade imao je tri ranjena.

U direktivnoj zapovijesti broj 21 Štaba 19. divizije od 20. travnja¹⁴¹ kaže se, među ostalim, da »u posljednje vrijeme neprijatelj u sjevernoj Dalmaciji sa manjim motoriziranim kolonama oja anih kojim tenkom« povremeno vrši ispade na oslobojeni teritorij s ciljem da omete pravilan rad pozadinskih organa, mobilizaciju i priliv dobrovoljaca u jedinice NOVJ.

»Naš zadatak - naglašava se u direktivi - jeste ometati saobraćaj neprijatelja na svim komunikacijama stalnim djelovanjem na komunikacijama, napadom na manje garnizone neprijatelja, spriječavanje neprijateljskih ispadova na oslobojeni teritorij, obezbjeđivanje sigurnu vezu između otoka i kopna u cilju dopreme materijala.«

Jedan bataljon 6. brigade sprovodio je tokom 22. i 23. travnja kanalom za Vodice transport ranjenika s namjerom da ga preda na obali, a tamo primi prispjeli materijal sa Visa. Međutim transport nije bio stigao na vrijeme i bataljon se morao zadržati kod sela Banjevac. Saznavši za to, neprijatelj je iz Benkovca sa 3 tenka i vojskom transportiranom u 20 teretnih automobila pokušao da napadne bataljon, ali bez uspjeha. Bio je odbijen i vraćen u svoje garnizone.

Dva dana kasnije iz Vrane je prodrla jedna eta ustaša sa nekoliko Nijemaca u pravcu sela Radošinovaca, gdje se otkrivaо transport s materijalom dopremljenim s obale. Četvrti bataljon 6. brigade, koji je osiguravao transport, rastjerao je ustaše i Nijemce, zarobivši dvojicu ustaša.

Materijal je ipak stigao, ali ne bez žrtava: u toku noći 28/29. travnja 4. bataljon je pri prelasku preko komunikacije između Ostrovičkih Lišana i Buli a naišao na minsko polje. Tom prilikom poginulo je 5, ranjeno 10 i nestalo 2 borca. Među poginulima bili su zamjenik komandanta bataljona potnik Banjanin Gojko i zamjenik komesara Četničar Špiro.

S obzirom na to da su ja e njemačke snage, drugom polovinom travnja, u dobroj mjeri napustile područje sjeverne Dalmacije, stvorene su mogunosti jedinicama 19. divizije da slobodnije manevriraju, izvode akcije i uspješnije ometaju saobraćaj preostalih neprijateljskih jedinica. Tim akcijama bolje se osiguravala Bukovica i omogućavao nesmetan rad pozadinskih organa.

Koristeći se tako povoljnim prilikama, Štab 19. divizije odlučio se na likvidaciju izvjesnih jučih uporišta etnika i ustaša, kako na području Bukovice, tako i Ravnih kotara. U vezi s tim izdata je 26. travnja 1944. godine zapovijest jedinicama sa zahtjevom da se likvidiraju uporišta sela G. Karina, Popovići i Lisići.

¹⁴¹ Arhiv VII, dok. br. 18-1/4, k. 1020.

»Ta uporišta - kako se u obrazloženju zapovijesti kaže — uvijek su predstavljala za Nijemce otsko nu dasku i otuda se on naj eš e zalije ao na slobodnu teritoriju ugrožavaju i je a najviše oba kanala preko kojeg se doturao materijal i oprema sa Jadrana.«

Taj zadatak trebalo je izvršiti snagama 5. udarne brigade, dvama bataljonima 6. brigade, Sjevernodalmatinskim partizanskim odredom (tri bataljona) i jednim bataljonom Kninskog partizanskog odreda.

Me utim, neprijatelj je osujetio plan iznenadnim napadom u zoru 27. travnja.

Povod za taj napad neprijatelja stavlja se u vezu s otkrivanjem transporta koji je pratio 4. bataljon 6. brigade kada je naišao na minsko polje. Pretpostavlja se da je cilj neprijatelja bio dokopati se materijala i spreme koji su pristizali sa obale.

U momentu napada 5. udarna brigada nalazila se na prostoru Brgud-Dobropoljci-Goši . Tu je sa dva bataljona prihvatile pristigli materijal i ranjenike koje je pratio 4. bataljon. S obzirom na nagli napad neprijatelja, brigada nije bila spremna za borbu. To je neprijatelj iskoristio i prodro je jednim krilom od Deversaka i Lisi i a i primorao je da se povu e iz sela Goši a i Brguda. Tek pri postepenom povla enju brigada se sre uje, drži pažljivo centar, a krilnim jedinicama na prihvatnim položajima uspijeva zadržati dalje nadiranje neprijatelja. Budu i da nije uspio u svojoj namjeri, neprijatelj je bio natjeran na povla enje, ostavivši na položajima ve i broj mrtvih i ranjenih. Peta brigada imala je jednog mrtvog i oko 10 ranjenih.

Jedinice 19. divizije ostvarile su zahtjev svog Štaba (od 26. travnja) tek u toku 28. i 29. travnja. Prvo je 5. brigada (28. travnja) izvršila napad na Lisi i . Ona je prepadom uspjela da upadne u samo selo sa dva bataljona koja su vodila uporne borbe za svaku ku u. S obzirom na to da su u Lisi i u ku e jake, zidane od tvrdog kamena, i ve ina na katu, neprijatelj je uspio organizirati žilav otpor. Gotovo je svaka ku a bila tvrd bunker: na svakom zidu ustaše su izbušile puškarnice. Bilo je nemogu e u initi bilo šta.

Borci 5. brigade ogreni su napadali tako da su ubrzo, u isto nom dijelu sela, uspjeli zauzeti sve, izuzev jedne ku e, a u zapadnom dijelu sela ustaše su se uspjele zadržati u etiri najutvr enije zgrade, kojima ak ni minobaca i ni protukolski topovi nisu mogli ništa u initi.

U zoru, u takvom stanju, borbe su prekinute, a bataljoni se povukli na polazne položaje.

U me uvremenu, odnosno 27., 28. i 29. travnja, 6. brigada napadala je etni ka uporišta u G. i D. Karinu i selu Popovi u.

Ve 27. travnja u 23 sata 1. i 2. bataljon ove brigade napali su G. Karin i poslije kra e borbe osvojili ga, produživši odmah za D. Karin. Odatle su etnici ubrzo protjerani u pravcu Kule Atlagi a. Selo Popovi neprijatelj je na vrijeme napustio.

Dvadeset devetog travnja neprijatelj okuplja snage i poduzima energi an napad na jedinice 6. brigade. U tom koncentri nom napadu, kojim se željelo

izbaciti snage 19. divizije iz oslojenih uporišta, sudjelovale su ove etni ke jedinice: Karinski etni ki odred (komandant Mijat Pupavac), koji je napadao iz pravca D. Karina, etni ka »lete a brigada« iz Benkovca (komandant Milorad Stegnjaji) i njema ka posada iz Kule Atlagi a i Benkovca. U gojenju etnika zarobljen je Mijat Pupavac, komandant Karinskog etni kog odreda i komandant 5. etni ke ete, a Milorad Stegnjaji je jedva uspio da umakne.

U tim borbama neprijatelj je imao 15 mrtvih, 12 zarobljenih i oko 20 ranjenih. U redovima 6. brigade poginula su dva, a ranjeno 5 boraca.

Peta brigada je 30. travnja ponovila napad na Lisi i . Taj put je imala više uspjeha zbog efikasne upotrebe »T« mina za rušenje zgrada. Sutradan, 1. svibnja, neprijatelj je iz Benkovca pokušao da oslobodi Lisi i i prodro je u selo Brgud, ali je poslije kra e borbe vra en s gubitkom od 7 mrtvih i 14 ranjenih.

U drugom napadu na Lisi i ubijeno je 25 ustaša, zaplijenjene 4 puške i jedan bicikl.

Dok se 19. divizija borila u Lici, a kasnije, po povratku u Bukovici, izvršavaju i aktivno operativne zadatke na komunikacijama, osiguravaju i kanal, partizanski odredi sjeverne Dalmacije bilježili su zna ajne uspjehe.

Tako »u posljednje vrijeme - kako se navodi u kratkom izvještaju Štaba Grupe sjevernodalmatinskih odreda koji je upu en Štabu 8. korpusa i Štabu 19. divizije 28. travnja 1944. godine¹⁴² - uspjeli smo izvršiti mobilizaciju u selima Goši , Dobropoljci, Bijelina, Par i , Nuni i nastavlja se mobilizacijom i prikupljanjem desertera po drugim selima Bukovice. U posljednje vrijeme je Odred porastao na brojno stanje oko '350 boraca. Sa mobiliziranim boricima popunili smo oslabljene bataljone i formirali tre i bataljon istog odreda, tako da odred ima u svom sastavu tri bataljona sa po dvije ete.

Da bi formirali Grupu bataljona Bukovice, koji ima da preraste u 4. brigadu¹⁴³ naše Divizije, donijeli smo odluku, u saglasnosti sa Štabom 19. divizije, da u Grupi bataljona uklju e i jedan bataljon Kninskog partizanskog odlreda«.

Dalje u istom izvještaju kaže se da se »situacija u Bukovici poboljšala i da NOP ima sve više simpatizera na svojoj strani koji su voljni da pristupe ne samo i jedino partizanima na podru ju sjeverne Dalmacije nego i u drugim krajevima zemlje«.

Što se ti e zahtjeva za kadrove, Štab Grupe SDP odreda moli nadležne da se iz nekih jedinica (kao na primjer iz 20. i 9. divizije i 7. brigade 19. divizije) vrate na podru je Bukovice rukovodioci Bukov ani.

¹⁴² Arhiv VII, dok. br. 20-1/4, k. 1020.

¹⁴³ Ta se zamisao ostvarila kasnije kada je formirana 14. »bukova ka« brigada

Govore i o stanju u jedinicama toga odreda, u izvještaju se naglašava da se u Kninskom odredu tako je stanje popravilo i da je u njemu, dolaskom jednog bataljona u sastav Grupe odreda, ostati samo jedan bataljon i Plavanska eta.¹⁴⁴ »Prominski odred nije poja an. Stanje na sektoru Promine ponovo se pogoršalo jer ovaj sektor neprijatelj vrlo esto kontrolira. Rudarska eta iz sastava ovog odreda, poslije neuspjeha u borbi na Miljevcima (14. aprila) prebacila se na teren Tepljuha. Nije se vratila do dana izvještavanja, a kruže glasovi da su neki borci vratili se ku ama a neki da se kriju oko svojih sela i ku a«.

Zadarski odred, po ocjeni Štaba Grupe odreda, poja ao se. »Stanje na terenu Ravnih Kotara je ostalo nepromijenjeno, samo što se neprijatelju malo poljuljao moral poslije likvidacije ustaških uporišta u Posedarju i Slivnici.

Ceranjski bataljon formiran je u dvije ete i ima oko 100 boraca, a Stankova ka eta 70 boraca.«

Dalje se u izvještaju navodi da je »pre neki dan« formiran Benkova ki partizanski odred i da je se Stankova ka eta preformirati u bataljon.

Neprijatelj, po ocjeni Štaba Grupe odreda, želi pod svaku cijenu onemogu iti vezu jedinica NOV sa obalom i otocima. On radi na tome da osigura, etni ki garnizon u Ceranju, a ustaški u Stankovcima.

Koriste i se iskustvima u zimskim operacijama, Štab 8. dalmatinskog korpusa NOVJ razvio je u proljetnim borbama šire svoje snage i dao svakoj pa i 19. diviziji, punu inicijativu u zoni koju joj je dodijelio. Akcije 8. korpusa, savezni ke avijacije i pomorskih snaga i snaga Mornarice NOVJ otežavale su kopneni i pomorski saobra aj neprijatelju. Poboljšana je veza izme u dijelova tog korpusa na kopnu i na otocima. Potkraj svibnja njema ke jedinice su protiv sebe imale brojniji i bolje naoružani 8. dalmatinski korpus, a slobodni teritorij Dalmacije, iako po odvojenim podru jima, bio je ve i nego na završetku zimskih operacija.¹⁴⁵

U toku travnja u jedinice 8. korpusa pristupilo je 1850 novih boraca, a u mjesecu svibnju 3097. U tom periodu bilo je formirano nekoliko novih jedinica: Zadarski odred (od dotadašnjeg Zadarskog bataljona), Prominski odred i Benkova ki bataljon (kasnije Bukova ki odred).

Zahvaljuju i pomo i CK KPJ i CK KP Hrvatske i poja anom radu partijskih organizacija, u injen je zna ajan korak na u vrš ivanju i vojni kom sreivanju jedinica 8. korpusa i pozadine. Vrlo težak problem prehrane vojske i stanovništva u pasivnoj Dalmaciji rješavan je, uz krajnje odricanje naroda, rekvizicijom i kontingentima savezni ke pomo i. Zbog estih poremeaja veze izme u otoka i kopna, ta pomo nije redovno doturana 9, 19. i 20. diviziji, kao ni drugim jedinicama NOVJ u unutrašnjosti zemlje.

¹⁴⁴ Nazvana po selu Plavno, nedaleko Knina.

¹⁴⁵ »Oslobodila ki rat naroda Jugoslavije 1941-1945«, knjiga 2.

Prvi maj 1944. godine 19. divizija je proslavila na podruju sjeverne Dalmacije, gdje je bila na okupu sa svim svojim jedinicama.

Neprijateljske snage po etkom svibnja ostale su u nepromijenjenom sastavu i broju.¹⁴⁶ Izvjesna ja aktivnost Nijemaca zabilježena je jedino na liniji Knin-Otri -Gra ac.

U smislu tih zadataka Štab 19. divizije izdao je 1. svibnja direktivnu zapovijest u kojoj se, među ostalim, odreduju konkretni zadaci jedinicama. U napomeni direktive zapovijesti kaže se, među ostalim:

»Na dodijeljenim sektorima jedinice da budu što aktivnije narođeno na neprijateljskim komunikacijama, postavljajući mu zasjede, vršenje prepada (demonstrativnih napada), pokloniti pažnju obezbjeđivanju jedinica, izvijajući i prikupljanju podataka, redovnom izvještavanju i osmatranju.

U posljednje vrijeme neprijatelj vrši bombardiranje naših štabova, bolnica i sela, što još na ovom dijelu nije se dogodilo, ali da bi se to izbjeglo poduzeti potrebne mјere za zaštitu od napada iz vazduha.

U cilju što boljeg izviđanja, uspješnih akcija u ometanju neprijatelja u garnizonima, Štab 19. divizije naređuje brigadama i Štabu Grupe SDP odreda da pristupe formirajući udarnih grupa na principu »trup«.

Glavni zadatak ovih grupa — kaže se u naredbenju Štaba 19. divizije — jeste upadanje u neprijateljsku pozadinu, napadajući njihove štabove, istaknutije linosti, organizatore ustaško- etničke bande i sve one koji koju e narodnooslobodila kroz borbu i mobilizaciju u NOVJ i aktivno potpomažu okupatora.«

U vezi s tim zahtjevom Štaba 19. divizije znaće ajan je bio raspis Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske od 3. veljače 1944. upućen podređenim jedinicama. On, u originalu, glasi:¹⁴⁷

»U posljednje vrijeme u borbi protiv naše vojske i pozadine, neprijatelj je počeo da upotrebljava specijalno izobražene grupe zvane »trup«. Te grupe izuzeće su za borbu u našoj pozadini, za prepade na vojne štabove i komande, institucije, bolnice, magazine itd. i u svrhu toga snabdjevene lakim naoružanjem, prvenstveno šmajserima, a obuke u uniforme, odnosno civilna odjeća, već prema potrebi koju iziskuju konkretni zadaci.

Tako na primjer: 27. januara ov. g. jedan takav »trup« u čemu je bio 50 ljudi, naoružan sa šmajserima, a obukom u mješovite uniforme (talijanske, domobranske, stare jugoslavenske i engleske), sa partizanskim kapama na glavi, došao je u selo Škali i svratio se do odbornika. Na upit odbornika odgovorili su da su oni partizani iz II. Brigade XIII divizije, koja drži položaje kod Glavaca, da im je komandant brigada major (Viktor) Bubanj, (što je u stvari odgovaralo istini, naime položaj brigade u ono vrijeme i ime koman-

¹⁴⁶ Na teritoriju sjeverne Dalmacije po etkom svibnja nalazile su se: dijelovi jedinica 264. divizije, manji broj jedinica iz 373. puka »Brandenburg« i 513. divizije (Arhiv VII, dok. br. 2-1/5, k. 1020).

¹⁴⁷ Zbornik, tom V, knj. 23.

danta). To je zavaralo odbornike i još neke drugove koji su se okupili oko tobožnjih partizana, i taj »trup« je odjednom iznenada otvorio paljbu na prisutne i zatim se izgubio u nepoznatom pravcu.¹⁴⁸

*

Proslava 1. maja poreme ena je jedino u 1. bataljonu Zadarskog odreda koji se tog dana nalazio na podruju sela Modri a i Seline. Neprijatelju je uspjelo da uz ve e gubitke (15 ubijenih, 3 uništena kamiona i 1 top) prodre u selo Selinu i Starigrad primoravši bataljon da se povu e na položaje sjeverno od ova dva naselja.

Prvih pet dana mjeseca svibnja prošlo je bez naro itih doga aja u životu 19. divizije. Jedino je primije ena koncentracija ja ih neprijateljskih snaga na odsjeku Obrovac-Benkovac-Kistanje (4000 do 5000 vojnika sa prili no motornehaniziranih sredstava).¹⁴⁹ S obzirom na to da se moglo o ekivati da e neprijatelj poduzeti ofenzivu na podruje je Bukovice. Štab divizije izmijenio je raspored svojih jedinica.

Stjecajem okolnosti on se opet mijenja ve 7. svibnja, jer se prepostavka o neprijateljskoj ofenzivi nije ispunila.

Prominski partizanski odred 8. svibnja zamalo da nije stradao sa svim ljudstvom koje je osiguravao pri prebacivanju na otok Vis. Naime istog dana oko 40 boraca pratilo je kamionom prema obali etrdesetak ranjenika, i bolesnika. Me u njima je bilo 20 tenkista kursista i oko 80 staraca, žena i djece u zbjegu. Zbog loših vremenskih prilika toga dana se nije mogla uspostaviti veza s brodom koji je morao sti i na odre eno mjesto. Zato se u sporazumu sa Komandom mjesta Vodice sve ljudstvo, zajedno sa borcima Prominskog partizanskog odreda, smjestilo u selu Soplju (ku e Spadina) u blizini komande mjesta o ekiju i povoljniji trenutak za prebacivanje. U me uvremenju zbog uspostavljanja veze s obalom bili su upu eni partizani kuriri Vice Ferara i Jovo Gašpi . Oni nisu uspjeli izvršiti zadatuk jer su ubrzo upali u neprijateljsku zasjedu i poginuli. Neprijatelj je saznavši za mjesto logorovanja partizana, krenuo iz više pravaca na selo Soplje gdje je opkolio Prominski odred i sve ljudstvo koje je taj odred osiguravao. Samo sedam naoružanih boraca Komande mjesta Vodice i 40 pripadnika Prominskog odreda, sa nešto naoružanih kursista i bolesnika, nije moglo dati otpor nadmo nijem neprijatelju koji je u pedesetak kamiona doveo veliki broj vojnika u akciju.

¹⁴⁸ Ukupno je stradalo 28 ljudi, ve inom lanova narodnooslobodila kih odbora i pripadnika Komande mjesta Skali . Podaci iz knjige depeša Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske, dok. br. 4-2 (red. br. 536), (k. 119) u Arhivu VII.

¹⁴⁹ Prepostavlja se, po mišljenju Štaba 19. divizije, prolaz njema ke 118. divizije, a koncentracija je mogla biti pokušaj osiguravanja prolaza kroz sjevernu Dalmaciju.

Nastala je panika i borba za spasavanje golih života. Ipak komanda Prominskih odreda i rukovodioci Komande mjesta Vodice u inili su što se jedino moglo: nisu prihvatili borbu, iskoristili su još neposjednuta mjesta u obru u koji je stvarao neprijatelj i izbjegli opkoljavanje. Poginula su dva, ranjena etiri i zarobljena dva borca. Nekoliko osoba iz izbjega, koje nisu mogle bježati ili se nisu snašle, neprijatelj je zarobio i poveo sa sobom. U ruke neprijatelja pala je pošta i nešto spreme.

Peta brigada u no i 9/10. svibnja ponovno napada ustaško uporište Ostrovi ke Lišane, uspjevši u prvom naletu prodrijeti u samo selo. U me uvremenu naišla je iz pravca Mostina jedna njema ka jedinica s ja im motomehaniziranim sredstvima, koja je prije nailaska u Ostrovi ke Lišane prošla bez ve ih teško a kroz zasjedu boraca 3. bataljona 6. brigade koji je bataljon bio upu en kao pomo 5. brigadi.

U isto vrijeme Štab divizije nare uje da Sjevernodalmatinski odred zajedno sa Benkova kim bataljonom likvidira neprijateljsko uporište Vranu (80 do 100 ustaša). U me uvremenu ustaše su iz Vrane krenule u susret odredu, tako da je došlo dio borbe. Odred je bio prinu en da prije e u obranu. Me utim zbog jake artiljerijske vatre nije se mogao održati, pa se povukao na položaje kod sela Radošinovaca. Neprijatelj nije nastavio gonjenje, ve se vratio na svoje polazne položaje.

Drugi bataljon Zadarskog odreda, u no i 10. svibnja, napao je i osvojio neprijateljsko uporište u Novigradu.

Nijemci su 12. svibnja napustili Kistanje i evrske i prebacili se u Skradin. To se navodno pripisuje situaciji nastaloj poslije oslobo enja otoka Šolte od jedinica 26. dalmatinske divizije. S druge strane, primije ena je koncentracija neprijatelja na podru ju Zadra i Knina.

Štab 19. divizije nije se zaveo tom injenicom, ve je naredio podre enim jedinicama da nastave akcije za likvidaciju manjih neprijateljskih garnizona, da spre avaju saobra aj i da vrše nesmetano mobilizaciju i osiguravanje privata materijala s otoka.

Peta brigada je 12. svibnja napala etnike na Bribirskoj glavici, ali bez uspjeha. Sutradan se u evrskama okupilo oko 500 do 600 etnika (me u njima i Kosovska brigada sa komandantom Simom Radi em na elu). Oni su imali za cilj da organizirano odatle krenu na Bukovicu. Naletom boraca dvaju bataljona 5. brigade etnici su se razbježali.

Tre i bataljon te brigade napao je etnike koji su upali u Kistanje i natjerao ih na povla enje prema Varivodama.

Šesnaestog svibnja neprijatelj je iz Bribirskih Mostina i Bribira napao dijelove 5. brigade duž ceste od Mostina do evrsaka i od Bribira na evrske, ali bez uspjeha.

Naredne no i 5. brigada napada neprijateljsko uporište Bribir, u kome se nalazilo oko 50 Nijemaca i oko 600 etnika. Napad je uspio i neprijatelju su

zadani osjetni gubici. Moral kod etnika znatno je opao, tako da je preko 100 pristalica popa Duji a napustilo svoje jedinice i vratilo se u Kosovo.

Iste no i Benkova ki bataljon likvidirao je neprijateljsko uporište u selu Tinju, u kome se nalazilo oko 30 ustaša.

Štab divizije saznao je da je u toku no i 16/17. svibnja iz Gra aca u Obrovac stigla jedna neprijateljska motorizirana kolona (oko 200 vozila). Zato odmah izdaje nare enje¹⁵⁰ podre enim jedinicama u kome ih upozorava na ovu injenicu i zahtijeva od njih da budu što budnije, da zatvaraju pravce nadiranja neprijatelja, ruše i miniraju komunikacije i uvaju oslobo eni teritorij.

Osamnaestog svibnja stigla je iz Bruvna u Gra ac ja a neprijateljska motorizirana kolona. Ona je u toku no i stigla u Obrovac, produžila zatim preko Benkovca u Mostine, ostavivši dio trupa (oko 1000 Nijemaca) u Benkovcu. Velik dio snaga neprijatelj je koncentrirao i u selu Zrmanji.

U glavne zadatke date u nare enju Štaba 19. divizije od 18. svibnja¹⁵¹ ubrajaju se: izvi anje i prikupljanje podataka o neprijatelju, držanje jedinica na okupu radi manevriranja, osloba anje od suvišne i nepotrebne opreme (»koju zabunkerisati«), održavanje stalne veze me u štabovima i unutar jedinice, rušenje komunikacija i postavljanje nagaznih mina i poboljšanje prehrane. Naglašeno je da treba osigurati borcima hranu za najmanje tri dana.

Iz toga se može lako zaklju iti da su to bile mjere protiv eventualne ofenzive neprijatelja.

U drugoj polovini mjeseca svibnja u estala su bombardiranja savezni ke avijacije, tako da Nijemci u veoj mjeri nego dotada iskorištavaju no za pokrete po komunikacijama. Zato Štab 19. divizije traži od jedinica da postavljaju no ne zasjede i miniraju ceste.

Oko 250 Nijemaca posjelo je 21. svibnja selo Kozlovac. Istog dana okupatorske snage poja avaju svoje posade u selu Zrmanji sa 500 do 600 vojnika.

Sutradan u Bevrske stiže oko 70 kamiona s njema kim trupama.

Dvadeset drugog svibnja 1. bataljon 6. brigade napao je i potjerao etnike kod uluma, a poslije toga krenuo je put Žegara.

Dvadeset etvrtoog svibnja raziše su se neprijateljske koncentracije.

Neprijatelj u zoni djelovanja 19. divizije sveo je svoje snage na posade garnizona, Motorizirane kolone koje su bile primije ene otisle su dijelom prema Šibeniku i srednjoj Dalmaciji, a dijelom prema zapadnoj Bosni.¹⁵² Uo eni su izvjesni pokreti neprijatelja iz Splita prema Drnišu.

¹⁵⁰ Arhiv VII, dok. br. 23-1/5. k. 1020.

¹⁵¹ Arhiv VII, dok. br. 25-1/5, k. 1020.

¹⁵² Može se sa sigurnoš u tvrditi da je ta koncentracija trupa izvršena radi organizacije desanta na Drvar i napada na Vrhovni štab NOV i POJ.

Da bi se iskoristila situacija nastala poslije djelomičnog povlačenja Nijemaca s područja sjeverne Dalmacije, Štab 19. divizije odlučio je pojačati aktivnost u sprečavanju neprijateljskog saobraćaja i pristupiti likvidaciji nekih njegovih uporišta duž komunikacija.

Situacija u vezi s neprijateljskom ofenzivom u zapadnoj Bosni nametala je 19. diviziji potrebu poduzimanja novog, odgovarajućeg rasporeda svojih snaga. To je zahtijevao i Štab 8. korpusa. Iako je u zapadnoj Bosni bježnica sedma ofenziva i vodile se ogorčene borbe za njen razbijanje, u sjevernoj Dalmaciji bilo je relativno mirno.¹⁵³

»

Analizirajući djelatnost svojih jedinica u svibnju 1944. godine, Štab 19. divizije je u pismu upućenom Štabu 8. korpusa, od 28. svibnja utvrdio da one uglavnom nisu vodile veće akcije, već su jednim dijelom pristupile mobilizaciji - u duhu poziva Maršala Tita - a drugim dijelom snaga osiguravale kanal i transportiranje materijala.

Za osiguravanje kanala bio je određen Sjevernodalmatinski odred, koji se prilikom boravka u Primorju dobro opremio i naoružao, pa ga je kasnije zamijenila 5. brigada s tim da se po njegovu povratku u Bukovicu formira Grupa bukovih bataljona, od kojih je zamišljena buduća 4., odnosno 14. brigada 19. divizije. Po ocjeni Štaba 19. divizije ta bi brigada imala oko 600 boraca.

»Komandni kadar za ovu brigadu - kaže se na jednom mjestu u pismu - da smo većim dijelom iz 5. udarne brigade i raspoređiti pojedine drugove koji se nalaze na kursevima a koji će se ubrzo vratiti. Ova brigada biće na sektoru Bukovice i vršće dalju mobilizaciju ljudstva, prikupljanje desertera i sudjelovaće u vršenju manjih uspješnih akcija.

Što se tiče popune 5. udarne brigade dosada smo je popunili na 820 boraca, a kad se prebací na sektor južno od ceste Benkovac-Mostine, uključujući se u njen sastav i Otočki odred (174 boraca). Druga brigada broji 830 boraca. Treća brigada broji 650 boraca. Daljnju popunu brigada vršiće popunom iz odreda Zadarskog i Benkovačkog kao i mobilizacijom na samom terenu.

¹⁵³ Poslije neuspjelog desanta Nijemaca na Drvar, Štab 8. korpusa naredio je jedinicama: 20. diviziji - da njena 1. brigada zatvoriti pravac Livno-Bosansko Gračovo ištiti centralni dio Dinare, a 2. i 3. brigada i Grupa srednjodalmatinskih odreda da ofenzivno sudjeluju u akcijama u srednjoj Dalmaciji; 19. diviziji - da 6. brigadu uputiti na komunikaciju Knin-Otri-Gračac radi napada na neprijateljske kolone, a 5. brigadu i Grupu sjevernodalmatinskih odreda upotrijebiti za napad na neprijateljske posade u sjevernoj Dalmaciji. Osim toga 26. diviziji, Vrhovni štab NOV i POJ naredio je da se jačim snagama izvrši desantni prepad na otok Brač. Cilj tih akcija bio je da se poveća aktivnost u 8. korpusa veću što je neprijateljske snage u Dalmaciji i spriječi njihovo eventualno prebacivanje u zapadnu Bosnu. U tom periodu, gotovo do prvih dana srpnja, 19. i 20. divizija imale su povoljnije uvjete za ofenzivne akcije, jer su 92. motorizirani puk i dijelovi 1. puka »Brandenburg« bili angažirani u drvarske operacije.

Naše namjere su slijede e: 5. ud. brigadu prebaciti na sektor Vodice-Benkovac sa zadatkom: osiguranje kanala, sprovodenje materijala za Bukovicu; a sa ve im dijelom vrši e akcije u pravcu Vrane, Jagodnje, Pola e i Benkovca. U njen sastav operativno stavili smo i Benkova ki bataljon radi izvoenja zajedni kih akcija. Šestu brigadu nakon prikupljanja i kada je smjeni sa položaja Sjeverodalmatinski odred mislimo angažovati i orientisati na etni ko-ustaška uporišta u pravcu Ravnih Kotara zajedno sa dijelovima I brigade i Benkova kim odredom.«

I po završetku drvarske operacije 8. korpus je imao zadatak da, s osloncem na Bukovicu i Dinaru, uva komunikacije koje iz Zadra, Šibenika, Splita i Plo a vode u unutrašnjost zemlje i da osigura vezu izme u otoka i kopna radi prihvata opreme, naoružanja i hrane (iz savezni ke pomo i), i radi evakuacije ranjenika u Italiju. Najpovoljniji uvjeti za održavanje te veze bili su u sjevernoj Dalmaciji. Zato je Štab 8. korpusa po nare enju Glavnog štaba Hrvatske dao zadatak 19. diviziji da ponovno uputi ja e snage prema obali.

Prvog lipnja formirana je od Sjevernodalmatinskog partizanskog odreda i 1. bataljona Kninskog odreda Grupa biukova kih bataljona. Grupu su sa injavali: Štab grupe, prištabs'ke jedinice i 4 bataljona. Ta nova ve a jedinica NOV bila je raspore ena na prostoru: Dobropoljci, Goši i, Brgud; 4. bataljon (kninski) još nije bio stigao iz podru ja Turovac-Vrbica.

Istog dana, naime u no i 1/2. lipnja, dva bataljona 5. brigade nisu uspjela da iz Radošinovaca prebace u Bukovicu prispjeli materijal iz Primorja. U tome ih je sprije io neprijatelj prodom u selo Pristeg.

Tek 3. lipnja, u pratinji još dvaju bataljona, karavana je uspješno sprovedena do Bukovice.

Zbog ofenzive koju je neprijatelj, poslije neuspjelog napada na Drvar i Vrhovni štab NOV POJ, poduzeo u zapadnoj Bosni i Kordunu, znatno su oslabljene njegove snage u sjevernoj Dalmaciji. Na liniju Karlobag-Obrovac-Benkovac-Skradin doše su legionarske trupe, dok su se Nijemci iz tog podru ja (izuzevši onih u Benkovcu) povukli u Šibenik.¹⁵⁴ Legionarske trupe ostale su na liniji Gra ac-Otri -Knin.

Da bi se iskoristio znatno opao moral etnika i ustaša, naro ito etnika, i momentana odsutnost ve ih njema kih snaga, Štab 19. divizije odlu uje poduzeti ofenzivne akcije i u tom smislu 4. lipnja izdaje direktivnu zapovijest¹⁵⁵ podre enim jedinicama, u kojoj se izri ito zahtijeva likvidiranje neprijateljskih uporišta i vršenje ofenzivnih akcija, razbijanje etnika i ustaša, i provo enje mobilizacije.

U toku narednih dana, u duhu te zapovijesti, vo ene su akcije sa više i manje uspjeha. Tako je jedan bataljon 6. brigade napao etnike u Velikoj

¹⁵⁴ Arhiv VII, dok. br. 1-11/5, k. 1020.

¹⁵⁵ Arhiv VII, dok. br. 1-12/5, k. 1020.

Popini i protjerao ih iz sela. U no i 5/6. lipnja bataljon 5. brigade postavio je zasjedu na komunikaciji Benkovac-Skradin i ubio 10 njema kih vojnika. Jedan bataljon 5. brigade vrši demonstrativni napad na Vranu i dolazi do vrlo važnih podataka neophodnih za organiziraniji napad. U toku 7. lipnja brigada vrši pripreme, a napad je obavljen sutradan ujutro u suradnji s Benkova kim bataljonom.¹⁵⁶

Vrana je oslobo ena. Tom prilikom zaplijenjeno je 108 bicikla i jedan pk top 47 mm.

U no i 8/9. lipnja Nijemci i legionari iz Benkovca napali su preko Pristega Benkova ki bataljon kod sela D, Ceranja, ali je napad uz pomo jednog bataljona 5. brigade odbijen.

Sutradan Nijemci iz Benkovca (sa 2 tenka i 3 kamiona) upadaju u Vranu. Tu su ih žestokom vatrom sa ekali borci 4. bataljona 5. brigade. Pri pola enju prema D. Ceranjima neprijatelj je upao u zasjedu Benkova kog bataljona i pretrpio znatne gubitke: jedan tenk kod sela Miranja naišao je na minu i bio uništen.

Ra una se da je u borbama za oslobo enje Vrane i oko nje neprijatelj imao 119 mrtvih, 114 ranjenih i 12 zarobljenih vojnika i oficira. Jedinice 5. brigade: 5 nestalih i 9 ranjenih boraca. Brigada je zaplijenila ve u koli inu oružja i municije.¹⁵⁷

Štab 19. divizije u vrstoj namjeri da i dalje, u povoljnim uvjetima produži ofenzivno djelovanje na podruju sjeverne Dalmacije, naro ito u Buškovići i u Ravnim kotarima, nare uje likvidiranje neprijateljskih uporišta Kule Atlagi a i Pola e. Tom akcijom trebalo je da 19. divizija ostvari slobodniji prodor u Ravne kotare i, s druge strane, da razbije svaki dalji pokušaj etnika i ustaša da se u moralnom pogledu oslobode pritiska snaga Narodnooslobodila ke vojske i uzastopnih poraza koje su doživljavali.

Ja ina neprijateljskih garnizona u to vrijeme bila je ovakva: Benkovac oko 250 Nijemaca iz puka »Brandenburg«, naoružanih sa 2 mala tenka, 2 autoblinda, jednim brdskim topom manjeg kalibra, 6 teških baca a, a ostalo je bilo pješadijsko naoružanje. U istom garnizonu bilo je i oko 200 ustaša. U Karinu i Obrovcu po jedna eta (kompanija) Nijemaca; u Kuli Atlagi a 150 etnika iz tzv. »Lete e brigade«, u Korlatu 30 etnika i 30 ustaša.

Napad na Kulu Atlagi a i Korlat izvršila je 6. brigada u no i 10/11. lipnja. Poslije ogorene borbe odmah na prilazima obaju mjesta nanijeti su neprijatelju osjetni gubici, zbog ega se morao povu i. Jedan dio etnika pobjegao je k Nijemcima u garnizon Benkovac, a drugi dio u Smil i .

Sutradan oko 10 sati neprijatelj je iz Benkovca, potpomognut tenkovima, napao 2. bataljon i uspio ga zbog nadiranja tenkova odbaciti na istok. U isto vrijeme druge neprijateljske snage iz pravca Karina napale su i odbacile etu 4. bataljona na istok od komunikacije, Karin-Benkovic. Poslije tog

¹⁵⁶ Komandant divizije Tomica Popovi uo io je da je neprijatelj oslabio ovaj garnizon i zato je odluio da ga napadne i zauzme. U tome je uspio.

¹⁵⁷ Arhiv VII, dok. br. 37-1/5, k. 1020.

uspjeha neprijatelj je posjeo Debelo brdo i podrškom tenkova odbio pokušaj bataljona 6. brigade da se probije na istok. U 18. sati 1. bataljon se prebacio preko ceste Benkovac-Zemunik, protjerao etnike iz sela Rastevi a i prihvatio 3. i 4. bataljon u povla enju prema istom selu.

Snage 6. brigade koje su ostale isto no od ceste Karin-Benkovac pokušale su odbaciti neprijatelja, ali zbog brze intervencije tenkova nisu uspjele, te su se povukle u selo Popovi . Ostali dijelovi iste brigade krenuli su u no i 11/12. lipnja od Raštevi a preko sela Jagodnje i Kolarina i povratile se u selo Brgud.

U borbama za ta dva neprijateljska uporišta, prema podacima datim u Bojnoj relaciji 19. divizije, ubijeno je 78, ranjeno 40, a zarobljeno 75 etnika, Nijemaca i ustaša. Šesta brigada je imala 5 mrtvih, 21 ranjenog i 11 nestalih. Zaplijenjeno je 65 pušaka, 6 puškomitrailjeza, 3 teška mitraljeza i druge vrste lakog oružja, municije i ve a koli ina ratnog materijala.

Dok je 6. brigada vršila navedene akcije, 5. brigada je, u no i 10/11. lipnja, s manjim dijelom snaga uz pomo minera porušila sve mostove preko glavnog kanala kroz Vransko polje, zatrpana kanal kako bi izazvala poplave i prekinula vodovod.

Prvi bataljon Grupe bukova kih bataljona izvršio je iste no i demonstrativni napad na Obrovac, a 3. bataljon napao ustaše u selima Lepure i Buli , protjerao ih, ali se zbog brze intervencije ja ih neprijateljskih snaga morao povu i na polazne položaje.

U toku 12. i 13. lipnja izvršen je uspjeli napad na selo Pola u, koju je branilo oko 100 ustaša, 80 mobiliziranih ustaša i grupa od oko 50 oficira i podoficira NDH, koja je u to vrijeme tu bila radi osnivanja nove ustaške bojne. Povod za napad na Pola u bio je upravo taj doga aj.¹⁵⁸

U borbama za Pola u neprijatelj je imao 12 mrtvih, oko 100 ranjenih i 30 zarobljenih, a snage 5. brigade 4 mrtva i 13 ranjenih.

Navedenih dana primije ena je u zoni djelovanja 19. divizije izvjesna koncentracija snaga. Neprijatelj je poja avao garnizone u Gra acu i posade na odsjeku Otri -Zrmanja, selo Pa ene-Vrpolje i Benkovac-Karin. Osim toga zapaženo je prikupljanje bataljona iz sastava puka »Brandenburg« na prostoru Smrdelj-Skradin. Ta koncentracija nagnala je Štab 19. divizije na mišljenje da bi mogla uslijediti ofenziva na podruje Bukovice i zato je odlu io da poduzme mjere radi njezina spre avanja. S tom namjerom izdata je 14. lipnja zapovijest¹⁵⁹ podre enim jedinicama.

U toku 15. lipnja neprijatelj je prikupio ja e snage i u svanu e koncentriрано napao 5. brigadu. Jedna motorizirana kolona krenula je iz pravca Mostina preko M. iste na selo Puti anje. Oko 300 neprijateljskih vojnika iz žažvi a i blizu 700 Nijemaca napadalo je iz Vrane na Radošinovce, a jedna grupa od 500 do 600 Nijemaca napadala je iz pravca Benkovca preko Ceranja u pravcu sela Budaka.

¹⁵⁸ Bojna relacija 19. divizije, Arhiv VII.

¹⁵⁸ Arhiv VII, dok. br. 2-1/6, k. 1020.

S obzirom na jake neprijateljske snage i napad s više pravaca Štab brigade odluio je da postepenim odstupanjem izvuće bataljone u Bukovicu. Povlačenje, ili bolje rečeno borba u obruču, završena je tek padom mraka. Izuzev 3. bataljona i 2. ete Benkova kog odreda, sve jedinice povukle su se u toku noć i 16/17. lipnja preko ceste između selih Buli i Lišana u Bukovicu. U borbama pri izvlačenju poginuo je jedan, ranjeno 13, a nestalo 3 borca. Povlačenja tih jedinica 5. brigade potpomogla je Grupa bukovačkih bataljona demonstrativnim napadom na neprijateljske posade u selima Buli i Ostrovici kod Lišanima.

Taj napad na snage 5. brigade bio je jedina znana akcija neprijateljska akcija na snage 19. divizije u razdoblju od 17. do 27. lipnja. Prepostavka o ofenzivi i ovoga puta nije se ostvarila.¹⁶⁰

U ovom vremenskom razmaku koji je obilježen sređivanjem i jačanjem jedinica, pažljivim proučenjem situacije i kretanja neprijateljskih snaga, koje su danomice gubile moral i kojima je slabila udarna moć. Štab divizije formira Udarnu grupu od dvije ete 2. bataljona 5. brigade, dijela Izviđačke i ete i dijela Grupe odreda sa zadatkom djelovanja u neprijateljskoj pozadini. U tom cilju Udarna grupa odmah je bila upućena u područje selo Vrelo (Zrmanja) - Gornji Tiškovac.

Dvadeset prvog lipnja 2. i 3. bataljon Grupe bukovačkih bataljona upućeni su u Primorje kao pratinja ranjenicima i zbjegu. Sedam dana kasnije 2. bataljon 5. brigade napao je ustašku posadu u selu Lisi i u njoj razbio je. Ubijeno je 7, a ranjeno 10 ustaša.

Na Vidovdan, 28. lipnja, u Biovičinu Selu, na mjestu gdje je prije deset mjeseci formirana 19. sjevernodalmatinska divizija, održana je lijepa svečanost: borci Grupe bukovačkih bataljona položili su sve arhe zakletvu i tom prilikom formirana je 14. bukovačka brigada,¹⁸¹ odnosno 14. dalmatinska brigada 19. divizije. Tom svečanosti prisustvovao je veliki broj stanovnika ovog kraja, predstavnici vlasti, JNOF, Komunisti i druge partije, itd.

Kao što se može zaključiti iz situacije u proteklom razdoblju, ofenziva neprijatelja nije nastupila. Zato je od nekoliko dana iskorišteno je za formiranje i uvršćivanje 14. brigade i za obuku i sređivanje jedinica. U istom periodu jedan od najvažnijih zadataka 19. divizije bio je prihvatanje, transport i osiguravanje materijala koji je s Visa pristizao na obalu sjeverne Dalmacije,

^{1.0} Ofenziva je počela kasnije. Vidi nastavak teksta.

¹⁶¹ U pismu Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju od 8. rujna 1944. upućenom svim divizijskim komitetima u Dalmaciji, u kojem se govori o djelatnosti Jedinštvene narodnooslobodilačke fronte, kaže se među ostalim:

»JNOF Hrvatske postiže velike uspjehe u provođenju mobilizacije boraca sa NOV. Uspjesi JNOF u Hrvatskoj su veoma značajni. U redovima domobrana, pa i ustaša pojavljuju se vidljivi znaci demoralizacije... Prelaz etničkih grupa i nekih njihovih oficira na strani NOB-e u Dalmaciji tako dokazuje da je u neprijateljskom taboru nastala oštara podvojenost. To potvrđuje i inženjera formiranja Bučkovačke brigade.«

(Arhiv CK SKJ, dok. br. 6832)

a odatle kanalom u unutrašnjost Bukovice. Divizija je - zbog ozbiljnosti tog zadatka - posebnom zapoviješ u odredila za taj posao 5. i 6. brigadu, a 14. brigadu ostavila je u Bukovici radi osiguravanja slobodnog teritorija.

U razdoblju od 6. do 12. srpnja jedinice 19. divizije su na podruju sjeverne Dalmacije manjim akcijama spre avale neprijateljski saobraaj na gotovo svim komunikacijama, osiguravale kanal,¹⁶² vršile povremene manje i veće akcije na komunikacije i neprijateljska uporišta s namjerom da se, u prvom redu, dotku i razbiju demoralizirane ustaške i etničke formacije, proširi slobodan teritorij u pravcu Skradina i na zapad prema Ravnim kotarima i Zadru. S druge strane, 19. divizija je taj period zatišja iskoristila i za provođenje šire mobilizacije novih boraca, u vršivanje jedinica, provođenje obuke, itd. Što se tiči mobilizacije, Štab 19. divizije i štabovi brigada uživali su podršku i nailazili na punu suradnju pozadinskih organizacija, JNOF-a, organizacije Komunisti ke partije i SKOJ-a.

Po direktivi komandanta Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske od veljače 1944. godine 19. divizija uporno radi na stvaranju što povoljnijih uvjeta za prodor u Primorje (obala sjeverne Dalmacije) i Ravne kotare. Prvi pokušaj bio je u injen po etkom lipnja 1944. godine kada je Štab 19. divizije na taj sektor uputio 5. brigadu. Ona se tamo dobro snalazila i ubrzo u blizini Pirovca uspijeva osigurati pristajanje brodova sa slobodnog Visa. Istovremeno ona u vršuje novoformirani Benkovački partizanski odred, koji uspješno mobilizira novo ljudstvo. Ista brigada uspijeva da likvidira jaka ustaška uporišta u selima Pola i Vrani, a 6. brigada protjeruje etnike iz Korlata i Kule Atlagića. Ti uspjesi široko su otvorili vrata za ostvarivanje zamisli Glavnog štaba Hrvatske za prodor u Ravne kotare.¹⁶³ Sredinom mjeseca lipnja Nijemci uspijevaju da izbace 5. brigadu s primorskog dijela sjeverne Dalmacije, ali tamo ostaju njen 3. bataljon i Benkovački partizanski odred, koji su poslije ofenzive ponovo kontrolirali rajon sela D. Ceranje - Stankovci - Dazlina.

Broj ana vrijednost i borbena sposobnost 19. divizije u toku proljeća i ljeta 1944. godine bile su u neprekidnom porastu. Postupajući i po naređenu Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske, Štab 19. divizije koncem lipnja odlučuje da glavne snage bací u Primorje.¹⁶⁴ U noći 1./2. srpnja prebacili su se iz Bukovice u Primorje Štab 19. divizije i 5. i 6. brigada. Za prvi period Štab divizije je kao glavni zadatak postavio uništavanje njemačkih osiguranja u širem rajonu sela Pirovca, koja su sprečavavala pristizanje brodova s otoka Visa. Uz to su

¹⁶² Vrlo je značajna injenica da je 19. divizija predstavljala glavnu snagu za osiguravanje kanala za dopremu materijala, spreme, hrane i oružja sa Visa preko Bukovice u unutrašnjost Hrvatske. To je u znatnoj mjeri sputavalo slobodu i na indejovanja njenih jedinica. Zato tu okolnost treba imati na umu kada se daje ocjena akcija ove divizije, narođito u proljetnom i ljetnom periodu 1944. godine.

¹⁶³ Podaci iz laska V. Marića i a: »Borbe dijelova 19. divizije iz okruženja«, Vojni istorijski glasnik, br. 3, lipanj 1959.

¹⁶⁴ Arhiv VII, dok. br. 1-3/2, k. 1010.

brigade do bile zadatka da vrše napade na neprijateljska uporišta u širem rangu Benkovca i Skradina.¹⁶⁵ Od 4. do 12. srpnja triput su Nijemci zbacivani sa Tuštice, koju bi narednog dana ponovno posjeli. Istovremeno su dijelovi 6. brigade napadali u pravcu Benkovca, a dijelovi 5. brigade u pravcu Skradina. Ali ni Nijemci nisu ostali neaktivni.

Radi držanja Ravnih kotara, obale i putova Skradin-Benkovac i Biograd-Benkovac-Obrovac-Gra ac Nijemci su na svim važnijim raskrsnicama i topografskim ta kama imali svoje ili ustaške i etni ke posade. Pješadijski 891. puk i dopunski bataljon 264. njema ke divizije, kao stalna posada, držali su glavna uporišta u sjevernoj Dalmaciji; 7. ustaška brigada i etnici držali su manja uporišta, a 92. motorizirani puk (u rajonu Biograd-selo Vrana-Benkovac) i 1. puk »Brandenburg« (u rajonu Drniš-Skradin-Roški Slap) kao pokretna rezerva 15. korpusa spre avali su upad snaga 19. divizije u Primorje i Ravne kotare. Ujedno su intervenirali tamo gdje bi snage te divizije ugrole njihova uporišta i vršili povremene ispade prema slobodnom teritoriju u Bukovici.

Aktivnost 19. divizije u Primorju uznemiravala je njema ko komandovanje. Na tom dijelu obala je vrlo podesna za pomorski i zra ni desant; otoci ispred obale, doduše, otežavaju desant, ali Nijemci nisu imali dovoljno snage da brane te otoke, niti mornaricu da intervenira na ugroženim ta kama. Nijemci su o ekivali savezni ki pomorski i zra ni desant, zbog ega su nastojali da snage NOV drže što dalje od obale. U pozadini obale, gdje se mogu spustiti jedrilice, neprijatelj je sazidao kamene kupe.

Na tako važnom i za Nijemce osjetljivom podru ju snage 19. divizije držale su položaje koji su omogu avali stvaranje osiguranog mostobrana, koji se, uništavanjem manjih neprijateljskih uporišta na putu Skradin-Benkovac, mogao spojiti sa slobodnim teritorijem u Bukovici.

Štab 15. njema kog armijskog korpusa, ra unaju i da s manjim snagama ne može izbaciti 19. diviziju iz Primorja niti sprije iti njeno ofenzivno djelovanje u sjevernoj Dalmaciji, odlu io je da je angažiranjem ja ih snaga uništi i na taj na in, u slu aju desanta, osigura pozadinu obale. U prilog tome išla je i injenica da su se dvije najbolje brigade 19. divizije nalazile na malom prostoru i na zemljištu nepovoljnem za manevar.

Obavještajna služba 19. divizije saznaće 13. isrpna da se u Bukovici gru-pira 2500 do 3000 Nijemaca; da se poja avaju garnizoni u selima Vrani i Pi-rovcu i da se etni ka Radi eva brigada prebacila iz Kosova u Bribirske Mo-stine, pa je Štab 19. divizije istog dana ocijenio da Nijemci pripremaju ve i napad na glavninu divizije na sektor Primorja.

Štab 19. divizije ocijenio je da e, ako prihvati borbu u Primorju, morati voditi teške obrambene borbe bez izgleda na uspjeh i da e kona no morati vršiti proboj pod nepovoljnim uvjetima. Da bi to izbjegao i zadržao inicijativu u svojim rukama i po mogu nosti održao slobodni teritorij u Primorju, on se u no i 13/14. srpnja s glavninom snaga prebacio u Bukovicu.

¹⁶⁵ Arhiv VII, dok, br. 1-3, 1-3/3, 1-3/4, 1-3/6, 1-3/7 i 1-3/8, k. 1010.

S glavninom koju su sa injavale 5. brigada bez jednog bataljona i 6. brigada bez tako er jednog bataljona, Štab divizije namjeravao je da iz Bukovice (odakle su uvjeti za napad bili povoljniji), u no i 15/16. srpnja, izvrši napad na ustaška i etni ka uporišta (Ositrovicu, Ostrovi ke Lišane, Buli , D. Lepure i Kozlovac) duž puta Bribirske Mostine—Benkovac i prekine vezu izme u njema kih garnizona u sjevernoj Dalmaciji. U Primorju su, prema tome, ostavljeni 1. bataljon 5. brigade i 2. bataljon 6. brigade s ciljem da napadnu s juga, potpomažu i time svojim brigadama koje su napadale sa sjevera uništavanje ustaša i etnika u navedenim uporištim.

Pored bataljona 5. i 6. brigade na tom sektoru Primorja ostavljeni su još: 2. bataljon 14. brigade (koji je 13. srpnja izjutra stigao iz Bukovice), zatim Stankova ki bataljon, Bataljon Narodne obrane sa 65 boraca i 30 do 40 teških ranjenika koje je trebalo prebaciti na Vis.

Za rukovo enje tim jedinicama formiran je Štab primorskog sektora. Štab je imao zadatak da održava vezu sa Štabom 19. divizije preko radio-stanice Okružnog komiteta KPH za Šibenik, koja je od njega bila udaljena oko 15 km. Štab primorskog sektora imao je zadatak da brani slobodni teritorij Primorja s tim da se ne upušta u odlu uju e borbe. Najvažniji njegov zadatak bio je da osigura pristajanje brodova sa Visa, koji su dovozili municiju, oružje i drugi ratni materijal; zatim hranu, odje u i obu u i da osigura prebacivanje ranjenika. Na tako osjetljivom terenu, u momentu kada se o ekuje napad neprijatelja, bilo 'je pogrešno ostavljati 5 bataljona iz raznih jedinica.¹⁶⁶ Komandant i politi ki komesar sektora¹⁶⁷ našli su se neo ekivano u situaciji da rukovode jedinicama koje nisu uop e poznnavali.

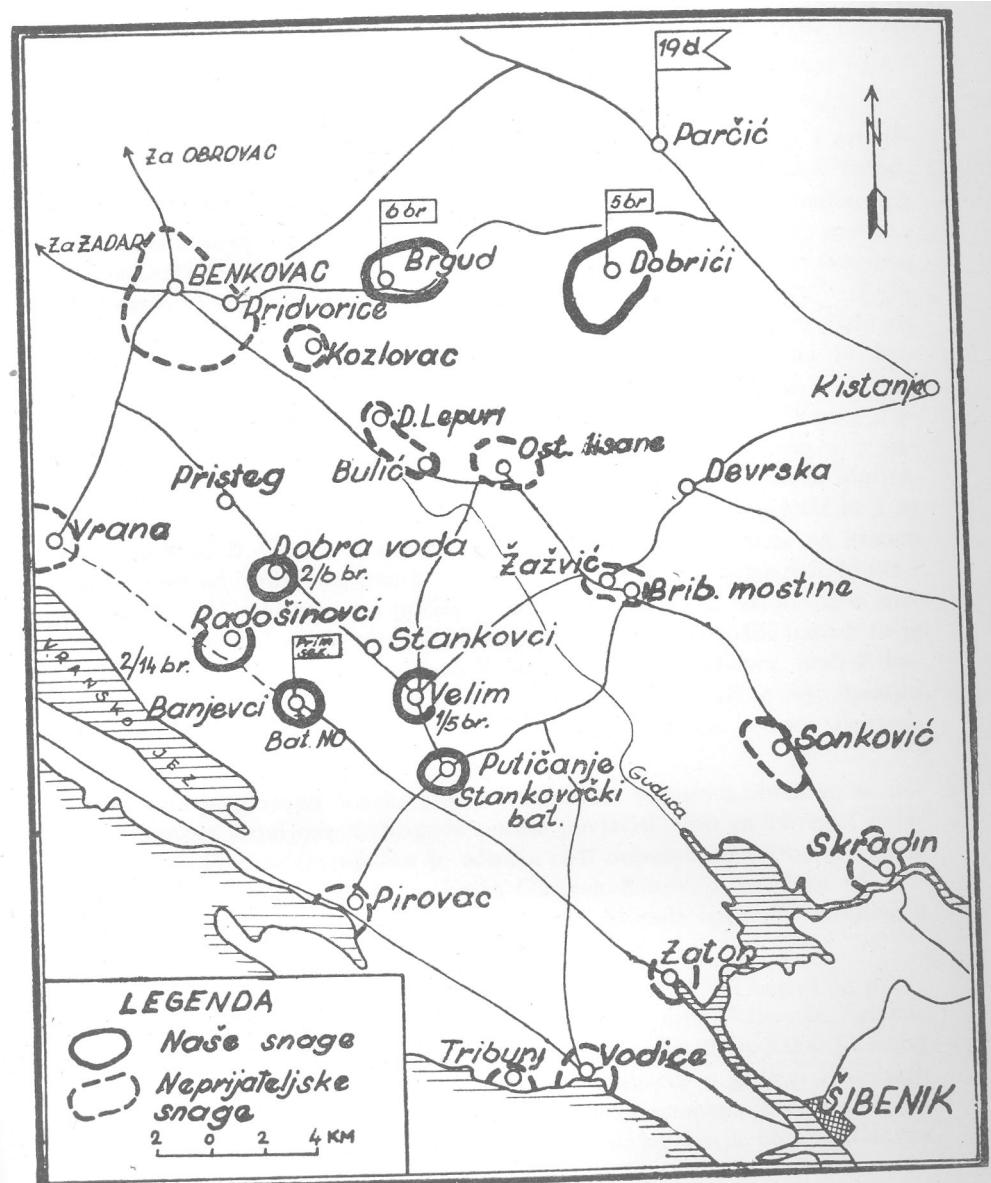
U toku 13. srpnja Nijemci su završavali užurbano sve pripreme za napad na dijelove snaga 19. divizije na sektoru Primorja. U tom cilju oni su grupisali ove snage: 92. motorizirani puk, 3. bataljon »Brandenburg«, dijelove 2. i 3. bataljona 981. puka 264. divizije; Stegnjaci evu »lete u« brigadu, etni ku brigadu Sime Radi a i ustaše i etnike iz Ravnih kotara i Skradina. Ra una se da su te snage imale oko 5000 ljudi. Tim snagama Nijemci su ra unali uništiti glavninu 19. divizije koja bi, da je ostala ispod komunikacije Benkovac-Bribirske Mostine, imala oko 1500 boraca. Me utim, umjesto na glavninu, snage neprijatelja sada su bile spremne da se sru e na samo oko 500 boraca primorskog sektora.

Štab primorskog sektora nije o ekivao napad 14. srpnja. Do po etka neprijateljske ofenzive on nije uspio da uhvati vrst kontakt i vezu sa štabovima bataljona. Uspjelo mu je jedino da im pošalje zapovijest¹⁶⁸ na osnovi koje su jedinice trebale zaposjedati položaje. Me utim one to nisu u inile, ve su osvanule u,selu Dobra Voda.

¹⁶⁶ Ocjena autora lanka.

¹⁶⁷ Komandant Ante Gvardiol prije preuzimanja ove dužnosti bio je šest mjeseci u Lici. Polovicu tog vremena proveo je kao ranjenik u bolnici. Politi ki komesar Sre ko Vodopija bio je lan OK KPH za Šibenik i to mu je bio prvi nastup u operativnoj jedinici.

¹⁶⁸ Arhiv VII, dok. br. 4/4, k. 1022.

Skica 4 - Obostrani raspored snaga 14. VII 1044 u zoru.

Stankova ki bataljon sa glavninom smjestio se u selu Puti anju.

Bataljon Narodne obrane sa ranjenicima i Štab primorskog sektora bili su u selu Banjevoima.¹⁶⁹

(Vidi skicu br. 4 izme u 152. i 153. str.).

Njema ke pješadijske i motorizirane snage, podržane tenkovima i artiljerijom, po ele su napad 14. srpnja u 8 sati na pravcima Benkovac-Pristeg-Stankovci i Vrana, i Radošinovci-Dazlina.¹⁷⁰ Zbog jakog pritiska nadmo nih neprijateljskih snaga 2. bataljon 6. brigade, poslije slabog otpora, povukao se iz sela Dobre Vode na nove položaje. Time je glavnim njema kim snagama bilo omogu eno da bez borbe ovladaju dijelom Stankova kih brda¹⁷¹ (Kulinom i Srnja om) na kojima je, zbog njihove topografske ja ine, trebalo da bude težište obrane snaga primorskog sektora. Na etu 2. bataljona 14. brigade, koja je držala Zmijeva u i Plješevicu, Nijemci su napadali duž grebena Zamina-Zmijeva a i sa oba boka, od sela D. Geranja i sa Vrane. Poslije uporne borbe u kojoj je ta eta imala 2 mrtva, 4 ranjena i 3 zarobljena borca, ona se po ela povla iti preko Radošinovaca u pravcu Muliza. Oko 10 sati na Visokoj su se sastali štabovi bataljona 6. i 14. brigade koji su odlu ili da se drži Visoka, a da se bataljon 14. brigade pomakne na greben sjeveroisto no od Vranskog jezera, na kome e, za obranu, zaposjeti Muliz i Štandarac. U isto vrijeme, pod pritiskom neprijatelja eta 2. bataljona 6. brigade povukla se na Ze eve glavice. Nijemci su odlu no produžili napad, te je poslije pola sata njihova motorizirana kolona ušla u Radošinovce. Štab 2. bataljona 6. brigade uputio je jednu etu da posjedne Muliz, ali se nije shvatilo da glavnu opasnost predstavljaju neprijateljske snage na pravcu Pristeg-Stankovci.

Oko podne je u rajon Visoka stigao komandant sektora i ubrzo su se poslije toga snage bataljona 6. brigade po ele povla iti. im su Nijemci ovladali Kulinom, komandant sektora je odlu io radi organizacije odsudne obrane da bataljon 6. brigade privu e na liniju Gorivuk-Krajni, a bataljon 14. brigade na Jazvinku i Rumac, dok je 1. bataljon 5. brigade upornom obranom u rajonu Velima imao da zadrži Nijemce do mraka.

Radi vezivanja snaga primorskog sektora Nijemci su po eli napad na pravcima sela Vukši -Stankovci i Bribirske Mostine-M. Cista-Puti anje. Sat kasnije stigla je u M. istu jedna njema ka kolona od oko 60 vojnika. U susret njoj upu ena je jedna eta koja ju je uspjela odbaciti u pravcu Bribirskih Mostina. Iz Vukši a je oko 100 njema kih vojnika ponovno napalo etu na Morova i. Ona je taj napad zadržala ispred prednjeg kraja obrane. Glavne

»• Arhiv VII, dok. br. 4/4 k. 1022.

¹⁷⁰ Isto.

¹⁷¹ Stankova ka brda predstavljaju greben koji obuhva a Kulinu (k. 239), Srnja u (k. 280), Morova u (k. 324), i V. i M. Gradinu (trig. 326 i k. 279). To je topografski najja i greben u Primorju; preko njega vodi najkra i pravac u Bukovicu.

neprijateljske snage na pravcu Pristeg-Stankovci, pošto su ovladale bez borbe Kulinom i Srnja om, produžile su napad na Morova u, obilaze i je jednovremenno preko Stankova kog polja. Napadnuta sa tri strane od nadmo nijih neprijateljskih snaga, eta s Morova e povukla se na jug.

Nakon povla enja ova ista eta s protutenkovskom puškom i ru nim bacajem posjela je položaje frontom prema selima Morpolia i, Stankovcima, Cr Ijeniku i Gorivuku. Druga jedna eta bataljona 5. brigade zauzela je položaj Gradina-Boboštak. Pod zaštitom vlastitih dijelova, 2. bataljon 6. brigade povukao se na položaj Krajni-Gorii vuk. Spoj izme u bataljona ostao je pri vrhu brda, iako je cijelo brdo imao da zaposjedne 2. bataljon 6. brigade. Bataljon 14. brigade posjeo je Jazvinku i Kumac. Svi ti položaji bili su zapo sjednuti 14. srpnja do 16 sati.

Stankova ki bataljon je držao Mui a Grumilu i Gradinu sve dok nije bio upu en na obalu radi primanja oružja i hrane.¹⁷² Me utim u toku no i brodovi nisu stigli. Nenaoružanim borcima komandant bataljona naredio je da se sklone bilo gdje i da se, kad pro e ofenziva, sakupe u Stankovcima, a on je s dijelom bataljona krenuo u pravcu Zatona, dok se komesar sa 28 boraca 15. srpnja izjutra u rajonu Soplja priklju io glavnini. Tu se našla i ve ina nenaoružanih mobiliziranih boraca.

Izjutra, 14. srpnja, kad je po eo napad Nijemaca, komandant sektora naredio je Bataljonu Narodne obrane da s ranjenicima krene u pravcu sela Puti anja, a odatle prema obali, ali je zahtjevao i da, pošto »bunkerše«¹⁷³ ranjenike (u širem rajonu Soplja), zauzme položaj na Kozari, a ako bude napadnut, da se povla i prema Maloj i Velikoj Mrdakovici. Po sklanjanju ranjenika bataljon je izbjegao borbu s Nijemcima.

Njema ki plan za uništavanje te grupe bataljona 19. divizije od po etka se uspješno ostvarivao. Odlu uju i uspjeh postigli su Nijemci kada su greshkom bataljona 6. brigade, koji se povukao nešto južnije na lak na in ovladali Staiikova kim brdima. Poslije toga se pred glavnim njema kim snagama (na Stankova kim brdima) nalazila samo eta 1. bataljona 5. brigade, ali okrenuta lijevom bokom prema njima.

U pismenom izvještaju i na saslušanjima poslije završene borbe Štab 2. bataljona 6. brigade tvrdio je da se nije povla io u pravcu Stankova kih brda zbog toga što nije imao nare enje da ih brani, a smatrao je da mu je važnije ako se pomicanjem uljevo vrsto poveže sa 2. bataljonom 14. brigade. To obrazloženje suprotno je, kako zadatku koji je bataljon dobio, tako i zadatku koji je Štab bataljona dao svojim etama. Po njemu - kako dokumenti govore - vod 2. ete zatvara pravac Kolarina-Vukši , a 1. eta pravac Pristeg-Stankovci. Stankova ka brda se nalaze izme u ta dva pravca, pa bi sasvim logi no bilo da se 2. bataljon 6. brigade povukao sa glavninom na ta brda.¹⁷⁴

¹⁷² Arhiv VII, dok. br. 4/4, k. 1022.

¹⁷³ Ranjenici i terenski radnici su se pred svakom ofenzivom u Primorju sklanjali u »bunkere« iskopane u kršu. Neprijatelj nikad nije uspio da im u e u trag.

¹⁷⁴ Ocjene autora lanka.

Najvjerojatnije je da 2. bataljon, zbog iznena enja, nije uspio da zaposjedne položaje za obranu i da je iz sela Dobre Vode bio nabaen na Visoku, gdje je, navodno, planski posjeo položaj. Na taj zaključak navodi i injenica da se bataljon gotovo bez borbe povukao. Zbog slabe veze i sporog izvještavanja Štab sektora u Banjevcima nije mogao pravovremeno utjecati na rad svojih jedinica. Tek poslije izlaska na Visoko on je pokušao da vrsto poveže batajnike.

Kada su Nijemci ovladali Stankova kima brdima, u Štabu sektora održan je sastanak na kome je bio prisutan i kapetan Dušan Bursa.¹⁷⁵ Na sastanku je diskutirano da li da se u toku noći izvrši probor u Bukovicu, ili da se produži borba do idućeg dana. Ocenjeno je da Nijemci vrše napad s ograničenim ciljem, tj. da prodromom ka Stankovcima žele spriječiti mobilizaciju koju su provodile jedinice te divizije. Neuspjeh jedinica primorskog sektora očazen je kao posljedica njihove slabe upornosti i neorganiziranosti u obrani. Ja inačica neprijateljskih snaga je potcijenjena, što je dobrim dijelom bilo posljedica nepotpunih izvještaja, koji su kasno stizali.

Radi zaštite ranjenika (za koje se nije znalo kada će biti prebaeni na Vis), Štab sektora je odlučio da prihvati i produži borbu i u toku 15. srpnja. Od Štaba 19. divizije zahtijevano je depešom da se sa sjevera izvrši napad na put Skradin-Benkovac i time olakša situacija. Ali ta depeša buduća i da kurir nije mogao na radio-stanicu OK KPH za Šibenik, nije stigla u Štab divizije. Kako ni Štab divizije nije poduzeo efikasne mјere za praenje situacije u Primorju, izostala je pravovremena intervencija glavnine njegovih snaga.

Nijemci su u daljoj akciji procijenili da snage primorskog sektora mogu pokušati probor preko rjeđe Guduće, pravcem Debeljak-Glavica-Brine i dalje na sjever. Da bi to spriječili, oni su iz Bribirskih Mostina aktivirali svoje i etničke snage,¹⁷⁶ koje su sa dva tenka i pješadijom na 10 kamiona stigle u Malu istu i odmah počeli napad na Gradinu. Izvještaj o tome napadu (koji se kasnije prenio i na Mui a Grumilu) poslat je Štabu sektora u 18 sati, a ovaj ga je primio tek u 19.30!

I na ostalom dijelu fronte Nijemci su produžili napad osnovnim pravcem Stankovci-Crljenik-JV I i a Grumila i Banjevc-Dazlina. Naročito je žestoki napad bio na bataljon 5. brigade u zahvalu puta Stankovci-Crljenik-Kosa. Taj bataljon, koristeći se protutenkovskim minama i ručnim protutenkovskim sredstvima, uspio je da uspori napad Nijemaca.

U novonastaloj situaciji kada su se ete bataljona 5. i 6. brigade povukle sa položaja, Štab sektora je naredio da se skrati fronta i da bataljoni posjeduju ove položaje: Debeljak i Mui a Grumilu, Plišivici i Štadin, a da se bataljon 14. brigade prikupi između Gradine i Platna.¹⁷⁷

Od Stankovaca i Mui a iste Nijemci su uporno napadali. Iskoristivši to, oni su u selo Gačevo dovezli svoje i etničke jedinice i jednim dijelom snaga

¹⁷⁵ Kapetana Dušana Bursa je Štab 19. divizije zadrežao da se stara o prijemu borbenih potreba sa otoka Visa i da osigura prebacivanje ranjenika na taj otok.

¹⁷⁶ Arhiv VII, dok. br. 4/4, k. 1022.

¹⁷⁷ Arhiv VII, dok. br. 4/4, k. 1022.

napali u pravcu Debeljaka, a drugim posjeli u toku no i liniju V. i M. Tu-canj-Glavica-Plana-Lisac. U 21,30 sati bataljon 5. brigade morao se povu i s Debeljaka i Mui a Grumile na južne padine brda. Time su Nijemci vrsto stegli obru oko grupe bataljona primorskog sektora. Tada su s posjednutih položaja mogli uspješno tu i snage primorskog sektora ako one pokušaju probor u Bukovicu. Partizanima je tada ostao još samo greben Štadin-Gradina-Sopalj-Kulaš, ali na njemu nije bilo uvjeta za produživanje borbe u toku narednog dana. Uspjeh Nijemaca tog dana nije bio u srazmjeru s angažiranim snagama: nijednom bataljonu primorskog sektora nisu nanijeti ve i gubici, niti se ma i jedna jedinica pokolebala; sve su sa uvale borbenu spremnost, ali su bile premorene i ostale sa vrlo malo municije. Nijemci su imali povoljne uvjete da u toku sutradašnjeg dana unište te snage, ako se one ne uspiju probiti u Bukovicu. Slabo izvještavanje i pogrešna ocjena snaga i namjera neprijatelja uvjetovali su da Štab sektora do no i nije bio potpuno svjestan velike nadmo nosti neprijatelja i težine situacije u kojoj su se nalazile njegove jedinice.

Poslije gubitka najja ih položaja, Štab sektora je 14. srpnja kasno naveer održao sastanak sa štabovima bataljona,¹⁷⁸ na kome je uo ena težina situacije. Sastanku su prisustvovali i starješine Komande podru ja kao i politi ki radnici sa terena. Oni su na osnovi iskustva iz prethodnih ofenziva tvrdili da Nijemci ne e u toku sutrašnjeg dana pretraživati zatonski rajon, pa su zato predlagali da sve jedinice predane na tom podru ju. Taj prijedlog je odbijen. Imaju i na umu težinu situacije i nare enje Štaba 19. divizije da se ne upušta u ja e borbe, Štab sektora je odlu io da se u toku no i glavnim snagama, koje su inili bataljoni triju brigada, probije preko rje ice Gudu e u Bukovicu.¹⁷⁹ Kapetan Bursa je dobio zadatku da u širem rajonu Soplja »bunkerira« ranjenike, što je on s uspjehom izvršio.

Poslije tog sastanka bataljoni su po eli pripreme za pokret. Do 23 sata nisu se uspjeli svi okupiti, pa je Štab sektora - vide i da do zore ne e mo i da prije e preko puta Skradin-Bribirske Mostine - odlu io da se s jedinicama povu e u širi rajon Zatona i tu predani, a da se naredne no i probije u Bukovicu. Bataljonima je naredio da za predanak zauzmu položaje: Plana (k. 111} - Glavica, Kosa (k. 130) - V. i M. Mrdakovicu, položaj izme u Lozovca i Podlisca. Odluka je polazila od pretpostavke da taj teren ne e biti zahva enjema kim napadom.

Pokret bataljona po eo je tek oko 1 sat 15. srpnja. U toku marša Štab sektora je od kurira Komande mjesta Vodice doznao da je neprijatelj posjeo Planu i Glavicu. Otkrivanje neprijatelja u širem rajonu Zatona iznenadilo je Štab sektora, pa je on djelomi no promijenio odluku i naredio bataljonu 5. brigade da posjedne Lisac i Kosu i ispita situaciju na Plani, a bataljonu 6. brigade da posjedne V. i M. Mrdakovicu.

¹⁷⁸ Arhiv VII, dok. br. 4/4, k. 1022.

¹⁷⁹ Položaj na desnoj obali Gudu e, kuda se trebalo probiti, neprijatelj je ve bio zaposjeo. O tome Štab sektora nije znao ništa.

U zoru je bataljon 5. brigade izbio na Kosu. Neprijatelj, koji se ve nalažio na Liscu, jakom vatrom je odbacio vod iz prethodnice ovoga bataljona. Štab bataljona 6. brigade uputio je na Mrdakovicu jednu etu, ali je zamjenik komandanta bataljona tu etu povukao s položaja i otišao s njom u šumu Gudu u na lijevoj obali rje ice. Namjesto te ete na Mrdakovicu je upu ena druga eta istog bataljona.

Oko 7 sati njema ke su snage s pravca Lisca i Ga eleza, podržane snažnom artiljerijskom i minobaca kom vatrom, napale bataljon 5. brigade na Kosi, pa je Štab sektora odlu io da se bataljoni, pod zaštitom 2. ete 1. bataljona 5. brigade na Kosi, probiju preko Mrdakovice, Kulaša i Soplja na sjeverozapad. Oko 7,30 sati primije en je pokret oko 150 njema kih vojnika iz Tribunja u pravcu Soplja, s elom u visini Kozare.

Bataljoni su odmah pristupili izvršenju postavljenog zadatka. Prvi bataljon 5. brigade krenuo je pravcem Mrdakovica-Ledine-Vi ine-selo Špadine. Druga eta tog bataljona, koja je na Kosi osiguravala odstupnicu, bila je ubrzo odsje ena od glavnine i odba ena u pravcu Vodica, zbog ega su ostale snage pri povla enju dobine bo nu vatru s Kose. Bataljon je zbacio s Mrdakovice neprijateljske dijelove i produžio izvla enje u pravcu Špadina. Drugi bataljon 6. brigade kretao se pravcem M. Mrdakovica-Pirnica—Sv. Ivan-Soplj, a dva voda 3. ete odvojila su se na Mrdakovici i otišla u pravcu Vodica. Dakle, od glavnine tog bataljona odvojila se polovina snaga prije odlu nog sudara s glavninom neprijatelja. Drugi bataljon 14. brigade kretao se pravcem Benkovac-Kulaš. Proboj tim pravcem zaustavljen je ispred linije Sopalj-Malinica. U vinogradima, u rajonu Malinice, 1. bataljon 5. brigade sudario se s neprijateljskim kolonama, ija su ela bila iznena ena i povukla se malo unazad. Me utim pod pritiskom glavnih neprijateljskih snaga 1. bataljon je bio prisiljen da odustane od proboja tim pravcem i krene pravcem Malinica-Gorjak. Mitraljeska eta kretala se na lijevom krilu bataljona u namjeri da se dohvati bezimenih kota sjeverno od Gorjaka. Na tim kotama Nijemci su je sa ekali i gotovo cijelu uništili. Glavnina 1. bataljona nije se mogla probiti preko Gorjaka. Traže i slabo posjednuta mjesta u neprijateljskom rasporedu, ona se probila pravcem Rogušica-Rust-Paljevine-rje ica Gudu a-šuma Brine. Snage ostalih bataljona dijelom su se probile sa 1. bataljom, a dijelom su se posakrivale u kamenjaru i po grmovima.¹⁸⁰ Za to vrijeme je 2. bataljon 14. brigade, po nare enju komandanta sektora, imao da posjedne Kulaš i Kov u i da odatle štiti proboj glavnine. Bataljon je jednom etom posjeo Kov u, drugom Kulaš, a tre u uputio za glavninom. Te ete su uspješno štitile izvla enje glavnine. Ali je u toku borbe eta na Kulašu bila odsje ena od glavnine i odba ena u pravcu sela Tribunja, dok se eta na Kov i dijelom probila za glavninom (ostali su se posakrivali).

Neophodno je ista i zalaganje i hrabrost cijelog komandnog kadra u toku proboja, a naro ito Štaba sektora i rukovodilaca bataljona 5. brigade. U toku

¹⁸⁰ U tim borbama poginuo je cijeli vod ovog bataljona sastavljen od boraca iz li kog sela Doljana.

proboja prema Brinama juna ki je poginuo politi ki komesar sektora Sre ko Vodopija, a ranjeni su lan politodjela divizije Blažo Jovanovi i zamjenik politi kog komesara 1. bataljona.

Poslije proboja glavnine preko rje ice Gudu e Nijemci su nastavili pretrživanje zatonskog rajona i nalazili poneke skrivene borce, terenske politi ke radnike i seljake, ali je ve ina ipak uspjela izbjegi zarobljavaju. Glavnina primorskog sektora koja se uspjela probiti u šumu Brine ostala je cijelog dana neuznemiravana od neprijatelja. Te snage su se u no i probile pravcem Brine-Bevrske-Dobropoljci.

(Vidi skicu br. 5 izme u 160. i 161. str.)

Štab 19. divizije za itavo vrijeme borbi u Primorju nije znao ništa o napadu Nijemaca, pa uvjeren da Nijemci ne e biti spremni za napad još 4-5 dana, nije ništa poduzimao. Tek drugog dana borbi u Primorju, Štab 5. brigade, prilikom izvi anja iznad sela Buli a i Lišana, saznao je za borbe i shvatio da su jedinice na Primorju napadnute.

Komandant 5. brigade odmah je telefonom predložio Štabu 19. divizije da njegova i 6. brigada napadnu neprijateljska uporišta na putu Bribirske Mostine-Benkovac radi olakšanja pritiska na jedinice u Primorju i radi prihvata tih snaga. Štab divizije usvojio je taj prijedlog.

Poslije podne 15. srpnja¹⁸¹ 5. brigada sa 3 bataljona napala je sela Donji Lepuri, Buli i Ostrovi ke Lišane, a 6. brigada je preko sela Podvorice i Podgrade izvršila pritisak na Benkovac.

Tim akcijama nije se uspjelo presje i put Skradin-Benkovac, jer su Nijemci poja ali ustaške i etni ke posade u napadnutim selima i zajedno s njima uspješno branili put Benkovac-Skradin.

Vjerojatno je napad tih dviju brigada imao utjecaja na slabljenje nastojava Nijemaca da gone snage koje su se probile iz obra a. Peta i 6. brigada produžile su napad i u toku no i 15/16. srpnja. No na borba zapadno od Bribirskih Mostina skrenula je pažnju Nijemaca na taj odsjek pa su snage primorskog sektora mogle neometano da pro u isto no od toga sela. Po prijelazu tih jedinica u Bukovicu glavnina 19. divizije prekinula je borbe 16. srpnja.

Prema podacima koji su dati u izvještajima poslije tih velikih borbi obostrani gubici bili su veliki, naro ito kod grupe bataljona 19. divizije. Neprijatelj je prvog dana borbe, dok je napadao, imao ve e gubitke nego snage primorskog sektora. Me utim, kasnije, kada su bataljoni potiskivani i bili pritišešnjeni u obru u, gubici snaga primorskog sektora bili su ve i.

Ne raspolaze se provjerenim podacima o njema kim gubicima, ali se ra una da oni prelaze 100 mrtvih i ranjenih.¹⁸² Gubici grupe bataljona 19. divizije: 24 mrtva, 17 ranjenih i 121 nestalih, odnosno 162 borca izba ena iz stroja. Velik broj nestalih boraca vratio se kasnije u svoje jedinice, dok se sudbina 30 do 40 nestalih nije mogla ustanoviti. Nijemci su zarobili i odveli u logor izvjestan broj seljaka, a neke poubijali pri pokušaju da se sakriju.

¹⁸¹ Tada je sudbina primorskog sektora ve bila riješena (prim. p.).

¹⁸² Podaci iz lanka V. Mari i a.

Podaci Štaba 19. divizije o ukupnim gubicima su gotovo ta ni. Najveće gubitke imao je 1. bataljon 5. brigade. Iz obre u šumu Brine probilo se od 160 samo 80 boraca, a u Bukovicu je stiglo 65. Narednih dana u bataljon se vratio 25 boraca. Od 105 boraca 2. bataljona 6. brigade došlo je u Bukovicu 75, a slijede ih dana stiglo je još 25. Slično je stanje bilo i kod 2. bataljona 14. brigade.

Poslije napada Nijemaca na snage primorskog sektora, okruživanja i razbijanja Grupe bataljona 19. divizije zavladalo je na području sjeverne Dalmacije prividno zatišje.

U razdoblju od 20. do 31. srpnja neprijatelj vrši ofenzivu na Bukovicu. U tu svrhu koncentriira snage u zonama oko Bukovice narođeno na području Benkovca, Smrdelja, Roškog Slapa, Čevrsaka, zatim na liniji Prevjes-Otrići i na sektoru Gračaca. Radi pariranja neprijateljskoj ofenzivi na Bukovicu, Štab 19. divizije odlučuje zauzeti okuju i rasporedi u tom smislu izdao je zapovijest.¹⁸³

Sve do 24. srpnja 19. divizija bila je u okuju em rasporedu pokrivajući najvažnije dijelove slobodnog teritorija Bukovice i zatvarajući najglavnije komunikacije na području sjeverne Dalmacije.

Nije dugo trebalo ekati na ofenzivu. Ona je uslijedila već 24. srpnja. Prvo su neprijateljske snage napale i potisnule jedinice 6. brigade koje su se nalazile na pravcu Gračac-Krupa.

Isto tako neprijatelj je napao na pravac Obrovac-Zelenograd-Medveđe. Tamo je bio odmah upisan bataljon Narodne obrane sa zadatkom da izvadi i uspori napredovanje neprijatelja. U vrijeme dok su 2. bataljona 6. brigade sa uspjehom potiskivali neprijatelja ka Zelenogradu, stiglo je naređenje Štaba divizije za prikupljanje cijele brigade kod sela Subotića. Gonjenje neprijatelja prekinuto je oko 19 sati.

S pravca Benkovac-Žegar neprijatelj je također napadao. Njegovo kretanje budno je kontrolirao bataljon 5. brigade, koji se nalazio na odsjeku Kunovac-Visibaba.

Na pravcu sela Rujišta-Ervenik i Mokro Polje-Ervenik neprijatelj je napao, krenuvši iz Pačena i Prevjesa 4. bataljon 14. brigade. Pod pritiskom njegovih jačih snaga bataljon 14. brigade morao se povući.

Dvadeset etvrtog srpnja oko 10 sati, Štab divizije je saznao da je neprijatelj od Rujišta potisnuo Kninski partizanski odred na Čengići i Stanove i da nadire prema selu Kuteviću. Zato je odlučeno da sa 14. brigadom (3 bataljona) i Kninskim odredom napadne i odbaci neprijatelja iz Rujišta. U međuvremenu je neprijatelj izbio na liniju Mujina Glava, a jedna neprijateljska kolona izbila je u selo Kopinjovac. (O toj koloni nije se ništa znalo.)

Napad je poduzet u 15 sati. No, neprijatelj je bio nadmoćniji i ubrzano je odbio nastupanje jedinica 14. brigade i Kninskog odreda.

¹⁸³ Arhiv VII, dok. br. 22-6, k. 1020.

Oko 18 sati Štab divizije odlučuje da sve snage budu okupljene južno od rijeke Zrmanje u području sela Subotić i da ih zatim prebací preko rijeke, s tim da 6. brigada ostane u Žegaru do mraka, a 14. brigada da odbaci neprijatelja iz područja Ervenika. Ta odluka donijeta je zbog toga što su ja e neprijateljske snage angažirane u području sjeverne Dalmacije od rijeke Zrmanje vjerojatno s ciljem da ovladaju terenom na odsjeku Obrovac-Žegar-Ervenik-Prevjes i tako zatvore područje Bukovice sa sjevera, a potom bi, vjerojatno one druge neprijateljske snage, prikupljene na liniji Benkovac-Mostine, upale s juga radi potpunog opkoljavanja i uništavanja 19. divizije.¹⁸⁴

U tom smislu izdata je istog dana na veče zapovijest.¹⁸⁵

Jedinice 5. brigade prikupile su se 25. srpnja poslije 2 sata kod sela Subotić. U međuvremenu su 1. i 3. bataljon 6. brigade prešli rijeku Zrmanju kod Prndelja i krenuli na područje Turovac-Duboki Dol. Situacija kod 14. brigade bila je nešto otežana, jer je neprijatelj koncentrično napao Ko u, a jedna manja njegova kolona izbila je u zaselak Romi i. Štab brigade usprkos takvoj situaciji uspio je okupiti sve jedinice i preko Tonkovca prebaciti ih u Prndelj.

Svi ostali divizijski dijelovi prebacili su se u toku noći u redu i bez dodira s neprijateljem. Tako se 19. divizija našla na sigurnijem prostoru - sjeverno od linije Obrovac-Knin - izbjegnuvši opkoljavanje.

Dvadeset sedmog srpnja situacija se izmjenila u korist 19. divizije: dok su jedinice zaposjedale položaje predviđene zapovijesu, neprijatelj se u noći 27./28. srpnja i dijelom narednog dana počeo naglo povlačiti iz Bukovice, odustavši od dalje ofenzive.

Povlačenje neprijateljskih snaga¹⁸⁶ omogućilo je 19. diviziji da se nastupanjem svojih snaga iz svih pravaca ponovno vrati u Bukovicu i zauzme svoje matne pozicije.

U toku borbi od 24. do 28. srpnja jedinice 19. divizije imale su 10 mrtvih i 16 ranjenih.

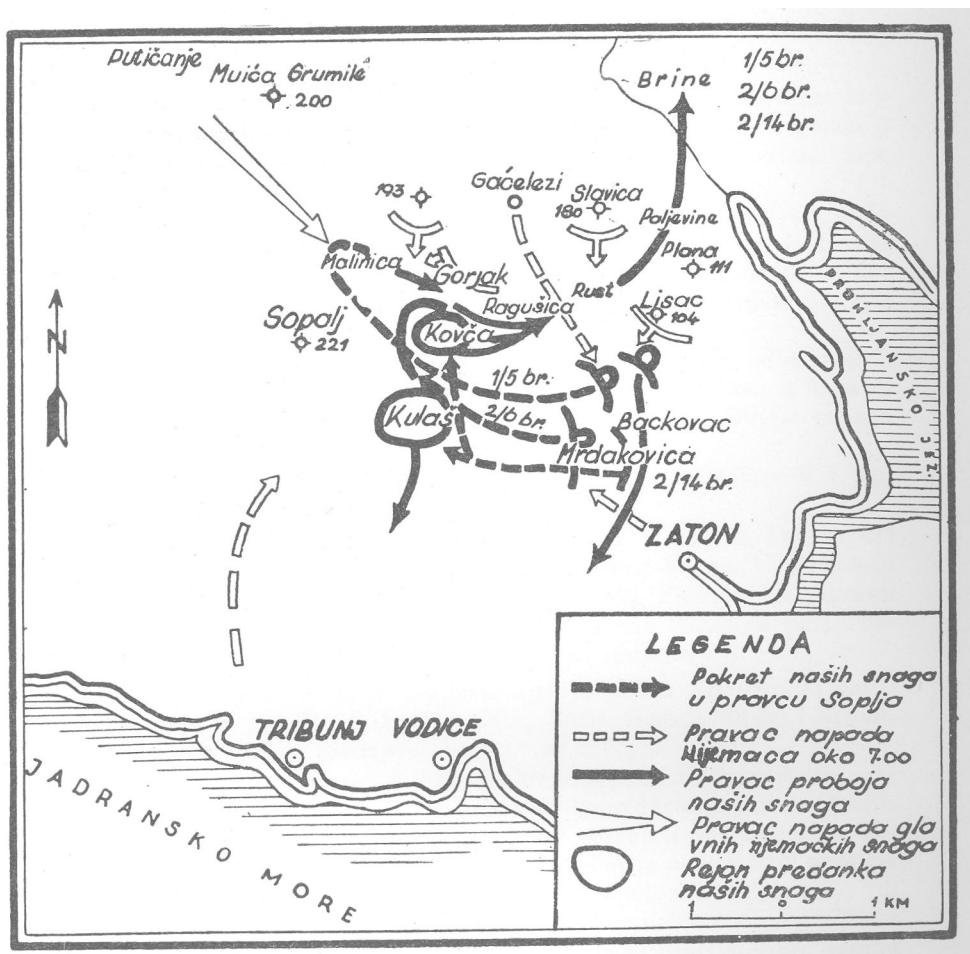
Poslije uspješnog izbjegavanja neprijateljskog okruživanja u Bukovici — isti će se u analizi etverodnevnih borbi jedinica 19. divizije — da je pravovremenno izvlačenje njenih snaga iz Bukovice pridonjio dobro organiziranu i provedenom otporu jedinica 6. brigade u području Žegara i udaru 2. bataljona 5. brigade na neprijateljsku kolonu kod Medviđa. Akcijama tih jedinica predušrela se neprijateljska namjera da do mraka 24. srpnja zatvoriti liniju rijeke Zrmanje, koja je bila za njega značajna u pokušaju stvaranja obroka oko snaga 19. divizije.

Period od 29. do 31. srpnja 1944. godine označava vrijeme kada su se jedinice 19. divizije srećivale poslije te ofenzive.

¹⁸⁴ Bojna relacija 19. divizije, Arhiv VII.

¹⁸⁵ Arhiv VII, dok. br. 23-1/6, k. 1020.

¹⁸⁶ Naglo povlačenje neprijateljskih snaga iz Bukovice, u to vrijeme, posljedica je napada jedinica 9. i 20. divizije na Kninsku i Vrličku krajinu. Te su jedinice 28. srpnja upale akciju Kosovo.

Skica 5 - Prodor iz okruženja bataljona 19. divizije 2.5. VII 1944.

Dok se u sjevernoj Dalmaciji, odnosno Bukovici, vršila neprijateljska ofenziva na snage 19. divizije, dotle su, izvršuju i zapovijest Štaba 8. korpusa, 9. i 20. divizija napadale neprijatelja u Kninskoj i Vrli koj krajini i 28. srpnja izvršile upad u Kosovo. To je bio povod za izvla enje glavnine neprijateljskih snaga iz Bukovice i prebacivanje na prostor Knina i Drniša. Sada je prili an broj neprijateljskih garnizona u sjevernoj Dalmaciji bio znatno oslabljen, što je otvorilo mogu nosti 19. diviziji za aktivnije djelovanje.

U op em izvještaju Štaba 8. korpusa za mjesec srpanj 1944. godine koji je upu en Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske,¹⁸⁷ u dijelu gdje se govori o opoj vojni koj situaciji na teritoriju na kojem je 8. korpus operirao, kaže se, me u ostalim:

»U sjevernoj Dalmaciji stanje se u posljednje vrijeme popravlja u našu korist, naro ito poslije akcije u Ravnim Kotarima. Omogu enje ja e naše aktivnosti u sjevernoj Dalmaciji naro ito u Ravnim Kotarima mnogo bi do- prinjelo razbijanju etni ko-ustaških snaga i ja anju naše vojske i naših pokreta ...«

S obzirom na povoljan razvitak situacije, Štab 19. divizije odlu io je - ra unaju i na aktivnost 9. i 20. divizije - da napadne Prominu, u koju je ina e ranije bilo teško prodrijeti i posti i zna ajniji uspjeh. Objekt napada bio je Oklaj.

Radi izvršavanja ove akcije Štab 19. divizije izdao je zapovijest¹⁸⁸ 1. ko lovoza, u ijem se uvodnom dijelu kaže:

»Neprijateljska 92. motorizirana brigada otišla je u pravcu Drniša. Od iste ostao je jedan bataljon na prostoru Karin-Pristeg-Vrana. U Benkovcu su ostale neznatne snage. U Obrovcu jedna eta iz 302. divizije. Na prostoru Roški Slap-Mostine-Varivode—Smrdelj-Devske i prema Skradinu jedan bataljon Branden.¹⁸⁹ reg. etni ke i ustaške bande po starome.

Jedinice naše 9. i 20. divizije uspješno djeluju prema Kninskoj krajini i Kosovu. Zauzeto je Topolje, Biskupija, Orli , Ra i , Bio i , Mio i i Kljuke. Nijemci bježe a etnici se predaju«.

Prikupljena u selu Ivoševcima, 5. brigada krenula je odatle na zadatak, pre- šla rijeku Krku kod mlina Miljacke i produžila napredovanje prema Oklaju. U to vrijeme 6. brigada napala je neprijateljsku posadu u selu Smrdelju. Po- slije kra e borbe borci su upali u samo selo. Me utim je neprijatelju pristiglo poja anje iz Devrsaka, i to je primoralo snage 5. brigade na povla enje.

Štab divizije nalazio se u selu Ivoševcima.

Drugog kolovoza u zoru jedinice 5. brigade napale su neprijateljsku posadu u Oklaju. Direktan napad na uporište izvršili su jednovremeno 2. i 3. bataljon. Prominski odred postavljen je za osiguranje na pravcu Drniša.

Ve u 6 sati bataljoni 5. brigade uspjeli su likvidirati i posljednji otpor neprijatelja koji se bio zabarikadirao u zgradama op ine i pošte. U tom momen-ту neprijatelju je pristiglo poja anje iz Drniša, koje je uspjelo prodrijeti

¹⁸⁷ Arhiv VII, dok. br. 4-1/2, k. 518.

¹⁸⁸ Arhiv VII, dok. br. 29-1/6, k. 1020.

¹⁸⁹ Odnosi se na puk »Brandenburg«.

do op inske zgrade. Bataljoni 5. brigade koji su napadali prešli su tada u obranu drže i zauzeti dio Oklaja, pripremaju i se za produženje napada na zgradu op ine. Borba je trajala sve do kasno poslije podne, kada je bio skršen i posljednji otpor neprijateljske posade.

Operiraju i na pravcu osiguranja prema Drnišu, Prominski odred napao je selo Razvane, ali bez uspjeha. Me utim, borci tog odreda imali su sre u što je na njih naišao jedan dio neprijateljske posade iz Oklaja, koji je bježao prema Drnišu. Njih su borci Prominskog odreda uspjeli likvidirati.

Poslije uspješnog napada na Oklaj Štab divizije je izdao zapovijest za produženje akcije na Promini. U pokušaju da ostvari zamisao Štaba divizije, 5. brigada u toku 3. kolovoza zauzela je Vrbnik, vode i naizmjeni ne borbe oko više sela i zaselaka u tom kraju. No, neprijatelj je uspio srediti svoje redove i krenuti u protunapad iz više pravaca. Vode i tu i tamo borbe sve do mraka, 5. brigada se postupno povlaila prema rijeci Krki, kuda se u no i 3/4. kolovoza prebacila natrag u Bukovicu i prikupila u Ivoševcima.

Naredne no i dijelovi 6. brigade prebacili su se u Primorje radi prijema materijala i osiguravanja kanala.

U borbama na Promini jedinice 19. divizije imale su 17 mrtvih, 49 ranjenih i 3 nestala. Juna kom smr u poginuo je kapetan Staniša Vukmanović, komandant Prominskog odreda.

U razdoblju od 5. do 26. kolovoza 19. divizija sreivala je svoje jedinice, osiguravala prijem materijala iz Primorja i manjim akcijama sprevala neprijateljski saobraćaj na gotovo svim važnijim komunikacijama na području Bukovice i Ravnih kotara. Tu i tamo poneka jedinica vodila je manje značajne akcije, mijenjala raspored i položaj ve prema situaciji i kretanju neprijateljskih snaga. Uz to jedinice 19. divizije izvršile su popunu opreme i municije iz kontingenta koji je pristizao sa otoka Visa.

U selu Žegar, 23. kolovoza, 5. udarna brigada proslavila je na sve anđel godišnjicu svog osnivanja.

Dvadeset sedmog kolovoza Štab divizije izdaje zapovijest jedinicama za napad na neprijateljske posade u selima Pristegu i D. Karinu. Me utim do ostvarenja te namjere nije došlo zbog toga što je u isto vrijeme Štab 8. korpusa uputio zapovijest Štabu 19. divizije, u kojoj se zahtijeva da njene jedinice sudjeluju u osiguravanju akcije 9. divizije u napadu na Gračac.¹⁹⁰ Taj zadatak pao je na 5. brigadu koja je odmah krenula na liniju Gračac-Otri.

Poslije tih akcija jedinice 19. divizije nastavile su spreavati neprijateljski saobraćaj i osiguravale su dopremu transporta iz Primorja. U tom periodu Benkovački odred zauzeo je Vranu, koju je neprijatelj kasnije ponovno osvojio.

Za vrijeme operacija 19. divizije, u razdoblju od 14. lipnja do 7. kolovoza 1944. godine, poginulo je 95, ranjeno 192, zarobljeno 13, a nestalo 37 boraca.¹⁹¹

¹⁹⁰ Arhiv VII, dok. br. 38-1/6, k. 1020.

¹⁹¹ Bojna relacija 19. divizije, Arhiv VII.

BORBE ZA KONA NO OSLOBO ENJE SJEVERNE DALMACIJE I KNINSKA OPERACIJA

RUJAN-PROSINAC 1944.

Zadatak jedinica NOVJ u Hrvatskoj poslije poziva predsjednika Nacionalnog komiteta oslobo enja Jugoslavije od 30. kolovoza 1944. - Tri faze operacija 8. korpusa za oslobo enje Dalmacije - Prvi uspješan napad na Benkovac - Oslobo enje Benkovca i Ravnih kotara - iš enje sjeverne Dalmacije od ostata razbijenih okupatorskih, etni kih i ustaških jedinica - Akcije jedinica 19. divizije na osiguranju komunikacije Gra ac-Knín i ispmaganje 9. diviziji — Zahtjev Štaba 8. korpusa za likvidaciju neprijateljskih uporišta u Devrskama, Smrdelju i Roškom Slapu - Proglašenje 19. divizije udarnom - Teške višednevne borbe jedinica 19. divizije na ko?nunikaciji Knin-Pa ene-Zrmanja - Kninska operacija - Dvomjese no zatiše, odmor i sre ivanje jedinica

Brz prođor Crvene armije na Balkan i Ma arsku, i potencijalne mogu nosti iskrčavanja Saveznika na obalu Jadranskog mora, primorali su okupatora u Hrvatskoj da u jesen 1944. godine orijentira izvjesne snage prema jugo istoku.¹⁰²

Zauzete na ostalim frontama, okupatorske i kvislinške jedinice nisu bile u stanju da u Hrvatskoj u to vrijeme poduzmu neke ofenzivne pothvate, ve su se orijentirale uglavnom na obranu komunikacija, važnijih saobra ajnih vo rova i naseljenih mjesta. Napade su izvodili gotovo uvijek s istim ciljem: da snage Narodnooslobodila ke vojske Jugoslavije odbace od pojedinih uporišta i komunikacija.

S druge strane, zadatak jedinica NOVJ u Hrvatskoj, u to vrijeme, bio je da razbiju ustaške i domobranske vojne formacije i njihovu vlast, da razaraju sve što je služilo okupatoru, da prošire oslobo eni teritorij, izvrše mobilizaciju novih boraca i zajedno s politi kim organizacijama¹⁰³ pomognu ja anju i uspostavljanju narodne vlasti.

¹⁰² »Oslobodila ki rat naroda Jugoslavije 1941-1945«, knjiga 2.

¹⁰³ Prema jednom izještaju Politodjela 19. divizije od 30. kolovoza 1944. godine koji je upu en Centralnom komitetu KPJ iznose se podaci iz kojih se vidi da je 19. divizija, u to vrijeme imala u sastavu 2714 boraca i rukovodilaca i da je brojno

U takvoj situaciji sve eš e je u domobranskim jedinicama dolazilo do masovnih pojava demoralizacije, dezertiranja i predavanja jedinicama NOVJ. To je naro ito u estalo poslije poziva koji je predsjednik Nacionalnog komiteta oslobo enja Jugoslavije Maršal Tito uputio 30. kolovoza svim onima koji su se nalazili u službi okupatora da napuste neprijateljske oružane formacije. U pozivu se pored ostalog kaže:

»... Svi oni, koji e se zate i poslije 15. rujna 1944. godine u vojnim formacijama domobranstva, etnika i drugim neprijateljskim oružanim formacijama i koji se bore protiv Narodnooslobodila ke vojske, biti e izvedeni pred ratni sud i su eni kao izdajice naroda i kažnjeni najstrožom kaznom ... Pozivam posljednji put sve zavedene koji služe okupatoru i slušaju izdajice, da se trgnu barem u posljednjem asu i donekle isprave svoj zlo in prema narodu.«

Treba re i da su i prije toga upu ivani sli ni pozivi.

Operacije 8. korpusa NOVJ za definitivno oslobo enje Dalmacije po ele su u rujnu 1944. godine.

U jesen 1944. godine 8. korpus operirao je na podruju koje je bilo omeeno rijekom Zrmanjom, jadranskom obalom, rijekom Neretvom i linijom Mostar-Duvno-Livno-Vrlika-Knin. Pored pogodnih oslonaca na slobodnom teritoriju na kopnu, on je držao i otok Vis. Na njemu su se nalazile suhozemne snage te pomorska i zrakoplovna ratna baza.

U to vrijeme njema ke snage na Balkanu dospjele su u težak položaj.¹⁹⁴ Ispadanjem Bugarske iz rata stvorena je na južnom krilu njema ke isto ne fronte velika breša, koju je ria isto nim granicama Jugoslavije trebalo da zatvore njema ke snage iz Jugoslavije i one iz Grupe armije »E« u Gr koj. Me utim uspostavljanje te fronte moglo je biti kompromitirano savezni kim iskrcavanjem iz Italije na dalmatinsku obalu i njihovom ofenzivom zajedno sa snagama Narodnooslobodila ke vojske Jugoslavije prema Zagrebu i Gracu. U tom sluaju prijetila je opasnost njema kim snagama na jugoistoku Balkana da budu odsje ene i uništene.

Zbog toga su Nijemci bili primorani da u Dalmaciji drže jake snage, iako su im one nedostajale u Srbiji i Makedoniji. S primorskog pojasa oni su potekom rujna 1944. godine mogli da izdvoje samo 92. motoriziranu brigadu i 1. puk »Brandenburg«, dok su sve ostale snage 5. SS i 15. brdskog armijskog korpusa i dalje zadržane u Dalmaciji.

U vrijeme kada su po ele operacije za kona no oslobo enje Dalmacije, Vrhovni komandant NOV i POJ nalazio se na otoku Visu. Po njegovoj za-

stanje partiske i skojevske organizacije bilo: 429 lanova KPJ, 74 kandidata KPJ i 455 lanova SKOJ-a. Arhiv ČK SKJ, dok. br. 6360.

¹⁹⁴ »Završne operacije za oslobo enje Jugoslavije 1944-1945«, izdanje Vojnoistorijskog instituta JNA.

misli,¹⁸⁵ radi kona nog oslobo enja ovog dijela naše zemlje, trebalo je desantnim operacijama s otoka Visa prethodno osloboditi srednj»dalmatinsko oto je i time stvoriti povoljnije uvjete za desant na kopno i za zajedni ke akcije s ostalim snagama 8. korpusa.

Neprijateljske snage na podru ju Dalmacije bile su: glavnina 5. SS i 15. brdskog armijskog korpusa, znatne snage obalske artiljerije, dijelovi mornarice, a od kvislinških snaga: ustaške, domobranske i etni ke jedinice. Ra una se da je ukupna ja ina svih neprijateljskih snaga na podru ju djelovanja 8. dalmatinskog korpusa iznosila oko 60.000 vojnika. Odnos prema snagama NOVJ, naime 8. korpusa, bio je 2 : 1 u korist neprijatelja. No, tu treba imati na umu injenicu da se tokom narednih mjeseci (rujan-prosinac) zbog priliva novih boraca u redove NOV i POJ taj odnos mijenjao u korist snaga 8. korpusa. Borbeni moral njema kih jedinica znatno je opao, a da ne govorimo o kvislinškim snagama koje su bile gotovo potpuno demoralizirane.

Na prostoru djelovanja 19. divizije bile su djelomi no 264. njema ka divizija (štab u Drnišu), jedan puk 373. legionarske divizije (»Tiger«) i manji dijelovi 264. divizije u Kninu.¹⁹⁶ U toku studenog obrana Knina oja ana je s još jednim pukom 373. divizije.

Nijemci su tim snagama htjeli osigurati obalu na tom dijelu Jadrana od eventualnog desanta s mora i držati u unutrašnjosti pod kontrolom glavne komunikacije radi veze s pozadinom i eventualnog povla enja.

Iz rasporeda snaga 8. korpusa NOVJ vidi se da je on bio grupiran na etiri odvojene prostorije, ali - zahvaljuju i pokretljivosti - njegove su snage uvijek bile u stanju da u danom trenutku i na odre enom mjestu ostvare nadmo - nost nad neprijateljskim snagama. Osmi korpus bio je naoružan pretežno pješadijskim naoružanjem, a jedinice su brojile ukupno oko 25.000 boraca. Taj broj u studenom popeo se na blizu 30.000.

Operacije 8. korpusa za oslobo enje Dalmacije tekle su u tri etape:¹⁹⁷

U prvoj, u rujnu 1944, 26. divizija i Mornarica NOVJ oslobodile su srednjodalmatinske otoke, a ostale divizije (9, 19. i 20.) štitile su komunikacije koje sa obale vode u unutrašnjost.

U drugoj etapi, u listopadu i po etkom studenog, desantom 26. divizije južno od uš a rijeke Neretve, razbijena je 369. legionarska divizija i oslobo - ena srednja i sjeverna Dalmacija.

U tre oj etapi, krajem studenog i po etkom prosinca, uspješno izvedenom »kninskom operacijom« završeno je oslobo enje Dalmacije.

Nas, na ovom mjestu, zanima ona faza u oslobo enju Dalmacije u kojoj je sudjelovala 19. divizija i partizanski odredi u sjevernoj Dalmaciji, što zna i - druga i tre a faza operacija za oslobo enje Dalmacije.

¹⁹⁵ Završne operacije.

¹⁸⁶ Na operativnom podru ju 264. divizije nalazila se 7. ustaška brigada, dijelovi 9. i 3. brigade i oko 3000 talijanskih fašista u okolini Zadra, i oko 6500 etnika, pod komandom popa uji a, na podru ju Knina.

¹⁹⁷ Završne operacije.

Da bi stvorila što povoljnije uvjete za dalje akcije, 19. divizija je odluila u prvim danima rujna osloboditi Benkovac.

Grad Benkovac je, pored strelja kih zaklona, bio utvoren i sa 20 betonskih bunkera opasanih životinjskim preprekama i minskim poljima. Njegovu posadu su sa injavali: 2. bataljon njemačkog 891. pješadijskog puka i 264. divizije (jedan sa 2 tenka i 2 oklopna automobila); Benkovačka etnička brigada i 5. ustaški bataljon. Ukupno oko 1000 vojnika s velikim brojem baca a i mitraljeza.

Vanjska obrana grada bila je povjerena etnicima i ustašama. Etnici su posjedali položaje u rajonu: selo Buković, Benkovačko Selo i Kula Atlagić, a ustaše u rajonu sela Podlug i Perušića.

Napad na Benkovac izvršen je 9. rujna.

Peta brigada je sa 2 bataljona napala sela Podlug i Perušić. Ustaše su, i pored žilavog otpora, morale napustiti Podlug, ali su se uspjeli održati u Perušiću. U međuvremenu su se 1. i 4. bataljon, uz podršku baca a i protutenkovskih topova, probili preko sela Šopota do životinjske prepreke u južnom predgrađu u Benkovcu, odbivši nekoliko njemačkih protunapada.

Za to vrijeme su jedinice 6. brigade na juriš slomile otpor oko Benkovačkog Sela i izale u neprijatelja prodrije u grad, gdje su se spojile sa jedinicama 5. brigade. Borbe su trajale gotovo dva dana i noći. Nijemci su vršili i uspješne protunapade, ali tek ubacivanjem jurišne desetine i dviju 2. bataljona 5. brigade preko baza u centru grada, uz istovremeni napad ostalih snaga, skršen je otpor Nijemaca.¹⁹⁸

Njemačka posada u gradu bila je dovedena u bezizlazan položaj, ali se, iskoristivši nedovoljno posjednut prostor između 5. i 6. brigade, uspjela probiti u pravcu sjeverozapadne ivice grada. Uz znatne gubitke, sutradan, 10. rujna u zoru i preostali dio njemačke posade uspio se izvući iz grada i odstupiti preko Kule Atlagića u pravcu Smiljaka.

U tom prvom napadu na Benkovac, od 8. do 11. rujna, jedinice 19. divizije imale su 13 mrtvih, 30 ranjenih i jednog nestalog borca. Ubijeno je 257, a zarobljen 161 neprijateljski vojnik. Zaplijenjeno je: 493 puške, 3 puškomitraljeza, 4 teška mitraljeza i 2 teška baca a.

Prilikom upada u grad iz zatvora je oslobođeno 75 simpatizera NOP-a.

Po oslobođenju Benkovca, 5. brigada je zadržana u gradu, dok je 6. poduzela gonjenje neprijatelja bez naročito uspjeha. Ponovni pokušaj jednog bataljona 5. brigade da zauzme Perušić završio je bez uspjeha zbog žilavog otpora ustaša.

Istog dana, pred mракom, primijećena je jedna motorizirana neprijateljska kolona od 30 kamiona u pokretu iz Drniša prema Benkovcu. Istovremeno je započeto i približavanje jedne neprijateljske kolone sa pravca Smiljaka. Pretpostavljajući da je to 2. bataljon njemačkog 891. puka koji se vraća u Ben-

¹⁹⁸ Po tvrđenju V. Marića.

kova , pošto je obaviješten o dolasku poja anja iz Drniša, jedinice 19. divizije su se 11. rujna ujutro povukle iz Benkovca, ne sa ekavši dolazak neprijateljskih kolona.¹⁹⁹

Po napuštanju Benkovca, 5. i 6. brigada započele su napade na neprijateljska uporišta na južnoj obali Novigradskog mora i Velebitskog (Podgorskog) kanala.

U periodu od 12. do 16. rujna jedinice 19. divizije vodile su borbe za likvidaciju neprijateljskih uporišta u Ravnim Kotarima: Škabrnje, Pridraga i Kaši .

Škabrnje je oslobođila 5. brigada ojačana jednim bataljonom Benkova kog partizanskog odreda. Tom prilikom ubijeno je 14 i zarobljeno 38 neprijateljskih vojnika. Zaplijenjen je 1 teški mitraljez, 3 puškomitrailjeza i 37 pušaka.

Neprijateljska uporišta (U selima Pridragi i Kašicu likvidirana su 15. i 16. rujna snagama 6. brigade.

U noći 17/18. rujna 5. brigada je opkolila i napala Zemunik. Borci su uspjeli prodrijeti akciju u mjesto i zauzeti nekoliko objekata. No u svanuće, zbog nasrtanja većih snaga neprijatelja, brigada se povukla odustavši od daljeg napada. Poginulo je 5 boraca, 12 ranjeno, a 1 zarobljen. Uhvaćen je 21 ustaša.

Narednih nekoliko dana snage 19. divizije oslodile su Smoković, Ražanac i Nadin.

s-

U periodu od 26. rujna do 2. listopada 1944. neprijatelj je užurbano vršio pripreme za izvlačenje preostalih snaga iz sjeverne Dalmacije u pravcu Like (Bihać). Na liniji Otri -Zrmanja primiješeno je tih dana prikupljanje njegovih dijelova, a na liniji Zemunik-Benkovac pojačana saobraćaj. U takvoj situaciji Štab 19. divizije izdaje 26. rujna zapovijest²⁰⁰ da bi angažiranjem svojih snaga sprječio eventualno izvlačenje okupatorskih snaga s područja sjeverne Dalmacije, a s druge strane, onemoguće svaki i najmanji pokušaj etničkih i ustaških jedinica da upadnu na slobodni teritorij. Ujedno su snage ove divizije ispolagale po zadatku Štaba 8. korpusa, snagama 9. divizije koje su u to vrijeme stalnim akcijama ometale neprijateljski saobraćaj na liniji Gračac-Knin. U drugoj polovini mjeseca listopada 1944. godine glavnina njemačkih snaga (s ustaškim, domobranskim i etničkim formacijama) bila je oslabljena, jer su Nijemci, i pored nepovoljnog razvoja događaja u južnoj Dalmaciji, bili primorani da izvuku 118. diviziju i prebacuju na Srijemsku frontu. U takvoj situaciji je Štab 8. korpusa NOVJ, radi definitivnog oslo-

¹⁹⁹ Ovaj napad na Benkovac imao je velikog odjeka. Viši vojni rukovodioci u Vrhovnom štabu NOV i POJ bili su prijatno iznenađeni tom smjelom akcijom 5. brigade 19. divizije, koja je time dokazala da je ne samo najbolja brigada divizije nego i jedna od najboljih u korpusu.

²⁰⁰ Tim akcijama 19. divizija je vezivala znatan dio neprijateljskih snaga u sjevernoj Dalmaciji, ograničavajući im pokrete između Like i Dalmacije. Pored toga, ona je napadala i etničke ustaške uporišta na koja su se Nijemci oslanjali.

badanja srednje i sjeverne Dalmacije, donio odluku da sa glavninom snaga - 19., 20. i 26. divizijom - izvrši koncentričan napad i uništi neprijateljske snage na sektoru Šibenik, Drniš, Knin.²⁰¹

Te akcije, prema zamisli Štaba 8. korpusa, trebalo je da se izvedu postepeno u tri etape.

U prvoj etapi 19. divizija trebala je da zauzme neprijateljsko uporište Bevrske i da nastavi išenje u pravcu Skradina i Roškog Slapa, 26. divizija je imala ovladati obalnim pojasom Šibenik—Split—Makarska, a 20. divizija zauzeti neprijateljska uporišta sela Hrvate, Dicmo, Trilj i grad Sinj i ispolagati 26. diviziji u napadu na Split.

U drugoj etapi trebalo je da 19. divizija zauzme neprijateljska uporišta Otri, sela Zrmanju i Paene i da presiječe vezu između njemačkih snaga u Dalmaciji i Lici, a jedna njena brigada da u pravcu Promine bočno napadne neprijatelja na prostoru Drniš-Knin, 26. divizija je imala da osloboди Šibenik i produži napredovanje u pravcu Drniša, a 20. divizija da operira u Vrli koj dolini i da ovlađuje tamošnjim neprijateljskim uporištima.

U trećoj etapi su sve 3 divizije imale da koncentrišu napadnu neprijateljsku uporištu na prostoru Drniš-Knin i oslobođe Knin i njime bi padom završilo konačno oslobođenje cijele Dalmacije.

Devetnaesta divizija, pošto je do kraja rujna odbila sve pokušaje neprijatelja da povrati izgubljene dijelove teritorija u sjevernoj Dalmaciji, dobila je od Štaba 8. korpusa naređenje da zauzme Benkovac. Ovaj oslonac bio je vrlo važan za nastavljanje operacija u dva pravca: na zapad ka primorskom pojasu, odnosno prema Velebitskom (Podgorskem) kanalu, i na istok prema glavnim komunikacijama koje vode iz Like u sjevernu Dalmaciju.

Posadu Benkovca ovoga puta sa injavali su dijelovi 1. bataljona 891. puka 264. divizije i dijelovi bataljona 384. puka 373. legionarske divizije; 5. ustaški bataljon, Benkovačka etnička brigada i etnička »Lete a brigada«. Ukupno je inačica neprijatelja iznosila je gotovo isto kao i pri prvom napadu na Benkovac - oko 1000 vojnika.

Opći, drugi napad na Benkovac 19. divizije počeo je 4. listopada.

Izložen neprekidnim napadima jedinica 19. divizije, bez izgleda na pomoć izvana, neprijatelj je davao slabiji otpor i odlučio da se probije iz Benkovca.

Sutradan, pošto je u toku bio i prikupljen jačina snage, neprijatelj je poduzeo napad na jugozapadnoj ivici grada i primorio 3. bataljon 5. brigade da se povuci iz sela Sopota. Da bi ojačao otpor 3. bataljona, iz sela Kneza uputeno je 1. bataljon iste brigade prema koti 183, ali je neprijatelju ipak uspjelo da se uz podršku jake artiljerijske vatre probije do Miranja.

Saznavši da se posada Benkovca povlači, bez otpora se povukla u pravcu sela Podluga i ustaška posada iz Perušića. U međuvremenu, pošto je ulaz artiljerijsku vatru na jugu, izvan grada, i saznala za prodor neprijatelja iz Benkovca, 6. brigada je sa dva bataljona napala neprijateljske dijelove koji su se zadržali u sjevernom i istočnom dijelu Benkovca. Borbe su potekle 7.

²⁰¹ Završne operacije.

listopada sve do 16,30 sati, kada su stigle jedinice 14. brigade,²⁰² poslije ega je zajedni kim naporom savladan i posijednji otpor neprijatelja i oslobo en Benkovac.

Za to vrijeme su neprijateljske snage iz Vrane (oko 250), vjerojatno obavijestene o padu Benkovca, poduzele pokret prema gradu radi prihvata odistupaju ih dijelova. Ta neprijateljska kolona naišla je kod Donjih Ceranja na snage Benkova kog odreda i tek uz velike gubitke uspjela se probiti u pravcu Vrane.

U borbama za oslobo enje Benkovca jedinice 19. divizije imale su 16 mrtvih i 52 ranjena borca. Zaplijenjeno je: 231 puška, 8 puškomitraljeza, 17 mitraljeza »šarac«, 5 teških mitraljeza, 2 p. a. mitraljeza, 5 baca a i 4 neispravna topa, uz ve e koli ine drugog ratnog materijala i spreme.

Kao što se vidi, 19. divizija nije postigla potpun uspjeh.²⁰³ Ona je oslobo dila Benkovac i stvorila povoljne uvjete za dalje akcije prema planu Štaba 8. korpusa NOVJ, ali nije uspjela na uništi neprijatelja, te je on nastavio da i dalje tu i tamo pruža otpor.

Trinaestog listopada oslobo en je Donji Karin,²⁰⁴ koji su branili manji dijelovi njema kog 891. puka i oko 400 ustaša. Zauzimanjem tog sela bila je presje ena komunikacija Zadar-Obrovac, te su se njema ke snage u Zadru moglo povu i u pravcu Šibenika i Hrvatskog primorja samo pomorskim putem. Poslije tih borbi, 6. brigada je napala neprijateljsko uporište Obrovac, u kome su se nalazili dijelovi njema kih, ustaških i etni kih jedinica, ukupno oko 400 do 500 vojnika.²⁰⁵ Borbe su vo ene od 17. do 20. listopada, ali zbog manj kavosti teških oružja (za borbu protiv jakih utvr enja koja su zatvarala uski prilaz mjestu) jedinice nisu uspjele ovladati tim neprijateljskim uporištem.²⁰⁶

U me uvremenu je Sjevernodalmatinski odred o istio od manjih neprijateljskih snaga teren sjeverno od komunikacije Zadar-Obrovac.

sj

Petnaestog listopada 1944. godine u oslobo enom Benkovcu na sve an na in, i uz prisutnost velikog ibroja naroda iz ovog dijela sjeverne Dalmacije, predstavnika narodne vlasti, Partije i JNOF-a, proslavljenja je godišnjica formiranja 19. divizije i 8. korpusa. Tom prilikom izvršena je smotra jedinica i podijeljena su brojna odlikovanja borcima i rukovodicima koji su se istakli u do tadašnjim borbama njezinih jedinica.

²⁰² Etrnaesta brigada nije sudjelovala u napadu na Benkovac sve do ovog momenta, jer je morala biti upu ena prema Bribirskim Mostinama, odakle je primije en nailazak jedne njema ke kolone iz Drniša.

²⁰³ Završne operacije.

²⁰⁴ Karin su oslobo dile jedinice 6. brigade. One su tom prilikom imale 17 mrtvih, 40 ranjenih, 4 zarobljena i 10 nestalih boraca. Ra una se da je ubijeno oko 120 neprijateljskih vojnika.

²⁰⁵ Završne operacije.

²⁰⁶ Devetnaesta divizija je u tim borbama imala prili no velike gubitke: 18 mrtvih i 101 ranjenog. Njene jedinice uspjele su, prema podacima iz Bojne relacije, ubiti oko 140 neprijateljskih vojnika: Nijemaca, ustaša i etnika.

Usporedo s borbama za oslobo enje Šibenika i Drniša, koje su vodile jedinice 26. divizije, 19. divizija je slabijim snagama potpomagala toj diviziji zapaidino od rijeke Krke. Svojim glavnim snagama 19. divizija je operirala na komunikaciji Knin-Zrmanja. Cilj joj je bio da onemogu i povla enje Nijemaca iz Knina ili, pak, eventualno upu ivanje pomo i tom garnizonu. Ona je taj zadatak izvršila uspješno. Neprijatelju je saobra aj na toj komunikaciji bio otežan, a esto i prekidan. Drugog studenog 6. brigadi pošlo je za rukom da zauzme Rrevjes i Kom i da na taj na in presije e komunikaciju **Knin-Zrmanja**. Zbog važnosti te komunikacije (održavanje veze sa pozadnom), Nijemci su energi no reagirali protunapadom. Pojedina uporišta duž komunikacija prelazila su po nekoliko puta iz ruke u ruku. Ocijenivši da neprijatelj do polovine mjeseca studenog ne namjerava napustiti Knin, Štab 8. korpusa nije forsirao akcije 19. divizije na ovoj komunikaciji. Naprotiv njoj je nare eno da slabijim snagama djeluje na liniji Knin-Zrmanja, i da glavninu snaga izvu e radi odmora i priprema za predstoje i napad na Knin.

U to vrijeme (po etkom studenog) 20. divizija je oslobođila Cetinsku dolinu i nastavila nastupanje u pravcu linije Knin-Drniš. Snage 9. divizije, u isto vrijeme, nastavile su iš enje terena i spre avanje intervencije neprijateljskih snaga sa pravca Mostar-Posušje-Duvno. Dotada je 26. divizija ve bila oslobođila Šibenik i Drniš.

Gone i razbijene neprijateljske dijelove iz rajona Drniša ,ka Kninu, Štab 8. korpusa je poduzeo potrebne mjere da uništi preostale neprijateljske snage u sjevernoj Dalmaciji.

U vezi s uspješnim akcijama i napredovanjem 20 i 26. divizije u pravcu Šibenika, Drniša i Knina, a imaju i na umu težak položaj okupatora u ostalim krajevima naše zemlje i njegovu težnju da svoje glavne snage preko Sarajeva i Mostara izvu e u pravcu Slavonskog Broda, prepostavljalio se da e njema - ka 373. divizija dati ja i otpor u okolini Knina, te, vode i borbu za dobitak u vremenu, osigurati lijevi bok svojim glavnim snagama koje su se povla ile ozna enim pravcem. U takvoj situaciji, uvi aju i potrebu da i 19. divizija sudjeluje u presijecanju neprijateljske odstupnice iz Knina, pa i eventualnoj blokadi ovog mjesta, Štab 8. korpusa u svojoj depeši od 26. listopada stavio je u zadatak 19. diviziji da prethodno likvidira neprijateljska uporišta u e-vrskama, Smrdelju i Roškom Slapu, te da na taj na in, odbacuju i neprijateljske snage na lijevu obalu rijeke Krke, olakša napredovanje ostalih snaga 8. korpusa i da istovremeno osigura svoju pozadinu u njenim kasnjim napadima na komunikacije Otri -Zrmanja-Pa ene-Knin.

Radi izvršavanja zahtjeva Štaba 8. korpusa odmah se odustalo od napada na Obrovac i izvršilo prikupljanje jedinica.

Po oslobo enju Ravnih kotara neprijatelj je održavao svoje posade u Bri-birskim Mostinama (100 Nijemaca, 60 ustaša i 20 etnika), Devrskama (180 Nijemaca i 100 etnika), Roškom slapu (60 Nijemaca i oko 150 ustaša) i Smr-delju (40 Nijemaca i oko 130 etnika).²⁰⁷

²⁰⁷ Bojna relacija 19. divizije.

Za izvršenje zapovijesti Štaba 8. korpusa za napad na odre ena uporišta bile su odre ene: kompletne 5. i 14. brigada sa 2 topa 105 mm i jednim topom 75 mm. Napadom isu direktno rukovodili komandant i politi ki komesar divizije.²⁰⁸

Uporišta su osvojena tek nave er jer se u toku dana neprijatelj žilavo branio.

U tim akcijama ubijeno je 77, a zarobljeno 22 neprijateljska vojnika. Devetnaesta divizija imala je 6 mrtvih i 56 ranjenih.

Nakon tih izvanrednih uspjeha jedinica 19. divizije uslijedilo je zasluženo priznanje koje je zna ilo veliku nagradu borcima i starješinama ove ve proslavljene sjevernodalmatinske jedinice.

Naredbom broj 39 Štaba 8. korpusa NOVJ za dan 18. studenog 1944. godine — u dijelu »pohvale« - pohvaljuju se komandant i politi ki komesar 19. divizije a divizija se proglašava udarnom. Naredba glasi:

»Glavni štab NOV i PO Hrvatske dostavio je slijede e:

Poslije osloou enja Benkovca jedinice XIX Divizije snažnim naletom osloboidle su desnu obalu rijeke Krke oslobo aju i Bribirske Mestine, evrske, Roški Slap i Skradin, dok su sa drugim dijelom snaga osloboidle Pakoštane, Biograd n/M, Zemunik, Nin, Zadar nanose i neprijatelju gubitke u ljudstvu i materijalu. U ovim završnim borbama za oslobo enje Dalmacije jedinice ove Divizije pokazale su veliku borbenost i upornost a rukovodioci dobru sposobnost manevriranja i rukovo enja.

Za postignute uspjehе pohvaljujemo borce, podoficire, oficire i politkome sare XIX Divizije pod komandom potpukovnika Parma a Stanka i politkome sara Petra Babi a te ih isti emo za primjer.

XIX Diviziji dodijeljujemo naziv »Udarna«. Za pokazanu hrabrost, dobro rukovo enje i nanošenje velikih gubitaka neprijatelju u ljudstvu i materijalu prilikom oslobo enja evrsaka, Skradina i drugih neprijateljskih uporišta pohvaljujemo borce i rukovodioce XIV Brigade XIX Divizije i isti emo ih za primjer.«

*

Uspjelom akcijom protiv neprijatelja na lijevoj obali rijeke Krke, a u vezi sa ranijim oslobo enjem Ravnih kotara, prostrani teritorij izme u rijeka Zrmanje i Krke bio je sasvim o iš en od okupatorskih i kvislinških snaga. Štabu Grupe sjevernodalmatinskih partizanskih odreda stavljeno je u zadatak da drži »u šahu« slabe neprijateljske posade u Vodicama, Biogradu, Zadru i Obrovcu. eterna briga, za svaki slu aj, ostavljena je kao izvi a ko zaštitni ki odred za aktivnu obranu lijeve obale Krke. Tek tada 19. divizija bila je u mogu nosti da koncentriira ostale raspoložive snage na odre eni dio komunikacije Knin-Pa ene-Zrmanja-Otri radi presijecanja neprijateljske ostupnice iz Knina prema sjeveru.

²⁰⁸ Stanko Parma i Petar Babi .

Neprijatelj je komunikaciju Knin-Pa ene-Palanka-Zrmanja-Zrmanjsko Vrelo-Otri branio sa 1. i 3. bataljonom 383. pukovnije 373 legionarske divizije, jednom etom mornari ke pješadije u O estovu i još nekim dijelovima 264. divizije. Ra una se da je ukupna ja ina tih snaga iznosila oko 1200 Nijemaca i oko 700 etnika naoružanih dobrim brojem teškog oružja.²⁰⁹

Pod snažnim pritiskom snaga 26. i 20. divizije na prostoru Šibenik-Drniš-Knin i Cetinska dolina navedena komunikacija postajala je iz dana u dan sve življia i od sve ve e važnosti za njema ke okupacione snage.

Da bi u takvoj situaciji neprijatelj bio u što ve oj mjeri uništavan i da bi mu se spre avao saobra aj, tj. njegovo povla enje, 19. divizija dobila je zadatak da sa dvije brigade (5. i 6.) zatvori dio komunikacije na liniji Zagrovi -Pa ene-Otri .

Borbe na tom prostoru po ele su 31. listopada napadom 5. brigade na O estovo i Pa ene. Taj napad predstavlja uvodne borbe 19. divizije u kninskoj operaciji, u kojoj su njene jedinice, što e se vidjeti iz daljeg teksta, odigrale vrlo zna ajnu ulogu.

Ve prvi otpor neprijatelja iz O estova i Pa ena nagovještavao je vrlo teške i uporne borbe sa slabim izgledom na bilo kakav uspjeh. Iako se znalo da su ta dva uporišta vrlo zna ajna za osiguravanje spomenute komunikacije j da e ih neprijatelj žilavo braniti, napadalo se neumoljivo i bez predaha.

Borbe jedinica 5. brigade za O estovo spadaju u najteže bitke na ovome sektoru. U dva snažna napada na to uporište neprijatelj je imao oko 120 mrtvih. Borci 5. brigade zaplijenili su 2 topa 75 mm, 3 p. a. mitraljeza, 2 kamiona i mnogo druge ratne spreme i vojnog materijala. Jedinice 5. brigade imale su 14 mrtvih i 74 ranjena borca.

U me uvremenu 6. brigada pokušala je pod svaku cijenu ovladati masivom Koma.

Predve er, 5. studenog, 2 bataljona 14. brigade izvršila su napad na neprijatelja u pravcu Zagrovi a i tom prilikom zauzela Klenovac.

U no i 5/6. studenog, 2 bataljona 5. brigade, uz pomo brdske baterije i topa 105 mm, izvršila su napad na Pa ene. Usprkos teškoj borbi i velikim obostranim gubicima napad nije uspio. »Ova borba je pokazala da Pa ene, u vezi sa Debelim Brdom, predstavlja glavni otporni centar kome neprijatelj pridaje veliki zna aj.²¹⁰

U toku 6. i 7. studenog slijede ja i napadi neprijatelja na snage 19. divizije. U Otonu, a kasnije duž cijele fronte, naro ito prema položajima 6. brigade i lijevom krilu 5. brigade, borbe postaju sve žeš e. Bilo je prosto nemogu e posti i ma kakav uspjeh u napadu. Fronta 19. divizije bila je široka gotovo 20 km. U nemogu nosti da u takvim okolnostima postigne zna ajniji uspjeh s oskudnim sredstvima, Štab divizije, 7. studenog, traži od Štaba 8. korpusa po ja anje u artiljeriji.²¹¹

²⁰⁸ Podaci su uzeti iz Bojne relacije 19. divizije, a odnose se za 29. listopada 1944.

²¹⁰ Bojna relacija 19. divizije, Arhiv VII.

²¹¹ Brdski divizion dodijeljen je tek 16. studenog!

Borbe se nastavljaju nesmanjenom žestinom i tokom naredna dva dana. Neprijatelj se uporno branio i nije dopuštao pristup uporištima preko kojih je štitio komunikaciju.

Desetog studenog dolazi do teškog napada neprijatelja na položaje 5. i 14. brigade, ali bez uspjeha. Uzajamni napadi i borbe u obrani vrše se i u toku narednih dana, a tek 16. studenog one su prestale i zavladalo je prividno zatišje. To je, kako se u jednom izvještaju Štaba divizije kaže, bila »prirodna posljedica« višednevnih okršaja, u kojima ni neprijatelj ni snage 19. divizije nisu postigle zna ajnji uspjeh.

Predah je dobro došao, iako je to bilo zatišje pred veliku buru - borbu za osvajanje Knina.

Iskoristivši zastoj u borbama jedinice 19. divizije sre ivale su se i odmaraće. U tom periodu rasformirana je Grupa sjevernodalmatinskih partizanskih odreda: Zadarski odred ušao je u sastav 6. brigade, Benkova ki odred i Stanjkova eta u sastav 14. brigade, a Kninski odred u sastav 5. brigade kao njen peti bataljon.

U posljednju, tre u etapu borbe za oslobo enje Dalmacije spada Kninska operacija, u kojoj je 19. divizija odigrala zna ajnu ulogu u sklopu snaga 8. dalmatinskog korpusa.

Ostaci njema ke 264. divizije,²¹² po napuštanju jadranske obale, povla ili su ise u ranije utvr eni rajon Knina, zauzimaju i za obranu položaje na prostoru od sjevernih ogranaka planine Dinare do gornjeg toka rijeke Zrmanje. To je bio dio novoosnovane neprijateljske fronte, koja se, od Karlobaga na jadranskoj obali, preko Knina, grebena Staretine planine, planine Mosora, planine Raduše, planine Vrani e i rajona Sarajeva, protezala na istok do lijeve obale gornjeg toka Drine. Ta divizija je i dalje bila pod komandom njema kog 15. brdskog armijskog korpusa, iji se štab nalazio u Biha u. Njene podre ene jedinice, prihv ene od strane 373. legionarske divizije, bile su popunjene novim snagama, dovedenim iz Biha a i Gra aca. U svom sastavu imala je 891, 892. i 893. pješadijski puk od po 2 bataljona sa po 2 ete, 264. artiljerijski puk od 2 diviziona i 264. dopunski bataljon.

U rajonu Knina nalazila se i spomenuta 373. legionarska divizija. U njenu sastavu bili su: 383. pješadijski puk (2 bataljona) i 3 strelja ke ete (13, 14. i 15), 384. pješadijski puk (2 bataljona) i 373. artiljerijski puk (2 diviziona). Pored tih dviju divizija, u rajonu Knina su se nalazili još: dijelovi 944. mornari kog puka sa 540. i 581. mornari kim bataljonom i 501. inžinjerskim bataljonom; ustaše, etnici pod komandom popa uji a, 1 eta tenkova i oko 20 topova.

S tim snagama koje su imale ukupno oko 12.500 vojnika neprijatelj je upornom obranom utvr enog rajona ovog posljednjeg i najzna ajnijeg uporišta na vratima Dalmacije namjeravao da veže snage 8. korpusa NOVJ i da im

²¹² Podaci iz knjige: »Završne operacije za oslobo enje Jugoslavije 1944-1945.«

onemogu i dalje nadiranje iz Dalmacije na sjever (prema Lici i Baniji) i na istok (prema Bosanskoj krajini), te spajanje sa snagama 4. i 11. korpusa NOVJ. Osim toga, neprijatelj je nastojao da omete snabdijevanje snaga NOVJ u Lici, Baniji i Bosanskoj krajini s primorskih baza na oslobo enoj jadranskoj obali. Sve je to imalo za cilj da paralizira aktivnost snaga NOV i POJ dolinama Une i Kupe prema rijeci Savi (glavnoj saobra ajnoj arteriji na preostalom dijelu jugoslavenskog ratišta), jer bi spajanjem 8. korpusa sa 4. i 11. korpusom i njihovim eventualnim izbijanjem u dolinu rijeke Save (preko Banije ili Krajine) bila neposredno ugrožena glavna komunikacija neprijateljskih snaga na Srijemskoj fronti. Pored ostalog Nijemci su uporno branili Knin i zbog etni ke grupacije popa Duji a, koja je bila u tom kraju i koja je, u sluaju njema kog povla enja, imala onemogu iti ja i utjecaj narodnooslobodila kog pokreta na srpski živalj u Kninskoj krajini, ime bi se otežao priliv srpskog stanovništva ovoga kraja u Narodnooslobodila ku vojsku. U vezi s tim tuma e se i kombinacije izvjesnih savezni kih krugova o iskrcavanju savezni kih trupa na isto nu jadransku obalu.²¹³

Knin, glavna raskrsnica komunikacija koje iz Dalmacije vode prema Lici, Baniji i Bosanskoj krajini, nalazio se na pravcu daljeg nastupanja snaga 8-korpusa. Okružen prirodnim jakim otpornim ta kama, Knin je pružao branocu, znatne prednosti.

Da bi mogao da nadire dalje na sjever i pruži pomo snagama Narodnooslobodila ke vojske u Lici. Baniji i Bosanskoj krajini, Štab 8. korpusa, u duhu direktiva Vrhovnog štaba NOV i POJ i u suglasnosti sa Glavnim štabom Hrvatske, odlu io je da napadne i uništi neprijateljsku grupaciju u rajonu Knina. Bilo je predvi eno da se grad prvo izolira presijecanjem komunikacija koje vode prema Lici i dolini Une, a zatim da se pristupi stezanju obru a oko neprijateljskih snaga radi njihova uništavanja.²¹⁴

U kninskoj operaciji je sudjelovao 8. korpus NOVJ (bez jedne brigade 9. divizije, koja je osiguravala akcije korpusa sa pravca Mostar-Knin). Njegova ukupna ja ina iznosila je oko 26.000 boraca. Odnos snaga u pješadiji bio je 2 : 1 u korist 8. korpusa, dok su u artiljeriji snage bile približno jednake. Osmi korpus bio je nadmo niji u tenkovima.

Radi ostvarivanja odluke o napadu na Knin i uništavanja tamošnje neprijateljske grupacije 19. divizija dobila je zadatak da se 14. brigada sa 6 tenkova, 5 oklopnih automobila i 3 topa 57 mm grupira u rajonu Radu i a; 5. brigada u rajonu Pa ena i Prevjesa, a 6. brigada na grebenu masiva Koma

²¹³ Neki savezni ki krugovi pravili su planove o eventualnom iskrcavanju engleskih trupa, pa ak i jedinica poljskog generala Wladyslava Andersa na jugoslavensku obalu. Iskrcavanje tih trupa u 1944. godini nije moglo biti opravdano nikakvim vojnim razlozima, ve se moglo tuma iti jedino nastojanjem da se pruži podrška jugoslavenskim emigrantskim krugovima u njihovim politi kim kombinacijama u poslijeratnoj Jugoslaviji. Zbog toga je Vrhovni štab NOVJ i POJ energi no odbio sve planove o iskrcavanju stranih trupa na jugoslavensku obalu (Završne operacije).

²¹⁴ U Štabu korpusa vladalo je mišljenje da bi umjesto Knina trebalo napasti i osloboediti Gra ac. Me utim pobijedila je ideja za napad na Knin. (Prema izjavi Milana Kuprešanina.)

i kote 980. U takvom rasporedu svojih snaga ona je imala zadatok da presije e komunikacije u dolini gornjeg toka rijeke Zrmanje, koje vode od Knina, prema Gra acu, da savlada neprijateljska uporišta na tim komunikacijama i da uhvati vezu isa desnim krilom 20. divizije.

Dvadeseta divizija moralia je svojim snagama presje i vezu izme u Knina i Lapca i, povezavši se s lijevim krilom 19. divizije, zatvoriti oboru sjeverno od Knina; 26. divizija u vezi sa 20. divizijom desno, a 19. divizijom lijevo, imala je zadatok da zatvori oboru oko Knina sa južne strane, a zatim da savlada otpor neprijatelja i zauzme Knin.

Petog studenog gone i neprijateljsku posadu koja se nalazila u povla enju iz Drniša prema Kninu, 20. divizija je zauzela sela Kosovicu, Markovac, Orli i Kosovo, dok je 26. divizija izbila 15. studenog do linije Kaldrma-Oklaj. Dvadeseta divizija produžila je nadiranje prema planini Plješevici i Strmici.

Kninska operacija, prema razvoju borbi, odvijala se u tri etape: od 26. do 28. studenog - prva, od 29. do 30. istog mjeseca - druga, a od 1. do 4. prosinca tre a etapa.

(Vidi skicu br. 6 izme u 176. i 177. str.).

U prvoj etapi na fronti 20. divizije neprijatelj je protunapadima uspio potisnuti dijelove 8. brigade sa Crne Glavice. Isto tako je neprijatelju pošlo za rukom da potisne dijelove 9. brigade -sa visa Urljaja, ali je odmah zatim protunapadom bio odba en. Deseta brigada je uspjela zauzeti kotu 476, a do podne sela Vrpolje i Golubi . Poslije podne je na juriš osvojen i vis Veljuv.

Kod 19. divizije, zbog prekinute telefonske veze, napad nije po eo jednovremeno u svim jedinicama, ve u razmacima, pola sata poslije artiljerijske pripreme. Desnokrilna 14. brigada zauzela je Markviove Stanove, ali zbog minskih polja nije mogla savladati otpor neprijatelja zapadno i jugozapadno od O estova. Peta brigada, zbog jake neprijateljske vatre iz rajona sela Prevjesa i Pa ena, nije uspjela zauzeti Prevjes, Kravlji most i Pa ene. Na krajnjem lijevom krilu 6. brigada je uspjela slomiti otpor neprijatelja na grebenu Komu i odbaciti njegove dijelove prema Palanki, ali joj nije uspjelo da zauzme kote 830 i 417, vjerojatno zbog zaostajanja 5. brigade.

Krila 8. korpusa, izbijanjem sa istoka u rajon sela Golubi a, sa zapada u rajon Palanke, presjekla su neprijatelju odstupnice sjeverno od Knina prema selima Strmici i Zrmanji i suzila neposjednuti dio položaja sjeverno od Knina. Oštra glavica, najvažnija otporna ta ka neprijatelja, bila je ugrožena koncentri nom vatrom 8. i 11. brigade. Druge snage 26. divizije prodrle su u obrambeni sistem neprijatelja do na 4 km zapadno od Knina. Vanjska obrambena linija neprijatelja na eta je na cijeloj dužini fronte na više mjesta i zauzet je niz otpornih ta aka, ime su bili poboljšani uvjeti za produživanje napada.

Sutradan, 27. studenog u zoru, nastavljene su borbe na cijeloj fronti.

Kod 26. divizije je 11. brigada, uz pomo 8. brigade 20. divizije, vodila bez uspjeha neprekidne borbe oko Oštare glavice. Na krajnjem lijevom krilu 8. korpusa, kod 19. divizije, 6. brigada je zauzela kotu 830, 5. brigada nije napredovala, a 14. brigada, iji napad na O estovo nije uspio, izgubila je Markviove Stanove.

Na kraju dana položaj 8. korpusa ostao je uglavnom nepromijenjen, osim što je dobijeno nešto terena jugozapadno od sela Golubi a i zauzeta kota 357.

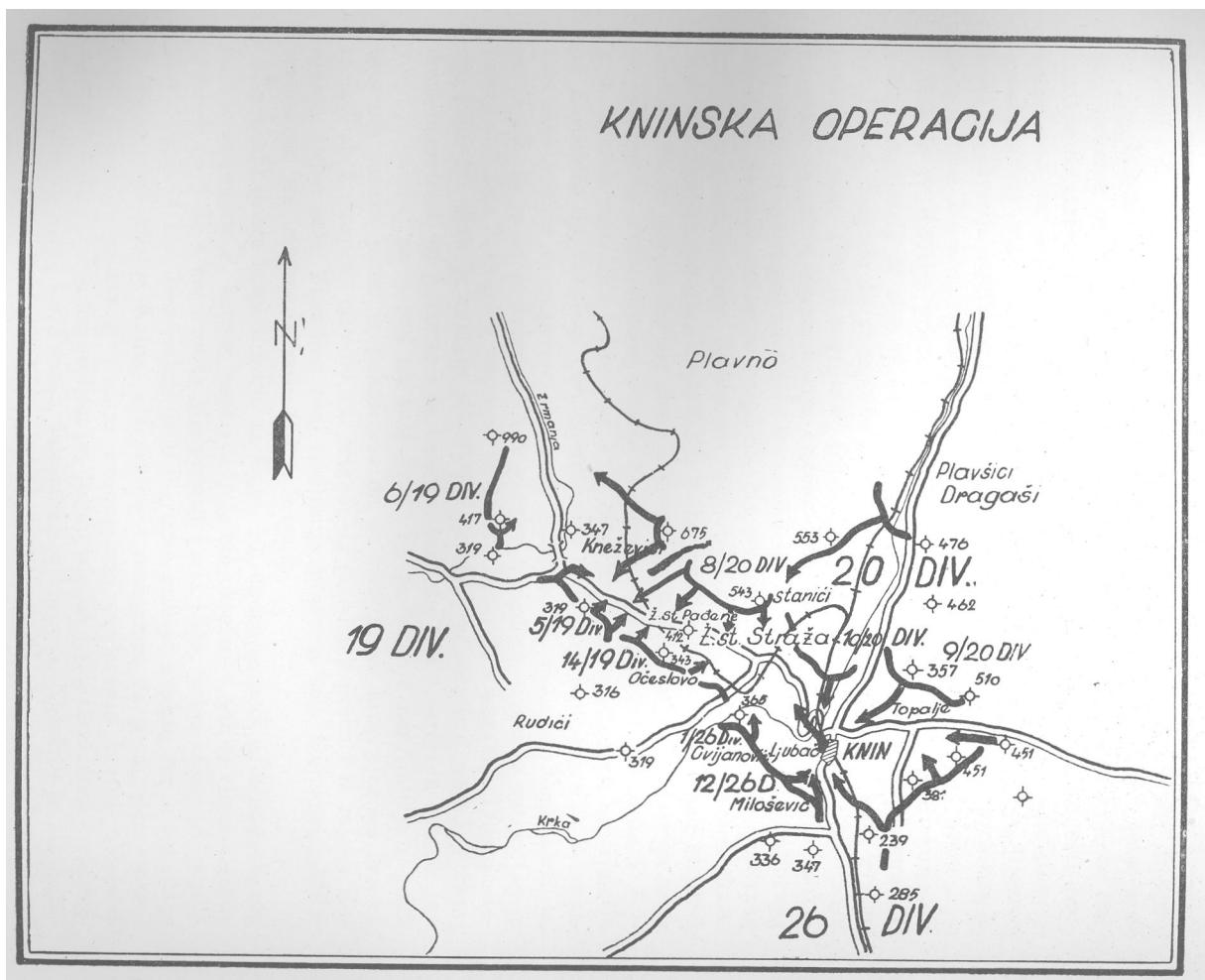
Predpostavljuju i da je 8. korpus u neprekidnim trodnevnim napadima iscrpao isvoje snage, neprijatelj je, uvode i u borbu svježe jedinice iz rezerve, poduzeo snažne protunapade s ciljem da povrati neke važnije otporne ta ke - Veljuv i kota 357 (na fronti 20. divizije) i položaje oko Oštare glavice, Bula-juše i Lisnika (na fronti 26. divizije).

Štab 19. divizije uvidio je da mu je zbog jakog otpora neprijatelja i slabog ispmaganja brigade 26. divizije s lijeve obale Krke otežano izbijanje desnim krilom na pravac O estovo-Žagrovi i. Stoga je odlu io da sa 5. brigadom uz pomo tenkova, zbog ispmaganja 6. brigadi radi izbijanja u selo Prevjes, poduzme ponovo napad s položaja sjeverno od Pa ena na Ili ev Stan. Za to vrijeme trebalo je da 14. brigada veže neprijatelja na svom dijelu fronte kod O estova i Markviovih Stanova.

Unato svemu, 28. studenog situacija je uglavnom ostala ista, osim što je 5. brigada 19. divizije uspjela da izbije do komunikacije Knin-Zrmanja i da ugrozi važan most na toj rijeci. Otvor sjeverno od Knina bio je isužen još za 2 km, što je u vrstilo donijetu odluku da se 8. brigada povu e iz rajona Oštare glavice i uputi u rajon Debelog brda u neposjednuti me prostor.

Druga etapa borbe za Knin po elu je 29. studenog. Smijenivši premoren posadu svježim jedinicama iiz rezerve ili s okolnih uporišta, neprijatelj je poduzeo niz protunapada s ciljem da povrati važnije otporne ta ke.

Mada je uglavnom svuda bio odbijen, neprijatelj je ipak uspio povratiti kota 357 (3 km sjeveroisto no od Knina) na odsjeku 9. brigade 20. divizije. U nastojanju da popravi položaj i kod Ili eva Stana, on je pokušavao da potisne dijelove 5. brigade 19. divizije sa komunikacije Pa ene-Kravlji most, ali u tome nije uspio. eternaesta brigada je, s ciljem da iskoristi uspjeh 5. brigade, obišla O estovo sa sjevera i uputila svoje dijelove iz Markviovih Stanova prema koti 308, ali se, zbog snažnog otpora neprijatelja iz sela Šolaja i sa trig. 347, morala povu i sa kote 308 na polazni položaj. Šesta brigada je i ovog dana vodila borbe oko kote 417 i Prevjesa, odbijaju i sve pokušaje neprijatelja da povrati greben Kom radi bolje zaštite odstupnice na pravcu Knin-Pa ene-Zrmanja-Gra ac. Za to vrijeme je prema Oštrot glavici 26. divizija sa 11. brigadom preuzimala dotadašnje položaje 8. brigade 20. divizije, koja je (oja ana jednom baterijom topova) u no i 29/30. studenog upu ena pravcem Vu kovi ev Stan-Suhu Polje- epinovi Stanovi-Golubi . Po izbijanju u Golubi , brigada je nastavila nastupanje u dva pravca: 2 bataljona preko Plješevice ka Plavinu, a 2 bataljona preko Ravnog Dola ka Debelom brdu. Prva kolona je odbacila etni ke dijelove s Plješevice i izbila na Kitu, odakle je - postavljaju i osiguranje prema Plavnu - zauzela položaje sjeverno od željezni ke stanice Plavna, prema komunikaciji Knin-Zrmanja. Druga kolona, odbacuju i slabije neprijateljske posade, ovladala je Medve akom (trig. 740) i Marica Glavicom. Zauzimanjem tih položaja, 20. divizija je obuhvatila Knin i sa sjeverne strane. To je, pored ostalog, primoralo nepri-

Skica 6.

jatelja na razvla enje snaga. Za neprijatelja je bila veoma nepovoljna prisutnost 8. brigade na njegovoj odstupnici s te strane, jer je dovla enje snaga na taj dosad neaktivni dio fronte moralno oslabiti njegov otpor na ostalim dijelovima fronte. Dok se 8. brigada 20. divizije u nastupanju iz Golubi a približavala svojim ciljevima, 10. brigada je 30. studenog vršila pritisak na neprijateljske dijelove južno od Golubi a. Odibacivši slabije neprijateljske dijelove na jug, brigada je izbila na liniju sela Stani i, erani i, Bojani i, presijecaju i sjevernu okuku željezni ke pruge Knin-Pa ene. U borbama koje su tražale sve do mraka neprijatelj je uporno nastojao da odbaci 10. brigadu. Međutim ona se, usprkos neprekidnoj i jakoj neprijateljskoj artiljerijskoj i minobaca koj vatri, uspjela zadržati na zauzetim položajima. Na lijevom krilu 20. divizije vodila se borba •dko kote 357, koja je dva puta prelazila iz ruke u ruku. Na kraju dana taj položaj je ostao u rukama neprijatelja.

Dok je 19. divizija vršila pripreme za napad u zoni od rijeke Zrmanje do Krke, neprijatelj je oko 13 sati iznenadnim napadom, pošto je primorao 3. bataljon 6. brigade da se povu e na kotu 830, uspio da povrati kotu 999 na grebenu Komu. Tim je neprijatelj poboljšao svoj položaj zapadno od Palanke i izglede da zaštiti komunikaciju Pa ene-Zrmanja. Ali su zato njegovi pokušaji da to isto postigne na dijelu komunikacije Pa ene-Prevjes, zbog odlu nog otpora 5. brigade, ostali bez uspjeha. Na odsjeku 14. brigade, osim obostrane izvi a ke i artiljerijske djelatnosti, nije bilo druge aktivnosti ovoga dana. Štab 19. divizije, po nare enju Štaba 8. korpusa, pripremao je napad za idu i dan s težištem prema lijevoj obali Zrmanje i s namjerom da unutrašnja krila obiju brigada izvrše prodror izme u O estova i Pa ena, a lijevo krilo 5. brigade izme u sela Ili a i Prevjesa i da tako izbiju na odstupnicu neprijatelja od Žagrovi a do Prevjesa radi koordinacije s ostalim jedinicama 8. korpusa. Isto tako vršene su pripreme za napad jedinica 26. divizije. Neprijatelj je, uvi aju i da je dalje držanje O štre glavice nesigurno, povukao snage. On je i pred frontom 3. brigade napustio teren oko Bulajuše i Kupresa. Time je desno krilo 26. divizije zauzelo povoljnije položaje za sutrašnji napad. Potkraj dana neprijatelj se povukao i sa Lisnika, tako da je i 1. brigada zauzela povoljniji položaj za napad na sam grad. To povla enje neprijatelja s jakih otpornih ta aka jasno je pokazivalo da se približavao kraj njegovu otporu, te je Štab 8. korpusa naredio 12. brigadi da se odmah prebaci iz rajona Kosova u rajon sela Vukadina radi nadiranja pravcem sela Dujakovi i-Miloševi -Seat, iza unutarnjih krila 1. i 3. brigade.

Na kraju druge etape u borbi za Knin, 30. studenog, uo i odlu nog napada koji je pripremao 8. korpus, neprijatelj je bio okružen u obliku elipse s uskim otvorom od 3 do 4 km izme u Medve aka i sela Ili a. Širina elipse je iznosila 8, a dužina 14 km. Neprijatelj je u taj uzan prostor uvukao sve svoje snage iz neposredne blizine Knina, vjerovatno s namjerom da pruži ja i otpor i održi slobodan prolaz u slu aju eventualnog povla enja prema Gra acu. Njegov položaj je bio nepovoljan jer je bio izložen jakoj unakrsnoj artiljerijskoj i minobaca koj vatri snaga dalmatinskog korpusa. Naro ito je bio nepovoljan položaj onih njegovih snaga koje su se nalazile na jugoisto noj strani Knina, zbog toga što im je odstupnica bila vrlo ugrožena.

Štab 8. korpusa je u toj situaciji, uvode i u borbu svoju rezervu (12. brigadu) i glavninu Tenkovske brigade jugozapadno od Knina, odlučujući da sa 20. i 26. divizijom razdvajaju i razbijaju neprijateljske snage na lijevoj obali Krke, a na desnoj obali kod Paćina sa 19. divizijom (uz pomoć 8. brigade 20. divizije) presječe Nijemcima odstupnicu. •

U duhu tog plana bilo je predviđeno da sutradan, 1. prosinca, otpođe jednovremeno opći napad na cijelo fronti.

Treća i konačna faza borbi za Knin počela je na desnom krilu 8. korpusa napadom 8. brigade 20. divizije na kotu 675, koju je brzo zauzela, ali zbog jakog otpora neprijatelja sa Sv. Ilijom nije mogla nastaviti nadiranje ka željezni koj pruža i dalje prema Prevjesu.

Deseta brigada zauzimanjem Drenovca potpuno je ugrozila neprijatelju važan dio odstupnice iz Knina preko Žagrova.

Na fronti 26. divizije desnokrilna 11. brigada je zauzela selo Mitrović, ali nije mogla savladati otpor neprijatelja na Crnoj glavici. U centru je 3. brigada, uz podršku Tenkovske i 12. brigade, odbacila neprijatelja i izbila do sela Škarića i Miloševića. I na lijevom krilu, uz podršku Tenkovske i 12. brigade, 1. brigada je, i pored jakog otpora neprijatelja u toku cijelog dana, uspjela predvestiti da zauzme kotu 344 i selo Marjanovići. Njen dalje napredovanje bilo je zadržano snažnom protutenkovskom obranom neprijatelja iz rajona sela Ljubača.

Na krajnjem lijevom krilu 8. korpusa, kod 19. divizije, 6. brigada je zatvarala komunikaciju od Palanke prema selu Zrmanji, zauzela kotu 990 i vršila snažan pritisak na neprijateljske posade u selima Prevjesu i Palanki, dok 5. i 14. brigada ne slome otpor neprijatelja u zoni između rijeka Krke i Zrmanje. Peta brigada je na lijevom krilu odbijala protunapade neprijatelja iz rajona sela Ilija, koji je nastojao da oslobodi odstupnicu iz Paćina ka Zrmanji i da zadrži prodiranje 14. brigade ka Oštovu. Zauzimanjem kote 308 olakšani su napor 3. i 4. bataljona oko osvajanja najveće otporne tačke Oštova, koja je, pored jake posade, bila zaštićena gustim minskim poljima i branjena unakrsnom neprijateljskom vatrom iz zaseoka Djedovske, sela Oštova i pačinske željezne stанице. Na krajnjem desnom krilu divizije, nadirući i uz desnu obalu Krke, 1. bataljon 14. brigade je izbijanjem na kotu 356 ugrozio Oštovo sa južne strane. Jedinice 5. i 14. brigade u borbama koje su trajale cijeli dan izbjile su do mraka na komunikaciju Žagrovi -Paćine, a do 23 sata je postupno savladan čitav neprijateljski obrambeni sistem u rajonu Oštova. Neprijatelj je zadržao jedino željezni kuću stanicu Paćine i kotu 359, odakle je, da bi se uvao odstupnicu, kroz suženi koridor od Knina do Prevjesa pružao snažan otpor.

U toku 1. prosinca postignuti su najznačajniji uspjehi u dotadašnjim borbama. Zapadno od grada uspjehi su bili još veći. Ljevokrilne jedinice 26. divizije na lijevoj obali Krike izbjile su do sela Ljubača, a desnokrilne jedinice 19. divizije — 5. i 14. brigada - konačno su slomile neprijateljski obrambeni sistem u zoni između rijeka Krke i Zrmanje, izbivši neposredno na komunikaciju Knin-Paćine.

Kako su se napredovanja povoljno razvijala, Stab 8. korpusa naredio je 19. i 20. diviziji da 2. prosinca kona no zatvore dio obru a od Medve aka do Padena. U suženom pojasu oko Knina neprijatelj je pružao otpor oslabljenim snagama, a duž koridora je 2. prosinca pokušavao da s poja anjima iz Knina povrati Drenovac, Marica Glavicu, Medve ak, rajon Padena i Kravlje mosta, s kojih su mu jedinice 8. korpusa neposredno ugrožavale odstupnicu. Da bi se na tom dijelu oslobođio pritiska 19. i 20. divizije, neprijatelj je u toku dana uputio iz sela Zrmanje jednu kolonu sa vodom tenkova prema selu Pa enima. Tim snagama on je poja ao snage u koridoru s namjerom da osigura svoje povla enje iz rajona Knina i Padena prema Zrmanji. Dok je neprijatelj iz rajona Kravlji mo'St—Pa ene-željezni ka stanica Pa ene vršio pritisak na 5. brigadu 19. divizije, s namjerom da je potisne s komunikacije sela Bojani - -Prevjes i djelomi no uspio u tome, 14. brigada je napadala kotu 359 i uve er je uspjela zauzeti. Šesta brigada je ometala pokrete neprijatelja dolinom Zrmanje, ali zbog neprijateljskog uporišta kod Prevjesa nije bila u stanju da tu presije e vezu. Stoga je '6. brigadi nare eno da poduzme napad na Prevjes. Peta brigada pod pritiskom nadmo nijih neprijateljskih snaga koje su bile oja ane tenkovima nije mogla da sprije i prebacivanje neprijateljske, kolone od Kravlje mosta i njeno spajanje kod Padena s kninskom posadom. Za to vrijeme 8. i 9. brigada 20. divizije odbile su sve pokušaje neprijatelja da ih odbaci sa njihovih položaja, iako je u jednom momentu neprijatelju to bilo uspjelo.

Da bi se poja ao pritisak na neprijateljsku odstupnicu na odsjeku željezni ka stanica-Stara Straža-Medve ak, uba ena je u borbu novodovedena 3. brigada 9. divizije, koja je odmah upu ena kao poja anje 8. brigadi u rajon sela Mari a.

Tog dana su na cijeloj fronti 8. korpusa postignuti dobri rezultati, naro- ito kod 19. divizije i na lijevom krilu 26. divizije. Izbijanjem dijelova 19. i 26. divizije na komunikaciju Knin-Zrmanja, sužen je koridor izme u tih dviju divizija i 20. divizije na 2 do 4 km na odsjeku željezni ka stanica Stara Straža-Kravlji most. Dalje, na sjeveru, 6. brigada 19. divizije ugrozila je nepri- atelju odstupnicu izme u grebena Koma i rijeke Zrmanje, na relaciji od Kravlje mosta do Palanke.

Pošto je neprijatelj bio doveden u vrlo težak položaj, moglo se o ekivati ili da se preda bez daljeg otpora, ili, što je bilo vjerojatnije, da napusti Knin i pokuša probaći iz obru a u pravcu sela Zrmanje. Stab 8. korpusa, nasto- je i da onemogu i ovu namjeru neprijatelja, ulagao je krajnje napore da zatvori obru oko njegovih snaga od manastira sv. Ilije do Prevjesa. U tom cilju bilo je nare eno da 19. divizija (sa zapada) i 20. divizija (sa istoka), zatvore komunikaciju Bojani -Prevjes i onemogu i izvla enje neprijatelja iz rajona Rnin-Pa ene prema selu Zrmanji. U toku no i 2/3. prosinca 1, 12. i 3. brigada s glavninom Tenkovske brigade, pod komandom Štaba 26. divizije, izvršile su napad na južno i zapadno predgra e Knina. Cilj tog napada bio je: izbijanjem do predgra a presje i odstupnicu neprijateljskim snagama koje

su bile zadržane sjeveroisto no i jugoisto no od Knina prema 9. brigadi 20. divizije i 11. brigadi 26. divizije, a zatim ih izolirane napasti i uništitи ili zarobiti.

Jedinice 26. divizije, uz podršku tenkova, slomile su otpor neprijatelja kod sela Miloševi a, Ljuba a i na koti 365 i izbile na rijeku Krku zapadno i južno od Knina. Neprijateljski dijelovi, koji su se u neredu povla ili iz rajona Ljuba a, onesposobili su most na rijeci Krki, južno od Knina, i tako onemogu ili ostalim svojim jedinicama da se prebace preko Krke. To je vjerovatno demoraliziralo neprijateljske posade južno i isto no od Knina, jer je otpor po eo naglo popuštati. Tako je, pred zoru, neprijateljska posada napustila bez otpora i Crnu glavicu pred frontom 11. brigade te je ona izbila ina spomenuti vis i odatile produžila neometano nastupanje prema Kninu. Ulaze i u jugoisto no predgra e, uspostavila je vezu sa 10. brigadom 20. divizije, koja se sa sjevera, iz rajona Drenovca, probila do grada. Prodorom u Knin s juga i sjevera, odstupnica neprijateljskim dijelovima isto no od Knina, na lijevoj obali Krke, bila je potpuno zatvorena. Mada je neprijatelj mjestimi no i dalje pružao otpor, znatan dio njegovih snaga po eo se predavati jedinicama 8. korpusa. I 9. brigada 20. divizije, primjetivši rasulo kod neprijatelja, probila se kroz selo Toipolje i izbila u Knin s isto ne strane. Pošto su se tako spojile u gradu i zatvorile odstupnicu sa zapada, jedinice 20. i 26. divizije su jednim dijelom snaga pristupile iš enju okruženog prostora, a drugim dijelom su poduzele gonjenje neprijatelja prema Pa enima.

Tre eg prosinca, u prvim jutarnjim satima, neprijatelj je, da bi izvukao ostatke posade iz Knina, protunapadoim pokušao ponovo da ovlađa Drenovcem, ali zbog odlu nog otpora 10. brigade 20. divizije, u tom nije uspio. Pošto je odbacila neprijatelja sa Drenovca, 10. brigada se prikljuila 9. brigadi i dijelovima 26. divizije u rajonu Žagrovi a, nastavljuju i uništavanje neprijateljskih idjelova koji su se povla ili ka Pa enima. Njima, se prikljuio i 2. bataljon 3. brigade 9. divizije iz rajona sela Mari a sa odsjeka 8. brigade 20. divizije. Ta brigada na krajnjem desnom krilu 20. divizije tukla je jakom vatrom sa južnih padina Debelog brda neprijateljsku kolonu u pokretu od željezni ke stanice Stara Straža do Pa ena, nanoise i joj gubitke.

Za sve to vrijeme jedinice 19. divizije zatvarale su pravac prolaza neprijateljskim jedinicama koje su ise povla ile iz rajona Knina. Šesta brigada 19. divizije je s krajnjeg lijevog divizijskog krila pokušavala da zauzme Prevjes, ali joj to nije uspijevalo. Neprijatelj se povla io iz rajona Borja, izme u sela Kneževi a i Pa ena, i izme u manastira sv. Ilike, k. 675 i k. 350, preko V. Strane i Palanke ka selu Zrmanji, jer je Kravlji most bio u rukama 5. brigade 19. divizije. Neprijatelj je zbog toga primoran da se povla i lijevom obalom Zrmanje do Palanke, a zatim je prijelazom na desnu obalu, prihva aju i usputne posade, produžio odstupanje desnom obalom prema rijeci Zrmanji.

Šesta brigada je pokušavala zauzeti i kotu 350 (jugozapadno od V. Strane) sa ciljem da neprijatelju presije e odstupnicu i na tome pravcu, ali u tome nije uspjela. Peta brigada, pošto je zauzela Kravlji most, usredotoila je svoje napore da zauzme Pa ene i željezni ku stanicu tog sela i da, u suradnji s li-

jevokrilnim jedinicama 14. brigade, presije e neprijateljsku odstupnicu prema V. Strani. Tako je došlo do oštih uli nih borbi kroz sela Pa ene i Ili i, sve dok neprijateljski otpor nije bio slomljen. Ostale jedinice 14. brigade, sa etom tenkova, napadale su željezni ku stanicu Stare Straže i uspješno spre avale neprijatelja da se probije ka selima Pa ene i Radu i, zarobivši ve i broj neprijateljskih vojnika. Tom uspjehu 5. i 14 brigade 19. divizije pridonijele su i 8. brigada 20. divizije napadom na selo Kneževi i u pravcu Borja i 10. brigada iste divizije (oja ana bataljonima 3. brigade 9. divizije) napadom u pravcu željezni ke stanice Stare Straže. Njihovim pritiskom je neprijatelj bio toliko rastrojen da je pri uništavanju skladišta municije u tunelu kod željezni ke stanice Stare Straže ostavio u požaru svojih oko 500 ranjenika, koji zbog eksplozije nisu mogli biti spašeni. Da bi se sprije ilo izvla enje preostalih neprijateljskih dijelova iz potpunog okruženja, borbe oko Borja i Padena nastavljeni su i toku no i.

Tre eg prosinca prestao je ozbiljniji otpor neprijatelja. Knin se nalazio vrsto u rukama snaga 8. dalmatinskog korpusa. Okruženi ostaci neprijateljskih snaga jugoisto no i isto no odi grada zarobljeni su, a otpor grupe oko Borja i Padena postepeno je malaksavao. Odstupnica te grupe bila je vrsto zatvorena izme u Debelog Brda, sela Kneževi i Padena. Tenkovska brigada, pošto je po oslobo enju Knina hitno preba ena na desnu obalu rijeke Krke, u zonu 14. brigade 19. divizije, svojim sudjelovanjem u tim borbama pridonijela je njihovom povolnjom ishodu. Da je ispomo 20. divizije bila efikasnija,²¹⁵ uspjeh bi bio još ve i. Neprijateljska posada kod Prevjesa, nemo na da ispolji svoj utjecaj, a kako je bila pod neprekidnim pritiskom jedinica 6. brigade 19. divizije, morala se povu i prema Palanki. Jedinicama 8. korpusa preostalo je još sutradan da o iste okružen prostor, prikupe zarobljenike i ratni plijen, a zatim, radi odbacivanja neprijateljskih ostataka iz Dalmacije, da se pregrupiraju za pokret prema sjeveru.

etvrtog prosinca pokušali su se razbijeni ostaci neprijateljske okružene grupe u rajonu sela Bojani i probiti preko Debelog brda kroz položaj 8. brigade. Pri tome je jedan dio neprijateljskih snaga uništen, dok je izvjesnim manjim dijelovima uspjelo da se preko jugozapadnih ograna Debelog brda izvuku ka V. Strani. Isto tako je ta neprijateljska grupa pokušala probijati preko O estova ka Radu i u i preko Padena ka Mokrom Polju. U pravcu O estova neprijatelj je u zoru uspio savladati otpor 1. bataljona 14. brigade i probiti se do tog sela, ali je njegovo dalje nadiranje bilo zaustavljeno. Nekoliko motornih vodila je uspjelo da se probije ka selu Radu i u. Ni probijati preko Padena, zibog otpora 5. i 6. brigade 19. divizije, nije mu uspio. Jedna kolona je uspjela da se iz Padena probije do Kravljeg mosta, ali je protunapadom 6. brigade iz rajona Prevjesa, bila razbijena i zarobljena. Zbog odlu nog otpora 5. brigade u rajonu Padena i sela Ili a ostali su bez uspjeha svi pokušaji neprijatelja da u probiju na u spas iz takve situacije. Napuštaju topove, motorna vozila i teško naoružanje, manje grupe su se u toku cijelog dana bezuspješno nastojale probiti iz obru a. Posljednja grupa od preko

²¹⁵ Završne operacije.

350 neprijateljskih vojnika, među kojima 150-podoficira²¹⁶ i oficira, pokušala je oko 16 sati da se probije iz rajona Bojani a preko Pašena. Međutim, našavši na snage 5. brigade 19. divizije (ojačane sa 2 tenka), i ta grupa bila je dijelom uništена, odnosno zarobljena. Savlačivanjem tog posljednjeg neprijateljskog otpora, kninska operacija je bila okončana, a Dalmacija potpuno oslobođena.²¹⁷

U kninskoj operaciji koja je trajala 9 dana - od 26. studenog do 4. prosinca - ubijeno je oko 6500, a zarobljeno 4758 neprijateljskih vojnika, podoficira i oficira.²¹⁸ Zaplijenjeno je 78 topova, 64 minobaca a, 535 automatskih oružja, 5057 pušaka, 122 automatske puške, 97 automobila, velika količina municije i drugog ratnog materijala, hrane, odjeće i obuće.

Jedinice 19. sjevernodalmatinske divizije u borbama za Knin pretrpjele su prilično velike gubitke, ali su zato postigle značajne uspjehe. Poginulo je 208, ranjeno 759, a nestalo 60 boraca. Ubijen je veliki broj, a zarobljeno 928 neprijateljskih vojnika, podoficira i oficira. U ruke jedinica ove divizije palo je: 27 topova raznog kalibra, 6 p. s. mitraljeza, 27 teških mitraljeza, 17 p. k. topova, 18 baca a, 97 mitraljeza »šarac«, 41 puškomitraljez, 97 šmajsera, 2177 pušaka, 15 radio-štanica, 1 tenk, 3760 ruknih bombi, 28 teretnih, 14 osobnih automobila i veća količina razne druge spreme i ratnog materijala.²¹⁹

Do koje mjeru su se razvijale borbe za oslobođenje tog posljednjeg neprijateljskog uporišta na vratima Dalmacije, najbolje svjedoči neprijateljska depeša u hvatu ene 4. prosinca u toku najžešćih borbi, koja je bila upućena iz Štaba kninskih trupa u Bihać :

»Trpimo katastrofalne gubitke, naročito u ranjenicima. Neprijatelj neodoljivo napada. Potrebna hitna pomoć...«²²⁰

Iz okruženja je uspjelo da se izvuče samo oko 1000 Nijemaca i etnici.²²¹

²¹⁶ Završne operacije.

²¹⁷ Kninska operacija je 4. prosinca 1944. godine praktično završena samo za glavne snage 8. korpusa. Deveta divizija i 6. brigada 19. divizije i u toku 5., 6. i 7. prosinca morale su produžiti borbe sa neprijateljem duž komunikacija Knin-Gračac i Knin-Srb. Taj otpor neprijatelja sveden je tek 8. prosinca kada je oslobođeno Otriće. Za izvođenju pobjedu u kninskoj operaciji, Vrhovni štab NOV i POJ i Glavni štab NOV i PO Hrvatske pohvalili su jedinice 8. korpusa.

²¹⁸ Završne operacije.

²¹⁹ Bojna relacija 19. divizije.

²²⁰ Knjiga depeša 8. korpusa NOVJ, br. 23, Arhiv VII, dok. br. 3/10, k. 18.

²²¹ Završne operacije. Prema podacima za neobjavljen rad Dure Stanisavljevića i zapisima Danila Damjanovića u toku bitke za Knin izvuklo se iz grada i okoline oko 2720 etnici, koji su pripadali tzv. »Dinarskoj diviziji« pod komandom popa ujaka. Oni su se bježali i zajedno sa Nijemcima pred snagama 8. korpusa zadržali najprije u Donjem Lapcu.

U toku 5./6. prosinca pop ujaka je prikupio sve etničke jedinice i grupe iz Gračaca, Žrmanje, Metka, Počitelja, Velike Popine i Srbije. U Donjem Lapcu je izvršena izvjesna reorganizacija raspadnute »Dinarske divizije«, itava ova grupacija početkom prosinca u Žrmanju u Žrmanje Stanisavljevića imala je 42 etničke oficire, 374 podoficira i 3583 etnici.

O neprijatelju u kninskoj operaciji konstatirano je:²²² da su Nijemci potcijenili snage 8. korpusa NOVJ i da su svojim rasporedom u obliku klina na prostoru Knina bili izloženi opkoljavanju. Istina - kaže se dalje u zaključku - Nijemcima je držanje Knina bilo potrebno radi spre avanja prodora 8. korpusa pravcima Knin-Srb-Biha i Knin-Graac-Gospi. Međutim, da su oni o ekivali takvu silinu udara 8. korpusa, u kojoj je glavnina njihovih snaga biti uništena, sigurno ne bi dopustili da do toga dođe, već bi se u pravo vrijeme povukli i zauzeli pogodnije položaje.

Vijest o oslobođenju Knina brzo se pronijela širom Dalmacije i cijelom Jugoslavijom. Oduševljenje naroda bilo je veliko. Iz svih krajeva hrlići su pozdravljali junacima dalmatinskih jedinica - Dalmatincima i Li anima, Srbima i Hrvatima, koji su zajednički snagama konačno razbili i posljednje i najteže neprijateljsko uporište protjeravši okupatorske jedinice iz Dalmacije i time uvjetovali raspad kvizilinških snaga, a narođito etnika pod komandom popa Duja, za koga je pad Knina predstavljao potpun politički slom i konačan poraz.

U tromjesečnim borbama za oslobođenje Dalmacije, izvode i veoma složene akcije, 8. dalmatinski korpus je, uz isporuku Mornarice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, uspio oslobiti taj dio domovine i u potpunosti izvršiti zadatak koji mu je povjerio Vrhovni štab NOV i POJ s drugom Titom na čelu. Time su snage ovoga korpusa izbile u područje Like odbacivši Nijemce na liniju Gospi -Biha.

U borbama za oslobođenje Dalmacije u toku rujna, listopada i studenog potpuno su razbijene: 264. njemačka divizija, 369. i 373. legionarska divizija, 6., 7. i 9. ustaška i 9. domobrana brigada. Njemačka 118. divizija je pretrpjela velike gubitke (približno jedan puk). Razbijene su i neke jedinice njemačke obalske artiljerije. Ukupni gubici neprijatelja iznosili su oko 22.000 vojnika i oficira (oko 12.000 mrtvih i 10.000 zarobljenih). U ruke 8. dalmatinskog korpusa NOVJ pala je sva artiljerija 369. i 264. divizije kao i obaljska artiljerija - ukupno oko 240 topova. Zaplijenjeno je 13.000 pušaka, voznji park i sredstva za vezu 264. i 369. divizije. Ta naoružanja i oprema znatno su pojačali borbenu sposobnost i moć 8. korpusa NOVJ, koji je u narednom periodu imao sve veće zadatke do konačnog oslobođenja Jugoslavije.

Konačno oslobođenje Dalmacije imalo je krupno vojničko i političko značenje. U toku borbi za oslobođenje tog dijela naše domovine bila je razvijena intenzivnija politička aktivnost, koju su usmjeravale organizacije Komunističke partije s Oblasnim komitetom na čelu. Sve političke i masovne organizacije i narodnooslobodilački odbori na oslobođenom i na neoslobodjenom teritoriju našli su se pred novim, širim zadacima: još napornije raditi na mobilizaciji ljudstva i materijalnih sredstava radi uključivanja u zajednicu u borbu do konačnog oslobođenja Jugoslavije. Narodnooslobodilački odbori imali su narođito složene zadatke: uspostaviti vlast u oslobođenim gradovima, organizirati normalan život, aktivizirati ratom porušenu i od okupatora oplja kanu privredu, riješiti problem prehrane i opskrbe vojske i naroda.

²²² »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945«, knjiga 2.

Na kotarskim i okružnim konferencijama Jedinstvene narodnoosloibodila ke fronte (JNOF) vršeni su izbori za rukovode i organe u njoj. Na tim konferencijama kao i na zborovima i mitinzima u svakom većem mjestu koje bi osloboidle jedinice NOVJ manifestiralo se puno jedinstvo naroda i njegova prvrženost oslobođila koj borbi, naročito prilikom ulaska jedinica NOVJ u gradove (posebno u Split, Šibenik i Sinj), gdje im je narod priređivao sve one do eke i ovacije, iako se ponegdje još vodila borba.

Poslije oslobođenja Dalmacije jedan od glavnih zadatika političkih organizacija i narodne vlasti bio je mobilizacija svih sposobnih stanovnika, naročito u krajevima koje ranije mobilizacijom nisu bili zahvatili (šira područja Imotskog i Dubrovnika). Mobilizacija za jedinice NOVJ obuhvatila je sve muškarce od 18 do 45 godina. Odziv je bio gotovo stopostotan, naročito u ustaničkim krajevima.

Mobilizacija je imala pretežno dobrovoljan karakter. Računa se da je u toku oslobođenja Dalmacije, do 8. prosinca 1944. u NOVJ stupilo oko 12.000 boraca.²²³

Za uspjeh u borbama za oslobođenje Dalmacije 8. dalmatinski korpus proglašen je udarnim.

U depeši Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske koja je 25. prosinca 1944. godine upućena 8. korpusu, stoji:

»U dugotrajnim i upornim borbama ispred krupnim neprijateljskim jedinicama, VIII korpus nanio je neprijatelju velike gubitke u ljudstvu i materijalu i oslobođio itavu Dalmaciju. Za postignute izvanredne uspjehe, pokazanu vještina, heroizam i izdržljivost na bojnom polju VIII korpusu dodjeljujemo naziv »Udarni«.²²⁴

Poslije uspješno završene kninske operacije, 19. divizija prebaćena je radi odmora i popunjavanja u sjeverozapadni dio Dalmacije, na prostor Tijesno-Obrovac-Šibcnik. Na tome području ona je vršila osiguravanje tog oslobođenog dijela Dalmacije, kontrolu jadranske obale od uša rijeke Zrmanje do uša rijeke Krke. Štab divizije i prištanski dijelovi nalazili su se u Zadru. Ostale snage bile su raspoređene: 5. brigada oko Zadra, 6. oko Benkovca, a 14. brigada nalazila se u kotaru Šibenik i u okolini Tijesnoga. Te sektore jedinice su zaposjeli po dijelovima u razmaku od 8. do 16. prosinca.

Zatim poslije kninske operacije do borbi za konačno oslobođenje sjeverne Dalmacije jedinice 19. divizije iskoristile su za odmor, popunu jedinica novoprdošlim i mobiliziranim ljudstvom, oružjem, opremom, municijom, prijevoznim sredstvima i hranom. S druge strane, to zatim je došlo do partizanskim i skojevskim organizacijama za intenzivniju aktivnost. U tom periodu održan je veliki broj sastanaka partijskih²²⁵ i skojevske organizacije, više konferen-

²²³ Podaci iz knjige »Oslobodila ki rat naroda Jugoslavije 1941-1945«, knjiga druga, iskorišteni prema izvještaju Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju od 8. prosinca 1944. (Historijsko odjeljenje Centralnog komiteta SKH).

²²⁴ Arhiv VII, dok. br. 3/1, k. 119/8.

²²⁵ U diviziji je do tog perioda bilo 499 komunista, 74 kandidata i 534 skojevaca. Stanje 12. IX 1944. (Arhiv CK SKJ, br. dok. 7043)

ija s partijskim, omladinskim i organizacijama JNOF-a na terenu - pod parolom: »Sve na front - sve za front!«

U isto vrijeme vršila se i intenzivna obuka osobito s novoregrutiranim obveznicima i preformiranje pojedinih jedinica u duhu nove ratne formacije, itd.

Takav život i rad jedinica 19. divizije tekao je nesmetano skoro puna dva mjeseca - sve do 30. siječnja 1945. godine. Jedino mali poremećaj u predahu imala je 5. udarna brigada koja je 21. siječnja bila prebaena iz područja Zadra na prostor Obrovac-Gračac gdje je trdbalo u punoj sigurnosti osposobiti komunikaciju Gračac-Obrovac. Na njeno mjesto došla je 6. brigada.

Krajem 1944. godine 19. sjevernodalmatinska divizija znatno je povećala svoje redove pristupom dobrovoljaca i mobiliziranog ljudstva sada već oslobođenog područja sjeverne Dalmacije. Prema pregledu brojnog stanja i naoružanja 19. divizije »od 20. XI do 20. XII 1944 godine«²²⁶ stanje je bilo ovakvo:

Ljudstvo	Muškaraca	Zena	Ukupno
oficira	205		205
političkih rukovodilaca	375	11	386
podoficira	502	12	514
boraca	6452	218	6670
Ukupno:	7534	241	7775

Naoružanje

Pušaka	3975
Šmajsera	885
Puškomitraljeza	279
Teških mitraljeza	29
Lakih baca a	35
Teških baca a	27
Pištolja	672
Ručnih bombi	2954
Brdskih topova	4
Poljskih topova	3
P. k. pušaka i mitraljeza	7
Protukolskih topova	1

Osim toga 19. divizija je imala 8 kamiona, 2 sanitetska automobila, 3 putnički automobila, 10 motocikla, 12 bicikla, 34 kola, 60 konja, 269 tovarnih groma, 156 tegle ih konja, 25 mazgi, 25 magaraca i jednu autoradiionicu s prikolicom.

DEVETNAESTA DIVIZIJA U MOSTARSKOJ OPERACIJI

POTKRAJ 1944 - PO ETKOM 1945.

Opće stanje na području Mostara krajem 1944. i po etkom 1945. godine - Prebacivanje glavnine 19. divizije s područja sjeverne Dalmacije na prostor Vrgorca i Ljubuškog - Peta brigada ostaje u sjevernoj Dalmaciji - 12. hercegovačka brigada u sastavu 19. divizije - Podilaženje Mostaru - Uporne i teške borbe za Vardu jedinica 6. i 14. brigade - Oslobojenje Mostara - Povratak svih jedinica 19. divizije u sjevernu Dalmaciju

Područje Mostara krajem 1944. i po etkom 1945. godine bilo je za njemačke okupatore od posebnog operativnog značaja.²²⁷ Držanjem Mostara (sa jačim bojištem u Širokom Brijegu i Nevesinju) posredno je štitio širi rajon Sarajeva, a time ujedno i južni bok Grupe armija »E« (koje su se preko Sarajeva i Broda povlačile na sjever). Iz tih razloga Nijemci su u rajonu Mostara, Širokog Brijega, Nevesinja i drugih okolnih uporišta držali jake snage: 369. legionarsku i 9. ustaško-domobransku diviziju, mjesnu miliciju, ustašku »crnu legiju« i fašistički 49. bataljon crnih košulja »San Marco«.

Oko njemačkih uporišta bile su vezane snage Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije: ojačana 29. divizija i 20. i 9. divizija iz 8. korpusa. Obranu Mostara neprijatelj je organizirao utvrđivanjem niza otpornih tačaka u dva pojasa.

Vrhovni štab NOVJ naredio je 8. korpusu da osloboди Mostar i ostali dio Hercegovine. Prema tom zahtjevu Štab korpusa je od 31. siječnja do 3. veljače prebacio snage iz sjeverne Dalmacije u širi rajon Mostara: 26. diviziju, Tenkovsku i Artiljerijsku brigadu u rajon Imotskog, a 19. diviziju (bez 5. brigade) u rajon Vrgorca. Dvadeset divizija, kojoj je bila pot injena 5. brigada 19. divizije, zadržana je na osiguranju oslobođenog dijela sjeverne Dalmacije, a 9. divizija i dalje je sprečavala prodor neprijatelja južno od Mostara. Osmom korpusu je u operativnom pogledu bila pot injena 29. divizija.

²²⁷ »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945«, knjiga 2.

Operacijski plan Štaba 8. korpusa, zasnivan na direktivama Vrhovnog štaba, predviđao je: da glavne snage (9. i 26. divizije, Tenkovska i Artiljerijska brigada) zagospodare Širokim Brijegom, zatim obuhvate Mostar sa sjeverne i zapadne strane; 19. divizija sa 6. i 14. brigadom (oja ana 12. hercegova kom brigadom 29. divizije) da, nastupaju i pravcem Ljubuški- itluk-Mostar, zauzme zonu izme u Mostarskog Blata i Neretve i obuhvati Mostar s južne strane; 29. divizija, oja ana 1. bataljunom Tenkovske brigade, da osvoji Nevesinje i obuhvati Mostar s isto ne strane.

Jedinice 8. korpusa odmah su poduzele pokrete. Do 6. velja e potisnut je neprijatelj iz Ljubuškog, itluka i sa Trtle, te su divizije zauzele polazni raspored za napad na Široki Brijeg, a kasnije i na Mostar.

Prebacivanje snaga 19. divizije iz sjeverne Dalmacije izvršeno je u vremenu od 1. do 4. velja e brodovima i teretnim automobilima. Ono je obavljenno s prili no teško a zato što mnogi brodovi nisu na vrijeme stavljeni na raspola-ganje i što su jedinice divizije, koje su se prebacivale kopnom, umjesto 15 dobile samo 6 teretnih automobila.

U me uvremenu situacija u oblasti Imotski- apljina-Metkovi izmijenila se u korist snaga NOVJ. Naime, dolaskom nekih snaga 8. korpusa u to podru je i 29. divizije na isto nu obalu Neretve u pravcu apljine neprijatelj je prekinuo ofenzivu i po eo se povla iti prema polaznim položajima Široki Brijeg-Mostar.²²⁸

Koriste i se tom promjenom situacije, 9. divizija povratila je Metkovi i poduzela potiskivanje neprijatelja u pravcu apljine; 12. hercegova ka bri-gada iz sastava 29. divizije prebacila se na zapadnu obalu Neretve i uz djelomi nu pomo 13. hercegova ke brigade i s Brigadom Narodne obrane zauzela apljinu i produžila nadiranje desnom obalom Neretve, a 4. splitska brigada, iz sastava 9. divizije, zauzela je Ljubuški, tako da je 19. divizija izbila u šire podru je Ljubuškog, bez borbe.

Štab 8. korpusa uputio je 4. velja e zapovijest svim jedinicama u kojoj se zahtijeva povratak svih zauzetih mjesta i uporišta i ugrožavanje Mostara. Prema toj zapovijesti 19. divizija stvara desnu korpusnu napadnu kolonu, koja ima zadatku da ugrozi Mostar s juga, iste i usputno neprijateljska uporišta u svojoj zoni. Desno se divizija imala oslanjati na 29, a lijevo na 9. diviziju.

U narednoj zapovijesti Štaba 8. korpusa zahtijeva se da 5. brigadu 19. divizije, koja je ostala u sjevernoj Dalmaciji, treba povu i s Velebita i postavi je na prostor izme u Knina i Obrovca i da bude pod komandom 20. divizije.²²⁹

Snage¹ 19. divizije stigle su bez otpora do odre enog teritorija, raš iš avaju i teren od neznatnih neprijateljskih snaga sve do Mostarskog Blata. Poslije toga diviziji je nare eno da s jednom brigadom izbije u prostor sela Uzari i-

Oko 5000 vojnika iz sastava 369. vražje divizije, 9. hrvatske gorske divizije, ustaških i njema kih poja anja iz Sarajeva i oko 1000 vojnika zelenog kadra. Arhiv VII, dok. br. 1-2/3, k. 1021.

²²⁹ Arhiv VII, dok. br. 4-1/3, k. 1021.

-Stražnica i smijeni 3. brigadu 9. divizije na mostobranu preko rijeke Listi e, kod Knežepolja, i da drži pod kontrolom put Mostar-Široki Brijeg, spre avaju i da njime stigne pomo neprijatelju iz Mostara.

Devetnaesta divizija je imala sura ivati i sa 12. hercegova kom brigadom, vrše i u isto vrijeme pritisak na Mostar.

Zbog slabe obavještajne službe prili no se kasno saznalo da je neprijatelj posjeo Vardu (k. 331) i da je odli no fortifikacijski utvrdio tjesnac izme u Mostarskog Blata (tada pod vodom) i Neretve na cijeloj širini, ne ostavljaju i nebranjeni nazuži prolaz.²³⁰

Prvo ozbiljnije vatreno krštenje s neprijateljem jedinice 19. divizije imale su na liniji desna obala Ncretve-južni rub aerodroma—Dobrolina (k. 262)-Varda (331)-selo Varda-Kamen (k. 260). Neprijateljski položaj bio je organiziran u sistem oja ane poljske fortifikacije.

Selo Miljkovi bilo je sjedište komandi neprijateljskih snaga i centar za snabdijevanje cijelog položaja. Najja a ta ka na cijeloj liniji bila je Varda, s koje se pružao odli an vidik na sve strane. Njoj je bilo najteže pri i s juga i s jugoistoka - upravo onuda kuda je morao da vodi pravac napada jedinica 19. divizije.

Sedmog velja e jedinice 19. divizije po ele su nadirati snagama 14. brigade, koje su bile potpomognute vatrom dviju baterija Brdskog diviziona, koje su obasipale vatrom najja a neprijateljska uporišta - kotu i selo Vardu. Za to vrijeme drugi dio snaga koji je bio kao divizijska rezerva, ispitivao je mogu -nost prijelaza amcima preko Mostarskog Blata.

Bataljoni 14. brigade djelomi no su napredovali. Da bi zadržali koliko-to liko zauzeti teren, preno ili su na samoj borbenoj liniji.

Koriste i se iskustvom prošlog dana, 8. velja e napad je po eo u samo svitanje. Iako potpomogunt vatrom cjelokupnog teškog naoružanja (8 brdskih topova 75 mm, 2 p. k. topa i više baca a), napad inije uspio, pa su se bataljoni morali povu i na polazne položaje.

Pošto su se jedinice sredile i donekle odmorile, krenule su ponovo u napad, ali i ovog puta bez uspjeha. Zano ilo se opet na istoj liniji.

Štab 19. divizije izdao je nare enje da se 14. brigada oja a minerskom etom iz sastava Inžinjerskog bataljona, jer se utvrdilo da je neprijatelj pred svojom obrambenom linijom postavio gusto minsko polje.

Situacija na fronti 19. divizije zahtjevala je podrobniju analizu i donošenje konkretnijih zaklju aka i mjera. Zbog toga se 9. velja e u selu itluku sastala grupa viših oficira Štaba 8. korpusa i divizija koje su probijale mostarsku frontu. Konferenciji su prisustvovali na elnik Štaba 8. korpusa, komandant 26. divizije, general-major Vlado Šegrt i lanovi Štaba 19. divizije. Tu je pretresena situacija na fronti 12. hercegova ke brigade i zaklju eno da

²³⁰ Pj-Qtiv jedinica 19. divizije i njoj podre enih snaga stajale su: 1. bojna 9. ustaškog zdruga ja ine oko 460 vojnika, 1. satnija ja ine oko 90 vojnika, 2. satnija, iste ja ine, 3. satnija - oko 100 vojnika, 4. satnija - oko 90 vojnika, 5. stožerska satnija ja ine 60 do 70 vojnika, 1. baterija 369. puka i 4. baterija 369. A. R. (Bojna relacija 19. divizije, Arhiv VII, dok. br. 1-5/3, k. 1021)

ona odmah, u operativnom pogledu, bude pot injena 19. diviziji, i da se poja aju napor i likvidiranje neprijateljske obrane u tjesnacu izme u Mostarskog Blata i Neretve radi napada na Mostar s južne strane. Rješenjem položaja 12. hercegova ke brigade ispravljen je propust i ostvareno jedinstveno zapovijedanje.

Poslije konferencije, Štab 19. divizije izdao je novu zapovijest za napad.

Borbe za Vardu nastavljene su snagama 14. brigade. U isto vrijeme 12. hercegova ka brigada, oja ana artiljerijom i baca ima, napadala je Kumac i sela Gornje i Donje Jesenice. No, ni jedna ni druga nisu imale uspjeha u napadima.

S obzirom na uspjeh lijeve korpusne kolone (26. i 9. divizije) odlu eno je da se poja aju napor u pravcu sela VardaJtota 305-Miljkovi sa težnjom da se kota 331 napadne iz pozadine i što prije iabije na Orlovac radi presjećanja odstupnice neprijateljskim snagama.

Ubrzo se došlo do zaklju ka da su vatrema sredstva jedinica odre enih za probaj ovog dijela fronte u odnosu na neprijateljska preslabu za postizavanje vatrene nadmo nosti. Osim toga pokazalo se da borci ispoljavaju nedozrelost u borbi protiv utvr enih položaja.²³¹

U namjeri da se što prije ostvari uspjeh, odustalo se od osmatranja Mostarskog Blata i u borbu nä tjesnacu uba ene su sve snage 14. brigade. Dvanaestoj brigadi, u isto vrijeme, nare eno je da u borbu ubaci sve svoje bataljone.

Dok je hercegova koj brigadi išlo koliko-toliko lakše, dotle je Bukov anima išlo prili no teško. Borci sjeverne Dalmacije morali su osvajati bunker po bunker, uz najve e napore i uz velike žrtve. Tek oko 12 sati uspio se napraviti prolaz na odsjeku ku a u selima Vardi i Ponoru. Prvi bataljon 14. brigade uspio se probiti do ispod samog sela Miljkovi a, koje je predstavljalo glavni otporni centar cijelog neprijateljskog položaja na odsjeku 19. divizije. Taj probaj omogu io je ubacivanje u borbu i posljednje rezerve na pravac probaja neprijateljskog obrambenog položaja i otvorio mogu nosti da se kona no likvidira obrana neprijatelja na prilazima Mostaru.

(Vidi skicu broj 7 izme u 192. i 193. str.).

Štab 6. brigade, uo avaju i povoljan momenat, odmah je pozvao komandanta i politi kog komesara 2. bataljona - iz sastava rezerve - i izdao im nare enje za pokret i udar. Me utim, dogodila se nepredvi ena trag na nesre a: na povratku iz Štaba brigade, poginuli su, od neprijateljske granate, i komandant i komesar²³² 2. bataljona, koji su hitali u svoju jedinicu da s njom što prije krenu na zadatak. Bataljon je uzaludno ekao svoje starješine. Tek kada je, nešto kasnije, više instinkтивno nego po potrebi do 2. bataljona sišao komandant brigade Ilija Repac u pratnji operativnog oficira brigade Mile Marteti a, saznalo se za pogibiju komandanta i politi kog komesara bataljona. S obzirom na to da se za akciju zakasnilo za cijeli jedan sat, komandant bri-

²³¹ Bojna relacija 19. divizije, Arhiv VII.

²³² Komandant je bio Dmitar Dopu a, a politi ki komesar Milan Macura.

gade i operativni oficir stali su na elo bataljona i usiljenim maršem krenuli u akciju. U me uvremenu je neprijatelj prebrodio krizu, privukao je i on svoju rezervu i izvršio protunapad, uspjevši djelomi no povratiti neke položaje (ku e u selu Vardi). U ogor enim borbama koje je 2. bataljon vodio bio je teško ranjen i sam komandant Brigade Ilija Repac. Borbe su prekinute oko 18 sati.

Uspjeh u zauzimanju najve eg dijela zemljišta u dubini rasporeda neprijateljskih jedinica 6. brigada je postigla velikim zalaganjem boraca, ali i teškim gubicima u ljudstvu. Ako se ima na umu da je ona vodila neprekidne petodnevne borbe, može se shvatiti do koje su mjere njeni borci bili zamoren i iscrpeni.

Na traženje Štaba 19. divizije jedinice koje su napadale poja ane su sa još jednim divizionom artiljerije, a zapoviješ u Štaba 8. korpusa upu en je na položaje sjevernodalmatinskih jedinica i 4. brdski motorizirani divizion.

S obzirom na to da je prelaskom lijeve korpusne kolone zadatak 6. brigade bio okon an, divizija dobija zapovijest da napadne Mostar s juga pravcem: itluk-Varda-Mostar.

Na osnovi korpusne zapovijesti u kojoj se zahtjevalo probijanje utvr enog položaja Štab 19. divizije izdaje svoju zapovijest,²³³ 12. velja e, kojom su jedinicama bili odre eni pobliži zadaci.

Napad je po novim uputstvima po eo 12. velja e ujutro.

Dvanaesta brigada uspjela je da zauzme Jesenice i prodre jednim krakom k aerodromu, a drugim, slabijim snagama, u pravcu kote 262, osiguravaju i se prema Neretvi.

Prvi i 3. bataljon 6. brigade u težnji da napadnu kotu 262 i kotu 331, Vardu-Ponor nailaze na minska polja, trpe gubitke i ne postižu uspjeh.

etvrti bataljon, me utim, probija uspješno neprijateljsku utvr enu liniju izme u Varde i Ponora i prodire jednim krakom prema koti 331 i selu Vardi, a drugim prema selu Miljkovi u. U takvoj situaciji privla i se i 3. bataljon 14. brigade iz sela Podgorja, ali u prolazu kroz selo ule pada pod udar jake neprijateljske artiljerijske vatre i trpi osjetne gubitke. U isto vrijeme neprijatelj privla i rezervu, vrši pritisak preko sela Varde i vra a bataljon 6. brigade natrag.

Povratni napad, nakon toga, vrše 3. i 4. bataljon uz podršku jake artiljerijske vatre. Me utim, artiljerijska priprema izvršena je sa zakašnjnjem pa je protunapad umjesto u toku dana izvršen u no i 12/13. velja e. No, ni on ne uspijeva.

U toku cijelog dana (13. velja e) na fronti 6. brigade vode se ogor ene borbe za k. 262, k. 331 Vardu i selo Vardu. Svi pokušaji 1. i 2. bataljona da zauzmu te položaje ostali su bez uspjeha. Tada je sa ekana no da bi se pod zaštitom mraka ponovio napad.

²³³ Smatraju i da bi u takvoj situaciji dobro došla prisutnost još jedne ja e jedinice, Štab 19. divizije bio je naredio 5. brigadi da se iz sjeverne Dalmacije hitno prebac na ovaj prostor radi sudjelovanja u mostarskoj operaciji. Brigada je stigla kasno kada je operacija ve bila okon ana. (Po izjavi general-majora Petra Babica.)

Po planu za no ni napad oko 23 sata 4. bataljon 6. brigade vrši napad bez prethodnih priprema i uspijeva da prije e izme u Varde i Ponora i da nadre jddinim krakom prema selu Vardi, a drugim prema koti 305 i selu Miljkovi u. Odmah za njim ubacuje se i 3. bataljon, koji napadom sa sjeverne i sjeverozapadne strane zauzima selo Miljkovi i nadire prema Orlovcu.

U nadiranju kod sela Kozica ovaj bataljon hvata vezu s 1. dalmatinskom brigadom 9. divizije i uz pomo jedne njene ete zauzima Orlovac. To uporište preuzima 1. dalmatinska brigada, a 3. bataljon skre e prema Prvovcu radi presijecanja neprijateljske komunikacije od Varde za Mostar. Me utim, neprijateljskim protunapa om zba eni su dijelovi 1. dalmatinske brigade s Orlovca, tako da je 3. bataljon prisiljen da se vradi s dijelom snaga i da ponovo sudjeluje pri zauzimanju Orlovca.

U takvoj prili no povoljnoj situaciji s obzirom na izvršavanje op eg zadataka povu ena je iz rezerve 14. brigada i primaknuta fronti.

U zoru 14. velja e nastavljaju se ogorene borbe za Orlovac, Miljkovi i Vardu.

Tre i bataljon 6. brigade uspijeva ponovo zauzeti Obrovac i Vardu. Ubacivanjem 3. bataljona 14. brigade izme u 1. i 2. bataljona 6. brigade, koji su napadali kotu 331 i Vardu, neprijateljski otpor naglo popušta. Ve oko 11,30 sati neprijatelj se po inje užurbano povla iti u pravcu Mostara, a brigada poduzima gonjenje preko Provovca i Huma sa 3 bataljona, dok 1. bataljon 6. brigade potpomaže napad 12. hercegovaake brigade na kotu 262.

U 12,15 sati 4. bataljon 6. brigade zauzima Hum i upada u grad. U isto vrijeme i 3. bataljon 6. brigade preko Razlomišta ulazi u Mostar.

Bataljoni sudjeluju u iš enju grada; vode tu i tamo uli ne borbe, koje dugo ne traju, jer je neprijatelj obezglavljen. Jedinice brzo izbijaju na desnu obalu Neretve. Razvija se borba za mostove koje neprijatelj pokušava uzaludno braniti.

Oko 17 sati, uz pomo tenkova i dijelova snaga 26. divizije, bataljoni 6. brigade prebacuju se na lijevu obalu Neretve i gone neprijatelja koji odstupa prema sjeveru.

Pou ena uspjehom 6. brigade, i 12. hercegova ka brigada postiže uspjeh na svom dijelu fronte: zauzima aerodrom i selo Rado i upada u grad.

Štab 19. divizije dobija predve er usmeno nare enje Štaba 8. korpusa da sa svojim snagama, bez 12. hercegova ke brigade (koja poslije pada Mostara izlazi iz sastava 19. divizije), nastavi gonjenje neprijatelja koji se povla io prema Sarajevu desnom obalom Neretve i sprije i njegovu eventualnu intervenciju od pravca Drežnica, kao i da uništi neprijateljske dijelove koji su se uspjeli probiti kroz raspored 9. divizije. Me utim, daljim razvojem situacije gonjenje je bilo izlišno, jer se neprijatelj vrlo užurbano i bez ikakvog zadržavanja povla io prema Sarajevu.

Pokret 19. divizije bio je zadržan. Tada je Štabu stiglo nare enje Štaba 8. korpusa prema kome se 19. divizija treba da sakupi na prostoru Širokog Brijega sa svim svojim dijelovima radi sre ivanja, odmora i istovremenog vršenja osiguranja šireg pojasa Mostara s tog pravca.

U borbama za oslobo enje Mostara jedinice 19. divizije imale su 54 mrtva, 376 ranjenih, i 7 nestalih boraca. Poginuli su ovi vojno-politi ki rukovodioci: iz 6. brigade: Ivo Kri kovi , pomo nik komesara bataljona, vodnici Bogdan Skopelja, Svetozar Lazi i delegati Martin Mio i i Marko Stupar. Iz 14. »bu kova ke« brigade: Dmitar Dopu a, komandant 2. bataljona, Milan Macura, pomo nik komesara istog bataljona, Dušan Tomasovi , vodnik i Romi Ilija, vodnik. Jedinice 19. divizije zaplijenile su velike koli ine oružja i ratnog materijala.

Gubici neprijatelja: ubijemo je oko 615, a zarobljen je 301 vojnik. Broj ranjenih nije poznat.²³⁴

Prodom kroz tjesnac branjen odli no organiziranim položajem, pravovremenim upadom u Mostar i spre avanjem neprijatelja da uništi mostove u gradu, 19. divizija je dobiven zadatak asno izvršila i time omogu ila snagama 8. korpusa NOVJ da izvrše zahtjev Vrhovnog štaba i Maršala Tita za oslobo enje Mostara i cijele Hercegovine. Taj udio koji su u oslobo enju ovih krajeva dali Dalmatinci i Li ani s podru ja sjeverne Dalmacije i južne Like još više je u vrstio i oja ao bratstvo i jedinstvo naših naroda.

Po završenoj mostarskoj operaciji, 8. korpus je, prema op em planu Vrhovnog štaba NOV i POJ u pogledu završnih operacija, orijentiran ka sjeverozapadu, pripremaju i se za oslobo enje Like i Hrvatskog primorja.

*

Poslije uspješne operacije za oslobo enje Mostara, 19. sjevernodalmatinska divizija se od 16. do 19. velja e 1945. godine odmarala i sre ivala na prostoru Širokog Brijega. Osamnaestog istog mjeseca dobijena je zapovijest Štaba 8. korpusa²³⁵ za pokret 19. divizije prema zapadu, do Makarske. Prebacivanje svih jedinica trajalo je nepuna 4 dana - od 19. do 22. velja e, u 3 dnevna marša.

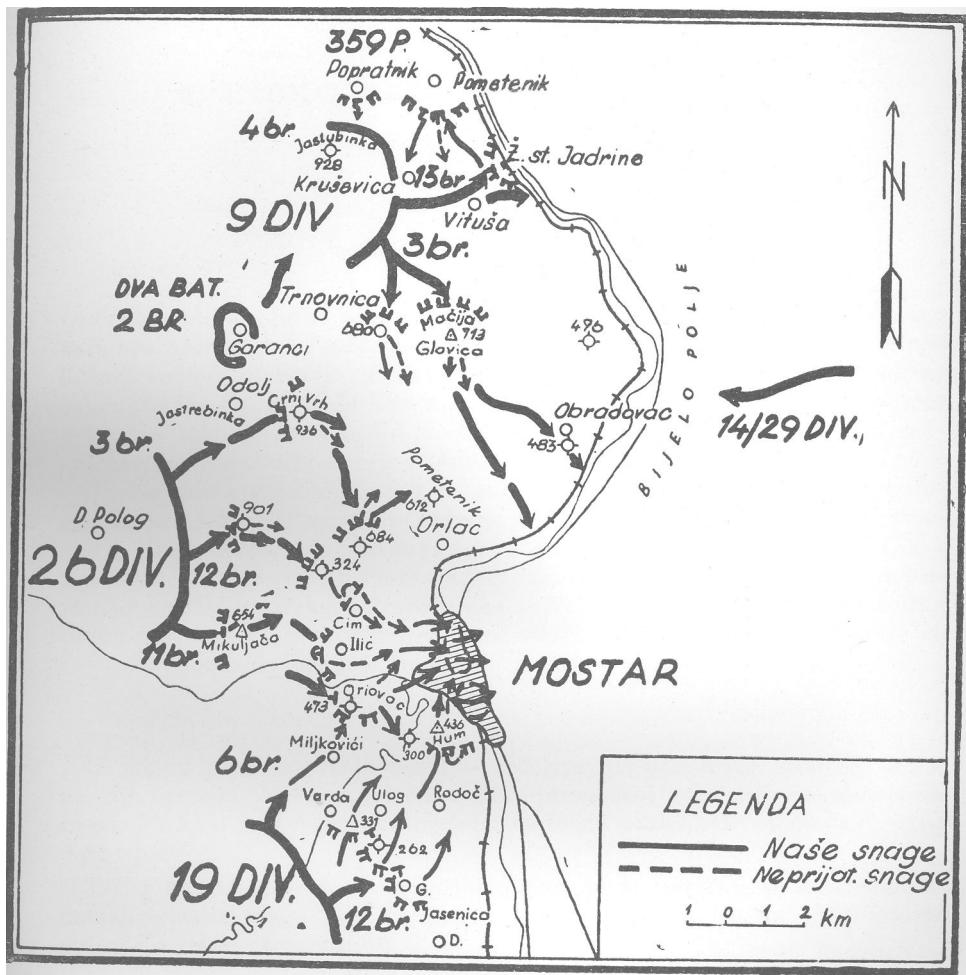
Na prostoru Makarske 19. divizija je nastavila odmaranje i sre ivanje jedinica o ekuju i brodove kojima je trebalo da se sve snage divizije prebace u njeno »mati no« podru je - sjevernu Dalmaciju. Prebacivanje svih snaga završeno je 2. ožujka.

Vrativši se u svoj zavi aj, sada potpuno slobodan, u koji se brzo vra ao život i po eo rad na obnovi i izgradnji, divizija je rasporedila svoje snage ovako: 5. brigada bila je u selima Karinu, Smil i u, Raštevi u i Atlagi a Kuli; 6. brigada u selima Podlugu, Cerainju, Pristegu, Radošinovcima i Stankovcima; 14. brigada u mjestima Pirovcu, Tijesnom i Vodicama, a Prvi brdski divizion, divizijska bolnica i Medikosanitetski bataljon u Biogradu. Štab divizije bio je u Zadru.

Na tom prostoru 19. sjevernodalmatinska divizija nastavila je odmor, punu i obuku jedinica, istovremeno osiguravaju i dodijeljenu zonu.

²³⁴ Bojna relacija 19. divizije.

²³⁵ Arhiv VII, dok. br. 2-1/4, k. 1021.

Skica 7 - Mostarska operacija.

DEVETNAESTA DIVIZIJA U LICKO-PRIMORSKOJ OPERACIJI

OŽUJAK - TRAVANJ 1945.

Divizija u sastavu južne grupacije JA - Snage i raspored neprijateljskih snaga uo i ove operacije - Prebacivanje 19. divizije u podru je Like - Prva etapa li ko-primorske operacije: oslobo enje Udbine, Krbavskog polja i izbijanje na komunikaciju Široka Kula-Korenica - Druga etapa: uništenje neprijateljskih snaga na sektoru Brušane-Gospi -Li ki Osik-Peruši -Ramljane-Babin Potok -Li ka Jesenica-Oto ac-Brinje - Oslobo enje Oto ca - Zauzimanje Žute Lokve - Uništavanje njema kih kolona pri pokušaju povla enja iz Senja - Oslobo enje Senja i izbijanje na obalu Jadrana - Oslobo enje Novog, Selca i Crikvenice — Tre a etapa: koncentrirani napad divizije na odsjeku Zlobin-Hreljin - Zauzimanje Fužina i ž. st. Plaše - Oslobo enje Kraljevice - Žilav otpor neprijatelja na Crnom Vrhu i Praputnjaku - Neprijateljski mostobran za zaštitu Bakra i Škrljeva - Oslobo enje Bakra, Škrljeva i Kamenjaka i izbijanje na Grobni ko polje - Forsiranje Re ine i osloba anje Sušaka

U sklopu plana završnih borbi - ofenzive Jugoslavenske armije²³⁶ - 19. divizija izvršila je važnu ulogu u li ko-primorskoj operaciji kao dio op ih snaga JA koje su kona nim uspješnim borbama pridonijele osloba anju naše domovine.

Treba se podsjetiti da su se, pripremaju i se za izvršenje postavljenih zadataka, glavne snage Jugoslavenske armije polovinom ožujka 1945. godine nalazile u ovom rasporedu:²³⁷

3. armija (u sastavu sjeverne grupacije): tri divizije u Baranji i Ba koj, dvije divizije (6. korpus) u Slavoniji i dvije divizije (10. korpus) u zapadnoj Slavoniji i Hrvatskom zagorju;

²³⁶ Prvog ožujka 1945. godine Narodnooslobodila ka vojska Jugoslavije preimenovana je u Jugoslavensku armiju, a Vrhovni štab u Generalštab Jugoslavenske armije. Istog dana, pored postoje e 1. 2. i 3. armije, koje su formirane 1. sije nja, naredbom Vrhovnog komandanta formirana je i 4. armija u iji su sastav ušli 7. 8. i 11. korpus.

²³⁷ »Oslobodila ki rat naroda Jugoslavije.«

1. armija (u sastavu sjeverne grupacije): deset divizija u Srijemu i u Po-savini;

2. armija (centralna grupacija): u isto noj Bosni;

4. armija (južna grupacija): glavne snage u sjevernoj Dalmaciji, a ostale u pozadini neprijateljske fronte, u Lici, Gorskem kotaru i Beloj krajini (uku-pno devet divizija), itd.

Za naše itaoce je važan sastav 4. armije,²³⁸ odnosno južne grupacije u ko-joj je djelovala i 19. divizija.

etvrti armija imala je u sastavu: 9, 19, 20. i 26. diviziju, Prvu tenkov-skku, Artiljerijsku i Inženjersku brigadu, Puk za vezu, Protutenkovski i Pro-tuavionski divizion. U operativnom pogledu Štabu te armije bili su pota-njem korpsi u pozadini neprijatelja: Jedanaesti (13, 25. i 43. divizija), Sedmi (15. i 18. divizija) i Deveti (30. i 31. divizija i divizija »Garibaldi Natizone»),

Brojno stanje 4. armije (bez korpusa) iznosilo je oko 67.000 boraca. Po et-kom svibnja 4. armija je imala 110.000 boraca. Osim toga pod komandom 4. armije bila je Pomorska komanda sjevernog Jadrana s Kvarnerskim primor-skim sastavom i Kvarnerskim odredom mornari ko-desantne pješadije (etiri strelja ka bataljona, jedan artiljerijski divizion, mornari ka udarna grupa »Krk« i Mornari ka udarna grupa pri 9. korpusu).

Prema op em operacijskom planu njema ke Vrhovne komande jugoistoka, raspored okupatorskih snaga pred li ko-primorsku operaciju bio je ovaj:

15. brdske armijske korpus na liniji Karlobag-Udbina-Una sa zadatkom da zatvori pravce koji preko Biha i Sunje vode u dolinu Save i preko Like, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara na Rijeku;

97. armijski korpus Grupe armije »C« u Istri i Slovenskom primorju sa za-datkom da osigurava pozadinu njema ke frónte u Italiji od snaga Jugosla-venske armije i morsku obalu od uš a So e do Rijeke od eventualnog de-santa anglo-ameri kih snaga.

Pred frontom 4. armije 15. brdske armijske korpus bio je raspore en u dvije izrazite grupe: isto nu (373. legionarska i 10. ustaško-domobrnska di-vizija), na prostoru Donji Lapac-Biha , i zapadnu (392. legionarska i 11. ustaško-domobrnska divizija), na prostoru Karlobag-Gospi -Oto ac-Josip-dol-Senj. Te grupe razdvajao je slobodni teritorij u Krbavskom polju i Ko-reni koj kotlini, preko kojeg je, linijom Obrovac-Lovinac-Udbina-Korenica-Slunj, oslobo ena Dalmaoija bila povezana sa slobodnim teritorijem Korduna i Banije.

Da bi uspostavio neprekidnu frontu izme u obje grupe i presjekao komu-nikaciju Lovinac-Udbina-Korenica-Slunj, neprijatelj je 3. ožujka poduzeo ve u akciju na taj slobodni teritorij, angažuju i iz doline Une glavninu 373. legionarske divizije (oja anu dijelovima 10. ustaško-domobrnske divizije), a sa linije Gospi -Peruši -Oto ac glavninu 392. legionarske divizije, dijelove 11. ustaško-domobrnske divizije i dijelove posade Ogulina (iz sastava 13. ustaško-domobrnske divizije). Poslijе borbi koje su trajale od 3. do 17.

²³⁰ Komandant 4. armije bio je general-major Petar Drapšin, politi ki komesar Boško Šiljegovi , a na elnik štaba Pavle Jakši .

ožujka - u kojima su od jedinica 4. armije sudjelovali 11. korpus (sa 13. i 35. divizijom), 9. brigada 20. divizije i dijelovi 4. korpusa - neprijatelj je uspio da zavlada Krbavskim poljem i Koreniokom kotlinom. Pošto je tako povezao razdvojene grupe, on je uspostavio frontu na liniji Gornji Lapac-Udbina-Li ki Osik-Gospi -Karllobag i organizirao obranu utrdivši niz otpornih taaka raspore enih po dubini, koje su bile izgraene u polustalnoj i poljskoj fortifikaciji.

U tako razviju enom rasporedu do eka je 15. brdski korpus ofenzivu 4. armije.

Na osnovi opereg plana Vrhovnog komandanta Jugoslavenske armije za konjanje oslobojenje zemlje, 4. armija imala je zadatku da razbijje neprijatelja na fronti između gornjeg toka Une i Jadranskog mora i da kroz Liku, Hrvatsko primorje, Gorski kotar i Istru izbjije na Soču. Njena operativna zona protezala se desno do linije Bihać-Ogulin-Kočevje-Postojna-Gorica, a lijevo do morske obale i otoka. U toj zoni postoje dva pravca: prvi pravac: Udbina-Otočac-Ogulin-Delnice rava se u dva kraka, jedan vodi između Snežnika i Čiarije u dolinu Vipave, a drugi između Snežnika i Velike Gore, odnosno između Velike i Male Gore, u Ljubljansku kotlinu; drugi pravac je do Rijeke stješnjen između mora i planinskog lanca Velebita i Velike Kapeline, a zatim se širi južno od Čiarije.

Iako je prvi pravac bio povoljniji u operativnom smislu, Štab armije se odlučio da težište operacije prenese na drugi pravac, da bi se morske komunikacije iskoristile za snabdijevanje, jer je željezni kol saobraćaj obavljan samo do Knina, a 4. armija nije raspolagala većim motoriziranim parkom, niti dovoljnim gorivom. S druge strane, prvi pravac su branile glavne snage nemogućkog 15. brdskog armijskog korpusa, koje su mogle da ugrožavaju desni bok 4. armije.

S obzirom na glavni zadatku - brz prodor u pravcu Trsta - osnovna ideja operacijskog plana Štaba 4. armije bila je:

- glavnim snagama (9., 13., 19., 20. i 26. divizija) razbiti neprijateljsku frontu u Lici, okružiti i uništiti razdvojene neprijateljske snage i sprijeći ih da se povuku u dolinu Une ili prema Ogulinu i Karlovcu, odakle bi mogli ugroziti armijski bok i pozadinu ili prema Rijeci, gdje bi ojačala njemački 97. armijski korpus;

- poslije razbijanja neprijatelja u Lici prodrijeti u Istru, s težištim na pravac Gospić-Senj-Rijeka-Trst i nadirati u pravcu Trsta, a zatim prema Koruškoj;

- do maksimuma aktivizirati jedinice u pozadini neprijatelja i time sprijeći iti manevar njegovih trupa.

Za izvršenje tih zadataka predviđene su dvije uzastopne operacije: *li koprimorska*, radi razbijanja i uništavanja 15. brdskog armijskog korpusa u Lici, Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju i *izbijanja* 4. armije na liniju Snežnik-Rijeka, i *trščanska*, radi oslobođenja Istre, Slovenskog primorja i Trsta i *izbijanja* na Soču i u Korušku. Predviđeno se da će li koprimorska operacija trajati do kraja travnja, a trščanska do kraja svibnja.

Prema zapovijesti štaba 4. armije,²³⁹ dobijene 15. ožujka, 19. divizija dobita je zadatak da krene na prostor u kojem se koncentrirala glavnina armije: Otri -Srb-Mazin-Lovinac-Sv. Rok-GraSac. U sklopu tog rasporeda 19. divizija imala je posjedi sektor Lovinac-G. Plo e-Sv. Rok.²⁴⁰

Od polaznih ta aka jedinice divizije došle su na odre eno podruje ešalonima koji su se prebacivali u toku 15, 16. i 17. ožujka pravcem Benkovac-Karin-Obrovac-Sveti Rok-Lovinac-Plo e. Odre eni položaji zauzeti su pred mrok posljednjeg dana.

Prethodnicu divizije sa injavao je jedan bataljon 14. brigade. On se kretao na desetak kilometara ispred glavnine. Njegov zadatak bio je da na prevoju Velebita, na Alanu, ostavi osiguranje da neprijatelj ne napadne divizijsku kolonu. Slabiji dijelovi nekih ustaških jedinica sa ekali su u toku marša grupe boraca te divizije i poneko vozilo, ali bez uspjeha.

U toku 18. i 19. ožujka jedinice 19. divizije uglavnom su se odmarale, vrše i pri tome svestrano izvi anje radi prikupljanja što podrobnijih podataka 0 neprijatelju ispred fronte Krbavsko polje-Gospi .

Da bi se shvatila uloga 19. divizije u sklopu zamisli i odluka Štaba 4. armije, neophodno je znati šta je neprijatelj poduzimao polovinom mjeseca ožujka na prostoru Like radi odlaganja kona ne kapitulacije pred nadolaskom snaga JA.

Jakim snagama neprijatelj je²⁴¹ upao u slobodno podruje Like jednovremeno iz Biha a u pravcu D. Lapca i Udbine, i zatim iz Gospa preko Široke Kule prema Buni u, vrše i pritisak u pravcu Metka.²⁴² Tim upadom neprijatelj je htio uspostaviti neprekidnu frontu D. Lapac-Udbina-Gospi radi izbjegavanja opkoljavanja i estog tu enja istaknutih garnizona D. Lapca, Nebljusa, Gospa i Peruši a. U tome je brzo uspio, zato što je pred sobom imao slabije snage JA, jer se glavnina 4. armije u to vrijeme nalazila u Dalmaciji. Me utim, razvla e i na taj na in svoje snage na fronti od preko 50 kilometara uz neophodnost da i dalje drži jake garnizone u pozadini (Biha 1 Gospa , na primjer), on je oslabio svoj op i položaj i na taj na in predstavljao slabu i lako lomljivu crtu stalno sve ve im i mo nijim snagama Jugoslavenske armije.

²³⁸ U sastav 4. armije ušle su pored 19. divizije, 20, 26. i 9. divizije, Prva tenkovska i Artiljerijska brigada, Inžinjerijska brigada, Puk za vezu, Protutenkovski i Protuavionski divizion.

²⁴⁰ Komandant armije Petar Drapšin osobno je rukovodio pripremama jedinica za predstoje u veliku ofenzivu. On je, prije pokreta, dok se Štab 19. divizije nalazio u Benkovcu, stigao u ovo mjesto interesiraju i se za to kako teku pripreme, kako su razmještene jedinice, kakva je hrana, zahtijevao da se ona poboljša i tražio da se borcima i rukovodiocima objasni politi ko zna enje predstoje e ofenzive.

²⁴¹ 373. legionarska i 392. hrvatska pješadijska divizija, 10. i 11. hrvatska divizija (Arhiv VII, dok. br. 7-1/4, k. 1021).

²⁴² Upadom u koreni ki kotar Nijemci i ustaše napravili su pravi pokolj: u Korenicu su zaklali 60, u Podlapa i 26, Mogori u 36, Metku 53 i Kosinju 57 starijih ljudi, žena i djece.

Na osnovi toga Štab 4. armije donosi odluku: što prije prikupiti sve snage, povezati neprijatelja na cijeloj fronti i odgovaraju im snagama izvršiti probor njegovog centra radi stvaranja mogunosti za opkoljavanje i uništavanje njegovih snaga u garnizonima D. Lapac i Nebljusi i presijecanje veze sa Bihaćem.

U opoj zamisli Štaba 4. armije, pored 26. divizije na manevarskom krilu armijskog rasporeda, 19. divizija je bila nosilac ideje manevra.²⁴³

Osamnaestog ožujka u 16,30 sati Štab 19. divizije²⁴⁴ primio je od Štaba 4. armije zapovijest za akciju na Udbinu i Krbavsko polje. To je označilo po etak velikih operacija u Lici. Za napad na Udbinu i Krbavsko polje 19. divizija bila je ojačana sa dva bataljona tenkova.

Pravac preko centra neprijateljskog položaja pružao je najpovoljnije uvjete za izvršavanje zadatka.

U zoru 20. ožujka prvi topovski plotun oglasio je po etak napada.

Peta brigada, na desnom krilu, poslije kraće artiljerijske pripreme, smješlim napadom zauzela je Babinu glavu i odmah produžila na Ivanov vrh koji je ubrzo osvojila.

Tim uspjehom 5. brigade stvoreni su uvjeti za napad na glavnu neprijateljsku liniju.

Odmah po padu Babine glave ubacuje se u borbu i rezerva brigade (4. bataljon) sa zadatkom da odsijeće neprijateljsku odstupnicu u pravcu D. Lapca i ugrozi Udbinu s isto ne strane. Ubrižno je 1. bataljon prišao Koriji, a 2. bataljon, potpomognut tenkovima, upada u Udbinu²⁴⁵ oko 11 sati.

Smjelost koju su ispoljile te jedinice nije bila odlika i ostalih snaga brigade, a naročito 3. bataljona koji je odjednom usporio nastupanje k neprijateljskoj glavnoj liniji. To je neprijatelj iskoristio brzo se pribravši i srećno i organizirano branio Krdašicu i Koriju, tako da je zamisao o opkoljavanju Udbine i o potpunom uništavanju neprijateljskog garnizona u njoj propala. Zbog sporosti akcije 2. bataljon nije uspio da u pravo vrijeme izbjegne u Krbavsko polje.

Iako su neprijateljski položaji bili zauzeti u toku dana, on se ipak, dobrim dijelom snaga, jeftino izvukao preko Kozje Drage u vrleti Plješevice. Za njim se moralno kasnije dugo trugati i postepeno ga uništavati.

Dok je tako tekla borba na desnom krilu, 6. brigada koja je djelovala u centru divizijskog rasporeda, brzo je zauzela Golo brdo a kasnije selo Rebići i značajnu kotu 689. Na žalost nedovoljna prodornost i upornost u nastupanju dolaze do izražaja i kod jedinica te brigade.

²⁴³ Bojna relacija 19. divizije.

²⁴⁴ U to vrijeme Štab 19. divizije nalazio se u zaseoku Par i ima između Lovinca i sela Ploče. Odmah po prijemu naredenja u Štabu je održana konferencija s komandnim kadrom divizije kao i rukovodiocima Tenkovske brigade, i tamo su dva bataljona podržavala diviziju po proboru neprijateljske fronte između Ličkog srednjogorja i Plješevice kroz Krbavsko polje (prema zapisima Danila Damjanovića).

²⁴⁵ Udbina je bila jako utvrđena. Ona se nalazila na golom uzvišenju i pristup k njoj bio je vrlo otežan u vrijeme tih borbi.

Na lijevom krilu dijelovi 14. brigade napadali su Goli vrh, ne ispoljavaju i naro itu aktivnost. Sa mrtve ta ke se krenulo tek kada je, po zauzimanju Golog brda, 3. motorizirani brdski divizion po eo potpomagati ovu akciju. Goli vrh pada oko 8 sati i snage brigade odmah produžuju na Pilipova u i Ljuticu u težnji da što prije likvidiraju neprijateljski otpor na tome pravcu i izbiju na komunikaciju sela Mekinjar-Toli -Piša -Buni , jer se ve jasno nazirala mogu nost povla enja neprijatelja iz Mekinjara u pravcu Toli a, pošto je pravac Udbine presjekla 6. brigada. Neprijatelj je ubrzo bio svla dan i na liniji Brdo-Ponos. Gone i ga dalje bez predaha, jedinice 14. bri gade zauzimaju Buni , uspjevši tako sprije iti neprijatelja da uništi most u samom mjestu.

Tada po inje op e gonjenje Nijemaca i njihovih pomaga a . .²⁴⁶ Peta bri gada jednim dijelom snaga goni one grupe neprijatelja koje se povla e u pravcu Kozje Drage, a glavnim snagama kre e ka Mekinjaru. Tu se brigada zadržala i zano ila. Šesta brigada iz Mekinjara prešla je brzo preko Krbav skog polja i razmjestila svoje snage na prostoru sela Pe ine-Debelo brdo, gdje su borci zano ili. Prvi bataljon te brigade tokom dana izbio je ak do sela Bijelog Polja. U me uvremenu 14. brigada bila je ve stigla u Buni . Ta jedinica 21. travnja kod sela Koreni ke Drage uspijeva da uhvati vezu sa snagama 4. korpusa JA koje su odmah uputile izvještaj Štabu 19. divi zije o stanju na svom pravcu djelovanja i prijedlog za podršku tenkova za napad na pravac Li ko Petrovo Selo-Zavalje.

U svim navedenim borbama na strani neprijatelja koji se suprotstavljao 19. diviziji bilo je: 273 mrtva i 55 zarobljenih. Jedinice divizije imale su 27 mrtvih, 71 ranjenog i 5 nestalih boraca.

Zaplijenjeno je: 171 puška, 19 pištolja, 17 šmajsera, 23 mitraljeza, 2 ba ca a, 4 topa 105 mm, 2 topa 75 mm, 4 radio-stanice, 15 konja, 6 kola, 10 ka reta itd.

Na kraju tih uspješnih operacija cijelo Krbavsko, Bjelopoljsko i Koreni ko polje bili su o iš eni od neprijatelja.²⁴⁷

Povezan neprijateljski položaj u Lici više nije postojao. Dvije neprijateljske razdvojene i ugrožene skupine, jedna u dolini Une, a druga oko Gospi a i u njemu, bile su nemo ne da se ujedine i poduzmu ozbiljnije akcije protiv sve zamašnijih ofenzivnih snaga JA. Raspršene skupine nalazile su se tu i tamo obezglavljenе, a najve i dio skrivaо se po vrletima i gudurama

²⁴⁶ U jeku gonjenja Nijemaca i njihovih slugu narod iz koreni kog kotara povukao se na Kamensko iznad sela Gornji Frkaši . Jedna grupa Nijemaca iz Donjeg Lapca probila se do ovog mjesta, pohvatala i oplja kala izbjeglice. Iza Nijemaca, za ve u nesre u naišle su ustase, koje su dobar dio ovog ljudstva postrijeljale i le ševe na slami zapalile. (Prema zapisima Danila Damjanovi a).

²⁴⁷ U toku daljih borbi, energi nim akcijama, 4. armija razbila je neprijateljsku Irontu izme u Une i Gospia, ovladala Lapa kim i Krbavskim poljem i s južne i jugoisto ne strane podišla vanjskim utvr enjima Biha a. Za to vrijeme su jedinice tog korpusa podišle Biha u sa sjeverne i sjeveroisto ne strane. Time je obrana Biha a bila oslabljena, jér su nedostajale one jedinice koje su bile razbijene i skoro uništene na prostoru Donji Lapac-Udbina-Nebljusi (»Oslobodila ki rat«).

Plješevice.²⁴⁸ Drugi i 3. bataljon 847. pukovnije i 1. jurišna ustaška bojna povukli su se na vrijeme u pravcu Ljubovo- anak, gdje iše zadržala samo 1. jurišna bojna, a ostale snage produžile su dalje. Snage neprijatelja s prostora Korenice povukle su se u pravcu Vrhovine-Babin Potok.

Prva etapa borbi u sklopu operacija 4. armije za kona no oslobo enje Like i Hrvatskog primorja bila je time završena.

Na zapadnoj fronti 19. divizije nalazili su se dijelovi dviju neprijateljskih divizija²⁴⁹ i to cijela 384. pukovnija (ja ine oko 1400 vojnika) i dio 383. pukovnije (900 vojnika); 373. divizija »Tiger«, zatim dijelovi 847. pukovnije (400 do 500 vojnika), 392. »plava« divizija, artiljerija 8. hrvatskog »topni - kog sklopa«, 1. jurišna bojna (600 vojnika) i oko 500 ustaša. Ukupno oko 3600 neprijateljskih vojnika sa 6 do 8 topova i drugim teškim i lakin naoružanjem.

Neprijateljske snage bile su ve demoralizirane poslije smjelog i prodornog napada jedinica 4. armije. U tom prvom oslobođila kom naletu na Liku, oslobo aju i mjesto za mjestom, selo za selom, zavladelo je op e oduševljenje me u borcima. Njihovu radost podržavalo je i spontano oduševljenje naroda oslobo enih podru ja. Staro i mlado izlazilo je na ceste, razdragani i veseli pozdravljaju i svoje oslobođioce. U vrijeme te ofenzive kroz Liku u narodu se rodila pjesma koja se brzo raširila po oslobo enim krajevima. Ljudi su je najradije pjevali igraju i u kolu:

»*Stoj, Švabo, stoj.
Stoj, Švabo, ne eš dalje.
Maršal Tito vojsku šalje.
Stoj, Švabo, stoj ...*«

*

U periodu od 21. ožujka do 2. travnja jedinice 19. divizije, uz odmor i pripreme za nastavak druge faze ofenzive u Lici, vršile su tu i tamo manje zna ajne akcije.

Najzna ajniji doga aj u tome periodu bio je pomo 19. divizije u borba ma za oslobo enje Biha a.

Ve 22. marta Štab 4. armije upu uje depešu Štabu 19. divizije ovog sa držaja:

»Neprijatelj zapalio s. Sko aj-Me udražnje-Zavalje-Žegar. Naša artilje rija tu e Biha . Poja ajte izvi anje prema Zavalju. Pratite situaciju i bu dite spremni. Prenesite tenkovskoj bragadi.²⁵⁰«

²⁴⁸ Oko 120 vojnika, ostaci 384. pukovnije.

²⁴⁹ Arhiv VII, dok. br. 1-14/4, k. 1021.

²⁵⁰ Arhiv VII, dok. br. 13-1/4, k. 1021.

U tom cilju 5. brigada upu uje 4. bataljon u Bijelo Polje gdje su prebaeni i 1. vod Inžinjerskog bataljona, Izvi a ka eta divizije i 1. Brdski divizion. Odmah se po prikupljanju tih jedinica formirao specijalni odred, namijenjen za izvi anje prolaznosti puta Bijelo Polje-crkva Ruži a-Poljane—Škrpina-Zavalje, sa zadatkom da taj put popravi, prodre u pravcu Zavalja, izvidi stanje kod neprijatelja na odsjeku Zavalje-Biha i kod sela Baljevaca uhvati vezu sa dijelovima 4. korpusa.

Za vrijeme borbe za Biha 22, 23, 24. i 25. ožujka taj odred izvršio je uspješno nasilno izvi anje Zavalja, 24. ožujka sudjeluje u napadu na Biha, osvaja sela Me udražje, Zavalje i Žegar i u 17 sati iistog dana upada u grad u isto vrijeme kad i snage 26. divizije i 4. korpusa. Naro ito dobru ulogu taj odred je odigrao pri uspješnom održavanju veze izme u razdvojenih dijelova 26. divizije i 4. korpusa zatvaraju i na taj na in sa pravca jugoistoka obru oko Biha a.

U borbama za Biha ta jedinica 19. divizije imala je 3 mrtva, 10 ranjenih i 2 nestala borca. Ubijeno je 145 neprijateljskih vojnika i 81 zarobljen. Zaplijenjene su ve e koli ine ratnog materijala i opreme.

Dok su se vodile žestoke borbe oko Biha a, neprijatelj je na fronti 19. divizije, da zadrži njene snage i sprije i sudjelovanje u borbama kod Biha a, iz Peruši a i Široke Kule uspio, 24. ožujka, da upadne na oslobo eno podruje nadiru i prema Buni u. Do tog prodora došlo je zahvaljuju i tome što su se pred neprijateljem nalazile slabije snage 13. divizije (iz sastava 11. korpusa), koje su bile lako odba ene. Taj prodor neprijatelja onemogu ile su brzom intervencijom snage 5. brigade 19. divizije.

Nesmotrenoš u 2. bataljona 5. brigade (loše osiguravanje snaga, slabo osmatranje i izvi anje) došlo je 30. ožujka kod uji a Kr evine (zapadno od Korenice) do neo ekivane borbe u kojoj su pretrpljeni veliki gubici. Izvi a ki vod brigade, prilikom kontrole puta Plitvi ki Leskovac- orkova Uvala-Rudopolje, sukobio se s jednom neprijateljskom kolonom. To je bilo oko 8 sati, a sat kasnije neprijatelj je, privu en nezapaženo kroz šumu, napao 2. bataljon, prekinuvši prethodno sve telefonske veze. Štab brigade saznavši za to hitno je na mjesto borbe uputio 3. bataljon (oja an sa 1. etom 1. bataljona) da presije e komunikaciju udin Klanac-Plitvi ki Leskovac i napadne neprijatelja s leda. Me utim, 2. bataljon ve je bio opkoljen i jakim neprijateljskim snagama gotovo raspršen. Saznavši za tešku situaciju u koju je upao 2. bataljon, Štab brigade upu uje odmah sve raspoložive snage s ciljem da se neprijatelj obuhvati i uništi. Ubrzo se uspjelo opkoliti neprijatelja, ali se on izvukao iz klopke zahvaljuju i tome što obru kod Sušanske Drage nije bio potpuno zatvoren.

U toj borbi 2. bataljon je izgubio gotovo cijelu jednu etu: imao je 18 mrtvih, 15 ranjenih i 22 nestala. Ra una se da je neprijatelj imao oko 15 mrtvih.

U namjeri da pomogne opkoljenoj posadi u Biha u, neprijatelj je iz Karlovca uputio ja e poja anje (njema ka Ersatz pukovnija u sastavu od 4 bataljona i oko 2000 domobrana), koje je, prešavši Slunj nastupalo u pravcu Rakovice. Taj pravac osmatrale su 1. i 3. brigada 8. divizije iz sastava 4. korpusa. Da bi se neprijatelju onemogu ila ta namjera, Štab 4. armije naredio je 19. diviziji da s potrebnim snagama djeluje u tom pravcu i da, povezavši se sa dijelovima 4. korpusa, sprije i pristizanje neprijateljskih snaga u prostor Biha a. Taj zadatak dobila je 14. brigada, kojoj su za tu svrhu do-dijeljeni tenkovski bataljon i 3. brdski motorizirani divizion. Radi koordinacija sa snagama 4. korpusa upu en je tamo potpukovnik Danilo Damjanovi Dani , zamjenik komandanta 19. divizije.

U toku 24. i 25. ožujka neprijateljska kolona ja ine oko 3000 vojnika, po-laze i iz Karlovca, prošla je oslobo enim podru jem preko Slunja potiskuju i ispred sebe 1. brigadu 8. divizije.

U namjeri da se neprijatelj na odgovaraju im položajima napadne, even-tualno opkoli i uništi (a možda i oslobodi Slunj), izdata je 26. ožujka zajed-ni ka zapovijest Operativnog štaba jedinica 4. korpusa i 19. divizije.

Me utim, neprijatelj je nastupao sporo i neaktivno. Da bi se nekako uvu-kao u klopku, odlu eno je da mu se u susret uputi 4. bataljon 14. brigade koji bi ga arkanjem privukao. Bataljon je ve u 13 sati došao u dodir s neprij-a-teljem i po eo se, prema planu, postepeno povla iti. No, nesre a je bila u tome što se sada taj bataljon nije mogao »odlijepiti« od neprijatelja (ak se nije mogao zadržati ni na polaznom položaju -i Klenova a (kota 483), jer je neprijatelj u njegovu povla enju bivao sve drskiji i bezobzirniji. Tada se pojavio problem zauzimanja Klenova e, koju je neprijatelj, potiskivanjem 4. bataljona, zaposjeo. Povratkom te kote poduzet je napad cijelom brigadom na neprijatelja, i on je bio vrlo brzo odba en u pravcu Slunja. Pokušalo se zatim napasti i osloboediti Slunj, ali se zbog žestokog neprijateljskog otpora u tome nije uspjelo.

U tim borbama jedinice 14. brigade imale su 12 mrtvih, 26 ranjenih i 3 nestala. Ubijeno je 106, a zarobljena 4 neprijateljska vojnika.

Dalje ofenzivne akcije snaga 4. armije onemogu ile su svaki pokušaj ne-prijatelja da ostvari svoje namjere.

Štab 4. armije upu uje 2. travnja zapovijest Štabu 19. divizije, u kojoj se govorio o prelasku u napad svih jedinica armije sa zadatkom da se u zajedni -koj akciji sa snagama 4. korpusa dovrši oslobo enje Like i stvore uvjeti za dalje napredovanje u pravcu sjeverozapada.

Na osnovi armijske zapovijesti Štab 19. divizije donio je odluku da glav-nim snagama - 6. i 14. brigadom i cjelokupnom artiljerijom - snažno napadne neprijateljska uporišta u zoni sela Turjanski-Dolac-Leš e-Ogoreli Gri -želje-zni ka stanica Jan e-Urenkovi -Kuzmanovi s ciljem izbijanja na komunika-ciju Peruši -Oto ac i posijedanja položaja za zapre avanje eventualnog pri-dolaska neprijateljskih poja anja s pravca Oto ca i njegove odstupnice od Peruši a u pravcu sjevera. Istovremeno je trebalo pomo ne snage pouzdano osigurati od eventualnog neprijateljskog uznemiravanja iz njegovih upo-

rišta u din Klanac, Babin Potok, Crna Vlast, Vrhovine kao i sa sjeveroistoka. Na osnovi te odluke izdana je divizijska zapovijest kojom je predvi eno da se borbeni poredak zauzme 3. travnja do mraka.

Napad je morao po eti u zoru 4. travnja. Me utim, u toku privla enja jedinica na odre ene položaje na pravcu Korita-M. anak došlo je do borbe u susretu s neprijateljem, kome je bio cilj da preko Buni a prodre u Korenicu i na taj na in ugrozi pozadinu snaga 19. divizije. Tre i bataljon 6. brigade usprkos jakoj snježnoj vijavici razvija se za borbu i zadržava priliv ja ih neprijateljskih snaga, dok 4. bataljon iste brigade usiljenim maršem vrši obilazak neprijateljskog lijevog krila preko M. anka, Štampara, Korita i Oštrog Gria. Pod zajedni kim pritiskom obaju bataljona neprijatelj postepeno odmi e. U takti nom povla enju on je uporan i name e oštru borbu. U njegovim povremenim naletima potpomaže ga ja a artiljerijska vatrica iz Ramljana koja obasipa položaje tih bataljona.

Dok su tako ova dva bataljona 6. brigade vodila akcije na fronti, na Dumanu se preostale jedinice uspjevaju usiljenim maršem neopaženo privu i kroz šumu Ramljanima i preko M. i V. Kotla upasti oko 7 sati u Ramljane na op e iznena enje neprijatelja. Iznenadivši neprijatelja, borci brzo zauzimaju prve ku e i iz neposredne blizine otvaraju vatru na bateriju. To je uni jelo veliku pometnju i paniku u redove neprijateljskih vojnika, koji se ne mogu srediti, ve bježe glavom bez obzira ostavljaju i kompletну bateriju. U isto vrijeme popušta napad na Duman. Neprijatelj bježi u pravcu sela Jan a. Zauzimanjem Tur in-Vrha, ardaka i Venca 6. brigada ostvaruje svoje ciljeve.

Neprijatelj pokoleban neuspjehom svojih snaga na Dumanu i padom Ramljana ubrzo napušta položaje i povla i se u pravcu sela i željezni ke stanice Jan e. Bataljoni 14. brigade gone ga i pristižu. U tom gonjenju 2. bataljon iznenada upada u selo Jan e i zarobljava cijelu bateriju 75 mm, a jedna njegova ja a pobo nica sa ekuje neprijatelja koji, pred naletom 6. brigade, odstupa od Ramljana i uništava ga. Ostaci razbijenih neprijateljskih snaga raspšili su se na sve strane.²⁵¹

Neprijatelj je postao obezglavljen i izgubljen. Time se najbolje koriste bataljoni 14. brigade, koji snažnim naletom preko željezni ke stanice Jan e izbjiju na Duman i Ogoreli Gri i zauzimaju ih. Time je, u stvari, osvojen zna ajan položaj na jugoisto nom izlazu iz Gackog polja. Tom mjerom 19. divizija pridonijela je uspješnom ostvarivanju zamisli Štaba 4. armije u osvanjanju Gospia a.

Takov relativno lak uspjeh snaga 19. divizije pripisuje se odli noj ideji Štaba 2. bataljona 6. brigade, koji je forsiranim maršem i neprimije en kroz šumu preko Doca udario u bok i pozadinu neprijateljske obrane nad Ramljanima. Zauzimanje Ramljana bilo je od presudne važnosti za dalje nadiranje snaga divizije.

²⁵¹ Šesta brigada je zarobila glavninu neprijateljskih snaga garnizona u Ramljanima, zaplijenila dvije baterije topova i pukovsku komoru. (Prema zapisima Danila Damjanovi a).

Dok je na fronti 19. divizije bilo takvo stanje, ostale jedinice JA na toj li koj fronti zauzele su gotovo sva uporišta oko Gospi a i po ele borbu u samom predgra u. S druge strane, jedinice 4. korpusa u toku 4. travnja zauzele su Dabar i prodrle prema Oto cu.²⁵²

Petog travnja svim snagama napadnuti su udin Klanac, Babin Potok, Crna Vlast, Vrhovine, Zalužnica i Leš e. Ni na jednom odsjeku nije bilo naro itih teško a u protjerivanju i odbacivanju neprijatelja. Jedino je udin Klanac, iako opkoljen, ostao neosvojen. Time je ipak 19. divizija došla u povoljan položaj za napad na Oto ac.

Oko podne istoga dana u Stab divizije stigao je brzojav Štaba 26. divizije u kome se kaže da su njihove jedinice ovladale itavim sektorom Gospi - Li ki Osik-Peruši , da gone razbijenog neprijatelja prema zapadu i vode uli ne borbe u Gospu u.

Takva op a povoljna situacija u vrš uje odluku Štaba 19. divizije da s jedinicama odmah krene na Oto ac i likvidira tu zna ajnu ta ku u sistemu neprijateljske obrane. U tom cilju on upu uje Štabu 4. armije brzojav u kome traži podršku tenkova za ovu akciju. Za napad na Oto ac bile su odreene 6. i 14. brigada. Istog dana (5. travnja) komandant divizije²⁵³ odlazi u Štab armije (koji se nalazio u ve oslobo enom Gospu u) da usmeno prikaže situaciju i zatraži podršku tenkova.

Sutradan u 6 sati odre ene brigade krenule su na zadatku.

Poslije ogor ene borbe, u 12 sati, 3. bataljon 14. brigade i 3. bataljon 6. brigade zauzimaju zna ajne kote na prilazima Oto cu. Prvi i 2. bataljon 14. brigade vrše jak pritisak na Umac i Vinicu, ali neprijatelj, shva aju i da su mu to presudne ta ke, ogor eno ih brani. No, i one su pale nešto poslije 16 sati. U tom momentu primije eno je da neprijatelj izvla i iz Oto ca motorizaciju, odstupaju i s njom u pravcu Kompolja. Odmah je stavljen u zadatak 3. bataljonu 6. brigade da mu preko Starog Sela odsije e odstupnicu. Me utim u tome se nije uspjelo, jer je neprijatelj bio brži. Tenkovi su kasno stigli, i tako je propuštena idealna prilika za uništavanje neprijateljske kolone u odstupanju.

U sumraku su brigade bile prikupljene na prostoru Brloga i Kompolja.

U me uvremenu 5. brigada ne uspijeva do mraka zauzeti udin Klanac. Koncentracijom vatre cjelokupnog naoružanja neprijatelj vrši probaj i uspijeva se izvu i prema sjeveru, u pravcu Crne Vlasti. Pri probaju dolazi do borbe prsa u prsa. Iako se uspio probiti pri povla enju, neprijatelj nije imao sre e, jer je naišao na snage 4. korpusa koje su ga gotovo potpuno uništile.

Kako se navodi u zapisima na elnika Štaba 19. divizije, napad na Oto ac izvršile su snage 6. i 14. brigade. Komandant je tražio od Štaba 4. armije podršku bataljona tenkova. Me utim, ta armija nije ni odgovorila na depešu. U me uvremenu Oto ac je bio brzo oslobo en. Borbe su se po njegovu opisa odvijale ovako:²⁵⁴

\

²⁵² Arhiv VII, dok. br. 8-1/5, k. 1021.

²⁵³ Stanko Parma .

²⁵⁴ Doslovno iz zapisa Danila Damjanovi a.

»Šesta brigada je napadala na Oto ac s pravca Umac, Staro Selo i Kompolja, s ciljem da presije e odstupnicu neprijatelju u pravcu sjevera; dok je 14. brigada napadala preko kote zvana Vinica, s juga. Petoj brigadi Štab 19. divizije nare uje da zauzme udin Klanac.

Šesta brigada je ovladala sa Starim Selom, ali nije uspjela zauzeti Kompolje, zbog toga što se neprijatelj ve po eo izvla iti iz Oto ca u pravcu Senja. Štab divizije je promijenio odluku i 6. brigadi dao drugi zadatak: da izvrši pokret u pravcu Drenov Klanac-selo Brlog i da kod sela Rapajin Dol posjedne raskrsnicu putova i tako neprijatelju sprije i izvla enje u pravcu Senja. U tom cilju brigadi je dodijeljen 4. tenkovski bataljon, koji je diviziji bio stavljen na raspolažanje. S obzirom na to da je odluka nešto zakasnila, Štab brigade primjenio je tenkovski desant, t. j. jedan bataljon pješadije ukrao je na tenkove i krenuo u pravcu sela Rapaji a Dol. No, ve je bilo kasno. Glavnina neprijatelja iz Oto ca ve se bila izvukla. Njegovi slabiji zaštitni dijelovi bili su uništeni ili zarobljeni.

eternaesta brigada je istog dana (6. aprila) sve do 14 sati vodila uporne borbe za vis Vinicu i Umac, koji su branili pristup Oto cu s njegove južne strane. Neprijatelj se na ovom dijelu fronta ogor eno branio. Ali, kada je brigadi stigao Drugi tenkovski bataljon, negdje oko 15 sati, položaji su pali i neprijatelj je po eo naglo da se povla i iz samoga mjesta i okolnih položaja koje je držao. Jedinice 14. brigade ušle su 6. aprila u 18 sati u Oto ac. Tako je oslobo eno ovo poslije Gospi a najve e mjesto u Lici.«

Nakon iš enja Gacke doline i razbijanja neprijateljskih snaga na prostoru Vrhovine, Babin Potok, udin Klanac, Sinac, Leš e i oslobo enja Oto ca neprijatelj se pred snagama 19. divizije, naime na tom dijelu fronte 4. armije, povukao pravcem Žuta Lokva-Senj. U povla enju se nalazilo otprilike oko 3500 neprijateljskih vojnika. Neke svoje dijelove neprijatelj je zadržao u Žutoj Lokvi i Senju, a s nekim produžio put - prema Sušaku.

U toku 7. travnja 6. i 14. brigada produžile su energi no napredovanje u pravcu Žute Lokve i Vratnika ispituju i, ujedno, situaciju na pravcu Brinja.

Šesta brigada istog dana, u 6 sati, poja ana jednim divizionom artiljerije i jednim bataljom tenkova po elu je nadiranje prema Žutim Lokvama i ve kod Rapajinog Dola sukobila se s neprijateljem. Ni tu ni u Rapaljskom Klancu neprijatelju ne uspijeva zadržati njeno nadiranje i stvoriti potrebne uvjete za povla enje svojih snaga tim pravcem. Uz snažnu potporu artiljerije i tenkova, 14. brigada uspijeva isvladati neprijatelja, izbaciti ga iz Klanca i goniti u pravcu Žute Lokve. Brigada u snažnom nastupanju ne dopušta neprijatelju da se utvrdi na liniji Prokike-Žuta Lokva. Borbe na tom dijelu fronte traju do u mrak, kada se neprijatelj izvla i u pravcu Melnica, a slabijim snagama ka Krivom Putu. Predvi aju i tu mogu nost, Štab divizije upu uje dva bataljona 14. brigade i jednu etu tenkova u prostor Melnica radi spre avanja neprijateljskog odstupanja za Senj, a 2. bataljon pravcem za 6. brigadom radi potpomaganja napada na neprijateljski položaj kod Prokika i Žute Lokve i nadiranja u pravcu Krivog Puta.

Pomo tim snagama nije bila od prijeke potrebe, jer je 6. brigada ve u prvi mrak zauzela Žutu Lokvu, a 14. brigada Melnice.

U vezi s nastavkom operacija u Štab 19. divizije stigao je 7. travnja naelnik Štaba 4. armije,²⁵⁵ koji je naredio da divizija u odre eni dan izvrši obuhvatni napad sjeverno od Senja, a prema Vratniku samo demonstrativni ispad. Neprijatelj je sa oko dva bataljona zatvarao tjesnace koji uvode na Krivi Put, pokušavaju i na svaki na in da sprije i izbjijanje snaga 19. divizije u prostor Krivog Puta. Oko tog položaja vodile su se ogorene borbe, koje su po ele oko 4 sata. Teren je u veoj mjeri bio brisan, a mjestimi no nezgodno pošumljen, što je još više otežavalo akcije. I kada je pristigla baterija 3. brdskog motoriziranog diviziona i stavljena pod vatru s padina Vra a vrha, situacija se nije izmjenila. Izlaz je na en tek nakon prodora kroz šumu, koji je u potpunosti uspio. Time je neprimjetno i uspješno obi eno lijevo krilo neprijateljske obrane na Vu joj glavi i zahva ena njegova pozadina. To je uvjetovalo pad cijelog neprijateljskog položaja. U daljem nastupanju 11. brigada zauzima Krivi Put, što je stvorilo povoljne uvjete za napad na Senj.

Valjda zbog suviše naglih uspjeha i preko plana ostvarenih zadataka na položaju kod Vratnika došlo je do puškaranja izme u jedinica 14. brigade i dijelova 43. divizije JA koje su se najednom pojavile sa sjevera u neposrednoj blizini Krivog puta. Puškaranje je trajalo manje od pola sata, kada je zabuna bila objasnjena. Nesporazum je završio bez posljedica.

U o ekivanju da sve jedinice divizije budu prikupljene na tom prostoru, 9. travnja došlo je do neo ekivanog ispada neprijatelja kojom su prilikom pretrpljeni osjetni gubici, naro ito kod 4. bataljona 6. brigade.

Navedenog dana, nešto poslije 3 sata po pono i, oko 200 ustaša i legionara, po jakoj buri, izvršili su s položaja iznad Senja ispad na snage 4. bataljona 6. brigade. Ustaše su tom prilikom zaklale prili an broj boraca 4. bataljona. Iznena en je bio i Štab bataljona. Njegov komandant iako zate en na spavanju dugo se hrvalo sa grupom napada a koji su ga na kraju svladali i zaklali. Privukavši se neopaženo, oni su kroz predstražne dijelove upali na sam položaj i kod cestarove ku e (sjeverno od Senja) izvršili prepad na premorenju etu 4. bataljona koja se gotovo sva nalazila na spavanju kao i na borce ete prate ih oružja. Jedan vod te ete koji se nalazio u cestarevoj ku i na spavanju brzo se snašao i otvorio vatru na napada e. Me utim se neprijatelj korištio zaplijenjenim oružjem ete prate ih oru a te je p. k. topovima i pancerfaustima uništavao vod u ku i ga aju i ga iz bliskog odstojanja kroz slabe kamene zidove. U teškoj i neravnoj borbi borci ovog voda uspijevaju na taj na in zadržati neprijatelja privezavši ga za sebe, što je omoguilo da se raspršene jedinice okupe, srede i organiziraju za otpor. Pri tome im ubrzo stiže u pomo eta tenkova i na taj na in su bili spašeni svi zarobljenici i oružje prate e ete. U cestarevoj ku i bjo je užasan prizor: samo dva do tri borca davali su znakove života. Ostali su bili poubijani.

¹⁵⁵ Pavle Jakši , general-major.

U rano jutro istog dana neprijatelj iz Senja, da bi se izvukao iz grada, poduzima nekoliko ispada u pravcu položaja divizije. Oko 9 sati na sektoru 14. brigade, kod Sv. Jelene, dolazi do iborbe. Poslje ogor enog sukoba neprijateljskim snagama uspijeva da se probiju kroz raspored brigade u pravcu sjevera. Kod Šatora dolazi do najtežih borbi, koje traju bez prekida do mračka. Samo manjim dijelovima neprijateljskih snaga uspjelo se probiti u pravcu Novog, ali bez vozova i teškog naoružanja,. Drugi dio snaga, pod zaštitom mraka, ukrcao se u dvije maone i otplovio prema sjeveru. Ve i dio neprijateljskih jedinica bio je raspršen. Idu eg dana organizirana je hajka na ostatke razbijenih neprijateljskih snaga, kojom prilikom je ve i broj uhva en ili uništen.

Nešto prije 16 sati oko 300 Nijemaca, ustaša i legionara pri probijanju na sjever naišli su na dijelove 5. brigade na cesti Primorski Veljun-Franciskovac i bili ve im dijelom uništeni. Ostatak neprijateljskih vojnika razbjegao se, posakrivao ili nestao u obližnjim šumama.

Sli nu sudbinu te grupe neprijateljskih vojnika imala je i druga, broj ano kudikamo ve a (oko 1000 vojnika, podoficira i oficira). Po nekim izvorima²⁵⁶ u sastavu te grupe nalazio se i kompletan Štab 392. njema ke divizije s komandantom, generalom Henrijem Michelom na elu. Gonjena snagama 1. dalmatinske brigade 26. divizije, ta grupa je pokušavala da se pod svaku cijenu probije na sjever, ali je izme u Primorskog Veljuna i Senjske Drage naišla na snage 5. brigade koje su je u brzoj i energi noj borbi uništile i raspršile. Njen vrlo mali dio, iskoristivši ispresijecano zemljiste oko Franciskovca, uspio se nekako izvu i na sjever. Prema podacima datim u operativnom izvještaju Štaba 19. divizije može se sa sigurnoš u tvrditi da je tom prilikom uništen cjelokupan Štab 392. divizije. Tijelo komandanta nije prona eno, ve njegova uniforma, svi dokumenti i fotografije. Prepostavlja se da se preobukao u uniformu obi nog vojnika i kao takav stradao.²⁵⁷

Oko 14 sati, kada je ve dio neprijateljskih snaga napustio Senj, donijeta je inicijativna odluka da se više ne eka, ve napadne grad. Prilaze i položajima za neposrednu obranu, neprijatelj otvara slabiju vatru, s prihvatom se povla i na ivicu grada, tu daje kra i otpor i u me uvremenu minira sve važnije zgrade, skladišta i zna ajne objekte u gradu. Nad Senjom se pojavit gusti oblak crnog dima koji je, ujedno, nagovijestio potpunu kapitulaciju neprijatelja. Oko 17 sati jedinice 19. divizije ulaze u grad, a ve sat kasnije, nakon uli nih borbi, Senj je potpuno o iš en od neprijateljskih vojnika.²⁵⁸

²⁵⁴ Bojna relacija 19. divizije.

²⁵⁷ Prema zapisima Danila Damjanovi a, slu aj se odnosi na njema kog generala Henri von Michel, komandanta 392. njema ke divizije. Njega s još nekoliko ranjenih naišli su borci 14. brigade u zaplijenjenim sanitetskim kolima. Jedan borac, kao dokaz da je zarobio njema kog generala, uzeo je generalske epolete i predao ih svom prepostavljenom starješini. Me utim, u protunapadu, general je s grupom ranjenika bio oslobo en i kasnije preba en maonom u Rijeku, gdje je ubrzo umro od zadobivenih rana.

²⁵⁸ Na Senj je napadala i 26. divizija, koja je u toku 7. i 8. travnja izvršila po kret preko Krasna ka Sv. Juraju. Ujutro, 9. travnja, njena 12. brigada je napadala Vratnik, koji je neprijatelj uporno branio da bi svojoj glavnini u Senju stvorio po

U borbama za Senj jedinice 19. divizije imale su 46 mrtvih, 67 ranjenih i 21 nestalo^g. Ubijeno je 613 neprijateljskih vojnika, podoficira i oficira; zarođeno 388, a uništen i zaplijenjen velik broj ratnog materijala, teškog i lakođeg oružja i opreme.

Tokom 10. i 11. travnja 1945. godine jedinice 19. divizije, drže i odre ene položaje, vodile su tu i tamo manje zna ajne borbe i okršaje sa razbijenim i dezorganiziranim grupama i grupicama neprijatelja koje su iz raznih pravaca i na sve na ine pokušale da se probiju u pravcu sjevera. Skoro sve su bile uništene ili zarođljene. U toku ta dva dana ubijeno je oko 400, a zarođeno 120 pripadnika neprijateljske posade iz Senja i okoline.

Po završetku tih borbi donijeta je odluka²⁵⁹ da se produži gonjenje i uništavanje preostalih neprijateljskih snaga koje su, u povlačenju, odmicali na sektor Novog i Crikvenice.

Peta brigada, ojačana brdskim divizionom, izbjiga istovremeno iz prostora Planjava-Zapadnik i napada Crikvenicu. Šesta brigada dobila je zadatku da nastupa iz prostora Mokra-Ravno u međuprostor 5. i 14. brigade sa zadatkom presjecanja neprijateljske komunikacije Novi-Kraljevica, ispomažući i istovremeno lijevim krilom 14. i desnim krilom 5. brigadi.

Devetnaesta brigada poduzela je napad na Novi, u zoru 14. travnja. Neprijatelj je davao vrlo žilav otpor. Zauzimanjem najprije Gradine, zatim kote 400 i Duplje bila je likvidirana neprijateljska obrana Novog na vanjskom pojasu.

(Vidi skicu br. 8 između 208. i 209. str.).

Šesta brigada gotovo cijelog dana forsirano maršira i tek poslije podne stiže na koncentracijski prostor i prelazi odmah u napad. Glavnim snagama napada na Bribir, a pomoćnim na Štapi u. No, na liniji Neternjak-Božena nailazi na jak otpor neprijatelja koji do mraka ne uspijeva Svladati. Istog dana 5. brigada usiljeno je marširala pravcem Vučjak - Jelov Vrh - Banska Vrata - Međevo - Planjava.

trebno vrijeme odstupanja ka Novom. Ovladavši poslije teške borbe Vratnikom, 12. brigada je prodrla u Senj i do kraja dana oslobođila ga zajedno s dijelovima 19. divizije, koji su po zauzimanju Sv. Juraja prodrići u grad s juga. Neprijateljske snage koje su pokušale da se iz Senja probiju ka Novom bile su zaustavljene i izložene snažnim udarcima 19. divizije. Samo mali dio, zahvaljujući i to, uspio je da se probije morskom obalom u pravcu Sušaka. U tim borbama poginuo je komandant 392. legionarske divizije, dok je komandant 847. njemačkih koga puka bio zarođen. Svo teško naoružanje neprijatelja palo je u ruke boraca 19. i 26. divizije (»Oslobodila ki rat»).

²⁵⁸ Poslije ovih uspješnih akcija i oslobođenjem Josipdola i Ogulina, 4. armija još bolje je osigurala svoj bok i vršće se povezala sa 7. korpusom, koji je operirao u slobodnom dijelu južne Slovenije, pa je Štab 4. armije, u cilju napada na Rijeku, 11. travnja izdao naređenje svim divizijama za dalje akcije. Devetnaesta divizija dobila je zadatku da produži nadiranje duž obale u cilju oslobođenja Novog i Crikvenice, 26. divizija da nastupa sa 19. divizijom, s tim da dio snaga pripremi za desant na otok Krk, itd.

Kako je 12. travnja probijena Srijemska fronta, »Generalstab JA je 14. travnja naredio Štabu 4. armije da svim snagama produži energi no nastupanje osnovnim pravcem Rijeka-Trst ne obazirući i se mnogo na svoj desni bok i da što prije zauzme Trst i ovlada Slovenskim primorjem (»Oslobodila ki ral»).

Sutradan, 15. travnja na fronti 14. i 6. brigade nastavljaju se borbe. Četvrta brigada napada na cijeloj fronti. Šesta brigada (sa dva bataljona) izbjega na komunikaciju Novi-Crikvenica s namjerom da presije neprijatelju odstupnicu. Nijemci daju žestok otpor na liniji Neternjak-Božena, koji je slomljen tek oko 15 sati.

Drugi bataljon 6. brigade dugo je potpomagao napad 14. brigade na Novi i usprkos tome ona ne uspijeva do mraka dosti i predgrađe Novog, jer su joj jedinice prilično rastrojene i premorene.

Koristeći se noću, neprijatelj izvlači svoje glavne snage iz grada i pod zaštitom pobjeđe vrlo vještih odstupa prema Crikvenici. Novi je tada potpuno oslobođen.

Peta brigada koja je istovremeno trebala da zauzme Crikvenicu, uplela se večer 14. travnja navečer u borbu s prednjim dijelovima neprijatelja koji su iz Gorskog kotara preko Fužina prodrli u pravcu Zlobina i Liča u pomoći svojim snagama iz primorja.

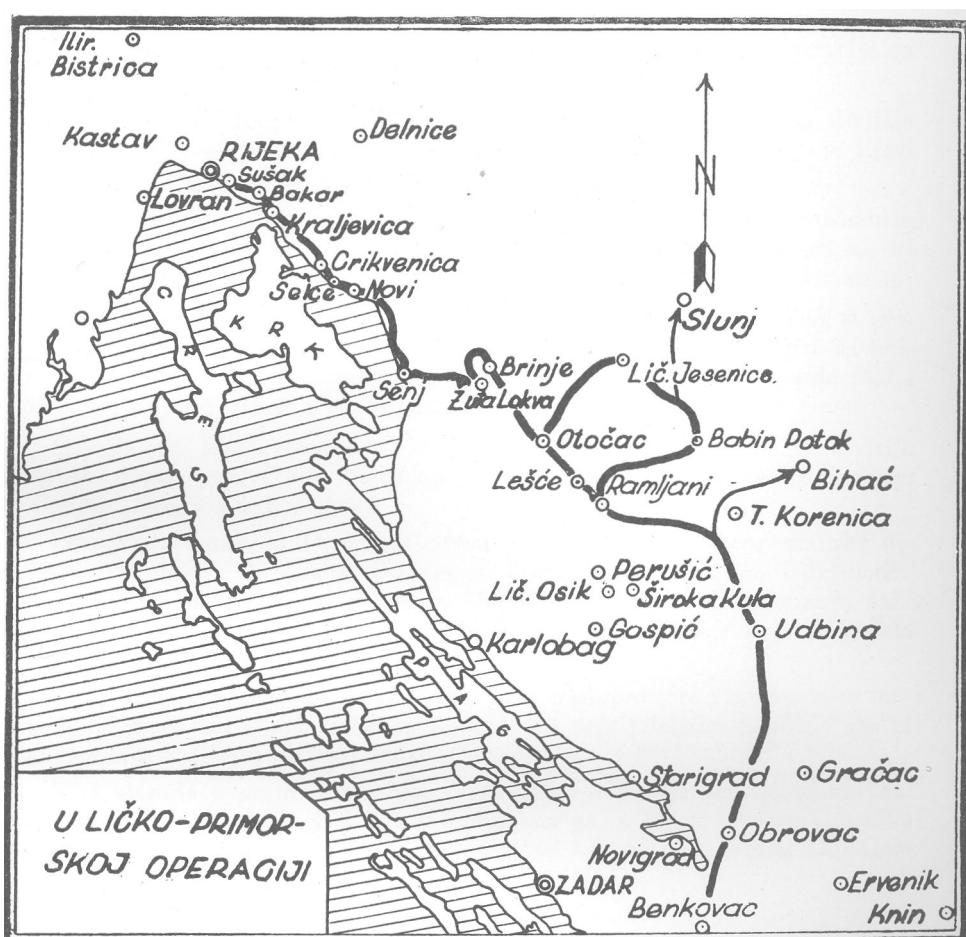
Brigada ispomaže dijelovima 11. korpusa (koji su jedinice operirale sjeveroistočno od njih) i u snažnom naletu odbacuje neprijatelja s Kobilja gora, Crnog Vrha i iz Liča, te posjeda važne položaje istočno od Zlobina.

Cijelog dana 5. brigada odolijeva snažnim napadima neprijatelja, koji je htio da se pošto-poto probije u primorje.

Aktivnost te brigade omogućuje ostalim snagama divizije da se brzo i uspješno likvidira neprijateljski otpor na svim frontama i onemogući svaki neprijateljski pokušaj da pruži pomoći ugroženim posadama u Novom, Selcima i Crikvenici.

Drugi bataljon 5. brigade, koji je prodirao u pravcu sela Meneštri, radi presjecanja neprijateljske odstupnice iz Crikvenice ka Kraljevcima, sukobio se s neprijateljskim dijelovima na položaju Stipa, koji ubrzano svladava. Treći bataljon izbjega u Gružane i uz ispoloživo 4. bataljona svladava neprijateljski otpor. Pojava 5. brigade u pozadini neprijateljske posade u Crikvenici, a osobito pojave na komunikaciji kod Sušika i Triblja, pokolebala je neprijatelja. Da bi izbjegao potpuno okruženje i uništenje, neprijatelj u noći 15/16. travnja napušta glavninom snaga Crikvenicu i koncentričnim i premoćnim snagama (oko 1000 vojnika i većim kolичinama naoružanja) napada na dijelove 5. brigade, koji su pokušali da mu sprječi odstupanje sa položaja Kojak-Kobilar-Tribalj. Poslije ogorčenih borbi neprijatelj je uspio razbiti obranu tih dijelova 5. brigade i izbjegao opkoljavanje, prabivši se na sjever u pravcu Kraljevice.

Sutradan, 16. travnja u prvim jutarnjim satima dijelovi 5. brigade poduzimaju napad na preostale neprijateljske snage (zaštitnicu) koje su ostale u Crikvenici. One daju vrlo slab otpor. U 6 sati oslobođena je Crikvenica, a jedinice 5. brigade produžuju gonjenje ostatka neprijateljskih snaga izbijajući i prednjim dijelovima na liniju: Drvenik-Sv. Jakob prema Kraljevcima.

Skica S - Pravac kretanja 19. divizije u Ličko-primorskoj operaciji.

Po zauzimanju Crikvenice, 16. travnja, Štab divizije dobija armijsku zapovijest²⁶⁰ za nastavak operacija u pravcu sjevera.²⁶¹ Tom zapoviješ u predvi eno je da 19. divizija izvrši napad na neprijateljska uporišta na liniji Li -Fužine-Plase, radi zauzimanja tih uporišta i obuhvata Bakra sa sjeverozapada.

To je bio uvod u, da tako kažemo, tre u fazu li ko-primorske operacije na sektoru djelovanja ove divizije.

Desno od napadnog pravca 19. divizije napadala je 43. istarska divizija pravcem Lokve-Mrzla Vodica, osiguravaju i bok 19. diviziji, dok je lijevi bok bio naslonjen na more i osiguran desantom 26. divizije na otok Krk.

Po izvla enju iz Crikvenice i drugih krajeva tog dijela Hrvatskog primorja neprijatelj je gotovo do temelja porušio sve komunikacije, otežavaju i na taj na in pokret artiljerije i tenkova JA i time, djelomi no, poja ao obranu.

Za naredne akcije 19. divizija je bila oja ana haubi kim divizionom, 4. motoriziranim brdskim divizionom, baterijom od dva topa 105 mm i jednim tenkovskim bataljonom. Neposredno pred pokret jedinica pod komandu Štaba 19. divizije stavljena je i 12. brigada 26. divizije.

U toku no i 16/17. travnja izvršena je koncentracija svih snaga 19. divizije na odre enim podru jima. Sutradan u zoru po eo je napad za oslobo enje Zlobina, Hreljina i Kraljevice.

Desnokrilni bataljon 14. brigade ubrzo svladava slabije neprijateljske dijelove i odbacuje ih prema Fužinama. Zašti ene desnokrilnim bataljonom, glavne snage brigade prodiru prema Zlobinu. Neprijatelj u odstupanju daje ogor en otpor, potpomognut snažnom vatrom svoje artiljerije koja je ga ala s pravca raskrsnice Meja.

Glavne snage 6. brigade provla e i se kroz me uprostore i obuhvatnim manevrom ubrzo savla uju jedan za drugim sve neprijateljske oslonce i do 11 sati prilaze njegovoj glavnoj liniji.

Peta brigada u svom naletu brzo i energi no odbacuje neprijateljsku etu koja je branila Sv. Jakob i u 9 sati zauzima ga, a zatim i važnu stratešku kotu 314. Na ja i neprijateljski otpor nailazi tek na cesti Veliki Dol-Grofija-kota 197. Tu ga je snažno podržavala artiljerija.

Mcx u \\ sne. Ynlo sterni» za. opt\ ivapaA.

etvrti bataljon 6. brigade probija neprijateljski položaj na centar, zauzima kotu 691 i Dražovo, ugrozivši neprijateljske snage koje su branile Zlobin. Drugi bataljon iste brigade upada u željezni ku stanicu Plaše, a 3. bataljon napada Melnice. U tom trenutku pojavljuju se tenkovi koji su sasvim iznenadili neprijatelja, jer su se, skoro neopaženo, privukli seoskim putem

260 Arhiv VII, dok. br. 5-1/6, k. 1021.

261 Izbijanjem 4. armije na liniju Crikvenica-Lokve, sredinom travnja, završene su borbe za oslobo enje zapadne Like i Hrvatskog primorja, te je Štab 4. armije po eo pripreme za oslobo enje Istre, Slovenskog primorja i Trsta. (»Oslobodila ki rat«).

preko Kozaka, Razomira, Kamenjaka, odkuda ih neprijatelj nije mogao o ekivati. Iskoristivši pometnju ikod neprijatelja izazvanu pojavom tenkova, brigadne jedinice zauzimaju željezni ku stanicu Plaše i prodiru duboko u neprijateljski raspored.

Neprijatelj se u Zlobinu kolebao i pod udarcima 14. brigade napušta obranu i povla i se dijelom prema željezni koj stanicu, dijelom i u pravcu G. Jelenja, a 14. brigada, gone i ga, upada u Zlobin i zauzima ga.

Peta brigada poslije ogorene borbe zauzima neprijateljski prednji položaj: Veliki Dol-kota 302-Grofija-kota 197. Neprijatelj daje još jedan otpor pred Malim Dolom, ali se ubrzo povla i u pravcu Kraljevice. Gone i neprijatelja desnokrilni bataljoni izbijaju kod Bakarca, ime u stvari presijecaju neprijateljsku odstupnicu iz Kraljevice, a lijevokrilni bataljoni nadiru prema Kraljevici. Ubrzo su se pozitivno odrazile akcije desnokrilnih bataljona, što je uvjetovalo jako popuštanje neprijateljske obrane tako da su se snage te brigade ve oko 16 sati našle u Kraljevici, zarobljvi u mjestu 140 neprijateljskih vojnika.

Zbog izbijanja desne i lijeve kolone u pozadinu neprijateljskih dijelova u Hreljinu, kao i zbog pojave tenkova, neprijatelj i na tom dijelu fronte naglo popušta i brzo odstupa u pravcu sela Praputnjaka, odakle daje otpor. U me uvremenu jđan bataljon 5. brigade zauzima Crni vrh, ime ugrožava neprijateljev desni bok. Povla enjem na nove položaje, neprijatelj napušta Fužine, u koje ulazi 4. bataljon 14. brigade.

U to vrijeme u Štab 19. divizije stigla je grupa oficira engleskog zrakoplovstva (RAF) džipovima i radio-stanicama većeg dometa montiranim na kamionima.²⁶²

»Komandant divizije me je pozvao u selo Plaše i upoznao me sa majorom engleske armije, koji je imao zadatku da održava vezu sa svojom Komandom vazduhoplovnih snaga i da radio-vezom navodi njihove avione na tu enje ciljeva na zemlji, pri njihovom sadejstvu sa našom divizijom koja je od oslobojenja Senja prema sjeveru nastupala uz morsku obalu.«

Podršku savezni ke avijacije tražio je komandant 19. divizije preko Štaba 4. armije, jer su njegove jedinice bile pod udarom jake artiljerijske vatre s druge strane Bakarskog zaljeva.

Nastavak borbi po eo je 18. travnja sukobom jedinica 14. brigade s neprijateljskim snagama na Trebestin-Vrh i 6. brigade na Glavi inu. S obzirom na to da je neprijatelj odlično kamuflirao svoju borbenu liniju, na kojoj je odlučio da se brani, divizijska artiljerija loše je ga ala ciljeve te je napad, u po etku, sporo odmicao. Ipak, poslije snažne koncentracije vatre teškog naoružanja brigada zauzima Glavi inu. Tada je neprijatelj odbaen u selo Praputnjak, gdje je obuhvaen sa sjevera, istoka i juga od snaga 6. i 5. brigade.

²⁶² Iz neobjavljenih zapisa Danila Damjanovića, tadašnjeg zamjenika komandanta 19. divizije. Iz istih zapisa je i naredni tekst u navodnicima.

Iako se nalazio u teškom i opasnom položaju, neprijatelj ne samo što ne popušta ve se sve žilavije brani i goreno bori, a u 9 sati ak poduzima napad na Crni vrh, koji poslije pola sata ak i posjeda, odbacivši (samo do južnih padina) jedan bataljon 5. brigade. No, nastup mraka kao da je prekinuo njegove akcije, i on se ne uspijeva u vrstiti i u potpunosti zauzeti te oslonce.

Na pravcu napada desne kolone 14. brigada - koja je imala važan manevarski zadatok da po zauzimanju Lakovice i Trebestina preko Klobuine i sela Jetaka izbjije na komunikaciju Praputnjak-Škrljevo i time presijeće odstupnicu i iz pozadine ugrozi neprijateljske snage u Praputnjaku - u toku dana vrlo sporo nadire, zauzima Trebestin, a njeno dalje nadiranje zaustavljeno je otporom neprijatelja na padinama Kneža.

Pred mrak se neprijatelj pod zaštitom ranije osiguranih prihvata u redu povlači, uspostavivši mostobran za zaštitu Bakra i Škrljeva.

U toku dana stigla je u sastav divizije 12. brigada 26. divizije. U vezi s tim i op om situacijom na fronti Štab 19. divizije predložio je Štabu 4. armije, medu ostalim, ovo:²⁶³

»Predlažemo za dalji rad slijedeće:

XIV brigadu koncentrirali bismo na prostoriju Ponikve-Plesna, te bi odatle nastupala u pravcu avle, sa zadatkom da zaposjedne položaje na ovom prostoru.

VI brigadu koncentrirali bismo na prostoru G. Jelenje i s ovog prostora poduzeli bi napadisa ciljem da izbijemo i ovladamo Jelenjem, gdje bismo se zadržali i zaposjeli položaj.

V brigada forsirala bi prelaz rijeke Reine kod Zoreti a, te bi po prelazu rijeke usmjerila svoj napad na raskrsnicu Sv. Matej, gdje bi se zadržala.

XII brigada zadržala bi se i dalje na zauzetim položajima. XI Korpus preduzima obezbjeđenje na liniji Obru -Klana-Šapjane.

Izvršenje ovog zadatka ovisilo bi o situaciji (sadašnjoj) kod XI Korpusa, koja nam nije poznata.«

U stvari, taj prijedlog, koji je bio usvojen, predstavlja je mogunost da se 19. divizija postavi u pogodan položaj za napad na Rijeku i Sušak.

Štab 19. divizije na osnovi toga izdaje jedinicama zapovijest u kojoj je bilo naloženo da se izvrši napad na pravac Hreljin-Kastav radi zauzimanja Bakra, Sušaka i Rijeke, uz napomenu da u slučaju jačeg neprijateljskog otpora jedinice izvrše blokadu spomenutih garnizona.

Devetnaestog travnja u 6 sati 14. brigada prelazi u napad natkriljujući neprijateljsko lijevo krilo iz pravca sjeveroistoka. Napad na sela Plesna, Njegove i Ponikve uspio je poslije vrlo jakog neprijateljskog otpora. Treći bataljon te brigade zauzima Kneže i Uvac i goni neprijatelja koji odstupa u pravcu Vojskova. Na toj koti neprijatelj daje snažan otpor i bataljon zauzima

²⁶³ Original, pisan strojem, latinicom, nalazi se u arhivi Vojnoistorijskog instituta pod reg. br. 8-1/6, k. 1021.

Vojskovo tek oko 17 sati. U me uvremenu 2. bataljon 6. brigade, potpomognut bataljonom tenkova, nastupaju i na desnom krilu 14. brigade, komunikacijom Ostrovice-Kamenjak, gonio je neprijatelja u pravcu Potkrilovca do pred samo mjesto, gdje neprijatelj uspijeva da ga zadrži.

Istovremeno i 12. brigada potpomognuta jednim bataljonom tenkova napada odre enim pravcem, spaja se s lijevim krilom 14. brigade i prilazi željezni koj stanicu Bakar i selu Vitoševu. Bakar pada još u 6 sati. Tog dana savezni ka avijacija je vrlo korisno ispomagala, osobito prilikom uništavanja jedne neprijateljske utvrde baterije u Kostreni Svetoj Luciji, koja je umnogome koila svaki pokret obalom Bakarskog zaljeva.

Prate i u po etku to relativno lako i brzo nadiranje 12. brigade, Štab 19. divizije u težnji da se koristi povoljnim razvojem događaja ubacuje pozadi desnog krila 12. brigade dva bataljona 5. brigade sa zadatkom da potpomognu u ovladavanju željezni kom stanicom Bakar i selom Vojskovom, a potom da nadiru k Orlcu i Veternicu radi stvaranja povoljnih uvjeta za napad na Sušak.

Međutim poslije po etnih uspjeha, 12. brigada nailazi na vrlo jak otpor neprijatelja razasutog u manjim grupicama sa dobro maskiranim automatskim naoružanjem, koje zadaje mnogo jada. Borbe su se vodile nesmanjenom žestinom u toku cijelog dana. Tek po padu Vojskova popušta neprijateljski otpor oko željezni ke stanice Bakar i neprijatelj se s prihvatom izvla i u pravcu Veternice.

U kasnim poslijepodnevnim satima dijelovi divizije ovla uju u potpunosti selima Kukuljanovo, Škrlevo i Vitoševu.

S obzirom na takav razvoj događaja u toku dana steklo se uvjerenje da su ostvareni svi uvjeti za poduzimanje napada na Sušak i forsiranje Reine radi postavljanja u povoljan položaj jedinice 19. divizije za napad na Rijeku. To prije što je i 13. divizija uspješno napredovala prema Klani i Studenoj.

Radi ostvarivanja zadatka za forsiranje Reine i oslobađanja grada Sušaka zapoviješ u Štaba 19. divizije jedinice su doabile ove zadatke:²⁶⁴

- Šesta brigada: da, poja ana bataljonom tenkova dobijenim od 11. korpusa, napadne Hum i Pothum. Po zauzimanju tih oslonaca da prodre u Grobni ko polje, zauzme Dražicu i Jelenje i postavi frontu na lijevoj obali Reine - od sela Kukuljana do Jelenja. Rijeku Reine forsirati e kod sela Martinova i na njenoj desnoj strani uspostaviti mostobran zajedno sa snagema 14. brigade;

- Petnaesta brigada: da prodre pravcem avle-Cernik-Mavrinci i zauzme ova mjesta, da produži u pravcu sela Škaroni, Lukeži, Ilovik, Mikelj, Koani i kod Lukeža forsira Reine i uspostavi mostobran na desnoj obali;

- Peta brigada: da, poja ana bataljonom tenkova, napada pravcem Veternica-Orlac (k. 362) - Kljun (k. 308) i da po zauzimanju ovih uporišta uspostavi front prema Trsatu (iznad Rijeke) i napada na Sušak na odsjeku fronte Trsat-Sv. Ana;

- Dvanaesta brigada (iz sastava 26. divizije): da napada jugoisto no od Sušaka grad Sušak.

Borbe za ostvarenje tih ciljeva po inju 20. travnja u 8 sati napadom desnog krila 6. brigade na Mišac i lijevog krila iste brigade na Hum. Uz podršku tenkova pred snagama ove brigade padaju sve prepreke i ve oko 12 sati jedinice zauzimaju Jelenje.

Usporedo s napadom 6. brigade, 14. brigada prodire desnim krilom prema selu Lukeži, a lijevim prema Grobniku i Turnji u. Na tim uporištima neprijatelj, potpomognut artiljerijom koja je ga ala iz unutrašnjosti grada Rijeke, daje snažan otpor sve do 17 sati kada odstupa preko Re ine u pravcu sela Lubana. Desno krilo ove brigade, povu eno napredovanjem 6. brigade, izbjija kod sela Lukeža i pred mrak, skupa sa 2. bataljonom 6. brigade koji forsira Re inu kod Zoreti a i Martinova, prelazi rijeku kod Lukeža.

Po forsiranju Re ine jedinice 19. divizije uz najve e naprezanje nastoje u vrstiti i proširiti mostobrane izbijanjem na jake oslonce: na kotu 514 (kod sela Lu i a), na kotu 495 i Luban (k. 497).

Oko tih oslonaca vode se ogrene borbe u toku cijele no i. U podne 1. bataljon 14. brigade izbjija na Luban, ali neprijatelj sutradan u zoru snažnim povratnim napadom opet preotima tu kotu, dok se ostali dijelovi divizije ipak uspijevaju održati na isto nim i sjeveroisto nim padinama u do diru s neprijateljem.

Istovremeno 5. brigada, potpomognuta 1. bataljonom tenkova, napada neprijatelja koji drži oslonac sela Hrastenice, Orlca i Veternice u težnji da izbjije na Kljun (308) i da u zajednici sa 12. brigada napada Sušak. Borbe se na tom osloncu vode promjenljivom žestinom sve do 11 sati, kada neprijatelj odustaje i povla i se u pravcu Trsata.

Na liniji Kljun-Orlac-Veterница koja je služila kao polazni položaj za napad na Sušak, formira se borbeni poredak koji je, im je krenuo sa tog položaja, obasut vrlo jakom artiljerijskom vatrom, a potom i minobaca kom sa utvr enja Sv. Katarine i Sv. Ane. Od toga napada brigade trpe znatne gubitke. Iznena eni borce raspršili su se na sve strane u manje grupice, traže i u kamenjaru pogodne zaklone. Tek predve er bataljoni su se uspjeli srediti, krenuti u napad, vo eni dobro upravljenom i jakom artiljerijskom i minobaca kom vatrom. Neprijatelj na vrijeme otkriva nov napad jedinica 19. divizije i otvara jaku vatru iz cjelokupnog naoružanja, ali se one u dijelovima - po desetinama, vodovima i etama - probijaju kroz me uprostore neprijateljskih oslonaca i prodiru u dubinu njegova rasporeda. U me uvremenu tenkovi se uspješno kre u duž komunikacije koje vode prema Trsatu.

U trenutku kada je poduzet op i jurš jedna eta koja se duboko probila u dubinu neprijateljskog rasporeda vrši prepaid na neprijateljsku bateriju koju zapljenjuje i odmah se njome koristi u borbi protiv njenih dotadašnjih posada. To kod neprijatelja stvara još ve u zabunu, te ubrzo dolazi do njegova povla enja u pravcu grada.

Neprijatelj se ne uspijeva održati na ivici grada, ali njegove pojedine skupine inicijativno organiziraju obranu pojedinih ku a i skupina zgrada u du

bini mesta. Tu snalažljivost svojih vojnika neprijateljska komanda umjeno iskorištava organiziraju i obranu u samome gradu. Zbog toga su se borbe u gradu produžile ne samo do no i nego i narednog dana.

Na fronti prema Sušaku 5. i 12. brigada ubrzo su savladale otpor neprijatelja, ali im je jak otpor pružen na desnoj obali rijeke Martinšice. Tu se vode borbe u toku cijelog dana.

Vide i da se neprijateljski otpor u toku dana ne e mo i tako lako svladati, Štab divizije sugerira Štabu 5. brigade da pokušaju južno od kote 206 pro i preko kanjona Martinšice, što je uspjelo, tako da su dva bataljona 12. brigade pred prvi mrak izbila na željezni ku prugu na jugoistočnoj ivici grada Sušaka.

Dvadeset prvog travnja, u zoru, 5. i 12. brigada prelaze u odlučni napad na Sušak. Peta brigada sa dva bataljona prodire duboko u grad. Istovremeno i 12. brigada dijelovima svojih snaga upada u Sušak s jugoistoka nog pravca, a drugim dijelovima opkoljava i uništava neprijateljsku posadu na koti 206, ubivši pri tom oko 140, a zarobivši 360 neprijateljskih vojnika.

Poslije mjestimično žestokih borbi u 14 sati 21. travnja oslobođen je Sušak zajedno s snagama 5. brigade 19. i 12. brigade 26. divizije.

Z A V R Š N E O P E R A C I J E I K O N A N A P O B J E D A

OD KRAJA TRAVNJA DO SREDINE SVIBNJA 1945.

Devetnaesta divizija u tršanskoj operaciji - Dvanaestodnevne danono ne teške borbe za razbijanje neprijateljske fronte nad Re itiom - 19. divizija u sastavu »Rijeke operativne grupe« za opkoljavanje i uništavanje neprijatelja koji brani Rijeku - Oslobojenje Rijeke, Sv. Mateja, Breze i Brguda - Opkoljavanje ostataka 97. njemačkog korpusa - »Obustavite borbu jer se neprijatelj na sektoru Bistrice predao«

Oslobojenjem Like, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, kao i izbijanjem u oblast Rijeke i Delnica, 4. armija JA ozbiljno je ugrozila pozadinu neprijateljske Grupe armija »C«, koja je branila sjevernu Italiju, i zaleže Grupe armija »E« u povlačenju kroz Jugoslaviju na sjeverozapad.²⁶⁵

Izbijanjem armijskog centra (4. armija JA) na lijevu obalu Rijeke i pred samu Rijeku i Sušak, desnog krila na sektor Gomanjca, a lijevog na otoke Cres i Lošinj, stvoreni su povoljni uvjeti za izvršenje glavnog-zadatka 4. armije. Toga dana je Generalstab Jugoslavenske armije naredio Štabu 4. armije da što brže nadire prema Trstu i da uputi luke dijelove u rajon Trsta radi upadanja u grad.

Na osnovi ovog naređenja Štab 4. armije odlučio je da glavnim snagama izvrši probor neprijateljske fronte na liniji Rijeka-Klana, a zatim produži nastupanja prema Trstu.²⁶⁶

Oslobojenjem Sušaka i forsiranjem Rijeke, borci 19. sjevernodalmatinske divizije našli su se na tlu porobljene Istre i Slovenskog primorja, iji su stanovnici željno ekali slobodu. Ponosni na svoje uspjehe u borbama protiv okupatora i doma ih izdajnika, na dugom i slavnom putu od Mostara do Sušaka i Rijeke, borci ove divizije rame uz rame sa pripadnicima ostalih jedinica JA smjeli su jurišali naprijed u nove pobjede, razbijajući pred sobom okupatorske i kvislinške snage u povlačenju. Iako je za neprijatelja nastupio posljednji trenutak, on se nije predavao već se, naprotiv, žilavo borio, poku-

²⁶⁵ Podaci iz knjige: »Oslobodila ki rat naroda Jugoslavije 1941-1945«, knjiga 2.
²⁶⁶ Isto.

šavaju i da u odstupanju prema granici uništi zna ajnije privredne objekte i nanese što više gubitaka našim jedinicama. Napor snaga Jugoslavenske armije da ga unište i spase narodnu imovinu iziskivali su velike žrtve. Zato borbe jedinica 19. divizije na rije koj fronti spadaju u najteže i najkrvavije borbe koje su one vodile od svog formiranja.

Dvadesetog travnja 13. divizija produžila je napad prema Grobni kom polju. Podržavana tenkovima, ona je, uz pomo 6. brigade 19. divizije, u toku dana odbacila neprijatelja iz Grobni kog polja na desnu obalu Re ine, a zatim, orijentiraju i se na sjeverozapad, do kraja dana izbila jugoistočno od Klane (kod Studene) na staru talijansko-jugoslavensku granicu. Peta brigada 19. divizije izbila je na isto nu i sjevernu ivicu Sušaka, odakle je neprijatelj pružao žestok otpor; 14. i 6. brigada nadirale su pravcem avle-Jelenje i odbacile neprijatelja na desnu obalu Re ine i dijelom snaga prešle rijeku. Svaljavši otpor neprijatelja na kotama 514, 495 i Lubanu, trigonometru 499, ove brigade su na toj liniji stvorile mostobran i odbile nekoliko žestokih protunapada. Ipak je neprijatelj idu eg dana, u 5 sati, uspio da povrati Luban.

etrdeset tre a divizija prešla je staru jugoslavensko-talijansku granicu i glavninom izbila u rajon Gomanca i pred abarske Police, gdje je došla u dodir s neprijateljem.

Radi odsudne obrane neprijatelj je dio položaja od Rijeke do Snežnika podijelio na tri obrambena odsjeka:²⁶⁷ desnokrilni, Rijeka-Drenovo, koji je branila borbena grupa »Rijeka«, ja ine oko 3000 vojnika sa 40 artiljerijskih oružja; centralni, kota 430-Kukuljani, koji je branila 237. divizija (1048. i 1046. puk); Ijevokrilni: Kukuljani-Klana-južni ogranci Snežnika, koji odsjek su grupno posjeli: jedan bataljon 15. SS policijskog puka, jedan motorizirani bataljon i dijelovi borbene grupe »Rajndl«. U rajon Klane je 21. travnja poela pristizati njema ka 188. brdska divizija.

U toku 21. travnja razvile su se oštре borbe na itavoj fronti 4. armije.²⁶⁸

Južno od Klane u 14 sati je glavnina 19. divizije oslobođila Sušak uništivši skoro potpuno ostatke njema kog 705. posadnog bataljona. Pokušaji 6. i 14. brigade da zauzmu Luban i prošire mostobran u okuci Re ine ostali su bez uspjeha. Neprijatelj je, oslonjen na jake fortifikacijske objekte i pogodno zemljiste, davao snažan otpor, te je frontalni probor iziskivao velike žrtve. Zbog toga je Štab 19. divizije odlu io prebaciti glavninu svojih snaga - 5. i 6. brigadu - južno od Klane zbog napada na lijevi bok neprijateljskog položaja na Re ini.

Ne znaju i da u rajon Klane pristiže glavnina njema ke 188. brdske divizije, Štab 4. armije naredio je da idu eg dana cijela 26. divizija bude prikupljena na Grobni kom polju, a 11. korpus da pod svaku cijenu ovlada Klanom.²⁶⁹

»Oslobodila ki rat naroda Jugoslavije.«

²⁶⁹ Za popunu 4. armije u Bakarski zaljev je brodovima preha eno sa Kosmeta oko 4 hiljade mobiliziranih vojnika. Po nare enju Štaba armije svaka od 4 dalmatinske divizije primila je po oko 1000 mobiliziranih Šiptara (iz neobjavljenih zapisa D. Damjanovi a).

²⁶⁸ »Oslobodila ki rat naroda Jugoslavije.«

Poslije zauzimanja Sušaka, u emu su triumfirali borci 5. udarne brigade 19. i 12. brigade 26. divizije, desnokrilne brigade 19. divizije (6. i 14. brigada) prelaze u isto vrijeme u napad da svladaju neprijateljske oslonce na kotama 514, 495 i u Lubanu. Kiša i magla otežavale su osmatranje, a artiljerija nije bila u stanju Ida uspješno potpomaže borcima u napadu.

Uz to neprijateljska artiljerija snažno djeluje i nanosi prili ne gubitke u redovima brigada. Njenom vatrom onemogu eni su jednovremeni juriši na kote 514 i 495, koje su u 13 sati poduzeli dijelovi 6. i 14. brigade.

I svi dalji naporci da se zauzmu ta uporišta ostali su uzaludni, jer je neprijatelj zašti en dobrim bunkerima, a borci 19. divizije bili su pred stalnim udarom vatre ve zamorenii. Tada se saznao za odli nu fortifikacijsku organizaciju neprijateljskih položaja, koje je on, bez sumnje, još ranije predvidio i pripremio. Položaji su bili na i kani ve im i manjim bunkerima, od kojih mnogi u tzv. kavernama: me uprostori su odli no branjeni još boljim planom vatre, a prilazi minirani i mjestimi no zašti eni ţi anim preprekama.

Na osnovi takve situacije došlo se do zaklju ka da se neprijateljska obrana tim pravcem ne e mo i slomiti i da bi dalji napadi zna ili ve e ţrtve i zna tan gubitak vremena. Stoga je donijeta odluka da se snage 19. divizije pre grupiraju i glavni dio prebac u prostor južne Klane (koju je istog dana zauzeo 11. korpus i gdje je preba ena cijela 26. divizija sa zadatkom da odatle djeluje na zapad pravcem: Lipe-Šapjane), odakle bi 19. divizija djelovala na lijevi neprijateljski bok i napadala obranu Rijeke sa sjevera (gdje je ona bila slabija). Taj korak odobrio je Štab 4. armije.²⁷⁰ Me utim, do ostvarenja ove ideje nije došlo, jer se situacija iz korijena promijenila ofenzivom neprijatelja na sektoru Klane, gdje su odba ene snage 11. korpusa. Do tog vremena 5. i 6. brigada 19. divizije nisu uspjele pre i Re inu. U daljim akcijama neprijatelj je zauzeo još nekoliko vrlo zna ajnih uporišta.²⁷¹

²⁷⁰ Arhiv VII, dok. br. 13-1/6, k. 1021.

²⁷¹ Prema dosad neobjavljenim zapisima Danila Damjanovi a, tadašnjeg zamjnika komandanta 19. divizije, Nijemci u to vrijeme nisu mislili na povla enje. Oni su Rije ku frontu poja avali sa 188. divizijom, koju su uputili iz rajona Trsta. To je bilo dovoljno višem komandovanju naše armije da zaklju i da Nijemci imaju namjeru u vrstiti tu frontu izme u Snežnika i U ke i sprije iti naše dalje nastupanje prema Trstu.

»Štab moje divizije je - kaže se doslovno u zapisima Damjanovi a, - ocijenio da se front na Rijeci teško može probiti frontalnim probojem, ve da je potrebno nekim manevrom taj front zaobi i i tako odbaciti neprijatelja sa Re ine. Zato je komandant Parma Stanko zamislio da sa pravca Sušak-Rijeka, na kojem je napadala 5. brigada istu izvu e i prebac na desno krilo divizije, s tim da front prema Sušaku preuzme 14. brigada. Jedna eta 5. brigade koja je pri oslobo enju Sušaka uspjela da se prebac preko Re ine u Rijeku i utvrdi u prvoj grupi ku a, ostaje i dalje u Rijeci. Ona se vrlo teško mogla izvu i iz Rijeke.

Napad divizije je zamišljen da se na desnom krilu grupira 6. i 5. brigada zapadno od Klane i sela Kukuljane, da se napad usmjeri u pravcu Kastava i tako uz drma itav Rije ki front.

U toku 23. aprila, taj napad je izvršila Divizija, ali su se na frontu pred nama pojavile svježe snage 188. divizije i taj napad nije uspio. Jedinice su bile zadržane jakom vatrom i odba ene protivnapadom Nijemaca sa nekih kota koje su bile zaузete.«

Kako je pokušaj 4. armije da u po etnom rasporedu probije neprijateljsku frontu Rijeka-Klana pretrpio neuspjeh, a iz dotadašnjih borbi vidjelo se da je neprijatelj na fronti Klana—Gomanjee dovukao nove snage, to je Štab armije zaključio da je neprijatelj nastojati da pod svaku cijenu sprije i prodor 4. armije u Istru.

Glavnina 19. divizije, u noći 22/23. travnja, produžila je pokret na prostor južno od Klane. Ondje je s dijelovima 26. i 13. divizije napala neprijatelja na liniji kota 611—kota 606, na kojoj je ovaj pružio žestoki otpor, tako da su jedinice tih divizija uspjele da zauzmu spomenute utvrde tek kasno poslijepodne, ali su predveć protunapadom neprijatelja odbranile na polazne položaje.²⁷²

. Dvadeset šesta divizija takođe nije imala uspjeha u pokušaju da potisne neprijatelja sa dostignute linije i osloboди Klanu, ali je propao i pokušaj njemačke 188. brdske divizije da se probije na istok radi obuhvata fronte 4. armije na Reini.²⁷³

Na fronti 14. brigade, 24. travnja, poslije kratke i jake artiljerijske pripreme neprijatelj prelazi u napad odbacivši bataljon ove brigade koji je branio odsjek prema koti 495 i Luban i uspijeo je prodrijeti prema Grobniku. Štab 14. brigade, usprkos takvoj situaciji, dobro je organizirao prihvati i sredio obranu Grobnika i Turnja i odakle istog dana, u 9 sati, prelazi u povratni napad i neprijatelja, jako rastrojenog i uz vrlo osjetne gubitke vraća na polazni položaj.²⁷⁴

Istog dana na fronti 5. i 6. brigade vodi se samo artiljerijski dvobojni i akcije izviđačkih dijelova.

²⁷² Jedne noći, moglo je to biti između 23. i 24. travnja, ili dan kasnije, obavještajni oficir 14. brigade, poručnik Rašković, doveo je u pratinji vojnike dvojicu civila na osmatračnicu Štaba divizije, koja se u to vrijeme nalazila na Grobni koj tvrđavi. Na samom mjestu našao se zamjenik komandanta Divizije Danilo Damjanović. Njemu je Rašković priveo civilne i objasnio da su se oni provukli kroz njemačke položaje u namjeri da se površe s jedinicama JA koje napadaju Rijeku. Po njihovoj izjavi oni su došli u ime oko 300 naoružanih radnika koji u podrumima grada ekakoj povoljan trenutak da napadnu Nijemce s leđima. U tom cilju htjeli su vezu i suradnju sa 19. divizijom. Poručnik je gajio nevjericu u namjere tih civila smatrajući da su oni njemački špijuni. Međutim, Štab divizije prihvatio je prijedlog civila i naredne noći uputio istim kanalom kuda su se probili ti rodoljubi jedan bataljon 14. brigade.

Odluka Štaba divizije donijeta je i suviše kasno, jer je upravo bataljon zateklo svitanje u najodsutnijem momentu — u asu kada se trebalo provući kroz njemačko osiguranje. Tako je propala jedna velika mogućnost da se na sektoru napada ove divizije iskoristi odlična mogućnost za razbijanje žilave obrane Nijemaca nad Rečinom, a možda i više od toga!

Po oslobođenju Rijeke doznao se za dobromjernost te dvojice civila i za akciju naoružanih radnika iz Rijeke, simpatizera NOP-a. (Prema zapisima Danila Damjanovića).

²⁷³ »Oslobodila je rat naroda Jugoslavije«, knjiga 2.

²⁷⁴ U toj borbi poginuo je Dušan Bursa. U zapisima Danila Damjanovića stoji da je operativni oficir divizije major Dušan Bursa poginuo 24. travnja na osmatračnicu 14. brigade, na Trsatu. Tu je, navodno, bio ranjen u pluća i komadićem minobaca ke granate i odatle prenesen u suša ku civilnu bolnicu gdje je umro.

S obzirom na takvu situaciju, naime na žilav otpor neprijatelja i snažno djelovanje njegove artiljerije, uvidjelo se da nema izgleda da se ostvari plan za koncentriranje snaga južno od Klane,²⁷⁵ radi napada na Rijeku, pa je donijeta odluka za druk iji raspored snaga.

Štab 4. armije uporno insistira da se neprijateljska fronta na Re ini probije i kona no osloboodi grad Rijeka. U tom cilju poja ava se 19. divizija sa etiri artiljerijska diviziona i jednim bataljonom tenkova. Shva aju i svu ozbiljnost zadatka i zahtjeva više komande, Štab 19. divizije odlu uje se za prijelaz u op i napad. Odredivši zadatke brigadama, on je obavijestio Štab 26. divizije o svojim namjerama i pozvao njegove snage na zajedni ko ispomaganje na lijevom krilu.

Na odre en dan za napad padala je kiša i vladala gusta magla. Napad je po eo 27. travnja u 6 sati i 30 minuta, a njemu je prethodila snažna priprema cjelokupne artiljerije i avijacije.

»U tom periodu izvjestan uspjeh postigla je 19. divizija, koja je 27. aprila izvršila najja i napad na Re inu, usmjerivši glavni udar preko izvornog dijela Re ine i Kopice ka Sv. Mateju, radi obuhvata Rijeke sa sjevera. U toku dvo-dnevnih borbi, 27. i 28. aprila, ona je, uz podršku pet artiljerijskih diviziona uspjela da ovlada sjevernim dijelom Kopice (k. 574) i da izbjige na ivicu Mar e-Ija, a u okuci Re ine proširila je mostobran zauzevši jako utvr en vis Luban i kotu 495.²⁷⁶ Time je na desnoj obali Re ine bila na eta obrana njema ke 237. divizije, ali se neprijatelj pred 19. divizijom i dalje ogor eno branio.«²⁷⁷

Dotle se na armijskim krilima situacija razvijala vrlo povoljno.

Postiguti uspjesi, naro ito na krilima, pružili su mogu nost 4. armiji da napreduje i prema Trstu i prema Rijeci, jer na prostoru Istre i Slovenskog primorja neprijatelj nije raspolagao jakim snagama.

Prate i situaciju na fronti 4. armije i razvoj doga aja u sjevernoj Italiji, gdje su savezni ke snage gone i neprijatelja mogle za nekoliko dana sti i u Trst, Vrhovni komandant JA Maršal Tito naredio je da se ubrza trš anska operacija i da borbe za Trst po nu odmah. Dvadeset sedmog travnja Štab 4. armije dobio je ovu depešu:²⁷⁹

²⁷⁵ Zbog aktivnosti neprijatelja na Re ini i nepovoljnog razvoja situacije kod Klane, 19. divizija je odustala od daljih pokušaja da obuhvati neprijatelja sa sjevera. Ona je zaposjela lijevu obalu Re ine, od njezina izvora do mora. U toku 25. travnja 4. armija je produžila napad. Na položajima Klana-Gomanjce napadale su 26. i 13. divizija s ciljem da slome otpor neprijatelja i prodru pravcima Klana-Šapjane i Zabi e-Ilirska Bistrica. Me utim, ni poslije etverodnevnih oštih borbi nije se bitno izmijenila situacija na tom prostoru, jer je neprijatelj, iako zamoren teškim borbama, posljednjih dana produžio aktivnu obranu s težnjom da preotme inicijativu i sprije i probuj u rajon Klane. (»Oslobodila ki rat»)

²⁷⁶ »Oslobodila ki rat».

²⁷⁷ Gotovo cijeli uži dio Štaba 19. divizije, osim komandanta Stanka Parma a, bio je ranjen u dotadašnjim borbama i to: Danilo Damjanovi , zamjenik komandanta, Lav Grubi , na elnik Štaba, a poginuo je major Dušan Bursa , operativni oficir štaba (prema zapisima D. Damjanovi a).

²⁷⁸ »Oslobodila ki rat».

»1. Naredili smo Glavnom Štabu Hrvatske da uputi VIII diviziju pravcem Brod- abar—Lož. Ova e divizija služiti za osiguranje vašeg boka sa sjevera i stavlja se pod vašu komandu.

2. Na vašem sjevernom krilu potrebno je da stvorite grupu sastava XX, XXIX i XIII divizije i da njome bezobzirno nadirete op im pravcem Lož-Trst.

3. Južna grupa, sastava IX, XIX i XXVI divizije, treba da energi no napadne Rijeku, i ako bi otpor bio suviše jak i borba se zategla, onda energi no nadirati op im pravcem Klana-Trst, a za blokadu Rijeke ostaviti jednu diviziju koja treba jednovremeno da vam štiti lijevi bok ove grupe.

4. Neposredno angažirati oko Trsta 43. diviziju i 30. i 31. slovena ku diviziju 9. korpusa, s tim da ve sada otpo nu uvodne borbe za Trst.«

Rukovode i se tim nare enjem Štab 4. armije donio je odluku za takav raspored divizija kojim e se izvršiti energi an i neposredan napad na Trst.²⁷⁹ Na rije koj fronti 19, 13. i 26. divizija imale su zadatak vezivati neprijatelja i radi njegova okruživanja i uništavanja proširiti frontu udesno, vrše i obuhvat sa sjeverozapada.

U borbama na svom sektoru, snage 19. divizije ovladale su 29. travnja koton 574, koja dominira putem Sv. Matej-Klana i izbile do ivice Saršona i Skvaž a, ugrožavaju i put Rijeka-Mar elji-Klana. Neprijatelj je protimapadna pokušavao da povrati položaj, ali bez uspjeha. Jedinice 2. brigade 9. divizije i jedan bataljon Kvarnerskog odreda zauzeli su Rukavac, ali su njihovi napadi na željezni ku stanicu Matulje i sjeverni dio Volovskog bili odbijeni. Napadima na Re inu 19. divizija privukla je na sebe znatne neprijateljske snage, što je 26. diviziji omogu ilo da se prebaci iz rajona Klane na prostor Ilirska Bistrica-Rupa.²⁸⁰

Svi pokušaji jedinica 19. divizije da se probije neprijateljska fronta bili su uzaludni. Najmanje se uspjelo na glavnom pravcu.

Sutradan ujutro, po evši od zore, nastavljene su borbe duž fronte. Šesta brigada poslije jake artiljerijske pripreme poduzima napad ma kote 514 i 574, ali bez uspjeha. Napad ponovljen u 14 sati tako er nije donio nikakvih rezultata.

Jedinice 19. divizije trpe osjetne gubitke. To se naro ito odnosi na one snage koje uporno napadaju Luban i kote 514, 495 i 499.

²⁷⁹ »Štab 4. armije na osnovu vo enih borbi i upornosti koje je pokazivao neprijatelj dovo enjem svježe 188. divizije na front Rijeka-Klana ocijenio je da Nijemci poja avaju ovaj front i da se frontalnim napadom snaga armije ne e ništa posti i. Zato on donosi svoju historijsku odluku da manevrom svojih snaga desnim krilom obi e neprijateljski front i promijeni težište svojih napora, umjesto udarom s fronta izme u Snežnika i U ke, i da nastupi u pravcu Trsta. Isto tako da se s desnim krilom armije, konkretno s 9. divizijom s Krka iskrca u Istri i da odatle nastupa u pravcu Trsta. Da na Rije kom frontu ostavi tri divizije da se rvaju sa 97. njemačkim korpusom, sa zadatkom da ga unište. Ovakva odluka Štaba naše armije uslijedila je na osnovu nare enja Vrhovnog komandanta da se u pravcu Trsta krene energi nije«, (u zapisu D. Damjanovi a).

²⁸⁰ »Oslobodila ki rat naroda Jugoslavije«.

Zna ajan uspjeh u osvajanju kote 514 postiže u 16 sati jedna eta 6. brigade. Ona u to vrijeme uspijeva da se probije južnim padinama spomenute kote, ak do ivice sela Saršona. Neprijatelj otvara vrlo jaku vatru, poslije ega se eta povla i nešto unazad, ali ipak uspijeva da se zadrži pred selom i sa dva voda potpomogne op i pritisak ostalih snaga brigade na tu kotu. Tom akcijom u injen je zna ajan korak pri kona nom osvajanju kote 514.

U me uvremenu 3. bataljon 14. brigade koji je osiguravao Sušak smjelim prepadom preko porušenog mosta na Re ini (most spaja tvornicu papira u Sušaku sa elektri nom centralom na Rijeci) zauzima cijeli kompleks elektri -ne centrale i potpomagan dobro upravljenom vatrom teškog naoružanja sa suša ke strane otpo inje napad na susjedni blok ku a. Neprijatelj u više navrata pokušava da povrati elektri nu centralu i porušeni most, ali mu to ne uspijeva.

Nastupom mraka zbog dugih borbi, zamorenosti i iscrpenosti jedinica i osjetnih gubitaka borbe su prekinute.

Sutradan, 29. travnja, 2. bataljon 5. brigade pri prvom prepadu lako zauzima kotu 574. U me uvremenu neprijatelj privla i još jedan bataljon vojnika iz rezerve i jednovremeno vrši povratni napad na ovu i kotu 514, ali on nešto poslije 4 sata biva odba en.

Na fronti 6. brigade 4. bataljon izbjija na ivicu sela Saršona i Skvaži a. U me uvremenu 1. bataljon 14. brigade i jedan bataljon 5. brigade, poja an etom tenkova, poslije snažne artiljerijske pripreme za koju se prepostavljalo da je imala snažnu vatrenu mo i da je otvorila put za ve i zamah, prelaze u napad na kotu 462. Me utim, neprijatelj je bio odli no zaklonjen, on ak nije ni osjetio artiljerijsku vatru i spremam do ekuje bataljone ubita nom vatrom iz automatskih oružja i nanosi im teške gubitke. Neprijatelj je ak uspio da onesposobi , i jedan tenk i vrati bataljone na polazni položaj. Isto tako nije uspio ni prodor posljednjeg bataljona iz divizijske rezerve, koji je sa etom tenkova uba en na pravac stvorene breše kod sela Saršona.

U tim ogor enim višednevnim borbama borci su se držali juna ki, odlikovali se velikom upornoš u i borbenoš u. No bez obzira na sve to, žilav otpor neprijatelja, koji je tako uporno branio prilaz Rijeci, navedenog dana nije se mogao slomiti usprkos svemu. Sav uspjeh toga dana svodio se na zauzimanje kote 574.

Sutradan, 30. travnja oko 12 sati, neprijatelj poslije vrlo jake artiljerijske pripreme vrši povratni napad na kotu 514 i poslije ogor ene borbe primorava dijelove 19. divizije da se povuku sa nje. Budu i da se tenkovi koji su bili uz bataljon nisu mogli povu i zbog jake neprijateljske protukolske vatre, bataljon se požrtvovano zadržao na vrlo nepovoljnim položajima na isto noj padini kote i do mraka je nesebi no štitio svoje tenkove, dok je neprijatelj bjesomu no i uporno napadao pokušavaju i da ih uništi.

Nijemci su pokušali povratiti i Luban, ali su bili odba eni uz velike gubitke.

Posljednjeg dana mjeseca travnja 19. diviziji pridodan je divizioin mehani-ziranih topova 105 mm (»šerman«).

Dok su se na sektoru 5. i 6. brigade vodile takve borbe, uporne i žestoke, dotle jedna eta 3. bataljona 14. brigade, operiraju i na desnoj obali Reine, ne samo da je odoljevala svim pokušajima neprijatelja da je vrati natrag preko rijeke nego je i uspjela da se održi i ak zauzme još desetak ku a.

Na desnom krilu divizijskog rasporeda 4. bataljon 5. brigade, zajedno sa lijevim krilom 1. dalmatinske proleterske brigade, zauzima kotu 611 i napreduje u pravcu sela Studene.

Sumiraju i borbe u toku 28, 29. i 30. travnja konstatirano je da je na strani jedinica 19. divizije samo u toku prva dva dana bilo 79 mrtvih i 305 ranjenih boraca.²⁸¹

Borbe su bile teške i krvave. Neprijatelj se i dalje silovito branio. Otimao se pedalj po pedalj zemlje. S pravom se može re i da su to bile najteže i najkrvavije borbe jedinica 19. divizije od njena postojanja.

Prema podacima kojim raspolaže Vojnohistorijski institut JNA u Beogradu u borbama 19. divizije od 17. do 30. travnja posljednje godine rata bilo je 311 mrtvih, 1338 ranjenih i 43 nestala.²⁸² <

Tridesetog travnja Štab 19. divizije dobiva zapovijest Štaba 4. armije²⁸³ iz koje se može vidjeti da je radi opkoljavanja i uništavanja neprijateljske rije ke grupacije odre ena »Rije ka operativna grupa« pod komandom general-majora Bože Božovi a.²⁸⁴ U nju su ušle 13, 19. i 26. divizija s dijelovima armijske artiljerije, tenkovskih i motoriziranih jedinica.

Drugi prvomajski praznik u historiji 19. divizije borci su slavili u teškim borbama protiv razbijenih ostataka okupatorskih i kvislinških jedinica na podruju nepokorene Istre i Slovenskog primorja. Lome i postepeno ali sigurno vrst bedem neprijatelja na njegovu posljednjem uzmaku, borci ove divizije isporu ivali su na taj na in plameni pozdrav radnom narodu svoje domovine i svim slobodoljubivim narodima svijeta.

(Vidi skicu br. 9 izme u 222. i 223. str.).

Ujutro 1. svibnja, oko 8 sati, poslije snažne artiljerijske pripreme, u injen je još jedan pokušaj obuhvatnog napada na kotu 462 - jedino preostalo neprijateljsko uporište na desnoj obali Reine - ali i ovog puta bez uspjeha! Isto tako ostao je uzaludan napor u napadu na selo Saršon i na pravcu kote Pleši a. Na krajnjem desnom krilu divizije 4. bataljon 5. brigade poduzima napad na selo Studenu u pravcu Nedi a i kote 530, ali ne uspijeva održati položaje jer ga neprijatelj napada u bok. Iako se borbena linija divizije u toku tih napora jedinica pomaknula za 400 do 500 metara ka zapadu, objekti napada 4. bataljona 5. brigade ostali su u neprijateljskim rukama.

Žilava i tako uporna obrana neprijatelja tumaila se važnoš u linije koju je držao, a koja je za njega znaila osiguravanje Rijeke i pravca eventualnog

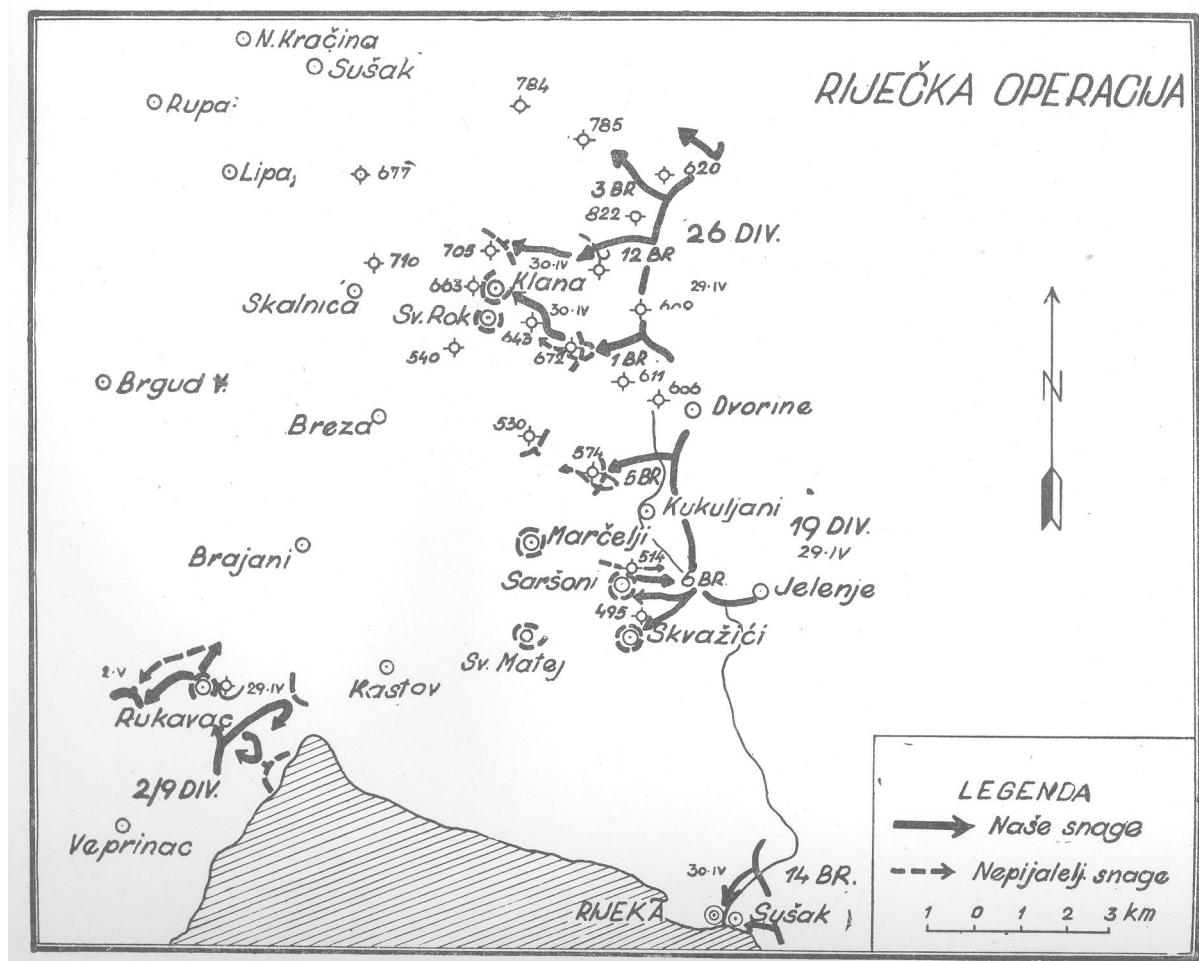
²⁸¹ »Oslobodila ki rat naroda Jugoslavije«.

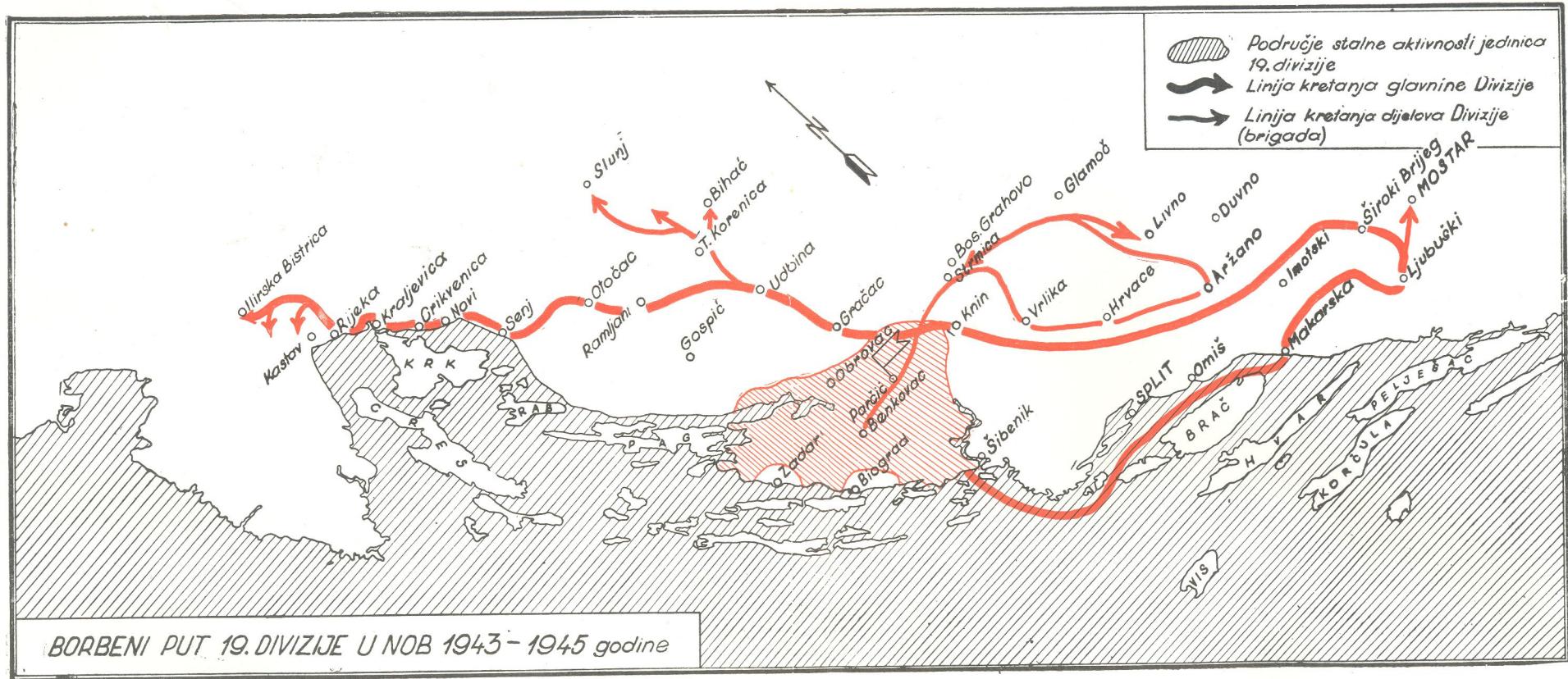
²⁸² Arhiv VII, dok. br. 16-1/6, k. 1023.

²⁸³ »Oslobodila ki rat naroda Jugoslavije«.

²⁸⁴ Tadašnji komandant 26. divizije 4. armije.

RIJEČKA OPERACIJA

Skica 10.

povla enja preko Šapjana na sjeverozapad. Ako se ima na umu da je desantom snaga 9. divizije Opatija pala u ruke snaga JA, onda se može shvatiti da je neprijatelju bio neposredno ugrožen položaj i sa pravca Istre.

U samo svitanje 2. svibnja oko 400 neprijateljskih vojnika, uz redovno snažnu artiljerijsku podršku, poduzima napad na snage 19. divizije, koje su držale položaj kod sela Studene, a istovremeno napada i sa Židovja. Poslije borbe koja je trajala etiri sata neprijatelj je odbaen na svoje polazne položaje.

U toku ovog dana primije en je živ saobraj željezni kom prugom iz pravca sela Marjukastav. Do položaja jedinica na rije koj fronti dopirali su odjeci u estalih teškim detonacijama, za koje se lako pretpostavilo da su posljedice rušenja komunikacija i značajnih privrednih objekata koje neprijatelj, u namjeri za povla enje, diže u zrak. Taj zaklju ak (naro ito o povla enju neprijateljskih snaga iz rajona Rijeke i samog grada) potvrdila je sve ja a i ja aktivnost njegove artiljerije u pravcu posjednutih položaja na fronti Rijeke operativne grupe 4. armije. Na osnovi takvih pretpostavki, koje su imale vidljivu osnovu, zaklju eno je da se sutradan, 3. maja, prije e u op i napad na cijeloj fronti. U tom cilju 19. diviziji stavljena je ipod komandu 1. dalmatinska proleterska brigada 26. divizije.²⁸³

Novi raspored snaga jedinice su zauzele u toku no i 2/3. svibnja.

Toga dana javljeno je iz Štaba 4. armije da su jedinice Jugoslavenske armije osloboidle Trst, Trži i Gorici. Ta vijest silno je obradovala borce i narod oslobo enih krajeva a imala je velikog utjecaja na moral jedinica na rije koj fronti i dobro je došla u i poduzimanja op eg napada na neprijatelja.

Op ijiapad na cijeloj fronti po eo je 3. svibnja u 4,30 sati.

U svom nastupanju 14. brigada i lijevo krilo 6. brigade ne nailaze na otpor neprijatelja i brzo napreduju u pravcu Rijeke. Me utim, lijevo krilo 6. brigade bilo je odmah u po etku uko eno jakom bo nom i kosom vatrom neprijatelja sa kote 574 i Marišine. Bilo je o igledno da se neprijatelj povla i iz grada Rijeke pod zaštitom svojih dijelova na Kopici.

Peta brigada poslije upornih desetsatnih borbi, uz pomo snaga 3. bataljona 6. brigade, uspijeva na svom sektoru potisnuti neprijatelja koji se povukao u pravcu Skalnice. Šesta brigada u 13 sati (3. svibnja) zauzima Kastav, uništivši prethodno manje neprijateljske skupine koje su joj pokušale usporiti napredovanje. Drugi bataljon ove brigade ubrzo zauzima selo Breze, gone i neprijatelja prema Skalnici. Istovremeno 14. brigada upada u grad Rijeku i Bukovani vode uli ne borbe sa manjim razbijenim grupama Nijemaca. Rijeka je bila potpuno o is ena od ,neprijatelja 3. svibnja do 13 sati. Velik broj rodoljuba iz ovoga grada izišao je na ulice i pomagao borcima sjeverne Dalmacije u oslobo enju svoga grada. Dijelovi 14. brigade nakon oslobo enja Rijeke produžili su, preko Kastava, u pravcu sela Permana zauzimaju i usputna sela i tek kod željezni ke stанице Šapjane naišli su na novi otpor dijelova neprijateljskih snaga u povla enju.

²⁸⁵ Bojna relacija 19. divizije.

Za sve to vrijeme 2. brigada 9. divizije vodila je borbe za oslobo enje Voskog i Matulja, koji su joj ubrzo pali u ruke.

Sutradan, 4. svibnja jedinice 5. i 6. brigade od Studene i Klane krenule su preko Pake širokim frontom radi zauzimanja raskrsnice putova kod kote 952 (7 km južno od Klane). Tamo dolazi opet do žestokih borbi. Artiljerijske jedinice 19. divizije još nisu stigle pa je pješadija morala svojim skromnim sredstvima syladati žilav otpor neprijatelja. Uz pomo vatre kasnije prispjelog brdskog diviziona, tek negdje oko 20 sati, neprijatelj napušta položaje i povla i se u pravcu sela Podgraje. Šesta brigada, nadiru i preko Skalnice, iako je vodila borbe tokom cijelog dana, nije postigla zna ajniji uspjeh.

Sli na situacija bila je i kod nekih jedinica 14. brigade. Pred mrak istog dana, iz Rijeke su na položaje 14. brigade stigli njen 3. bataljon, Disciplinski bataljon, dvije ete tenkova i motomehanizirani divizion. U 17,45 sati borci Disciplinskog bataljona, uz podršku artiljerije i tenkova, zauzimaju kotu 531. Neprijatelj se tada povla i u pravcu Šapjana, a dvije ete istog bataljona izbjaju do raskrsnice južno od sela Rupe.

Napredovanje jedinica 19. divizije u sklopu ostalih snaga Rije ke operativne grupe 4. armije zna ilo je u stvari stezanje obru a oko snaga 97. njema kog korpusa koje su, uvi aju i to, još tokom 3. svibnja pokušale da zatvore sve komunikacije koje izvode u prostor Ilirske Bistrice, gdje se nalazila glavnina ove hitlerovske jedinice.

Tada je u sastav 19. divizije ušla 2. dalmatinska brigada 26. divizije, a izišla 1. dalmatinska proleterska brigada.²⁸⁶

Posebnim nare enjem²⁸⁷ ovoj brigadi dat je zadatak da, nadiru i preko Zeljana, o isti sela Veliki i Mali Mune, a potom produži u pravcu Podgrada. Njenom aktivnoš u htjelo se zatvoriti krug oko neprijatelj i s južne strane.

Tokom 5. svibnja težište manevra prenijeto je na lijevo krilo gdje je, dje lovanjem 2. i 14. dalmatinske brigade, trebalo presje i komunikaciju Ilirska Bistrica-Pograd, a time i posljednju neprijateljsku odstupnicu.

Iako mu jedinice 19. divizije sa oba boka ugrožavaju odstupnicu, neprijatelj i dalje brani uporišta - sela Lipu, Rupe i Sv. Katarinu. Me utim oko 13,15 sati 3. bataljon 6. brigade poslije ogor ene borbe zauzima Lipu, a nešto kasnije snage 14. brigade selo Rupe.

Obru oko neprijateljskih glavnih snaga u prostoru Ilirske Bistrice sve se više stezao. Do 14 sati vode se borbe na užem pojusu obrane Jelšana, u kome 6. brigada napada kotu 643, 14. desnim krilom Sv. Katarinu, a lijevim, uz pomo snaga 2. dalmatinske brigade, Gradinu. Poslije kra e borbe ove jedinice istovremeno ulaze u Jelšane.²⁸⁸

j

²⁸⁶ Ova brigada vratila se u sastav svoje 26. divizije. Šestog svibnja nare enjem Štaba 4. armije 2. dalmatinska brigada krenula je ka Trstu u sastav svoje divizije.

²⁸⁷ Arhiv VII, dok. br. 18-1/6, k. 1021.

²⁸⁸ Tada je primije eno da je kod jedinica u izvjesnoj mjeri popustila disciplina i da su se po ele me usobno takmi iti koja e više plijena zaraditi i zarobiti neprijateljskih vojnika.

Poslije podne istog dana Štab 4. armije upu uje zahtjev da se 2. dalmatin-ska brigada izdvoji iz «astava 19. divizije i krene u Trst, u sastav svoje divizije.^{2}**

Pošto su pre išene Jelšane, gdje je u ruke boraca 19. divizije pao bogat ratni plijen, 14. brigada produžila je nadiranje prema Ilirskoj Bistrici i pred mrak došla u dodir s neprijateljem, na položajima oko 3 km južno od ovog mesta. U me uvremenu 5. (brigada poslije ogorene borbe zauzima Gornji Zemon, gdje dolazi tako er do dobrog ratnog plijena.

Tada se obruoko ostataka snaga 97. njema kog korpusa sasvim stegao. Pred mrak 19. divizija drži položaj širok svega 5 kilometara, koji sada predstavlja dio obrua a što vrsto zatvara Ilirsku Bistrigu s jugoistoka i jugozapada.

Nastupio je posljednji dan rata. To je 7. svibnja 1945. godine. Posljednji pokreti boraca 19. divizije u injeni su preko kote 416, upadom u selo Donji Zemon. Prvi bataljon 5. brigade zauze em sela Vrbovo ozna uje kraj dugih, teških, velikih i slavnih borbi jedinica 19. sjevernodalmatinske divizije na njenom odlu nom putu u borbi za slobodu naše zemlje.

Šestog svibnja uve er zatražio je komandant njema kog 97. armijskog korpusa primirje i pregovore radi kapitulacije. Pregovori su vo eni u toku no i. Sutradan u 6 sati Nijemci su kapitulirali.²⁹⁰ Me utim, kako sve jedinice nisu mogle biti o tome odmah obaviještene, borbe su nastavljene tokom 7. svibnja kod Velikog brda, južno od Ilirske Bistrice i na visu Strma reber, gdje je uništena jedna grupa Nijemaca pri pokušaju da se probije tim pravcem. Borbe su prestale oko podne kada se pristupilo razoružavanju neprijateljskih trupa. Ukupno se predalo 16.000 njema kih vojnika, oficira i nekoliko generala. Ovim je prestao otpor neprijatelja u Istri i Slovenskom primorju.

²⁸⁹ Arhiv VII, dok, br. 21-1/6, k. 1021.

²⁹⁰ Sedmog svibnja, uo i kona nog napada na okupatorske snage uklještene i opkoljene sa svih strana na sektor Ilirske Bistrice, pred zoru se provjeravalo da li su sve jedinice na polaznim položajima spremne. U svitanje je po elu strašna vatra iz svih topova i minobaca a. Bila je to prava kanonada. To je trajalo itav sat, a onda su sve jedinice otpo ele napad. Štab 5. brigade ubrzano javlja da su njihove jedinice upale u selo Vrbovo, 14. brigada u isto vrijeme u selo D. Zemon i da se Nijemci povla e u Ilirsku Bistrigu. Oko 6 sati prednji dijelovi 19. divizije propustili su jedan njema ki automobil, kojim je jedan drug iz Štaba 8. kordunaške divizije došao iz Ilirske Bistrice i javio da se prekine s hapadom i da predstavnik Štaba 19. divizije dode na pregovore o kapitulaciji sa komandom 97. njema kog korpusa u Ilirskoj Bistrici. Predstavnici naše armije Danilo Damjanovi i Šukrija Bjedi postavili su u ime naše komande jedini uslov - bezuslovnu kapitulaciju, naime da se njema ke snage na pros* u Ilirske Bistrice smatraju pobije enima i da imaju predati oružje. Predstavnik 97. njema kog korpusa, general Švarc, koji je zastupao ranjenog komandanta korpusa Kiblera, nije odmah prihvatio takav uvjet, ve je postavio ove: - da e se predati cjelokupno naoružanje i smatrati se pobije enim jedino ako im se dozvoli da razoružane jedinice vrate u Njema ku i da se oficirima ostave inovi, odlikovanja i pištolji »bez ega bi im bilo sramota da se vrate u Njema ku«. Ove i ovakve uslove Štab 8. divizije je odbio i Nijemci su morali pristati na bezuslovnu kapitulaciju (prema zapisima Danila Damjanovi a).

Oko 11 sati, 7. svibnja iz Štaba 26. divizije stigao je u Štab 19. divizije brzojav ovog sadržaja:

**»OBUSTAVITE BORBU, JER SE NEPRIJATELJ
NA SEKTORU BISTRICE PREDAO«**

To je ozna ilo kraj rata i za borce 19. sjevernodalmatinske divizije.

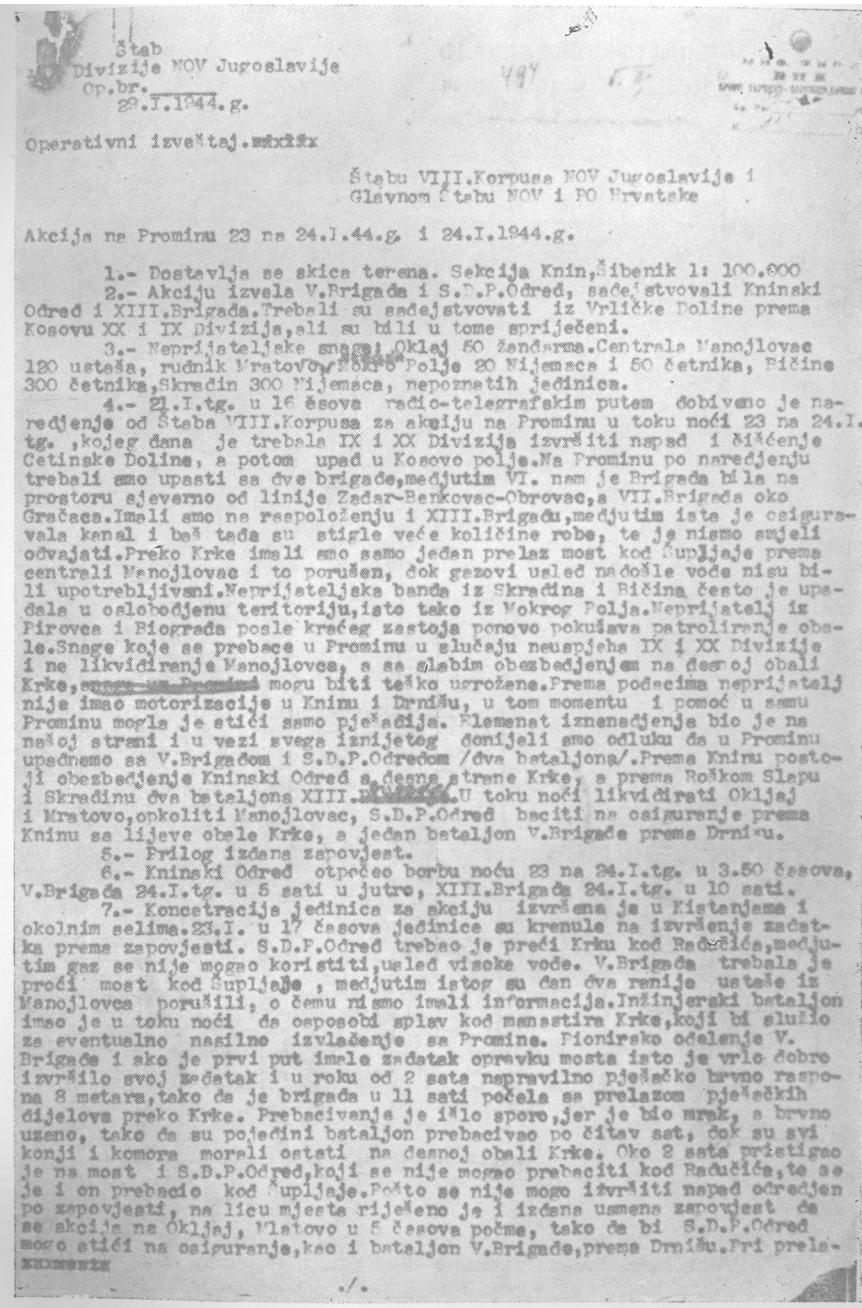
Od 16. travnja do 15. svibnja jedinice 19. divizije imale su ove gubitke: 365 mrtvih, 1490 ranjenih i 60 nestalih. Zarobljeno je, ne ra unaju i neprijateljske vojнике u kapitulaciji, 820 vojnika i oficira neprijateljskih jedinica.²⁹¹

Po razoružanju njema kog 97. armijskog korpusa, 4. korpus (7. i 8. divizija) je preko Ljubljane upu en prema Zagrebu, 26. divizija u rajon Trži a (Monfalcone), 13. divizija u rajon Gorice, 43. divizija u rajon Pazina, 10. brigada 29. divizije u Šent Peter, a 19. divizija ostala je da uva zarobljenike i ratni plijen. Kasnije se vratila u Dalmaciju, na podru je gdje je nastala.

Ovime je 19. divizija završila svoj borbeni put u NOB-u 1943-1945. godine.
(Vidi skicu br. 10 izme u 222. i 223. str.).

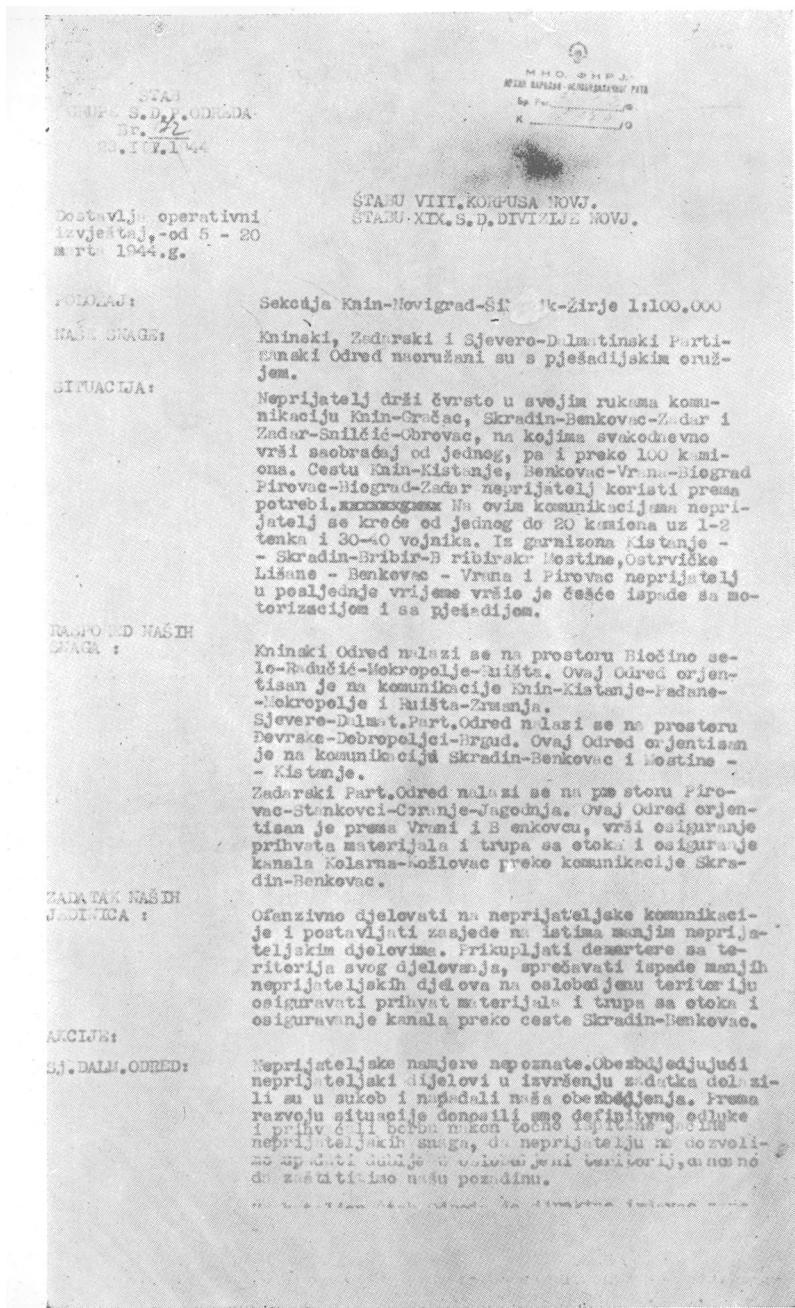
s

¹⁹¹ Prema podacima iz ratnog bloka komandanta 19. divizije Stanka Parma a koji su dati u prilogu zapisa Danila Damjanovi a, u razdoblju od 15. ožujka do 8. svibnja 1945. godine, divizija je imala ove gubitke: 479 mrtvih, 2002 ranjena i 146 nestalih boraca i rukovodilaca.

Faksimil 1.

Faksimil prve stranice operativnog izvještaja IP divizije od 29. I 1944 -
VII - br. reg. 124/2, k. i...

Faksimil 2.

Faksimil prve stranice operativnog izvještaja 19. divizije Br. 172 od 23. III 1944 za vrijeme od 5-20. III 1944 - VII - br. reg. 32 - i/2, k. 817 A.

Prilog 8.-

Stab
11. Divizije 107. upravljive
18.5.1944.

28/5/1944
MNO SRP
DNEVNI KALENDAR
Lo. Per. 11/5/1944
R. 1020

44 Stab Ljud. bataljona, II. i III. bataljona
Stab Grupa Odreda

U posljednje vrijeme naprijatelji je organizirano obraćanje preko lana sa motorizovanim kolonama na komunikacijama sa kojima se služi, u svakoj časnoj napadu od strane sovjetske avijacije, već je prisiljen i njihovo kretanje, u većini slučajeva, vrati noću, da bi izbjeglo bombardovanju, a i zato svoje sigurnosti.

Da bi se naprijatelju ovo bez u koliko organiziralo i namjerilo, da mi se što sigurnije moli da u svoj snazi i materijalu, potrošno je poduzeti slijedeće:

1/ Svaka Brigada i Grupa Odreda na pravomu smeru djelovanja postavljaće se moguće, jedine prave potrebe, na naprijateljsku komunikaciju. Ista Brigada postavljaće zaređe na komunikaciju Berkovac-Mostine i Mostine-Ledješ, II. Brigada postavljaće zaređe na ceste Građac-Obrvaci i Obrvaci-Korinj-Kričevac, Grupa Odreda održit će svojim jedinicama komunikaciju na kojima će djelovati.

2/ Pored postavljanja zaređa, postavljam, takođe i nezavisno mino, koje su mi u zadnjem momentu moći bili u vlasništvu naprijateljske motorizacije, Stab Ludi. i II. bataljona dobit će po 10 nezavisnih mina od inspektoara betuljena, koji mogućeće za to svrhu, a po uobičajenju mina sa otoka, koje mi trudno, dobiti će ih da se ponovno.

3/ Organizirati što bolju informativnu službu u cilju prikupljanja i prikazivanja podataka o naprijatelju, njegovom kretanju, namjerama i t.d., a sve u cilju što bolje izvršavanja postabiljanih ciljeva.

Naročito je važno nagovoriti, da se naprijatelju, koji se neće kreće sa komunikacijama, može uspešno postaviti zaređa i pacijenti na ozbiljne zatidke, sumo pravilno raspoređen, kako snaga, tako i neznanih mina, moći će se postići željeni cilj.

Sart falimu - Sloboda narodu !

Vod. politkovac

Mirko

Komandant-pukovnik
Josip Tijmons

Faksimil 3.
Faksimil nare enja 19. divizije Op. br. 55 od 19. V 1944 -
VII - br. reg. 25 - 1/5. k. 1020.

-- 5 --

8.- bier odredjen kap rezerva zasjede i koji je za vrijeme borbe zatvoren pravac Kistanje-Supljaja, sačekao je svu kolonu po završenoj borbi sa S.D.P.Odredom i III.bataljonom kod sela Rudele na bliskom otstojanju. Neprijatelj je uz pomoć bacaća i topova zauzeo selo Rudele i pokusao prodor prema selu Ivđavcima, gdje ga je bataljon protunapadom odbacio, te se je neprijatelj povukao u Kistanje.

8.- Cilj akcije djelomično je postignut i zasjeda je uspjela, mo što se zaplenjen materijal nije mogao izvući, nego se morao uništiti. Umištene su 14 kamiona, 3 luksuzna automobila, zaplijena dva tenka, uništene dve topa 75 mm. i dve topa 65 mm. koji su bili zaplenjeni, ali se nisu mogli izvući. Zaplijena 4 arska, 1.pistolj, dosta sekacija, torba i dnevnik jednog oficira. Ubijeno 150 Nijemaca i veći broj ranjenih.

9.- Nađi gubitci: S.D.P.Odred 3 mrtva, 13 ranjenih. V.Brigada 9 mrtvih, 13 ranjenih. Izgubljeno 6 pušaka, 1.mitraljez, kojeg je raznijela topovska granata. Utrošeno 15.000 puščanih i mitraljeških metaka, 50 metaka sa protikaljnim puškama, 40 metaka za laki bacać, 70 ručnih bombi, 20 mina za teški bacać. Među poginulim nalazi se Puša Mane, komandir 2.čete II.bataljona V.Brigade i zamjenik komandira Vendić Djuro.

10. U ovoj akciji za umijeće i hrabro rukovodjenje Odredom za svaku je pochvalu poručnik Simo Dubaić, komendant Sjevero-Dalm.P.Odredom, zatim komandant I.bataljona S.D.P.Odreda Suput Nikola, komesar Čete Nikin Petar i vodnik Rak Dume, svih iz S.D.P.Odreda. Iz V.Brigade za pohvalu su slediće drugovici: Novaković Nikola, komandir 1.čete III.bataljona, Šusa Nikola, pomoćnik komandira 1.čete III.b., Starčević Obrad, desetar 1.č., Zorka Bilić, bolničarka III.č., Marčetić Mane, vodnik 2.č., Savo Dravišić vodnik 2.č. svih iz III.bataljona.

12.- Slabo su se pokazale jedine komora i Intendentura S.D.P. Odreda, za što su ukorene.

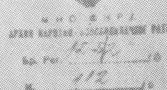
13.- Akcija je bila dobro pripremljena i odluke i zapovijesti bile su realne. Rukovodjenje stareinskog kadra u toku same akcije bilo je vrlo dobro i ispoljilo se smažljivost i samostalno rukovodjenje i nižih staršina. Sadejstvo i potmognenje pješadijskog automatskog oružja bacaća i protikaljnih pušaka, bilo je dobro i to je slavni uzrok uspjeha akcije, jer su protikaljnim puškama uništena dva tenka, a samim tim poljuljan moral kod neprijatelja, a zatim vatrom iz bacaća uspjelo se potisnuti neprijatelja sa položaja, sa kojih je branio kamione, koji se inače u osadačnjim način zasjedaju bez upotrebe bacaća. Neprijatelj grdevit će u nebi se ga moglo izbaciti sa tih položaja. Propust je bio, kod II.bataljona, kod kojega je jedna četa nije izvršila dovoljno brzo otajecanje neprijatelja od Kistanja, jer da je to urađeno oko 30 Nijemaca, koji su pokupali nepast i Ivojeveć bili bi zarobljeni. Ova nam akcija u punoj mjeri pokazuje ophodnost i odlučujuću ulogu rezervi u zasjedanju, sa kojima se može intervenisati kako prema samom mjestu zasjede, tako i prema povodi koja neprijatelju stiže. Tekodjen fortifikacijsko organizovanje položaja stvara sigurnost kod boraca u obrani. Dobro postavljanje protikaljnih oružja i hrabro rukovanje sa njima, donosi najveću korist u zasjedanju na motorizovane kolone.

Smrt fašizmu----slbođenje narodu!

Politkomesar:

Otočić Petar

Komendant-stupukovnik:

Faksimil 4.

Faksimil posljednje stranice izještaja o borbama u Bukovici - VII - br. reg. 12 5/2, A. 112.

GUBICI I USPJESI
DEVETNAESTE SJEVERNODALMATINSKE
DIVIZIJE

G U B I C I 19. D I V I Z I J E

Od svog formiranja do kona nog oslobo enja zemlje 19. sjevernodalmatin-ska divizija NOVJ pretrpjela je gubitke:¹

U ljudstvu je imala ove gubitke:

Poginulo boraca	1278	Nestalo u toku borbi i u po-kretu	328
Ranjeno bgraca	4155	Zarobljeno od neprijatelja	83
Poginulo rukovodilaca	196		
Ranjeno rukovodilaca	491		

Gubici u oružju, materijalu i ratnoj opremi:

Teških mitraljeza	10	Pištolja	4
Puškomitraljeza	55	»Šaraca<<	2
Pušaka	214	Šmajser;i	10
Telefonskih centrala	1	Protutenkovskih pušaka	4
Telefonskih aparata	3	Lakih baca a	5
Baca a	3	Baca a »Džon Buli«	1

Neprijatelj je u toku borbi uništio na našoj strani:

Pušaka	8	Teretnih automobila1
Puškomitraljeza	<u>5</u>	»Šaraca«	3
Radio-stanica	1	Baca a1
Osobnih automobila i	2		

¹ Podaci iz Bojne relacije 19. divizije.

U SPJESI 19. DIVIZIJE

Gubici kod neprijatelja protiv kojeg su se jedinice 19. divizije borile:

U ljudstvu:

Ubijeno neprijateljskih voj-		
nika i oficira	14.818	
Ranjeno neprijateljskih voj-		
nika i oficira (nepotpuni		
podaci)	2.958	
Zarobljeno neprijateljskih		
vojnika i oficira	4.304	
U k u p n o	22.080	

Pljen i trofeji 19. divizije

Pušaka	7047	Teretnih automobila . . .	2
Puškomitraljeza	213	Bicikla	259
»Šaraca«	282	Telefonskih centrala . . .	5
	240	Telefonskih aparata . . .	124
Teških mitraljeza	92	Konja	538
Teških baca a	59	Kola s opremom	6
Lakih baca a	32	Pištolja	414
Protukolskih mitraljeza . .	1	Metaka	629.222
Protuavionskih mitraljeza .	28	Mina za baca	971
Topova (razli itog kalibra) .	113	Topovskih granata	403
Protukolskih pušaka	2	Radio-stanica	70
Cijevi za »šarac«	22	Telefonskog kabela (km) .	126
Tenkova	3	etverocijevnih protuavion-	
Kamiona	66	skih mitraljeza	1
Motocikla	10	Osobnih automobila	20
Bombi	4665	Signalnih pištolja	31
Nagaznih mina	3098	Traktora	1

<u>Raketa</u>	132	Jednoosovnih kola . . .	94
<u>Dvogleda</u>	12	Poljskih kuhinja . . .	23
Tenkovskih mitraljeza . .	1	Topovskih granata (raznih) .	1224
<u>Snajpera</u> .	1	, Artiljerijskih durbina . .	3
Vagona razne municije . .	5	Telemetara	17
<u>Motocikla</u>	15	Cijevi za teški baca . . .	1
Dvoosovnih kola	299		

I

Uništena ratna tehnika neprijatelja

<u>Kamiona</u>	254	Konja	100
Autobusa	2	Kola (raznih zaprežnih) . .	34
Osobnih automobila . . .	9	Razne municije (u tonama)	7
Tenkova	34	Oklopnih automobila (blin- da)	4
Topova (raznog kalibra) .	66	<u>Pušaka</u>	350
Baca a	20	Puš anih metaka	20.000
Mitraljeza (teških i lakih) .	33		120
Motocikla	5		

Ošte eno neprijatelju u toku borbi

<u>Tenkova</u>	2	. 1
<u>Kamiona</u>	8	3

U ove podatke nisu ura unati brojni materijali i ratna tehnika koji su pali u ruke jedinica 19. divizije prilikom opkoljavanja 97. njema kog korpusa na prostoru Klana-Ilirska Bistrica uo i svršetka rata.

PREGLED RUKOVODILACA
DEVETNAESTE SJEVERNODALMATINSKE DIVIZIJE
OD NJENOG FORMIRANJA DO KRAJA RATA

RUKOVODE I KADAR 19. DIVIZIJE PRILIKOM NJENOG FORMIRANJA

Na prijedlog Štaba 19. sjevernodalmatinske divizije koji je 13. listopada 1943. godine upu en Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske¹ imenovan je ovaj kadar rukovodilaca u Štabu 19. divizije, brigadama i partizanskim odredima pod komandom ove divizije:

U Štab divizije imenovani su :

za na elnika Štaba	Iamica Popovi
za operativnog oficira	Lazo Radakovi
za obavještajnog oficira	Petar Ljuština
za informativnog oficira	Dušan Tojaga
za intendanta	Momir Priji
za referenta za vezu	Dušan Star evi

U Štab 5. brigade:

za komandanta	Dušan Vlaisavljevi
za politi kog komesara	Ilija Radakovi
za zamjenika komandanta	Dušan Bursa
za zamjenika politi kog komesara	Vladimir Mari i
za operativnog oficira	Staniša Vukmanovi

U Štab 6. brigade:

za komandanta	Danilo Damjanovi Dani
za politi kog komesara	Stevo Maoduš
za zamjenika komandanta	Ante Gvardiol
za operativnog oficira	Milan Celi

¹ Arhiv VII, dok. br. 3-4, k. 1008 (prijepis originala). Ovaj prijedlog štaba divizije nije bio usvojen. (Prim, autora).

U Štab 7. brigade:

za komandanta	Šime Ivas
za politi kog komesara	Milan Munižaba
za zamjenika komandanta	Mane Breka
za zamjenika politi kog komesara	Nikica Pejinovi
za operativnog oficira	Mile Po u a

U Štab Kninskog odreda:

za komandanta	Mile Mar eti
za politi kog komesara	Stevo Ili
za zamjenika komandanta	Jovica Zori
za zamjenika politi kog komesara	Boško Mari

U Štab Sjeverno dalmatinskog odreda:

za komandanta	Simo Dubaji
za politi kog komesara	Savo Dopudja

U Štab Zadarskog odreda:

za komandanta	Dane Potrebi
za politi kog komesara	Ferdo Toplak
za zamjenika politi kog komesara	Ive Živkovi

U Štab KO mornarice sjeverne Dalmacije:

za komandanta	Mladen Ikica
za politi kog komesara	Rudi Baši

PREGLED
KOMANDNOG KADRA 19. DIVIZIJE
OD FORMIRANJA DO KRAJA RATA²

KOMANDANT DIVIZIJE

Kupresanin Milan

Od formiranja 4. listopada 1943.
do kraja iste godine. S te duž-
nosti otišao za na elnika Štaba
8. korpusa

Šaki Mi un

Od po etka 1944. do svibnja
1944.

Popovi Tomica

Od svibnja 1944. do polovine
iste godine.

Parma Stanko

Od polovine kolovoza 1944. do
kraja rata.

POLITI KI KOMESAR DIVIZIJE

Babi Petar

Od formiranja divizije do kraja
rata.

KOMANDANT 5. BRIGADE

Vlačisljevi Dušan

Od formiranja do svibnja 1944.
godine.

Parma Stanko

Od svibnja 1944. do kolovoza
iste godine

Gvardiol Ante

Od kolovoza 1944. do kraja rata.

POLITI KI KOMESAR 5. BRIGADE

Maodus Stevo

Od formiranja do kraja 1943.
godine.

Radakovi Ilija

Od po etka 1944. do 18. XI iste
godine.

Mari i Vlado

Od 18. XI 1944. do kraja rata.

² Arhiv VII, dok. br. 4-1/6, k. 1021.

KOMANDANT 6. BRIGADE

Ivos Šime

Od formiranja do 20. XI 1943.

Damjanović Danilo

Od 20. XI 1943. do srpnja 1944.

Bursa Dušan³

Od srpnja 1944. do listopada iste godine.

Repac Rade

Od listopada 1944. godine do kraja rata.

POLITIČKI KOMESAR 6. BRIGADE

Radaković Ilija

Od formiranja do polovine studenog 1943. godine.

Maodus Stevo

Od polovine studenog 1943. do 18. XI 1944. godine.

Neki Kazimir

Od 18. XI 1944. do kraja rata.

KOMANDANT 7. BRIGADE

Gvardiol Ante

Od formiranja do veljače 1944.

Breka Mane

Od veljače 1944. do odlaska brigade iz sastava divizije⁴

POLITIČKI KOMESAR 7. BRIGADE

Muničaba Milan

Od formiranja do kraja 1943.

Ilić Stevo

Od po etka 1944. do odlaska brigade iz sastava divizije.

KOMANDANT 14. »BUKOVA KE«
BRIGADE

Dubajić Simo

Od formiranja do 11. IX 1944.

Repac Ilija

Od 11. IX 1944. do 11. II 1945. godine.

Batinica Dušan

Od 11. II 1945. do kraja rata.

POLITIČKI KOMESAR
14. BRIGADE

Toplak Ferdo

Od formiranja do 1. IX 1944.

Bulat Živojin Žiki

Od 1. IX 1944. do kraja rata.

³ Poginuo u borbama za oslobojenje Rijeke, u svibnju 1945.

⁴ U lipnju 1944. izvršena je reorganizacija 35. divizije. U njen sastav ušle su 3. brigada 13. i 7. odnosno 3. brigada 19. divizije.

U toku postojanja 19. sjevernodalmatinske divizije izmjenjivalo se više
lanova u politi kim odjeljenjima (Politodjelu). U diviziji i brigadama od
1943. do 1945. godine bili su ovi lanovi Politodjela:

Zdenka Šegvi ,
Vladan Bojani ,
Pero Damjanovi ,
Slavko Božovi⁵ ,
Blažo Jovanovi ,
Marko ankovi⁶ ,
Milorad Miševi ,
Veljko Kadijevi ,
Jovo Bogdanovi ,
Vrbica Migo i
Ilija Mugoša.

⁵ Ubijen u zasjedi od ostataka ustaških bandi kod Plitvi kih jezera neposredno poslije rata. Tada je bio komesar divizije.

⁶ Poginuo 24. siječnja 1944. kao lan Politodjela 5. brigade kod sela Lišane (Bukovica), gdje su njega i poručnika Miloša Uzelca ustaše sa ekale u zasjedi i obojicu ubile.

NARODNI HEROJI JUGOSLAVIJE
PRIPADNICI DEVETNAESTE SJEVERNO-
DALMATINSKE DIVIZIJE

B A B I T r i f u n a P E T A R

Ro en 1. studenog 1919. godne u selu Li ki Tiškovac, Donji Lapac, Hrvatska. Strojobravar. lan SRJ od 17. sije nja 1942. U NOB stupio 1941. Za narodnog heroja proglašen 27. studenog 1953.

U 19. diviziji politi ki komesar divizije od njenog formiranja do kraja rata.

Roden je **u** radni koj porodici. Poslije osnovne škole i tri razreda stru ne zanatske škole izu io strojobravarski zanat. Do ustanka bavio se svojim zanatom. Godine 1936. pristupio je organizaciji Ujedinjenih radni kih sindikata (URS) **u** Drvaru. Zbog sudjelovanja u akcijama radni ke omladine 1939. otpušten je s posla, a zatim pozvan na odsluženje vojnog roka. Tamo ga je zatekla kapitulacija Jugoslavije. Po raspadu bivše jugoslavenske vojske vra a se **u** svoj rodni kraj i ve u srpnju 1941. priklju uje se ustanicima. U toku narodnooslobodila kog rata. nalazio se u raznim partizanskim jedinicama i sudjelovao u mnogim borbama. Najprije je stupio u bataljon »Marko Oreškovi «, zatim **u** 3. li ki partizanski odred, pa u 2. li ku brigadu, iz koje je poslije prešao u 3. brigadu, a nakon toga u Štab 6. li ke divizije. Na kraju došao je u 19. sjevernodalmatinsku diviziju 8. korpusa.

Od srpanjskih dana 1941. godine do svršetka narodnooslobodila kog rata sudjelovao je **u** velikom broju borbi. Nalaze i se naj eš e na politi ko-partijskim dužnostima, znatno je pridonio u vrš ivanju moralno-politi kog jedinstva i borbene spremnosti boraca jedinica u kojima se nalazio.

Bio je politi ki delegat voda, politi ki komesar ete, zamjenik politi komesara 3. li kog odreda (u travnju 1942), zatim politi ki komesar 2. li ke brigade (u kolovozu 1942), pomo nik politi kog komesara 6. li ke divizije (u prosincu 1942.), politi ki komesar Kninskog sektora (u svibnju 1943) i politi ki komesar 19. sjevernodalmatinske divizije od njena formiranja do kraja rata.

Sudjeluju i u mnogim borbama u toku etiri godine ratovanja naro ito se istakao u slijede im akcijama: na Šijanovom klancu (1941), kod Korenice. Donjeg Lapca, Srba, Udbine, Perjasice, Tušilovi a, Biha a, Slunja i Dvora na Uni (1942), zatim kod Gra aca, u etvrtoj ofenzivi; u sjevernoj Dalmaciji, kod Bosanskog Grahova, Knina, Zadra i u završnim bombama za oslobo enje Mostara, Like, Senja, Rijeke i drugih mjesta.

DAMJANO VIC ure DANILO DANI

Roen 22. studenog 1915. u Kunovcu, Srb, Donji Lapac, Hrvatska. Službenik. lan SKJ od listopada 1941. U KOB stupio 1941. Za narodnog heroja proglašen 27. studenog 1953.

U 19. diviziji bio komandant 6. brigade i zamjenik komandanta divizije.

Do rata je radio u Žedniku i Subotici. Postao je simpatizer Komunista ke partije Jugoslavije. Nakon kapitulacije zemlje došao je u svoj rodni kraj i odmah se ukljuio u pripreme za ustank. Prije opseg ustanka otisao je po zadatku u **Srb** (u kome su se ve nalazile ustaše) da odatle doneše pisa i stroj iz opine i uzme mobilizacione spiskove i onemogu i da ustaše do u do podataka o ljudima. Kada su po ele borbe, postavljen je za komandira ete u jednom partizanskom odredu u Lici. U prvim sukobima na Srbskom Klancu, Srbu i Graču došla je do izražaja njegova velika hrabrost.

Kao dobrovoljac sudjelovao je u nekoliko akcija: u hvatanju i likvidiranju ustaških zloinaca u Smiljanu, hvatanju ustaških stražara na mostu u Li kom Lešu (25. prosinca 1941) zajedno sa narodnim herojem Milanom ţeželjom i Dokom Jovanem i u mnogim drugim akcijama.

Po etkom 1942. godine s grupom specijalno poslatih drugova znatno je pridonio razbijanju pokušaja da se stvori većina jedinica u Srbu. Kao komandir ete bataljona »Marko Orešković« posebno se istakao u borbi na Šijanovom Klancu. Tu je bataljon ubio i zarobio oko dvije stotine Talijana. Neko vrijeme Damjanović je bio komandant bataljona »Marko Orešković«, poslije toga zamjenik komandanta 2. ličke brigade, a zatim je, 1943. godine, poslat u sjevernu Dalmaciju da pomogne razvijanju jedinica Narodnooslobodilačke vojske u tom kraju. Tamo je, zajedno sa drugim rukovodiocima partizanskih jedinica sjeverne Dalmacije, formirao odred »Plavi Jadran«, a zatim mu je povjerena dužnost komandanta 6. brigade 19. divizije.

U toku rata Damjanović - koga su popularno nazivali Dani - od komandira ete napredovao je do zamjenika komandanta divizije.

KUPREŠANIN Nikole MILAN

Ro en 7. studenog 1911. godine u Metku, Gospi, Hrvatska. inovnik. Šan SKJ od studenog 1941. U KOB stupio 1941. Za narodnog heroja proglašen 23. srpnja 1952.

U 19. diviziji: njen prvi komandant, do kraja 1943. godine (kada odlazi za na elnika Štaba 8. korpusa).

Potje e iz siromašne selja ke porodice. Osnovnu školu završio je u Metku, a osam razreda gimnazije i veliku maturu u Gospi u. Poslije toga bio je državni inovnik u financijskoj struci. Službovao je u azmi i Virovitici.

U srpnju 1941. godine stupio je u 1. li ki partizanski odred »Velebit«. Otada je do kraja rata prošao kroz veliki broj borbi, nalaze i se u raznim jedinicama Narodnooslobodila ke vojske. Bio je najprije komandant 1. li kog partizanskog odreda »Velebit«, a zatim komandant 3. li ke brigade 6. divizije. Poslije toga vršio je dužnost na elnika Štaba 4. korpusa NOVJ, potom bio komandant Kninskog sektora, 19. divizije i na elnik Štaba 8. korpusa.

Sudjelovao je u mnogim borbama. Posebno se istakao u borbama na Radu u, Ribniku, Gra acu, Velikoj Popini, Grahovu, Plo anskom Klancu, Suleševici kod Lapca, u Gackoj dolini, na Kordunu, u raznim borbama u Dalmaciji, itd.

Poslije pogibije komandanta 8. korpusa, narodnog heroja Vlade etkovi a, neko vrijeme rukovodio je borbama koje je vodio ovaj proslavljeni dalmatinski udarni korpus za oslobo enje Dalmacije.

U vrijeme borbi za kona no oslobo enje Dalmacije, dok se odvijala kninska operacija, bio je upu en na školovanje u Sovjetski Savez.

O P A C I A n d r i j e S T E V A N

Ro en 15. listopada 1921. godine u Biovi inom Selu (Bukovica), Kistanje, Hrvatska. Zemljoradnik. Jan SRJ od 7. ožujka 1943. U KOB stupio 1941. godine. Za narodnog heroja proglašen 20. prosinca 1951.

U 19. diviziji: komandir ete i komandant bataljona.

Potje e iz porodice siromašnog seljaka koji je imao desetoro djece. Poslije završetka osnovne škole uvao je stoku i radio na imanju. Povremeno je odlazio na sezonske radove izvan kotara; na izgradnju Unske pruge, na gra evinske radove u Beogradu itd. Po svom siromaštvu, po teškoj borbi da osigura opstanak velike porodice i po aktivnoj opozicionaloj djelatnosti svoga oca Stevo je bio blizak naprednom predratnom pokretu, iako nije bio politi ki organiziran.

Zbog toga je po etkom ustanka 1941. godine brzo pronašao svoje mjesto u redovima boraca za slobodu. Ve u srpnju po eo je prikupljati oružje i municiju za potrebe ustanika, a po etkom kolovoza sudjelovao je u prvoj borbi protiv ustaša i domobrana u Erveniku. U studenom iste godine primljen je u SKOJ. Sve odre enije i sve izrazitije organizacija mladih komunista postaje njegova politi ka djelatnost.

Stupivši u partizane, priklju io se polovinom listopada 1941. gerilskoj grupi sjeverne Dalmacije. Ta grupa prikupljala je oružje i municiju napadaju i istovremeno manje jedinice talijanske vojske. Po etkom 1942. godine od nje je formiran Sjevernodalmatinski partizanski odred. Opa i je, zatim, sudjelovao u mnogim akcijama: u borbi protiv ustaša na Žrmanji, protiv Talijana u Nuni u, Oklaju, Velikoj Popini, Ivoševcima, Drežnici, kod Neretve, kao i u ve im borbama kod Livna i Neretve u etvrtoj ofenzivi. U posljednjoj borbi prvi je prešao sa desetinom porušeni most na Neretvi i omogu io prebacivanje ranjenika u pravcu Kalinovik—Fo ia. Isto tako se posebno istakao u borbama na Kalinoviku, Fo i, Kolašinu, Crnogorskom Grahovu, Sutjesci, Miljevini, Kninu, Benkovcu i Mostaru.

Bio je na raznim dužnostima u toku rata: od kurira i desetara do komandira ete i komandanta bataljona.

O P A I Gli 8 e S T E V A N

Ro en 8. kolovoza 1923. u Plavnom, Knin, Hrvatska. Stolar. lan SKJ od 15. prosinca 1942. U KOB stupio 15. svibnja 1942. Za narodnog heroja proglašen 23. srpnja 1953. godine.

U 19. diviziji: komandant bataljona 14. brigade.

Prije odlaska u partizane bio je skojevac i radio je na terenu kao omladinski rukovodilac. Kada je formirana 2. dalmatinska proleterska brigada ušao je u njen sastav. Naro ito se istakao kao bombaš u akciji na Plavno(u kolovozu 1942), u napadu na ku u u kojoj se nalazio etni ki štab. Tom prilikom ubio je poznatog etnika Petra Grubara i ranio nekolicinu drugih. U sije nju 1943. godine postavljen je za desetara »Grom desetine«. Ta desetina je bila poznata po svojoj prodornosti i smjelosti u izvršavanju zadataka. Na položaju Gornje Bare, po etkom travnja 1943. godine, on je puškomitrailjezom satima odbijao, sa svojim vodom, mnogo ja eg neprijatelja i omogu io da cijela jedinica održi položaj. Tada je bio ranjen, ali nije htio napustiti položaj i svoje drugove; nožem je sam izvadio metak iz ranjene noge.

U borbi s Nijemcima kod Vrbni e na Zelengori Stevo je s vodom .izvršio juriš na brojno ja eg neprijatelja; U jurišu je palo 15 Nijemaca, 5 je zarobljeno i zaplijenjena su 3 mitraljeza, 3 mitraljeza »šarac« i 2 radio-stanice. Prilikom prodora na Zelengori, kada su partizani naišli na njema ku zasjedu, on je sam napao na njema ki bunker i uništio ga zaplijenivši 1 mitraljez.

U etvrtoj ofenzivi Opa i je sa svojom desetinom prvi forsirao Neretvu. Kada je prešao na drugu obalu uništio je etni ki bunker usprkos žestokoj vatri i mnogo pridonio da njegova brigada bez ve ih gubitaka prije e Neretvu. Nekoliko dana kasnije na položaju Hadži i-Ozren njegova eta je razbila jedan neprijateljski bataljon. Sa etom je 5. kolovoza 1943. godine izvršio prođor na položaj na Maglaju i zarobio 8 njema kih vojnika, U sije nju 1944. kod Pribroja upao je u ku u gdje je bio neprijateljski štab i zarobio nekoliko oficira.

U svibnju 1944. godine Stevan je upu en u 19. diviziju za komandanta bataljona. Na toj dužnosti ostao je do kraja rata proslavivši se u borbama koje je vodio njegov bataljon naro ito na komunikaciji Knin-Gra ac, kada je u jednoj borbi sko io na tenk i natjerao voza a na neprijateljske rovove.

P A R M A A n t e S T A N K O

Ro en 3. ožujka 1913. godine u Opuzenu, Metkovi , Hrvatska. U itelj. lan SRJ od kolovoza 1941. U NOB stupio 1941. Za narodnog heroja proglašen 27. studenog 1953. godine.

U 19. diviziji: komandant 5. udarne brigade i komandant divizije od polovine kolovoza 1944. godine do kraja rata.

Poslije osnovne završio je gra ansku školu u Metkovi u i u iteljsku školu u Šibeniku. Kao u itelj službovao je u više primorskih mesta. Od 1935. godine bio je simpatizer radni kog pokreta i KPJ.

Krajem 1941. godine stupio je u partizane. Ubrzo je postao komandir voda. Kada je kasnije u Lici od nekoliko grupa dalmatinskih boraca formirana 1. dalmatinska eta bataljona »Marko Oreškovi », on je postavljen za njenog komandira. Sudjelovao je u borbi s Talijanima kod Korenice i u drugim akcijama. U velja i 1942. postavljen je za operativnog oficira bataljona »Marko Oreškovi ». Polovinom travnja iste godine Glavni štab NOV i PO Hrvatske postavio ga je za politi kog komesara 2. operativne zone (podru je izme u rijeke Kupe, Slovenije i Slavonije). Na tom podruju, pod izuzetno teškim okolnostima, vršene su mnoge diverzije - rušene su neprijateljske pruge, paraliziran saobraj, dignuto je u zrak desetak vozova, itd.

U rujnu 1942. godine Parma je povu en u GŠH. Bio je upu en na viši partijski kurs, a zatim u Dalmaciju za zamjenika komandanta 3. dalmatinske brigade. U toku etvrte neprijateljske ofenzive on je sa svojom brigadom u obrambenim akcijama na podruju Mostar—Ljubuški-Imotski, na liniji Vrgorac-Imotski-Siroki Brijeg sudjelovao u osiguranju desnog boka glavnine Vrhovnog štaba. Krajem srpnja 1943. godine postavljen je za zamjenika komandanta 1. dalmatinske brigade. U listopadu došao je za na elnika Štaba 26. divizije. Krajem 1943. i po etkom 1944. godine kao na elnik tog Štaba radio je na organizaciji obrane srednjodalmatinskih otoka, posebno na utvrivanju otoka Visa.

U travnju 1944. godine postavljen je za komandanta 5. brigade 19. divizije, a u kolovozu iste godine postaje komandant ove divizije.

POPOVI Jovana TOMICA

Ro en 25. studenog 1915. godine u Donjem Lapcu, Hrvatska. Podoficir. Iban SRJ od 23. rujna 1941. godine. U KOB stupio 1941. Za narodnog heroja proglašen 27. studenog 1953. U 19. diviziji: na elnik Štaba divizije i komandant divizije.

Kao aktivan podoficir bivše jugoslavenske vojske bio je napredan i već prvim ustanicima stupio u partizane - u srpnju 1941. godine. Njegova kuća i oni koji su bili su veliki oslonac Komunisti ke partije Jugoslavije u borbi protiv etničkog utjecaja u tome kraju. U drugoj polovini 1941. godine, u vrijeme kada se vršilo diferenciranje etnika i partizana, narođeno ito u listopadu i studenom, on je znatno pridonio uspješnom provođenju partijske politike u podizanju ustanka.

Po stupanju u partizane postao je najprije komandir 2. ete, a zatim zamjenik komandanta bataljona. Pod njegovim rukovodstvom bataljon, s kojim je do pogibije rukovodio poznati heroj Stojan Matić, izveo je niz uspješnih borbi u Lici. U svibnju 1942. godine njegov bataljon, nalazeći se oko Gračaca, u velikoj mjeri pridonio je likvidaciji utjecaja etničkog komandanta popa Duži a u Velikoj Popini. Iako je u ovom kraju ujedno utjecaj bio prilično velik, poslije tih partizanskih uspjeha znatan broj ljudi stupio je u partizane, najviše u Tomićin bataljon i bataljon »Biće a Kesi«.

Od listopada 1942. do siječnja 1943. godine Tomić je vršio dužnost komandanta 2. ili 3. brigade, a zatim je poslat u Lički partizanski odred za komandanta. Odmah zatim, po etkom 1943. godine, kao komandant odreda rukovodio je nizom akcija protiv popa Duži a u južnoj Lici i sjevernom dijelu Dalmacije. Lički odred bio je osnovna protuteža etničkim snagama i utjecaju u Kninskoj krajini. Nekoliko mjeseci poslije toga odred je prerastao u Kninskiju brigadu, kasnije u 5. udarnu brigadu 19. divizije.

U periodu od 15. kolovoza do 30. rujna 1943. godine bio je na elnik, a potom komandant 19. divizije. U kolovozu 1943. godine postao je komandant 46. divizije 13. korpusa.

Sa svojim jedinicama Tomić je mnogo pridonio omasovljavanju i uspješnom razvoju ustanka u sjevernoj Dalmaciji, narođeno ito u periodu travanj-rujan 1943. godine.

RADAKOVI Trifuna ILIJA

Roden 6. travnja 1923. godine u selu Jošani, Udbina, Hrvatska. Glan SKJ od 25. prosinca 1941. godine. U KOB studio 1941. Za narodnog heroja proglašen 20. prosinca 1951. godine.

U 19. diviziji: politi ki komesar 6. i 5. brigade.

Još kao omladinac prišao naprednom pokretu. Izn SKOJ-a postao je 1938. godine u Gospi u. Aktivno je sudjelovao u organiziranju ustanka u svom kraju i bio komesar Gerilskog odreda broj 9. U borbi sa ustašama na Malovanu, 28. srpnja 1941. godine, bio je prvi put ranjen.

U studenom 1941. godine stupio je u bataljon »Marko Oreškovi«. U napadu na Lapac sudjelovao je u jurišu na posljednje talijansko uporište, katarsku zgradu. Pri napadu na Srb bio je jedan od sedmorice dobrovoljaca za uništavanje istaknutog talijanskog uporišta. U Tiškovcu je 19. ožujka 1942. godine u prvoj borbi sa etnicima popa uji a teško ranjen u grudi.

Dvadesetog travnja 1942. godine postaje komesar partizanskog bataljona »Marko Oreškovi«, a u kolovozu iste godine ranjen je po tre i put u napadu na talijansko uporište na Kapeli.

U srpnju 1943. godine postao je politi ki komesar Sjevernodalmatinskog partizanskog odreda.

U proboru iz obra a na Turovcu, gdje je po etkom velja e 1944. godine 19. divizija bila opkoljena, on je sudjelovao u proboru predvode i bataljone koji su izvukli diviziju iz obra a, zajedno sa Dušanom Bursa em, koji je tako er bio Izn Štaba brigade.

Tokom rata Ilija je bio na raznim dužnostima: u 1941. godini komesar Gerilskog odreda broj 9, borac i politi ki delegat voda; u 1942. politi ki komesar ete i bataljona; 1943. i 1944. politi ki komesar odreda i brigade; 1944. i 1945. politi ki komesar artiljerijske grupe i kasnije politi ki komesar 9. divizije 8. korpusa. Kao dobar borac i rukovodilac bio je pohvaljen od Štaba bataljona, divizije, GŠH i Vrhovnog komandanta NOV i POJ.

ŠAKI Ljubomira MILAN MI UN

*Roden 15. sije nja 1915. godine u Udbini, Gospi , Lika, Hrvatska. U itelj. lan SRJ od 1940. godine. U NOB stupio 1941. Za narodnog heroja proglašen 24. srpnja 1953. godine.
U 19. diviziji: komandant divizije.*

Kada je postao u itelj, po eo je aktivno sudjelovati u politici i nekim akcijama naprednog radni kog pokreta. U travnju 1941. zarobljen je kao rezervni potporu nik bivše jugoslavenske vojske i odveden u zarobljeništvo. Krajem lipnja vra a se u Liku, prelazi u ilegalnost i po inje raditi na pripremanju ustanka. Postaje komandant sektora Korenice, kasnije sektora Udbine. Sudjeluje u oslobo enju Plitvi kih jezera, Podlapa e i u nekim drugim akcijama. Po etkom 1942. godine postaje komandant bataljona »Krbava«. Sudjeluje u akcijama na talijanski garnizon u Korenici, u borbama sa talijanskim grupacijom koja se kretala od Lovinca preko Udbine i Krbavskog polja prema Korenici s ciljem da pomogne blokiranom garnizonu u tom mjestu. Rukovodio je kaznenom akcijom protiv etnika u gra a kom kotaru.

Kasnije je postao zamjenik komandanta li ke Grupe odreda, a potom komandant 2. li kog partizanskog odreda. Poslije nekoliko akcija (oslobo enje Podlapa e i drugih) postaje komandant 2. li ke hrvatske brigade koja je tada formirana. Rukovodio je tom brigadom u borbi kod Perjasice, u kojoj je razbijen kombinirani talijanski motomehanizirani i konji ki odred. U toj borbi zarobljeno je mnogo Talijana, zaplijenjeno mnogo oružja, vozila i drugog ratnog materijala.

Krajem 1942. godine, poslije uspješnog napada na uporište Lovinac, na pruzi Gospi -Gra ac, Mi un je postavljen za na elnika Štaba 6. li ke divizije. Poslije toga postaje komandant Kninskog operativnog sektora. Na teritoriju trome e Like, Bosne i Dalmacije, kao i u sjevernoj Dalmaciji, predvodio je jedinice NOVJ u danono nim borbama s etnicima popa Duji a.

U vrijeme kapitulacije Italije postao je zamjenik komandanta 13. primorsko-goranske divizije. Kada je preformiranjem Kninskog sektora stvorena 19. sjevernodalmatinska divizija, Mi un je postao njen komandant, zamjenivši Milana Kuprešanina. U svibnju 1944. godine odlazi za komandanta 11. korpusa i na tom položaju je ostao do svršetka rata.

POPIS POGINULIH I UMRLIH BORACA
DEVETNAESTE SJEVERNODALMATINSKE DIVIZIJE
OD FORMIRANJA DO KRAJA RATA

Popis peginulih i umrlih boraca 19. sjevernodalmatinske udarne divizije donosimo u ovoj knjizi uz molbu da manjkavosti, kojih tu svakako ima, i-taoci shvate bez zamjeranja autoru, jer je u injeno sve da se spisak sa svim svojim elementima dade što vjerodostojnije. Popis je uglavnom napravljen na osnovi podataka iz evidentnih knjiga koje su jedinice divizije vodile u toku rata i od kojih su se mnoge uspjele sa uvati i danas se nalaze u arhivu Vojnohistorijskog instituta u Beogradu. Autor je uz pomoć jednog broja drugova koji su pripadali ovoj jedinici kazivanjem, davanjem izjava i provjedom spiska objasnio mnoge manjkavosti u popisu. On je, s druge strane, koristeći se raznim izvještajima pri pisanju knjige uspio studijem i usporedbom originala i drugih izvora ispraviti mnoge oite pogreške. Više je nego sigurno da u tome nije potpuno uspio i da je ostalo imena i podataka još uvijek neobjašnjenih i nejasnih. Isto tako autor nije bio u stanju da izdvoji borce od rukovodilaca i zato je u injen takav jedinstveni spisak.

Ukupan broj peginulih i umrlih boraca 19. sjevernodalmatinske divizije dat u ovoj knjizi iznosi 1420. Ta brojka uglavnom odgovara podacima datim u Bojnoj relaciji 19. divizije (1474). Me utim, daleko od toga da su i ovaj popis i podaci Bojne relacije ta ni. Peginulo ih je kudikamo više.¹

¹ Prema podacima iz Bojne relacije u toku rata nestalo je 328 boraca 19. divizije za što se sudbinu nikada ništa nije saznalo.

A

- ADAMI Vinka RADOMIR, iz Sušaka, u borbi za Studenu 30. IV 1945.
- ADZI Ivana MILE, iz Starigrada, u borbi za Rijeku, 1. V 1945.
- AGBABA STEVO, iz Turovca (Gra ac) u borbi za Benkovac, 7. X 1944.
- AJDUKOVI MATE, iz Zatona, u borbi za Lišane, 27. IV 1944.
- ALAVANJA DRAGO, iz Karina, u borbi za Smrdelj, 3. VIII 1944.
- ALAVANJA GAJO, iz Zemunika, u borbi za Karin, 1. X 1944.
- ALAVANJA MIHAJLO, iz Karina, u borbi za Bilišane, 24. VII 1944.
- ALAVANJA Ante SAVA, iz Donjeg Karina, u borbi kod Plitvickog Leskovca, 30. III 1945.
- ALAVANJA ure SAVO, iz Nadina, u borbi za Stopac, 21. IV 1945.
- ALIC Krste MARIJAN, iz Nina, u borbi za Rijeku, 30. IV 1945.
- ALIFEK Ismanov SULEJMAN, iz Tetova, u borbi za Lužane, 5. V 1945.
- ALILOVI Asana ALIL, iz Blatca, u borbi na koti 574 (iznad Rejne), 6. V 1945.
- ANI Ante JURE, iz Kruševa, u boibi kod Luka, 29. IV 1945.
- ANI Grga MILE, iz Obrovca, u borbi za Mostar, 13. II 1944.
- ANTIŠIN Šime PAVE, iz Preka, u borbi na Šupljiaji, 1. X 1943.
- ANTULOV Šime ANTE, iz Kukljičica, u borbi na Glogovu, 13. I 1944.
- ARALICA Filipa ANTE, iz Oklaja, u borbi za Rijeku, 26. IV 1945.
- ARALICA S. STIPE, iz Puljana, u borbi na Babinom Potoku, 4. IV 1945.
- ARAS Frane ŠIME, iz Brodarice, u borbi kod Plitvice Leskovca, 30. III 1945.
- ARBANAS Krste FRANE, iz Benkovca, u borbi za Rijeku, na kotti Luban, 29. IV 1945.
- ARDALI DANE, iz evrsaka, u borbi na Vrbepcu, 27. V 1944.
- ARDALI Petra JAKOV, iz evrsaka, u borbi za Glogovo, 13. I 1944.
- ARDALI SAVO, iz evrsaka, u borbi za Vodice, 11. XI 1943.
- ARDALI STEVAN, iz Kistanja, u borbi za Paene, 28. XI 1944.
- ATELJ Asana OSMAN, iz Prsina, u borbi za Rijeku, 6. V 1945.

B

BABAC Bože BOŠKO, iz Tribunja, u borbi kod Oto ca, 6. IV 1945.
BABI M. ANTE, iz Slivna, u borbi na Padenima, 3. XII 1944.
BABI Jove DANE, iz Metka, u borbi kod Senja, 9. IV 1945.
BABCIC Petra DUŠAN, iz Metka (ne zna se mjesto pogibije), 31. X 1944.
BABI JOVAN, iz Knina, u borbi na Mokrom Polju, 5. XI 1944.
BABI MILAN, iz Mokrog Polja (Knin), u borbi za Gra ac, 16. IV 1944.
BABI Krste MILE, iz Drniša, u borbi na koti 611 (položaj nad Re inom, Rijeka), 23. IV 1945.
BABI MILKA, iz Benkovca, u borbi za Gra ac, 16. IV 1944.
BABI OBRAD, iz Mokrog Polja, u borbi na Ilicima, 5. XI 1944.
BABI Vlade SIMO, iz Mokrog Polja, u borbi na koti 606 (položaj nad Re inom, Rijeka), 24. IV 1945.
BABI M. STEVO, iz Mazina, u borbi na Vagnju, 19. IX 1943.
BABI Pere VLADO, iz Novigrada, u borbi na koti 514 (Luban, položaj nad Re inom, Rijeka), 29. IV 1945.
BABIN MILE, iz Skradinskog Polja, u borbi kod Vodica, 1. XI 1943.
BABOVI ŠIME, iz Benkovca, u borbi na Mokrom Polju, 14. XI 1944.
BACOLJA K. ŠIME, iz Preka, u borbi za Bibinje, 23. IX 1944.

BA I Nikole DUŠAN, iz Benkovca, u borbi na bezimenoj koti, položaj nad Re inom, (najvjerojatnije), 29. IV 1945.
BA I Ante IVAN, iz Zemunika, u borbi na koti Vardi (borbe za Mostar), 8. II 1944.
BA I Josipa PETAR, u borbi na Mostarskom Blatu, 14. II 1944.
BADJA STANKO, iz Obrovca, u borbi na Poljicima, 24. IX 1944.
BAGI IVAN, iz Oklaja, u borbi na Rudi u, 26. VII 1944.
BAICA ANTE, iz Tijesnog, u borbi na Zrmanji, 17. X 1943.
BAICA ANTE, iz Tijesnog, nepoznato mjesto pogibije, 22. I 1944.
BAI JOVO, iz Knina, u borbi na Oklaju, 13. VIII 1944.
BAI RADIŠA, iz Žegara, u borbi na Stanovima, 4. XI 1944.
BAILO IVAN, iz Zadra, u borbi na Vijencu, 1. XII 1944.
BAJRAMOVI Arađlov LATIF, iz Tetova (Makedonija), u borbi kod Lužana, 6. V 1945.
BAKMAZ PETAR, iz Oklaja, u borbi na Prevjesu, 30. XI 1944.
BAKOVI ABRAM, iz Stankovaca, u borbi kod Nadina, 20. IX 1944.
BAKOVI Krste IVAN, iz Drniša, na koti 601 (položaj nad Re inom, Rijeka), 27. IV 1945.
BALJAK GOJKO, iz Benkovca, u borbi na Debelom Brdu, 10. X 1944.
BANDJEN IVAN, iz Vrane, u borbi na Debelom Brdu, 17. X 1943.

- SANDALO Petra MILE, iz Oklaja, u borbi za Crikvenicu, 15. IV 1945.
- BANDALO Todora TOME, iz Žegara, u borbi za Ramljane, 4. IV 1945.
- BANDALO Ivana ZVONKO, iz Oklaja, u borbi na Ljubpti u, 18. IX 1944.
- BANI A. BOŽO, iz Preka, u borbi za O estovo, 1. X 1944.
- BANI ILIJA, iz Benkovca, u borbi na Oklaju (Promina), 2. VIII 1944.
- BANJANIN GOJKO, iz Udbine, u borbi na Lišanima, 27. IV 1944.
- BARA JADRE, iz V. iste, u borbi na Oklaju, 3. VIII 1944.
- BARADI J. BRANKO, iz Stankovaca, u borbi na Pa enima, 16. XI 1944.
- BARANOVI Frane DRAGO, iz Šibenika, u borbi na Šupljaji, 1. X 1943.
- BARAS Petra BLAŽ, iz Prnjavora, u borbi pred Sušakom, 20. IV 1945.
- BARBA I. IVAN, iz Pašmana, u borbi na Pa enima, 12. XI 1944.
- BARE IVAN, iz Oklaja, u borbi na M. Popini, 8. XII 1944.
- BAREŠI Joze URO, iz Gradacca, u borbi na Udbini, 20. III 1945.
- BARI I Roscila MEHO, iz Tuzle, u borbi na koti Vardi (borbe za Mostar), 11. II 1944.
- BARI KONSTANTIN, iz Pirovca, u borbi na Goloj Glavici, 6. XII 1943.
- BARI MILE, iz Preka, u borbi na Golubi u, 2. II 1944.
- BARI UROŠ, iz Skradina, u borbi za Zelengrad, 7. XII 1944.
- BARIN ANA, iz Preka, u borbi na Klarevima, 9. IV 1945.
- BARIŠI IVE, iz Tijesnog, u borbi u blizini Sinja, 17. XII 1943.
- BARIŠI MARIJAN, iz Benkovca, u borbi na O estovu, 6. XI 1944.
- BARIŠI Žarka MARKO, iz Biograda, u borbi na Mostaru, 8. II 1944.
- BARIŠI TOMO, iz Nina, u borbi na Markoševkn stanovima, 26. XI 1944.
- BARJASI Pavia ANTE, iz Nina, u borbi kod Jelenja (borba za Rijeku), 20. IV 1945.
- BASATINA ANTE, iz Preka, u borbi na Malovanu, 9. IX 1943.
- BASTI Nikole MATE, iz Drniša, u borbi na koti 606 (položaj nad Re inom, Rijeka), 24. IV 1945.
- BASTI MIRKO, iz Vodica, u borbi na M. Popini, 8. XII 1944.
- BAŠI J. LJUBO, iz Benkovca, u borbi na Pa enima, 3. XII 1944.
- BATUR LENKA, iz Novigrada, u borbi na Klarevima, 15. IV 1945.
- BATUR MILE, iz Novigrada, u borbi na Vagi evim stanovima, 27. XI 1944.
- BATUR TOMA, iz Biograda, u borbi za O estovo, 2. XI 1944.
- BAUS MIROSLAV, iz Biograda, u borbi na Oklaju, 2. VIII 1944.
- BE EVI Bajrama RAME, iz Zepeta, u borbi kod Kukljanova, 29. IV 1945.
- BEGI Andrije JOZO, iz Oklaja, na Drveniku, 16. IV 1945.
- BEGONJA S. ALBERT, iz Nina, u borbi na Pa enima, 2. XII 1944.
- BEGONJA M. MARKO, iz Nina, u borbi na Babinom Potoku, 6. IV 1945.

- BELAMARI DUŠAN, iz evrsaka, u borbi na Šupljaji, 25. I 1944.
- BELJAK FILIP, iz Pešnika (ne zna se mjesto pogibije), 4. XI 1944.
- BENZA Bernarda JOSIP, iz Torina (Italija), u borbi na Udbini, 20 III 1945.
- BERAN Jose BOZO, iz Nina (ne zna se mjesto pogibije), 16. IV 1945.
- BERBER Ljubana MILAN, iz Obrovca, u borbi na Kožulovcu, 26. V 1944.
- BEREŠI SREKO, iz Biograda, u borbi na Oestovu, 1. XII 1944.
- BERETIN S. MATE, iz Nina, u borbi na Padenima, 3. XII 1944.
- BEROVI BOŽO, iz sela Raslina (Šibenik), u borbi na Crnoj Vlasti (Lika), 5. IV 1945.
- BEROVI KAJICA, iz Šibenika, u borbi na Crnom vrhu, 18. X 1943.
- BESI ILIJA, - u borbi za Korenicu, 22. I 1944.
- BESKER LINDO, iz Trilja, u borbi na Debelom Brdu, 10. X 1944.
- BEZBRADICA A. DUŠAN, iz Kistanja, u borbi za Panene, 2. XII 1944.
- BEZBRADICA JOVAN, iz Kistanja, u borbi u Primorju, 15. VII 1944.
- BEZBRADICA MARKO, iz Kistanja, u borbi na Pridragi, 24. X 1943.
- BEZBRADICA ŠPIRO, iz Kistanja, u borbi na Lišanima, 27. IV 1944.
- BIBERINA DRAGO, iz Zlarina, negdje u Bosni, 29. XII 1943.
- BIJELI BRANKO, iz Bribira, u borbi na Pridragi, 24. X 1943
- BIJELI OBRAD, iz Bribira, u borbi na Kuli 1. III 1944.
- BILAN ZORKA, iz Zirja, u borbi za Zelengrad, 7. VII 1944.
- BILI J. JAKOV, iz Drniša, u borbi kod Turjanskog, 4. IV 1945.
- BILI JELA, iz Betine, u borbi za Pristeg, 29. III 1944.
- BILOSTI Grge PAŠKO, iz Zemunika, u borbi na koti 606 (položaj nad Re inom, Rijeka), 24. IV 1945.
- BILUS NIKOLA, iz iste, u borbi na Padenima, 3. XII 1943.
- BILUŠA MILE, iz Gračaca, u borbi za Lipa, 5. II 1944.
- BIRIN GRGO, iz Vodica, u borbi na Uzunovićima, 27. II 1944.
- BJEDOV URO, iz Mokrog Polja, u borbi na Sinovoj glavici, 30. XI 1944.
- BJEDOV ure JOVAN, iz Mokrog Polja, u borbi za Senj, 9. IV 1945.
- BJEDOV MILE, iz Mokrog Polja, u borbi na Bilišanima, 24. VII 1944.
- BJEDOV MILE, iz Zemunika, u borbi u Bukovici, 6. IX 1944.
- BLAČE Ivana ANTE, iz Danila (Šibenik), u borbi kod Drniša, 25. VI 1944.
- BLAJI Ante MARKO, iz Kistanja, u borbi na Orahovici, 20. IV 1945.
- BLANUŠA MARKO, iz Gračaca, u borbi na Brgudu, 7. IX 1944.
- BOBANOVIĆ Bože SIMO, iz Benkovca, u borbi na Vrhovinama, 5. V 1945.
- BODURA JEROLIN, iz Nina, u borbi na Poljaniku, 22. IX 1944.
- BOGUNOVIĆ DOBRIVOJE, iz Obrovca, u borbi na Velebitu (položaj nepoznat), 2. II 1944.

- BOGUNOVI Pavia ILIJA, iz Vrane, u borbi za Plitvi ki Leskovac, 30. IV 1945.
- BOLJAT ILIJA, iz Novigrada (nepoznato mjesto pogibije), 26. XI 1944.
- BORAK PETAR, iz Kistanja, u borbi na Gasi u, 7. VI 1944.
- BOSNA NIKO, iz Betine, u borbi na Zrmanji, 17. X 1943.
- BOSNI LJUBICA, iz Udbine, u borbi za Strmicu, 15. XII 1943.
- BOŠKOVI Ivana PETAR, sa Visa, u borbi na Trnovici (borbe za Rijeku), 21. IV 1945.
- BOŠNJAK S. PAVAO, iz Valpova, u borbi na Babinom Potoku, 6. IV 1945.
- BOŠNJAK Luke STIPE, iz Pešnja, u borbi za Škrljevo, 19. IV 1945.
- BOŽI Nikole ANTE, iz Vrane, (Benkovac), u borbi na Kla eviioi, 9. IV 1945.
- BOŽIN DAMJAN, iz Pašmana, u borbi za Kistanje, 29. IX 1943.
- BOZOVI SLAVKO, iz Crne Gore, ubijen u zasjedi na Plitvi kim jezerima, u lipnju 1945.
- BRAJER Karla MAKSIM, iz Šibenika, u borbi na Vodenoj Glavi (kod Bruvna), 12. V 1944.
- BRAJKOVI BLAŽ, iz Oto ca, u borbi na Trnovici, 28. IV 1945.
- BRAJKOVI Ante BOŽO, iz Dubravka, u borbi na Radu i u, 9. XI 1944.
- BRAJKOVI LUKA, iz Skradina, u borbi na Borištu, 31. X 1944.
- BRAJKOVI LUKA, iz Skradina, u borbi za Palanku, 31. X 1944.
- BRAJKOVI NIKOLA, iz Bukovice, u borbi za Benkovac, 5. X 1944.
- BRAJKOVI PAŠKO, iz Skradina, u borbi za Kistanje, 29. IX 1943.
- BRALA BOGOLJUB, iz Novigrada, u borbi na Bogi evim stanovaima, 26. XI 1944.
- BRALA Krste ROKO, iz Novigrada, u borbi za Primorje, 29. IX 1944.
- BRALI Jakova TOMISLAV, iz Splita, u borbi za Plitvi ki Leskovac, 30. III 1945.
- BRDAS ure NIKOLA, iz Knina, u borbi za Plavno, 15. IX 1944.
- BREKA MILE, iz Skradina, u borbi na Goši u, 3. X 1944.
- BRILI IVE, iz Nina, u borbi na Padenima, 14. XI 1944.
- BRKI ANTE, iz Obrovca, u borbi na Vrhovinama, 5. V 1945.
- BRKI Kuzmana BOŠKO, iz Obrovca, u borbi za Biha , 24. III 1945.
- BRKLJA A ANTE, iz Benkovca, u borbi za Benkovac, 7. X 1944.
- BRKLJA A Ivana IVAN, iz Novigrada, u borbi na Re ini, 30. IV 1945.
- BRKLJA A Jose IVO, iz Benkovca, u borbi na bezimenoj koti, 29. IV 1945.
- BRKLJA A STIPE, iz Novigrada, u borbi za Kom, 6. XI 1944.
- BRKOVI Mihajla VICE, iz Benkovca, u borbi na Vu jaku, 5. IV 1945.
- BRNARDI Jose ANTE, iz Drniša, umro u bolnici, 6. IV 1945.

- BRZAJA Marka ŠIME, iz Benkovca, u borbi na uđinom klancu, 6. IV 1945.
- BUAZINI Luigija DOMANDO, iz Rima (Italija), u borbi na uđinom klancu, 6. IV 1945.
- BUBNJAREVI Mile JOSIP, iz Varaždina, u borbi kod Senja, 9. IV 1945.
- BCI ŠTIPAN, iz Solina, u borbi na Borištu, 1. XI 1944.
- BUDIJA Jakova IVAN, iz Nina (vjerojatno negdje u blizini Sušaka, gdje su jedinice u to vrijeme vodile borbe. Ta no mjesto pogibije se ne zna), 19. IV 1945.
- BUDIMIR Tode JOSIP, iz Zapete, u borbi na Brlogu, 6. IV 1945.
- BUDIŠA Petra ŠIME, iz Drniša, u borbi na Velikom Vrhu, 9. IV 1945.
- BUDJA Jose ANTE, iz Nina, u borbi na koti Gola Mila, 29. VIII 1944.
- BUGARIJA BOŽO, iz Ražanca, u borbi na Prevjesu, 3. XII 1944.
- BUGARIJA JERONIM, iz Bibinja, u borbi za Oklaj, 24. I 1944.
- BUKARICA MILE, iz itluka, u borbi kod Kalanjuše, 31. X 1943.
- BULI MARTIN, iz Benkovca, u borbi na Pa enima, 28. XI 1944.
- BULJEVI MIHAJLO, iz Obrovca, u borbi za Karin, 18. XI 1943.
- BULJ JOVAN, iz Benkovca, u borbi za Karin, 18. XI 1943.
- BUNDALO SAVO, iz Žegara, u borbi, na Pa enima, 3. XII 1943.
- BURCUL DMITAR, iz Zemunika, u borbi na Kruševu, 10. IX 1944.
- BURCUL FRANJO, iz Zemunika, u borbi na Zrmanji, 17. X 1943.
- BURCUL JAKOV, iz Zemunika, u borbi na Prevjesu, 30. XI 1944.
- BURUL NIKO, iz Zemunika, u borbi za Livno, 17. XII 1943.
- BURGIJA Tome JOSO, u borbi za Mostarsko Blato, 14. II 1945.
- BURI BLAŽ, iz Preka, u borbi na Šupljaji, 25. I 1944.
- BURI Marka IVAN, iz Drniša, umro u splitskoj bolnici, 3. IV 1945.
- BURI Marka JAKOV, iz Knina, u borbi za Plitvički Leskovac, 30. III 1945.
- BURI JOSIP, iz Preka, u borbi u blizini Sinja, 17. XII 1943.
- BURI Mije PAŠKO, iz sela Mirkovci (Knin), u borbi za Plitvički Leskovac, 30. III 1945.
- BUSAK Hoje TOMO, iz Pisarovine, u borbi na koti 611 (nad Rijekom), 26. IV 1945.
- BURSA Perice DUŠAN, iz Ličke Kaldrame, u borbi za Rijeku, u svibnju 1945.
- BURSA Šime NIKOLA, iz Ličke Kaldrame, u borbi na Velebitu, 2. II 1944.
- BURZA SVETOZAR, iz Knina, u borbi na Prevjesu, 30. IX 1943.

CELI MILAN, iz Radu a kod Gospa, u borbi kod Obrovca, 1944.
CESAR Andre ALOJZ, iz Varaždina, u borbi za Sušak, 21. IV 1945.
CRNOMARKOVI PETAR, iz Vrlike, u borbi za Nadin, 20. IX 1944.
CRNJAK Ivana MARTIN, iz Benkovca, u borbi na koti 606 (nad Re inom), 24. IV 1945.
CRUJEN VASO, iz Konjica, u borbi za Benkovac, 4. X 1944.
CUKROV NADA, iz Prvi Luke, u borbi za Turovac, 5. II 1944.
CUKROV UROŠ, iz Šepurina, u borbi na Oklaju, 3. VIII 1944.

CVELJO ANTE, iz Oklaja, u borbi na Mokrom Polju, 28. XI 1944.
CVETKOVI Grge LUKA, iz Mostara, u borbi za Martinovo, 22. IV 1945.
CVETKOVI Stipe SLAVKO, iz Mostara, u borbi na Trnovici, 28. IV 1945.
CVIJAN PAŠKO, iz Konjica, u borbi za Benkovac, 7. X 1944.
CVITAN CVETKO, iz Zatona, u borbi na Vrbici, 27. IX 1943.
CVJETI ANIN ILIJA, iz Bihaća, u borbi kod Gornjih Labusa, 11. III 1944.

ACI DRAGO, iz Stankovaca, u borbi na Mokrom Polju, 26. XI 1944.
A I MILAN, iz Li kog Osika, u borbi kod Prosike, 12. VIII 1944.
A I ŠIME, iz Benkovca, u borbi na Vojli (kod V. Popine), 8. XII 1944.
AJAKOVSKI Bernarda BOLESLAV, iz Poljske, u borbi kod Studenog, 30. IV 1945.
AKI Jovana MILAN, iz Drniša, u borbi na Sušaku, 21. IV 1945.
AKI MILE, iz Kistanja, u borbi za Benkovac, 5. X 1944.

AKI PETAR, iz Devrsaka, u borbi kod Vrane, 14. VI 1944.
ALI BOGDAN, iz Benkovca, u borbi na Žegaru, 23. VII 1944.
ALI DRAGUTIN, iz Gračaca, u borbi na Pristegu, 29. III 1943.
ALI Mile MILOŠ, iz Benkovca, u borbi na Rakovici, 27. III 1945.
ALI PETAR, iz Benkovca, u borbi na Tomaševu Brdu, 24. II 1944.
ALI ŠPIRO, iz Benkovca (Brugud), u borbi na Strmioi, 16. XII 1943.
ALI ŠPIRO, iz Benkovca, u borbi na Oklaju, 2. VIII 1944.

- ALI ŠPIRO, iz Kistanja, u borbi na Kistanju, 27. X 1943.
- ANAK MICO, iz Široke Kule kod Gospića, u borbi za Rijeku, 1945.
- ANKOVIĆ MARKO, ubijen u zasjedi od ustaša kod sela Lišane, 24. I 1944.
- ARAPINA Jure IVAN, iz Prozora, u borbi na koti 611 (nad Rečinom), 29. IV 1945.
- ARKALO TOMO, iz Tijesnoga, u borbi na Bilišanima, 23. VII 1944.
- ASO DURO, iz Benkovca, u borbi za Obrovac, 18. XI 1943.
- AVLI Josipa STEVAN, iz Piisarevine, u borbi na koti 606 (nad Rečinom), 28. IV 1945.
- AVLI VESELIN, iz Obrovca, u borbi na Obrovcu, 18. XI 1943.
- AVLIN Mile STEVAN, iz Obrovca, u borbi kod Hreljiina, 21. III 1945.
- ELI Ivana KRSTE, iz Nina, nenate se ubio, 16. X 1944.
- EPRNJA RADE, iz Stankovaca, u borbi na Vijencu, 1. XII 1944.
- ERINA Mate IVO, iz Benkovca, u borbi kod Klevice, 9. IV 1945.
- EVI Bože SIMO, iz Drniša, u borbi kod Trnovice, 21. IV 1945.
- IBRIĆ Orme OSMAN, iz Tuzle, u borbi kod Rijeke, 30. IV 1945.
- ILAŠ ANTE, iz Oklaja, u borbi na Komlenovima, 29. XI 1944.
- IRIJA K. MARJAN, iz Benkovca, u borbi na Debelom Brdu, 17. X 1943.
- IRJAK Josipa MARTIN, iz Benkovca, u borbi na Vučaku, 5. IV 1945.
- IRJAK Marka STEVAN, iz Benkovca, u borbi na koti 606 (nad Rečinom), 24. IV 1945.
- OLAK ILIJA, iz Drniša, u borbi za Mostar (kota Varda), 9. II 1945.
- OLAK Jure MARINKO, iz Ljubuškog, u borbi na Vučaku, 5. IV 1945.
- OLI Ivana MARKO, iz Biograd-a, u borbi na koti 611, 26. IV 1945.
- UBRIĆ MARKO, iz Pirovca, u borbi na Komlenovima, 29. XI 1944.
- UBRIĆ MILE, iz Pirovca, u borbi na Klancu, 13. IV 1944.
- UBRILLO GLIŠO, iz Benkovca, u borbi na Obrovcu, 18. XI 1943.
- UBRILLO MARKO, iz Kistanja, u borbi na Doljanima, 3. II 1944.
- UBRILLO UGLJEŠA, iz Benkovca, u borbi kod Kistanja, 25. I 1944.
- U JANAN PAVIŠA, iz Konjica, u borbi na Komlenovima, 28. XI 1944.
- UK DUŠAN, iz Zrmanje, u borbi kod Matešića, 9. IV 1944.
- UK MAKSIM, iz Zrmanje, u borbi na Pačenima, 2. XII 1944.
- ULAR Ivana IVAN, iz Drniša, u borbi kod Krivog Puta, 9. IV 1945.
- ULOV Mate ANTE, iz Drniša, u borbi na koti 611 (nad Rečinom), 23. IV 1945.
- UPI Marka IVAN, iz Nina, u borbi na Slunju, 27. III 1945.
- UPI Šime PAŠKO, iz Drniša, u borbi na Zvemjaku, 27. III 1945.
- UPI STEVAN, iz Benkovca, u borbi na Banjevoj, 9. VII 1944.

UPRUDIJA Ivana NIKICA-, iz Korenice, umro u bolnici, 6. V 1945.
URKOVI MILE, iz Benkovca, u borbi na Vu jaku, 5. IV 1945.

COSO ANTE, iz Novigrada, u borbi na Obrovcu, 22. X 1944.
COSO ROKO, iz Novigrada, u borbi za Kom, 2. XII 1944.

D

DABAR IVE, iz Žirja, u borbi na cesti kod Karina, 17. IX 1943.
DANI I Cvjetka SIMO, iz Benkovca, u borbi na Sušaku, 6. V 1945.
DELEBARBARA DRAGO, iz Vodica, u borbi na Klani (Istra), 14. IV 1945.
DELI S. NIKOLA, iz Korenice, u borbi kod sela Kneževi a, 3. XII 1944.
DENK Jozefa JOZEF, iz Brannena, u borbi kod Rijeke, 1. V 1945.
DESNICA RADE, iz Srba, u borbi kod Prevjesa, 4. XI 1944.
DESPOJA Jose LJUBO, iz Biograde, u borbi kod L. Leskovca, 30. III 1945.
DESPOT BOŽO, iz Kistanja, u borbi na Pridragi, 24. X 1943.
DESPOT MILAN, iz Benkovca, u borbi za Benkovac, 5. X 1944.
DEVI IVAN, iz Stankovaca (mjesto pogibije nepoznato), 28. XI 1944.
DEVI MILE, iz Zemunika, u borbi na Obrovcu, 15. X 1944.

USTI Bože SIMO, iz Nina, u borbi na Kla evici, 9. IV 1943.
UTURILO BOŽO, iz Kistanja, u borbi na Pridragi, 24. X 1943.

OŠA IVAN, iz Benkovca, u borbi kod Markoševih stanova, 18. XI 1944.

DEZMIN Krstin ŠIME, iz Posedarja, u borbi za Mostar, 13. II 1945.
DIDI Petra ANTE, iz Mostara, u borbi za Kukuljane, 29. IV 1945.
DI LUIGI PIETRO, kaplar talijanske vojske iz Italije, u borbi u Mostaru, 12. II 1945.
DIMI BRANKO, iz Gospi a, u borbi na Krupi, 15. XI 1943.
DIMI Dure SAVO, iz Plavna, u borbi kod Udbine, 20. III 1945.
DIMLI Kuzmana MARKO, iz Stankovaca, u borbi na Kla evicama, 9. IV 1945.
DIRA MATE, iz Skradina, u borbi kod O estova, 1. XII 1944.
DIVJAK STEVO, iz Lapca, u borbi za Primorje, 15. VII 1944.
DOBRI Petra BOŽO, iz Kistanja, umro u bolnici, 9. V 1945.
DOBRI CEDO, iz Kistanja, u borbi kod Vodica, 1. XI 1943.
DOBRI MATE, iz Kistanja, u borbi kod O estova, 8. XI 1944.
DOBRI MILE, iz Kistanja, u borbi kod O estova, 8. XI 1944.

- DOBRIJEVI Nikole JOVO, iz Skradina, u borbi na koti 1048, 5. IV 1945.
- DOBROTA Miloša BOŽO, iz Kistanja, u borbi kod Kovice, 15. VII 1944.
- DOBROTA JOVAN, iz Kistanja, u borbi kod Livna, 29. XI 1943.
- DOBROTA MILE, iz Kistanja, u borbi na Zrmanji, 17. IX 1943.
- DOBROTA TODOR, iz Kistanja, u borbi na Kožulovcu, 10. VI 1944.
- DODIG ur a LAZAR, iz Benkovca, u borbi na udin Klancu, 6. IV 1945.
- DOPUDŽA DMITAR, iz Udbine, u borbi kod Varde (Mostar), 11. II 1945.
- DOPUDŽ Bogdana DUŠAN, iz Obrovca, u borbi na Koritima, 4. III 1945.
- DOPUDŽ LUKA, iz Obrovca, u borbi na Vodicama, 11. XI 1943.
- DOŠEN URO, iz Gračaca, u borbi u Primorju, 15. VII 1944.
- DOŠEN JELA, iz Gračaca, u borbi na Kistanju, 24. I 1944.
- DRA A Obrada LAZO, iz Benkovca, u borbi na Lubanu (iznad Rejne), 29. IV 1945.
- DRA A Spire MARKO, iz Benkovca, u borbi na Vrnetici, 21. IV 1945.
- DRA A Ante MI-LE, iz Benkovca, u borbi na Klarevini, 9. IV 1945.
- DRA A MILE, iz Benkovca, u borbi na Kruševu, 15. X 1944.
- DRA A MITAR, iz Zemunika, u borbi na Obrovcu, 25. IX 1944.
- DRAGAŠ Todora URO, iz Benkovca, u borbi na koti 574 (borba za Rijeku, nad Rečinom), 28. IV 1945.
- DRAGAŠ Zorana LJUBO, iz e-vrsaka, u borbi na Kovici, 15. VII 1944.
- DRAGETI MILAN, iz Zrmanje, u borbi kod Peni, 29. VIII 1944.
- DRAGI EVI TODOR, iz Benkovca, u borbi na Debelom Brdu, 17. IX 1943.
- DRAGI MARJAN, iz Preka, u borbi kod sela Jokica, 25. X 1943.
- DRAGIŠI Trivuna URO, iz Plavna, u borbi kod Rudi, 20. IX 1944.
- DRAGIŠI ILIJA, iz Zrmanje, u borbi kod Kistanja, koncem 1943.
- DRAGOSAVAG MARKO, iz Gračaca, u borbi na Kistanju, 30. IX 1943.
- DRAGOVI ŠPIRO, iz Skradina, u borbi za Krivodol, 20. VI 1944.
- DRAKULI MOM ILO, iz Korenice, u borbi na Strinici, 16. XII 1943.
- DR A BOŽO, iz Benkovca, u borbi na Klani (Istra), 14. IV 1945.
- DRLI KRIŽAN, iz Stankovaca, u borbi kod Prevjesa, 3. XII 1944.
- DRŽEVI Perin MARKO, iz Italije, u borbi na Mostaru, 12. II 1945.
- DUBAJI ILIJA, iz Srba, Lapac, u borbi na Gerovcu, 29. VIII 1944.
- DUBRAJA A. KUZMAN, iz Karina, u borbi na Smrdelju, 28. X 1944.
- DUBRAJA Rade SPASO, iz Karina, u borbi na koti 1048, 5. IV 1945.
- DUBRAVICA J. MARKO, iz Stankovaca, u borbi na Pačenima, 2. XII 1944.

DUBRAVICA MILJENKO, iz Stankovaca, u borbi kod Ilice, 29. XI 1944.

DUGAC Josipa BOZO, iz Drniša, u borbi na Ramljanima, 4. IV 1945.

DUGALIC Zojtana JOSIP, iz Brkoga, u borbi na koti 574 (nad Re inom), 28. IV 1945.

DUILO Frane IVAN, iz Ledeneta, u borbi na koti 606 (nad Re inom), 23. IV 1945.

DUKIC ILIJA, iz Graaca, u borbi na Smrdjivou, 11. IV 1943.

DUKIC MILAN, iz Udbine, u borbi kod Vuropolja, 15. IV 1944.

DUKIC PETAR, iz Zatona, u borbi na Lišanima, 11. IV 1944.

DUNATA JOSIP, iz Vodica, u borbi kod Uzanova, 27. II 1944.

DUNDOVIC Ante NIKOLA, iz Niša, u borbi na Ramljanima, 4. III 1945,

DUNAT DINKO, iz Preka, u borbi na Koši u, 9. VI 1944.

DUNJAK Jandre MILE, iz Oklaja, u borbi na pruzi kod Škrljeva, 19. IV 1945.

DUPOR Dane NIKOLA, iz Karina, u borbi na Brenetici, 21. IV 1945.

DUVANCIC M. IVAN, iz Oklaja, u borbi na Otomu, 12. XI 1944.

AMLIJA Marka MIJO, iz Promine, u borbi na Bogatniku, 18. IX 1944.

ER A VINKO, iz Zemunika, u borbi kod sela Jokaa, 25. X 1943.

DERI BUDE, iz Korenice, u borbi na Srmdljivcu, 16. IV 1944.

UJI Marka JOSIP, iz Oklaja, u borbi na Klarevini, 15. IV 1945.

UGUN Ivana ŠIME, iz Metkovića, u borbi za Studenu, 3. V 1945.

UR EVI JOVAN, iz Knina, u borbi na Padenima, 3. XII 1944.

URDEVIC MIJAT, iz Zemunika, u borbi za Plavno, 27. XII 1943.

URI A DUŠAN, iz Šibenika, u borbi za Zeovo, 3. X 1944.

URICA MARKO, iz Skradina, u borbi na Zemuniču, 17. IX 1944.

E

ERAK Šime ANTE, iz Pirovca, u borbi na Klaeviri, 9. IV 1945.

ERAK IVANKA, iz Šibenika, u borbi na Pirovcu, 11. I 1944.

ERAKOVIC GLIŠO, iz Skradina, u borbi na Babinom Potoku, 6. IV 1945.

ERCEG DRAGO, iz Zemunika, u borbi na Otri u, 30. VIII 1944.

ERCEG DUŠAN, iz Zemunika, u borbi na Prevjesu, 16. XI 1944.

EŠKINJA Ivana BOŽO, iz Biogradu, u borbi za Beli Potok, 21. III 1945.

EŠKINJA Pave MARKO, iz Biogradu, u borbi za Rijeku, 25. IV 1945.

ETEMOVIC Reifa DŽEVAD, iz Tetova, u borbi za kotu 574 (borbe u Istri), 3. V 1945.

F

FABRIC CEDOMIR, iz Korule, u borbi kod Orestova, 31. X 1944.
FARICIC SANTO, iz Preka, u borbi za Kom, 6. XI 1944.
FILIPOVIC ANTE, iz Benkovca, u borbi na Uzakovici, 27. II 1944.
FILIPOVIC JANKO, iz Lapca, u borbi za Kaši, 22. IX 1944.
FIOR VERGINIO, iz Italije, u borbi kod Radošinovaca, 14. VII 1944.
FRANIC IVE, iz Njihova, u borbi za Kom, 26. XI 1944.

FRANIC MILE, iz Skradina, u borbi na Zelengradu, 3. II 1944.
FRANIN Jure ŠIME, iz Preka, u borbi na Veljunu, 9. V 1945.
FRANOV MARKO, iz Preka, u borbi na Šupljaji, 25. I 1944.
FRZOP MATE, iz Vodica, u borbi na Crnom Vrhu, 18. X 1943.
FUNDUK Jove VLAJKO, iz Korenice, u borbi na Mostaru, 11. II 1945.
FUSTIN ROKO, iz Primoštena, u borbi na Senju, 8. IV 1945.

G

GADŽI Ivana IVO, iz Ražanca, u borbi na Primorju, 29. XI 1944.
GAGIC DIMITRIJE, iz Bilišana, u borbi kod Poljica, 25. IX 1944.
GAGIC MILE, iz Benkovca, u borbi na Debrelom Brdu, 10. X 1944.
GAGIC STEVAN, iz Benkovca, u borbi kod Palanke, 1. XII 1944.
GAGIC Ilije SVETOZAR, — u borbi na Mostaru, 12. II 1945.
GALIC Bogdana NIKOLA, iz Benkovca, u borbi na Vardi (kod Mostara), 10. II 1945.
GALIC Petra PAŠKO, iz Drniša, u borbi na Drveniku, 17. IV 1945.
GANBIROŽA JOSIP, iz Skradina, u borbi na Orestovu, 1. XII 1944.

GAVRA MATE, iz Tijesnoga, u borbi na Potočanima, 19. XII 1943.
GAZIC Nikole IVO, - u borbi na Škrlevu, 19. IV 1945.
GIZDI KARMELA, iz Klisa, u borbi na Pridragi, 6. X 1944.
GLADOVIC VLADIMIR, iz Stankovaca, u borbi na Otonu, 5. XI 1944.
GLADOVIC STOJAN, iz Skradina, u borbi na Mokrom Polju, 14. XI 1944.
GLAVAN ŠIME, iz Nina, u borbi na Obrovcu, 26. X 1944.
GLAVICA STANKO, iz Benkovca, u borbi na Pačenima, 8. XI 1944.
GLAVI ŠIME, iz Benkovca, u borbi kod Sušaka, 20. III 1945.

- GLEĐJA Steve ILIJA, iz Graaca, u borbi za Rijeku, 23. IV 1945.
- GLUŠICA NIKOLA, iz Donjeg Lapca, u borbi za Raduoi, 30. XI 1943.
- GLUŠICA M. NIKOLA, iz Doljanina, u borbi na Vagnju, 19. IX 1943.
- GNJATOVCI Ilije MILE, iz Benkovca, u borbi za kotu 1048, 5. IV 1945.
- GOBODANE GIOVANI, iz Italije, u borbi na Mostaru, 12. II 1945.
- GOLEN Josipa IVAN, iz Lisi ana, u borbi na Glogovu, 31. I 1944.
- GOLEM STIPE, iz Vrane, u borbi na bezimenoj koti, 26. XI 1944.
- GORETI Hasana DOLAGO, iz Bihaća, u borbi na Kukuljanima, 29. IV 1945.
- GOSPIĆ Ante LJUBO, iz Pridrage, u borbi na Klaevici, 9. IV 1945.
- GOŠIĆ Tome LUKA, iz Benkovca, u borbi kod Senja, 9. IV 1945.
- GRAOVAC KRSTE, iz Benkovca, u borbi na Oestovu, 3. XII 1944.
- GRBEŠA Nikole MARKO, iz Drniša, u borbi za Lužane, 6. V 1945.
- GRBIĆ Petra ANTE, iz Graaca, u borbi kod Sv. Jurja, 17. IV 1945.
- GRČIĆ STEVAN, iz Kistanja, u borbi za Benkovac, 7. X 1944.
- GRGAS IVAN, iz Benkovca, u borbi na Prevjesu, 3. XII 1944.
- GRGAS ZIVKO, iz Benkovca, u borbi na Oestovu, 3. XII 1944.
- GRGIĆ Ivana ANTE, iz Novigrada, mjesto pogibije nepoznato, 14. XI 1944.
- GRGUREV ANTE, iz Preka, u borbi za Markoševe stanove, 20. XI 1944.
- GRGURICA PAŠKO, iz Drniša, u borbi na koti 262, 9. II 1945.
- GRKOVIĆ Jose IVE, iz Zadra, u borbi na Žutoj Lokvi, 7. IV 1945.
- GRKOVIĆ Paje PETAR, iz Šibenika, u borbi na Kistanju, 30. VIII 1943.
- GROŠMAN Franca FRANC, iz Ljutomeria, u borbi kod Zastenice, 20. IV 1945.
- GROZDANIĆ T. ARSENIJE, iz Žegara, u borbi na Klaevici, 9. IV 1945.
- GROZDANIĆ FRANJO, iz Skradina, u borbi na Vodicama, 11. XI 1943.
- GROZDANOVIĆ FILIP, iz Skradina, u borbi na Debelom Brdu, 17. X 1943.
- GROZDANOVIĆ M. FRANE, iz Skradina, u borbi na Mokrom Polju, 14. XI 1944.
- GRUBELIĆ VJERA, iz Srime (Šibenik), u borbi za Bender, 8. III 1944.
- GRUBELIN BONIFACIJO, iz Zlarina, u borbi za Svilinje, 19. XI 1943.
- GRUBIĆ Mate BOZO, iz Pridrage, u borbi na Udbini, 20. III 1945.
- GRUBIŠIĆ JOVO, iz Zrmanje, u borbi kod Rijeke, 1945.
- GRZANOV ŠIME, iz Prflka u borbi 7. VII 1944.
- GRZAN Tome ŠIME, iz Nina, u borbi u Primorju, 24. X 1944.
- GUBAN Grge STOJAN, u borbi za Mostar, 12. II 1945.
- GUBERAC Drage MARIJAN, iz Drvenika, u borbi na cesti kod Dražica, 23. IV 1945.
- GUBERINA ALEKSANDAR, iz Šibenika, u borbi kod evrsaka, krajem rujna 1943.

GUBERINA MARKO, iz Šibenika,
u borbi kod Lovinca, 17. XI 1944
GUDELJ Milana MILE, iz Imotskog,
u borbi na Li kom Leš u, 5.
IV 1945.
GUDI MILE, iz Skradina, u borbi
za Benkovac, 8. XI 1943.
GUGLETA Miitrov NIKOLA, iz
Obrovca, u borbi na Hreljinu, 15.
IV 1945.

H

HADŽI J. MEHMED, iz Prijedor-a,
u borbi na Mokrom Polju, 14.
XI 1944.
HAJNEK Evalda KNUST, iz
Austrije, u borbi na Udbini, 20.
III 1945.
HAMI MUSTAFA, iz Tetova, u
borbi za Zeman Gornji, 6. V 1945.

GULAM Luke MILE, iz Zemuni-
ka, u borbi za Veliki Vrh, 9. IV
1945.
GULIN DANE, iz Šibenika, u borbi
na Lišanima, 17. IV 1944.
GULIN SLAVKO, iz Preka, u borbi
na Zrmanji, 17. X 1943.
GURLICA Ivana ANTE, iz Škabrnja,
u borbi na Golom Brdu, 20.
III 1945.

HERCEG SLAVKO, iz Valpova, u
borbi na Ilica Stanovima, 26. XI
1944.
HORVAT Konrada AUGUSTIN,
iz Maribora, u borbi na Lu i u,
29. IV 1945.
HUSENOVI Rifata OSMAN, iz
Tuzle, u borbi na Re ini, 22. IV
1945.

I

IIMOVI Muhameda HASAN, iz
Bosanske Krupe, u borbi na Me-
kinjaru, 20. III 1945.
IKONI NEDELJKO, iz Sarajeva,
u borbi za Obrovac, 21. IX 1944.
ILI Paške JOSO, iz Drniša, u borbi
kod Škrljeva, 19. IV 1945.
ILI Janka MANE, iz Mazina, u
borbi na koti 601, 27. IV 1945.
ILIJANI Marijana JOSIP, iz Rije-
ke, u borbi na Golom Brdu, 20.
III 1945.
IVAN EVI NIKOLA, iz Stankovaca,
u borbi na Prevjesu, 27. XI
1944.
IVANDA STIPE, iž Zatona, u borbi
na Atlagi a Kuli, 11. VI 1944.

IVANDI Junin BOŽO, iz Novigrada,
u borbi na koti 514 (nad
Re inom), 27. IV 1945.
IVANDI MILAN, iz Novigrada,
u borbi u Primorju, 7. X 1944.
IVANEŠI Gavrin MATE, iz Bi-
skupeca, u borbi na Golom Brdu,
20. III 1945.
IVANI JOSO, iz Gračaca, u borbi
kod sela Luki a, 16. IV 1944.
IVANI M. KRIŽAN, iz Biograda,
u borbi na Pa enima, 1. XII
1944.
IVANZA URO, iz Benkovca, u
borbi na O estovu, 13. IX 1944.
IVICA ŠIME, iz Nina, u borbi na
Mokrom Polju, 27. XI 1944.

IVI I Ivin MATE, iz Vrpolja, u borbi na koti 514 (nad Re inom), 27. IV 1945.

IVI Petra IVAN, iz Drniša, u borbi na koti 514 (nad Re inom), 27. IV 1945.

IVI Stipamov IVO, iz Drniša, u borbi na koti 943, 17. IV 1945.

IVI Marka PAŠKO, iz Drniša, umro u bolnici, 16. V 1945.

IVKOVI Andrije ANDRIJA, iz Škabrnja, u borbi za Udbinu, 20. III 1945.

]

JAJI OBRAD, iz Žegara, u borbi za Gospo, 29. IV 1944.

JAKI DUŠAN, iz Zrmanje, u borbi na Malovanu, 22. X 1943.

JAKI MILENKO, iz Benkovca, u borbi na Zrmanji, 17. X 1943.

JAKI TRIVUN, iz Benkovca, u borbi na Smrdelju, 10. IX 1944.

JAKOVAC ZORKA, iz Gospo a, u borbi na Erveniku, 2. II 1944.

JANKOVI Ilije PETAR, iz Oklaja, u borbi za Lalicu, 30. IV 1945.

JANKOVI JOVAN, iz Oklaja, u borbi na Šaponji, 17. VI 1944.

JANKOVI Širnin NIKOLA, iz Oklaja, u borbi za Ze evo, 5. X. 1944.

JAVOR GOJKO, iz Benkovca, u borbi na Erveniku, 24. XII 1944.

JAVOR Stevana JOVO, iz Splita, u borbi kod Mostara, 12. II 1945

JELA A Vujin MILE, iz Devrsaka, u borbi na Recini, 22. IV 1945.

JELICA Stipin JAKOV, iz Jajca, u borbi na Oto cu, 6. IV 1945.

JERAK ANTE, iz Sukošana, u borbi na Debelom Brdu, 17. X 1943.

JERAS MARKO, iz Nina, u borbi na O estovu, 3. XII 1944.

JERKOVI Nikole ANTE, iz Drniša, u borbi na koti 611 (nad Re inom), 23. IV 1945.

JERKOVI VOJO, iz Gospo a, u borbi na Erveniku, 2. II 1944.

JERMAN Križmana MARKO, iz Zemunika, u borbi na Lubanu (iz nad Re ine), 28. IV 1945.

JEROLIM A. IVO, iz Preka, u borbi na Padenima, 4. XII 1944.

JOKI Ilije BOGDAN, iz Benkovca, u borbi na Plitvi kom Leskovcu, 30. III 1945.

JOKI BOŠKO, iz Obrovca, u borbi kod Brguda, 14. ili 15. X 1943.

JOKI DUŠAN, iz Nina, u borbi na Kruševu, 10. IX 1944.

JOKI Nikole PETAR, iz Obrovca, " u borbi" za Hreljin, 18. IV 1945.

JOKI Ilije SER O, iz Benkovca, u borbi kod Slunja, 27. III 1945.

JOVANOVI MARKO, u borbi na Lubanu (nad Re inom), 29. IV 1945.

JOVI EVI Jovin SIMO, iz Rudinaca, ne zna se mjesto pogibije, 4. III 1945.

JOVI Frane DUŠAN, iz Nina, u borbi na Pališrijaku, 15. IV 1945.

JUKI FILIP, iz Oklaja, u borbi na Radošinovcima, 14. VI 1944.

JURCEV S. IVE, iz Vodica, u borbi na Pa enima, 2. XII 1944.
JURCEV VICKO, iz Vodica, u borbi na Mokrom Polju, 30. IX 1944.
JURIĆ MIJO, iz Pakoštana, u borbi na cesti Kariin-Smiljić, 10. X 1943.
JURIĆ PAVE, iz Ražanca, u borbi na Pa enima, 13. XI 1944.
JURIĆ IVAN, iz Skradina, u borbi na Šaponji, 3. VII 1944.
JURIĆ ŠIME, iz Skradina, u borbi na O estovu, 1. XII 1944.
JURIŠIĆ BRANKO, iz Šibenika, u borbi na Manojlovcu, 30. IX 1943.
JURIŠIĆ GRGO, iz Šibenika, u borbi na Zrmanji, 8. X 1943.
JURIŠIĆ JOSIP, iz Biograda, u borbi na Oklaju, 3. VIII 1944.

JURIŠIĆ Vice RINO, iz Splita, u borbi na Peuljima, 6. XII 1943.
JURIŠIĆ STJEPAN, iz Biograda, u borbi na Pliticama, 15. VII 1944.
JURJEVIĆ Luke PETAR, k Kruševa, u borbi za Mostar, 13. II 1945.
JURKIN Jose KRSTE, iz Nina, u borbi kod Sv. Mateja, 27. IV 1945.
JURLINA Jakova IVAN, iz Nina, u borbi na koti 611 (nad Re inom), 26. IV 1945.
JURLINA Ivana NIKOLA, iz Nina, u borbi na Pirovcu, 1. IX 1944.
JUŠIĆ JOSO, iz Preka, u borbi na Šaponji, 14. VII 1944.

K

KABIĆ JOVO, iz Ervenika, u borbi na Pa enima, 29. XI 1944.
KABIĆ NIKOLA, iz Ervenika, u borbi na Mokrom Polju, 2. XII 1944.
KABLAR Miloša MARKO, iz Kistanja, u borbi na Bilišaraima, 15. VIII 1944.
KABLAR TODOR, iz Kistanja, u borbi na Turovcu, 5. II 1945.
KABONJA Emila IVE, iz aglina, u borbi na Lučici, 29. IV 1945.
KACAN M. MATE, iz Preka, u borbi na Pa enima, 16. XI 1944.
KACKOVSKIĆ J. JURAJ, iz Poljske, u borbi na Plavnom, 10. XI 1944.

KADIJA Nike JURE, iz Biograda, u borbi na Lubanu (borbe za Rijeku), 30. IV 1945.
KALAC SAVA, iz Novigrada, u borbi za Kom, 9. XI 1944.
KALINA STIPE, iz Stankovaca, u borbi na Kamenovim stanovima, 29. IX 1944.
KALIGORIĆ JOŠKO, iz Knina, u borbi na Mokrom Polju, 14. XI 1944.
KALIN Luke URO, iz Drniša, u borbi kod Klaevice, 9. IV 1945.
KAMBER BOŽO, iz Bistovca, u borbi za Benkovac, 25. XI 1944.
KAMBER MILAN, iz Plavna, u borbi na Pa enima, 25. XI 1944.

- KANTAR NIKOLA, iz Lapca, u borbi kod Mateši a, 9. VI 1944.
- KANTI Mate ŠIME, iz Drniša, u borbi na koti 430, 18. I 1945.
- KAPETANOVI Luke MILE, iz Biograd-a, u borbi na Škrljevu, 19. IV 1945.
- KAPLI Ive JERE, iz Drniša, u borbi na koti 331 (iznad Mostara), 9. II 1945.
- KAPOVI AUGUST, iz Novigrada, u borbi kod Šupljaje, 1. X 1943.
- KARA Mehmeda ASAN, iz Stolca, u borbi na Vu jaku, 5. IV 1945.
- KARAMARKO Brasin IVAN, iz Obrovca, u borbi na Brlogu, 6. IV 1945.
- KARAN Rade ILIJA, iz Benkovca, u borbi kod Dooice, 16. IV 1945.
- KARAN Spase VELIMIR, iz Benkovca, u borbi kod Vrnetice, 21. IV 1945.
- KARATAN Joze ŠIME, iz Zemunika, u borbi na Cermanu, 17. IV 1945.
- KARLOVI STANKO, iz Benkovca, u borbi na O estovu, 31. X 1944.
- KARLOVI B. VLADIMIR, iz Preka, u borbi za Nadin, 20. IX 1944.
- KAROLIJA JOVO, iz Kistanja, u borbi kod Benkovca, 6. X 1944.
- KATI Marka FRANE, iz Nina, u borbi na koti _____ 27. IV 1945.
- KATI Mate MIRKO, iz Ražanca, u borbi u Primorju, 29. IX 1944.
- KATUŠA Blaže KRSTE, iz Obrovca, u borbi kod Klarevina, 9. IV 1945.
- KE A DURO, iz Bosanskog Petrovca, u borbi na koti 289 (iznad Rujišta), 10. X 1944.
- KERAN KREŠIMIR, iz Zemunika, u borbi na Debelom Brdu, 17. X 1943.
- KERESOVI Obrada DMITAR, iz Kistanja, u borbi na Kuli Atlagi a, 11. VI 1944.
- KESI SMILJAN, sa Bra a, u borbi na Grahovu, 5. XII 1943.
- KEVI Blaže STOJAN, iz Nina, u borbi na Grižama, 16. IV 1945.
- KEVRI Štipana ŠIME, iz Nina, u borbi na koti 611 (borbe za Rijeku), 23. IV 1945.
- KIMER Ivana IVAN, iz Osijeka, u borbi na koti 514 (nad Re inom), 29. IV 1945.
- KLANAC Jože ŠIME, iz Obrovca, u borbi na koti 430, 18. I 1945.
- KLAPAN MARTIN, iz Novigrada, u borbi na Padenima, 10. XI 1944.
- KLARICA Frane MARIN, iz Benkovca, u borbi kod Sv. Jurja, 17. IV 1945.
- KLARI IVAN, iz Stankovaca, u borbi na Obrovcu, 21. IX 1944.
- KLARI M. MARKO, iz Stankovaca, u borbi na Padenima, 2. XII 1944.
- KLARI ŠIME, iz Šibenika, u borbi na Šupljajii, 1. X 1944.
- KLARIN ANTE, iz Tijesnog, u borbi na Zrmanji, 17. X 1943.
- KLARIN GRGO, iz Zlarina, u borbi na Ražancu, 21. IX 1944.
- KLEMETA Ante JOSIP, iz Zadra, umro u bolnici, 3. V 1945.
- KNEZ Nikole ANTE, iz Obrovca, u borbi na koti 315, 19. IV 1945.
- KNEZ Ivana IVAN, iz Drniša, u borbi na Velikom Vrhu, 9. IV 1945.
- KNEŽEVI Šime ANTE, iz Novigrada, u borbi na Skre evju, 19. IV 1945.

KNEŽEVI ILIJA, iz Oklaja, u borbi na Presikama, 12. VIII 1944.

KNEŽEVI Dušana JOSIP, iz Kistanja, u borbi kod Radu i a, 9. XI 1944.

KNEŽEVI JOSO, iz Novigrada, u borbi na koti 237, 16. VI 1944.

KNEŽEVI Ante JOSO, iz Nina, u borbi na Vu jaku, 5. IV 1945.

KNEŽEVI Mate MILOŠ, iz Benkovca, u borbi na Ramljanima, 4. IV 1945.

KNEŽEVI Ivana PETAR, iz Oklaja, u borbi za Martinovo, 21. IV 1945.

KNEŽEVI Marka ŠTIPAN, iz Škabrnja, u borbi na Lu ici, 23. IV 1945.

KOCAN JOSIP, iz Preka, u borbi kod sela Joki a, 25. X 1943.

KOKI MIRKO, iz Novigrada, u borbi kod Ili a stanova, 29. XI 1944.

KOLAR Marka JOSIP, iz Slavonskog Broda, u borbi na Žegaru, 29. III 1944.

KOLARI Stevana JOSIP, u borbi na Biha u, 24. IV 1945.

KOLEGA Blaže ANTE, iz Preka, u borbi na Grižanima, 16. IV 1945.

KOLEGA MARIJAN, iz Preka, u borbi na Kistanju, 29. IX 1943.

KOLEGA PAVE, iz Preka, u borbi na Zelegradu, 3. II 1944.

KOLEGA ŠIME, iz Preka, u borbi na Obrovcu, 14. X 1944.

KOLOPAC DUŠAN, iz Benkovca, u borbi na Debelom Brdu, 10. X 1944.

KOLUNDJI ŠPIRO, iz Drniša, u borbi na Vardi (Mostar), 9. II 1945.

KOMADINA Stojana MARKO, iz Mostara, u borbi na Klarevini, 15. IV 1945.

KOMAZEC STEVAN, iz Žegara, u borbi na Lišanima, 27. IV 1944.

KOMBATA Martina LUKA, iz Paga, u borbi kod Zanesii a, 22. IV 1945.

KOMBER ŠIME, iz Benkovca, u borbi za O estovo, 29. XI 1944.

KON AR URO, iz Korenice, u borbi na Ivoševcima, 30. IX 1943.

KON AREVI Rade BOŠKO, iz Karina, u borbi na Supatovcu, 21. III 1945.

KON AREVI Gnjatina MILJKO, iz Knina, u borbi_____30. IV 1945.

KON AREVI RATIMIR, iz Obrovca, u borbi na Bilišanima, 24. VII 1944.

KONFORTA Božin DRAGO, iz Knina, u borbi na Senju, 9. IV 1945.

KONOŠI Ivana IGNAC, iz Slatine, u borbi na koti 611 (nad Rijekom), 26. IV 1945.

KORAN ILIJA, iz Benkovca, u borbi na O estovu, 27. XI 1944.

KORDA URO, iz evrsaka, u borbi kod Presika, 9. VII 1944.

KORDA ILIJA, iz Skradina, u borbi na Kožulovcu, 24. X 1944.

KORDA JOVAN, iz Kistanja, u borbi na Oklaju, 2. VIII 1944.

KORDA LESO, iz Benkovca, u borbi na O estovu, 1. XII 1944.

KORDA MIRKO, iz Skradina, u borbi na Šupljaji, 25. I 1944.

KORDA PETAR, iz Skradina, u borbi na Grabu, 16. IV 1944.

KORDI Cvitana MARKO, iz Mostara, u borbi na Kla evici, 9. IV 1945.

- KORDUN M. MATE, iz Stankovaca, u borbi na Padenima, 6. XI 1944.
- KORLAT RADE, iz Kistanja, u borbi na Šupljaji, 25. I 1944.
- KOROLIJA ANDRIJA, iz Kistanja, u borbi na Rudopolju, 12. V 1944.
- KOROLIJA JOSO, iz Kistanja, u borbi za Konjsko Brdo, 23. II 1944
- KOROLIJA MARKO, iz Kistanja, u borbi na Uzanovici, 27. II 1944.
- KOROLIJA Špire NIKOLA, iz Kistanja, u borbi za Lišane, 29. IX 1944.
- KOROLIJA SAVO, iz Kistanja, u borbi za Radošinovce, 9. VI 1944.
- KOROLIJA Save VASO, iz Kistanja, u borbi kod Kraljevice, 18. IV 1945.
- KOSANI Nikole OR E, iz Pijanoda, u borbi na koti 483, 27. III 1945.
- KOSANOVI Bože DUŠAN, iz Velina, u borbi na Šupljaji, 1. X 1943.
- KOSANOVI RAJKO, iz Udbine, u borbi na Jagodnji, 12. VI 1944.
- KOSIC IVAN, iz Zemunika, u borbi na Padenima, 10. XI 1944.
- KOSOVI Jure BRANKO, iz Zemunika, u borbi u Primorju, 29. IX 1944.
- KOSOVI ure SAVO, iz Zemunika, u borbi na Debelom Brdu, 11. VI 1944.
- KOŠTA Marina CVETKO, iz Preka, u borbi kod Sv. Jurja (Senj), 17. IV 1945.
- KOŠTA MARIJAN, iz Preka, u borbi na Manojlovcu, 30. IX 1943.
- KOŠICA Tome ANTE, iz Preka, poginuo u Lici, 16. IV 1945.
- KOVA EVI DUŠAN, iz Ervenika, u borbi za Ervenik, 10. X 1943.
- KOVA EVI Jose MARIN, iz Imotskog, u borbi na koti 601 (nad Rijekom), 30. IV 1945.
- KOVA EVI PETAR, iz Kistanja, u borbi na O estovu, 14. XI 1944.
- KOVA Paška MILE, iz Šibenika, u borbi kod Sv. Jakova, 17. IV 1945.
- KOVILI A. JURE, iz Skradina, u borbi na koti 262, 8. I 1945.
- KRAJNOVI MILE, iz Gospića, u borbi kod Ze eva, 21. III 1944.
- KRALI M. MARKO, iz Stankovaca, u borbi na Padenima, 2. XII 1944.
- KRESOJA Jakova ANTE, iz Zemunika, u borbi na koti 229, 21. IV 1945.
- KRESOJA Grge ŠIME, iz Zemunika, u borbi u Primorju, 15. IX 1944.
- KRESOVI Ilije OBRAD, iz Kistanja, u borbi na Radošinovcima, 14. VII 1944.
- KRE AL Jovana ANTE, iz Drniša, u borbi na Kukljanima, 30. IV 1945.
- KREŠI Jure JOZO, iz Mostara, u borbi na koti 514 (nad Rijekom), 29. IV 1945.
- KREVETINA Ante ALCAJ, iz Trsta, u borbi na Palisnjaku, 15. IV 1945.
- KRI KA STANKO, iz Skradina, u borbi na Mokrom Polju, 20. XI 1944.
- KRIŠKOVI Nikolin ISAK, - u borbi kod Mostara, 13. II 1945.
- KRIVI FILIP, iz Biograda, u borbi na Komu, 9. XI 1944.

- KRNATA DURO, iz Kistanja, u borbi na Padenima, 2. XII 1944.
- KRNETA ILIJA, iz Lapca, u borbi za Pirovac, 16. I 1944.
- KRNJULOVI JANDRIJA, iz Ni na, u borbi na O estovu, 1. XII 1944.
- KRONJA BOŽO, iz Šibenika, u borbi na Vaguju, 19. IX 1943.
- KRSLAVI MARJAN, iz Obrenovca, u borbi na Prevjesu, 30. XI 1944.
- KRSTI ZVONKO, iz Zemunika, u borbi za O estovo, 3. XII 1944.
- KRVAVICA LJUBO, iz Žegara, u borbi, 31. X 1943.
- KUCELIN TOMO, iz Preka, u borbi na Padenima, 3. XII 1944.
- KUHARI Janka STJEPAN, iz Krašia, u borbi na Susiku, 6. V 1945.
- KULAŠ I. MARKO, iz Vrane, u borbi na Otonu, 5. XI 1944.
- KULAŠ MILE, iz Biograda, u borbi na Markoševim stanovima, 27. XI 1944.
- KULUNDŽI JOSO, iz Graaca, u borbi na Pristegu, 29. III 1944.
- KUMOZEC Trivuna LAZO, iz Žegara, u borbi na Zrmanji, 29. VI 1944.
- KUMOZEC MILE, iz Žegara, u borbi kod Ilica stanova, 7. XI 1944.
- KUMOZEC PETAR, iz Žegara, u borbi na Karinu, 12. X 1944.
- KURIDŽA MILE, iz Obrovca, u borbi na Potoarama, 15. XII 1943.
- KURSAR MLADEN, iz Tribunja, u borbi negdje u Bosni, 31. XII 1943.
- KURTIN BERISLAV, iz Biograda, u borbi na Golubi u, 16. XII 1943.
- KURTIN MIRKO, iz Preka, u borbi na Zrmanji, 17. X 1943.
- KURTOV S. FILIP, iz Paikoštana, u borbi za Nadin, 20. IX 1944.
- KUSTERA ANTE, iz Preka, u borbi na Livnu, 17. XII 1943.
- KUSTERA NEDJELJKO, iz Preka, u borbi na Jokici, 25. X 1943.
- KUTLA A OBRAD, iz Kistanja, u borbi kod Sv. Roka, 6. V 1944.
- KUZET NIKOLA, iz Kistanja, u borbi za O estovo, 3. XII 1944.

L

- LACMANOVI PETAR, iz Obrovca, u borbi na Su evi a stanovi ma, 8. XI 1944.
- LA A Šime MATE, iz Skradina, u borbi kod Varde (Mostar), 10. II 1945.
- LA A Ivana ZVONE, iz Dubravica, u borbi na koti 483, 27. III 1945.
- LADISLAV ALOJZ, iz Trsta, u borbi za Obrovac, 21. IX 1944.
- LAKAS Bože BLAŽ, iz Rasline, . . . 30. III 1945.
- LAKI Bože BOGDAN, iz Benkovca, u borbi kod udinog Klanca, 5. IV 1945.
- LAKI MILE, iz Benkovca, u borbi na koti 289, 10. X 1944.

- LAKI Ilije SVETOZAR, iz Zadra, u borbi na koti 880, 20. III 1945.
- LALI DUŠAN, iz Skradina, u borbi na cesti Karin-Obrovac, 18. XI 1943.
- LALI N. SLAVKO, iz Skradina, u borbi na Pa enima, 1. XI 1944.
- LALI STEVAN, iz Kistanja, u borbi kod Kita, 5. XI 1944.
- LALI UROŠ, iz Skradina, u borbi na Benkovcu, 8. XI 1943.
- LALI VITOMIR, iz Skradina, u borbi za Livno, 29. XI 1943.
- LANI Jože ALBIN, iz Zemunika, u borbi na koti 574 (nad Re inom), 27. IV 1945.
- LARGA ŠIME, iz Novigrada, u borbi kod Smerkovca, 8. XII 1944.
- LAŠI JOVAN, iz Knina, u borbi na koti 289, 10. X 1944.
- LAURA ALDO, iz Splita, u borbi za Ploče, 12. VI 1944.
- LA VANJA KRSTO, iz Benkovca, u borbi na Debelom Brdu, 17. X 1943.
- LAZINICA SAVO, iz Skradina, u borbi za Bruvno, 12. V 1944.
- LEPUR ILIJA, iz Benkovca, u borbi na Kruševu, 12. XII 1944.
- LETUNICA STEVAN, iz Šibenika, u borbi na Vijencu, 28. XII 1944.
- LETUNICA Laze STEVAN, iz Skradina, u borbi kod Markuševih stanova, 28. XI 1944.
- LEŽAJA DUŠAN, iz Karina, u borbi kod Lubana (Rijeka), 28. IV 1945.
- LEŽAJA SREKO, iz Karina, u borbi na Ilica stanovima, 4. XI 1944.
- LEŽAJI UROŠ, iz evrsaka, u borbi na Vardi (kod Mostara), 9. II 1945.
- LILI Jozef ANTE, iz Italije, u borbi na Mostaru, 12. II 1945.
- LISICA MATE, iz Nina, u borbi na Pa enima, 3. XII 1944.
- LISICA ŠIME, iz Nina, u borbi na Pa enima, 3. XII 1944.
- LISTAŠ MATE, u borbi na Re ini, 23. IV 1945.
- LISTEŠA Jakova STIPE, iz Drniša, u borbi na Re ini, 26. IV 1945.
- LOKA STOJAN, iz Preka, u borbi na Debelom Brdu, 17. X 1943.
- LONGIN Bože PETAR, iz Preka, u borbi kod Nadina, 20. IX 1944.
- LONGIN Lovre TOMISLAV, iz Preka, u borbi kod Vrhovina, 5. IV 1945.
- LUBINA Tome JOVAN, iz Imotskog, u borbi kod Škrljeva, 19. IV 1945.
- LUČI JOSO, iz Tijesnog, u borbi kod Palanke, 1. XII 1944.
- LUČEV ANTE, iz Šibenika, u borbi na Kistanju, 29. XI 1943.
- LUČEV S. ANTE, iz Prvi Luke, u borbi na Gradini, 4. IV 1945.
- LUKAVAC Vinka ADAM, iz Osička, u borbi kod Lučice, 29. IV 1945.
- LUKESI Palestina ODINO, iz Rijekе, u borbi na koti Palisnjaku, 15. IV 1945.
- LUKETA VINKO, iz Primoštena, u borbi na Zrmanji, 17. X 1943.
- LUKIĆ SAVA, iz Vrbnika, u borbi kod Markoševih stanova, 28. XI 1944.
- LUKIN PETAR, iz Preka, u borbi na Kistanju, 23. I 1944.
- LUŠTICA T. SLATKI, iz Preka, u borbi na Franoiskovcima, 9. IV 1945.
- LUŠTICA VICE, iz Preka, u borbi na Šucovici, 13. IV 1944.

Lj

LJUBI I Ilije NIKO, iz Rupa (Skradin), u borbi kod Krivog puta, 9. IV 1945.

LJUTI ŠIME, iz Benkovca, u borbi na Padenima, 29. XI 1944.

M

MA AK Nikole STEVAN, iz Šibenika, u borbi kod anka, 3. IV 1945.

MACURA ALEKSA, iz Benkovca, u borbi kod Varde, 9. II 1945.

MACURA JANDRIJA, iz Ervenika, u borbi na O estovu, 3. XII 1944.

MACURA MARKO, iz Kistanja, u borbi na Oklaju, 2. VIII 1944.

MACURA MIKAN, iz Ervenika, u borbi na Vardi (Mostar), 11. II 1945.

MACURA OBRAD, iz Kistanja, u borbi kod Vrki a stanova, 5. II 1944.

MACURA RANKO, iz Kistanja, u borbi za Konjsko brdo, 23. II 1944.

MACURA SAVA, iz Kistanja, u borbi na O estovu, 13. XI 1944.

MACURA SAVO, iz Kistanja, u borbi na Pridragi, 24. X 1943.

MACURA SAVO, iz Kistanja, u borbi na O estovu, 13. XI 1944.

MACURA VUJO, iz Kistanja, u borbi za Konjsko Brdo, 23. II 1944.

MADI FILIP, iz Lapca, u borbi na Lišanima, 13. VI 1944.

MADI ure MANE, iz Lapca, u borbi na Crnom vrhu, 18. IV 1945.

MADI MILAN, iz Lapca, u borbi na Oklaju, 2. VIII 1944.

MADJI URO, iz Kistanja, u borbi na O estovu, 2. XII 1944.

MADJUŠI Paške BRANKO, iz Drniša, u borbi kod Dvorina (Istra), 25. IV 1945.

MAGAS Jose RAMAN, iz Novigrada, u borbi na Hreljinu, 20. IV 1945.

MAGAS ŠIME, iz Novigrada, u borbi oko Zadra, 23. X 1944.

MAJSTOROVI MILAN, iz Udbine, u borbi za Pirovac, 12. VIII 1944.

MALI JAROSLAV, - ubijen iz zasjede, na Plitvi kim jezerima, ne posredno poslije rata, u srpnju 1945.

MALI ŠPIRO, iz Benkovca, u borbi na Ražancu, 21. IX 1944.

MALKIN Bože STJEPAN, iz Preka, u borbi na Ze evu, 27. VII 1944.

MALTES N. FRANE, iz Zemunka, u borbi na Padenima, 1. XII 1944.

MANDI URO, iz Zrmanje, u borbi na Šupljaji, 25. I 1944.

MANDI IVAN, iz Biograda, u borbi na Udbini, 20. III 1945.

- MANDI MANE, iz Zrmanje, nepoznato mjesto pogibije, 1944.
- MANDI M. MIRKO, iz Stankovaca, u borbi na Pa enima, 3. XII 1943.
- MANDI Petra MIRKO, iz evraska, u borbi kod Brki a stanova, 5. II 1944.
- MANDI VLADO, iz Lapca, u borbi na Malovanu, 25. IV 1944.
- MANOJLOVI NIKOLA, iz Kistinja, u borbi kod Sijeve Glave, 23. XII 1944.
- MANTABELO MATE, iz Biograd-a, u borbi na Benkovcu, 5. X 1944.
- MARAS Jakova JANDRE, iz Vrsi, u borbi kod Lu i a, 30. IV 1945.
- MARAS Jose MATE, iz Gospina, u borbi kod Zadra, 23. X 1944.
- MARASOVI Krste MARKO, iz Nina, u borbi kod Zanesice, 22. IV 1945.
- MARCELI Ante ANTE, iz Preka, u borbi kod Susina, 6. V 1945.
- MARCELJA ŠIME, iz Preka, u borbi na Debelom Brdu, 17. X 1943.
- MARCETI DUŠAN, iz Zrmanje, u borbi na Rijeci, travanj 1945.
- MARCETI MILAN, iz Zrmanje, u borbi u Gospinu, 22. IV 1944.
- MARCINA FRANE, iz Preka, u borbi kod Karina, 17. X 1943.
- MARCETI ILIJA, iz Zrmanje, 'nepoznat datum i mjesto pogibije.
- MARCETI Ivana MARTE, iz Požege, u borbi kod Sušaka, 21. IV 1945.
- MARELJA IVE, iz Nina, u borbi na Pa enima, 28. XI 1944.
- MARI ADAM, iz Skradina, u borbi na O estovu, 2. XII 1944.
- MARIC Grge GRGO, iz Obrovca, u borbi na Klarevini, 15. IV 1945.
- MARI I A. ANTE, iz Preka, u borbi na Pa enima, 8. XI 1944.
- MARI I DUŠAN, iz Zrmanje, u borbi kod Sušaka, 1945.
- MARI I RADE, iz Graaca, u borbi kod Sujeva, 11. IV 1944.
- MARI Mate IVAN, iz Stankovaca, u borbi na koti 495, 21. IV 1945.
- MARI JERE, iz Stankovaca, u borbi na Pristegu, 29. III 1944.
- MARI NIKOLA, iz Bukovice, u borbi na Zrmanji, 17. X 1943.
- MARI ure VLADO, iz Zemunka, u borbi na Mostaru, 13. II 1945.
- MARINKO Mitra KRSTE, iz Zadra, u borbi na bezimenoj koti, 30. IV 1945.
- MARINKOVIC Marka KRSTE, iz Nina, u borbi na Primorju, 25. IX 1944.
- MARINKOVIC KRSTO, iz Kistinja, u borbi kod Benkovca, 6. X 1944.
- MARINKOVIC J. KRSTO, iz Nina, u borbi na Babinom Potoku, 6. IV 1945.
- MARINOVIC Mate MIRKO, iz Mostara, u borbi na Supatovcu, 21. III 1945.
- MARINOVIC Vida ŠIME, iz Benkovca, u borbi na Mostaru, 13. II 1945.
- MARNI Marka BOŽO, iz Drniša, u borbi kod Varde (Mostar), 11. II 1945.
- MARTINOV Boža MILAN, iz Preka, u borbi kod Luča, 29. IV 1945.

- MARTINOVI DANILO, iz Zemunika, u borbi na Debelom Brdu, 17. X 1943.
- MARTINOVI Stipe NIKOLA, iz Mostara, u borbi na k. 430, 18. IV 1945.
- MARTINOVI ZVONKO, iz Preka, u borbi na Oklaju, 2. VIII 1944.
- MARUŠI MARKO, iz Zemunika, u borbi na O estovu, 3. XII 1944.
- MARUŠI PAVE, iz Nina, u borbi na Karinu, 17. X 1943.
- MARUŠI Jakova PAVLE, iz Nina, u borbi kod Sv. Jakova, 17. IV 1945.
- MATES LUKA, iz Uneši a, u borbi na Viojli, 8. XII 1944.
- MATESA ZVONKO, iz Vodica, u borbi na Turovou, 5. III 1944.
- MATEŠI M. MATE, iz Stankovaca, u borbi na Padnima, 3. XII 1944.
- MATEŠI Jove VINKO, iz Nina, u borbi na Kla evici, 9. IV 1945.
- MATI EV Steve ŠTIPAN, iz Tribunja, u borbi na Supatovcu, 21. III 1945.
- MATI Dušana GOJKO, iz Benkovca, u borbi na koti 923, 4. V 1945.
- MATI IVAN, iz Drniša, u borbi na koti Vardi (Mostar), 9. II 1945.
- MATI PAJO, iz Skradina, u borbi kod Dobrog Sela, 19. XII 1943.
- MATI PETAR, iz Zemunika, u borbi na Mokrom Polju, 20. XI 1944.
- MATIJEVI BOŽO, iz Biograda, u borbi na Debelom Brdu, 17. X 1943.
- MATIJEVI DUŠAN, iz Ervenika, u borbi za selo Popovi , 29. IV 1944.
- MATIJEVI Miloša SLAVKO, iz Skradina, poginuo 22. V 1945.
- MATIJEVI NIKOLA, iz Benkovca, u borbi na Kožulovcu, 17. IX 1944.
- MATIJEVI OBRAD, iz Ervenika, u borbi na Perisici. 24. XI 1944.
- MATOŠI ŠIME, iz Nina, u borbi na Oklaju, 3. VIII 1944.
- MATULI Ivana ANTE, iz Zadra, u borbi na Mostaru, 12. II 1945.
- MATULI IVAN, iz Biograda, u borbi za Kistanje, 29. IX 1943.
- MATULI IVE, iz Pašmana, u borbi za Kistanje, 29. IX 1943.
- MATULI VLADIMIR, iz Biograda, u borbi na Lovincu (kod Imotskog),- 16. XI 1943.
- MATULJ Tome PETAR, iz Nina, u borbi kod Dvorine (Istra), 25. IV 1945.
- MAVRA STANKO, iz Oklaja, u borbi ina Oklaju, 3. VIII 1944.
- MAZIJA Jure ANTE, iz Zadra, u borbi kod Kla evice, 9. IV 1945.
- MAZIM M. ANTE, iz Preka, u borbi kod Otona, 1. XI 1944.
- MAŽIBRADA Petra ANDRIJA, iz Kistanja, u borbi na Radu i u, 9. XI 1944.
- MAŽIBRADA Drage MIRKO, iz Kistanja, u borbi na Vodicama, 15. VII 1944.
- MAŽIBRADA VUJO, iz Kistanja, u borbi za Nadin, 20. IX 1944.
- MEDANI BOZO, iz Preka, u borbi kod Kule, 1. III 1944.
- MEDI BOŽO, iz evrsaka, u borbi na O estovu, 3. XII 1944.
- MEDI DANE, iz Lapca, u borbi na Primorju, 14. VI 1944.
- MEDI DAVID, iz Lapca, u borbi na Loviincu, 17. XI 1943.

- MEDI Rade DUŠAN, iz Lapca, u borbi kod Bnki a-stanova, 5. II 1944.
- MEDI DUŠAN, iiz D. Lapca, u borbi na O estovu, 3. XII 1944.
- MEDI URO, iz Lapca, u borbi na Karmu, 12. X 1944.
- MEDI Rade ILIJA, iz Knina, u borbi na uditiom Klancu, 6. IV 1945.
- MEDI JOVIŠA, iz Lapca, u borbi na Primorju, 14. VI 1944.
- MEDI KAO, iz Lapca, u borbi na Pristegu, 29. III 1944.
- MEDI S. PETAR, iz Lapca, u borbi na Padenima, 1. XII 1944.
- MEDI PETAR, iz Lapca, u borbi na Plavnu, 26. XII 1944.
- MEDI UROŠ, iz Lapca, u borbi kod Ili a-stanova, 29. XI 1944.
- MEDI Jovana ZDRAVKO, iz Lapca, umro za vrijeme, borbi (kod sela Studene), 3. V 1945.
- MEI AN ELKO, iz Pirovca, u borbi na Iii a-istanovima, 29. XI 1944.
- MEJI ZVONIMIR, iz Pirovca, u borbi za Kom, 26. XI 1944.
- MEMED Sarnida ESRAP, iz Tetova, u borbi kod Lužana, 5. V 1945.
- MESTROV MI O, iz Tijesnoga, u borbi na Pirovcu, 10. I 1944.
- METAK Luke MATE, iz Ražanca, u borbi na Kukij anima, 27. IV 1945.
- MEZROVI PERO, iz Zadra, (poginuo od nagazne mine, mjesto nepoznato), 14. II 1945.
- MI I MATE, u borbi kod Pola e, 13. VI 1944.
- MI I VINKO, iz Preka, u borbi za Zelengrad, 17. VII 1944.
- MIJA I Jakova MIJO, iz Ražanca, u borbi kod Krivog Puta (iznad Senja), 9. IV 1945.
- MIJA I Ivana ŠIME, iz Zadra, na koti 1098, 5. IV 1945, (mjesto pogibije najvjerojatnije negdje u Istri).
- MIJAT MARIJAN, iz Srime (Šibenik), u borbi za Stranicu, 16. XII 1943.
- MIJAT Bože ROKO, iz Srime, u borbi kod Senja, 9. IV 1945.
- MIJI MATE, iz Dubravica, u borbi na Vijencu, 2. XII 1944.
- MIJI Laze MIJAT, iz Žegara, u borbi kod Debelog Brda, 11. VI 1945.
- MILANKO Trivuna NIKOLA, iz Obrovca, u borbi na koti Lubanu (nad Re inom), 28. IV 1945.
- MIKULI Roka MATE, iz Zemunika, u borbi kod Sušaka, 21. IV 1945.
- MIKULI STIPE; iz Škabrnja, u borbi za Livno, 17. XII 1943.
- MIKULI Jose ŠIME, iz Obrovca, u borbi na koti 606, 24. IV 1945.
- MILAN PERO, iz Tijesnog, u borbi na Padenima, 1. XII 1944.
- MILAN SVETKO, iz Preka u borbi na Svibu, 19. XI 1943.
- MILENKOVI S. STEVAN, iz Lapca, u borbi na Padenima, 3. XII 1944.
- MILETI Frane IVE, iz Ražanca, u borbi oko Zadra, 23. X 1944.
- MILETI M. MARKO, iz Stankovaca, u borbi na Padenima, 3. XII 1944.
- MILETI STANKO, iz Stankovaca, u borbi na Šupljaji, 25. I 1944.
- MILETI Šime ŠIME, iz Ražanca, u borbi kod sela Kukljana, 29. IV 1945.

- MILIC Stjepana LUKA, iz Žegara, u borbi za selo Martinovo, 21. IV 1945.
- MILI OBRAD, iz Benkovca, u borbi za Karin, 1. X 1944.
- MILIN IVE, iz Tijesnog, u borbi kod Žipova, -29. XI 1943.
- MILIN TOME, iz Tijesnog, u borbi kod Biki a-stanova, 5. II 1944.
- MILIN Mate TOMISLAV, iz Ni na, u borbi na Markoševim stano vim, 28. XI 1944.
- MILIVI NIKOLA, iz Gra aca, u borbi kod Vrane, 14. VI 1944.
- MILOSEVIC Filipa BENE, iz Valpova, u borbi na koti 611 (nad Re inom), 29. IV 1945.
- MILOSEVIC Lj. BOŽO, iz Bribira, u borbi na Ili a-stanovima, 29. XI 1944.
- MILJAK Nikole MATE, iz Unešia, u borbi kod Lu ca, 30. IV 1945.
- MILJANIC Jose IVAN, iz Benkovca, u borbi na Vrhovinama, 5. IV 1945.
- MILJANI Šime NIKOLA, iz Obrovca, u borbi na udinom Klan cu, 6. IV 1945.
- MILJKOVIC Dume JURE, iz Šibenika, u borbi na Vagnju, 27. IX 1943.
- MILJUŠ SAVA, iz Lapca, u borbi u Primorju, 14. VII 1944.
- MIMIC MARKO, iz Benkovca, u borbi kod sela Zoreti a, 29. IV 1945.
- MINAC Jose JOSO, iz Benkovca, u borbi kod Vrhovina, 5. IV 1945.
- MIOCIC Ante BOZO, iz Zadra, u borbi na Pa enima, 1. XII 1944.
- MIOCIC Jadrin BOZO, iz Ražanca, u borbi kod sela Trnovice (Istra), 28. IV 1945.
- MIOCIC Bože JAKOV, iz Ražanca, u borbi na Drveniku, 6. IV 1945.
- MIOCIC Mate MARTIN, iz Ražanca, u borbi kod Mostara, 12. II 1945.
- MIODRAG Todora MIROSLAV, iz Kistanja, u borbi kod Radošinaca, 14. VII 1944.
- MIOSAJLOVIC FRANE, iz Skradina, u borbi na Vodicama, 1. XI 1943.
- MIOVIC STOJAN, iz Karina, u borbi za Karin, 12. X 1944.
- MIRCETA Jove ŠPIRO, iz Kistinja, u borbi na Stapa ama, 21. IV 1945.
- MIRIC OBRAD, iz Knina, u borbi na Karinu, 12. IX 1944.
- MIRIC Obrada STEVAN, iz Knina, u borbi na Kuli Atlagi a, 11. VI 1944.
- MIS Stipe MLADEN, iz Tijesnoga, u borbi na Kla evici, 9. IV 1945.
- MIŠI ŠIME, iz Zadra, u borbi na Debelom Brdu, 17. X 1943.
- MITUNOVIC MARA, iz Kninskog Polja, u borbi na Turovcu, 17. IV 1944.
- MJODE Ivana PREMO, iz Italije, u borbi kod Mostara, 12. II 1945.
- MLADJEN MILAN, iz Kistanja, u borbi na Debelom Brdu, 18. XI 1944.
- MLINAR DAVID, iz Benkovca, u borbi na koti 417, 27. XI 1944.
- MLINAR Ante MARKO, iz Oklaja, u borbi na Stopa ama, 21.IV 1945.

- MLINAR Bogdana RADE, iz Kicina, u borbi kod Trnovice, 28. IV 1945.
- MLINAR SPASO, iz Benkovca, u borbi na Pridragi, 10. X 1944.
- MODRI S. GRGO, iz Škabrnja, u borbi na Padenima, 1. XII 1944.
- MOGAS S. IVAN, iz Vrbovskog, u borbi na Smrdelju, 28. X 1944.
- MOHOROVI NINO, iz Pule, u borbi na Kašicu, 18. I 1944.
- MORGORIN J. ILIJA, iz Benkovca, u borbi na Padenima, 8. XI 1944.
- MOROVI SLAVKO, iz Preka, u borbi na Pristegu, 26. II 1944.
- MRAK Viktora VIKTOR, iz Istre, u borbi kod Srime, 21 III 1945.
- MRCELA Ive ANTE, iz Drniša, u borbi na Plitvi kom Leskovcu, 30. III 1945.
- MRKELA NIKOLA, iz Kistanja, u borbi na Oestovu, 27. XI 1944.²
- MRKELA NIKOLA, iz Kistanja, u borbi na Vijencu, 27. XI 1944.²
- MRKI ILIJA, iz Otria, u borbi kod V. Popine, 1944.
- MRVICA S. MATE, iz Žirja, u borbi na Babinom Potoku, 6. IV 1945.
- MUDRINI ŠIME, iz Promine, u borbi kod Cerov Dola, 14. IV 1944.
- MULIN Markov STEVAN, iz Obrovca, u borbi na koti 896, 20. III 1945.
- MULTI ALFREDO, iz Italije, u borbi na Padenima, 2. XII 1944.
- MUSKOVIC LAZAR, iz Benkovca, u borbi na Obrovcu, 15. X 1944.
- MUSOLUCIN Nikola JOSO, iz Niina, u borbi na Sibinju, 9. IV 1945.
- MUSTA JAKOV, iz Nina, u borbi na Prevjesu, 30. XI 1944.
- MUŠI S. ROKO, iz Korule, u borbi za Mokro Polje, 14. X 1944.
- MUŽDALO Stevana URO, iz Knina, u borbi kod Modrave, 10. VII 1944.

N

- NADOVEZA JOVAN, iz Skradina, u borbi na Padenima, 13. XI 1944.
- NADOVEZA NIKOLA, iz Skradina, u borbi na Kreševu, 12. X 1944.
- NAKI N. FILIP, iz Stankovaca, u borbi na Padenima, 3. XII 1944.
- NAPOLI VICENZO, iz Italije, u borbi za Mostar, 14. II 1945.
- NEKI ANTE, iz Novigrada, u borbi kod Markoševih stanova, 18. XI 1944.
- NEKI Jovana ANTE, iz Obrovca, u borbi na Vučaku, 5. IV 1945.
- NEMARI& Ive MATE, iz Nina, u borbi na koti 606 (nad Rejnom), 28. IV 1945.
- NENADI MILE, iz Zemunika, u borbi na Debelom Brdu, 17. X 1943.

² Moguće je da se radi o istoj osobi. Iznijete su dvije osobe radi razlike u izvođenju o mjestu pogibije.

NIMAC MARKO, iz Benkovca, u borbi na Prevjesu, 30. IX 1944.
NIKOLAJEVI IVAN, iz Tribunja, u borbi na Pa enima, 2. XII 1944.
NONI J. HRVOJE, iz Stankovaca, u borbi za Zelengrad, 7. VIII 1944.
NOVAKOVI ALEKSA, iz Kistinja, u borbi na Pridragi, 24. X 1943.

Nj

NJEGI Lj. PETAR, iz Drniša, u borbi na Ili a-stanovima, 29. XI ? (vjerojatno 1944.)
NJEGOVAN DUŠAN, iz Benkovca, u borbi na Prevjesu, 30. XI 1944.

O

OBRADOVI BOŽO, iz Vetova (SI. Požega), u borbi na O estovu, 1. XI 1944.
OBRADOVI BRANKO, iz Gospa, u borbi na Otri u, 30. VIII 1944.
OBRADOVI DUŠAN, iz Lapca, u borbi na Varivodama, 16. V 1944.
OBRADOVI URO, iz Divosela (Gospo), u borbi na Bilišanima, 24. VII 1944.
OBRADOVI STEVO, iz Lapca, u borbi na Vagnju, 19. IX 1943.
OLI Mijin ŠIME, iz Raba, u borbi na Brnetioi, 21. IV 1945.
OLUJI Vasilija BLAGOJE, iz Bilišana, u borbi za Kukljanovo (za Rijeku), 30. IV 1945.

NOVAKOVI IVO, iz Novigrada, u borbi na Lišanima, 22. VIII 1944.
NOVAKOVI NIKOLA, iz V. Po-pine (Zrmanja), u borbi za Rijeku, travanj 1945.
NOVOSEL Josipa STJEPAN, iz Splita, u borbi na Mostaru, 14. II 1945.

NJEGOVAN ISO, iz Metka, u borbi iznad Senja, ožujka 1945.

OLUJI Steve ILIJA, iz Bilišana, u borbi za Hreljin, 20. IV 1945.
OLUJI Milana JANJA, iz Obrovca, u borbi na Suputovcu, 21. III 1945.
OLUJI MIRKO, iz Obrovca, u borbi kod Dobrog Sela, 27. XII 1943.
OLUJI NIKOLA, iz Obrovca, u borbi na Bilišanima, 24. VIII 1944.
OM IKUS Milana DUŠAN, iz Radu i a, u borbi na Trnovici (za Rijeku), 28. IV 1945.
OM IKUS JOVAN, iz Radu i a, u borbi na Bilišanima, 24. VII 1944.
OMERSKO LADISLAV, iz Drežnice (umro u bolnici 29. divizije), 21. III 1945.
OPA I Steve LUKA, iz Nina, u borbi na Primorju, 7. X 1944.

OPACIC MILOŠ, iz Graaca, u borbi na Šupljaji, 30. IX 1943.

OPACIC Tode SAVO, iz Plavna, u borbi kod Raduoca, 20. IX 1944.

OREŠKOVIĆ Tome IVAN, iz Linja (Otočac), u borbi na Jelenju (Rijeka), 20. IV 1945.

ORNOSI JOVAN, iz Knina, u borbi za Pirovac, 12. I 1944.

OSMAN KADIC Hasana KEMAL, iz Nevesinja, u borbi na Klavevici, 9. IV 1945.

OŠTRI Martina IVAN, iz Novigrada, u borbi za Udbinu, 20. III 1945.

P

PAI BOŽO, iz Skradina, u borbi na Debelom Brdu, 17. X 1943.

PAJI Bože DUJO, iz Nina, u borbi kod Biljana, 29. IX 1944.

PAJI MILAN, iz Lapca, u borbi kod Kistanja, 30. IX 1943.

PAJI NIKICA, iz Skradina, u borbi kod Vodica, 1. XI 1943.

PAJI ŠIME, iz Benkovca, u borbi kod Mokrog Polja, 12. XI 1944.

PALADINI Janka IVAN, iz Italije, u borbi na Mostarskom Blatu, 12. II 1945.

PALASOVIĆ MARKO, iz Skradina, u borbi kod Mokrog Polja, 27. XI 1944.

PALAVANJA Dmitra SPASE, iz Obrovca, u borbi kod sela Smiljia, 5. I 1944.

PALIĆ Jose DRAGO, iz Somobra, u borbi za selo Trnovicu (borbe za Rijeku), 28. IV 1945.

PANDŽIĆ IVAN, iz Benkovca, u borbi na Padinama, 1. XII 1944.

PANTELIC JOVAN, iz Benkovca, u borbi za Benkovac, 5. X 1944.

PAPIĆ Ivana KRSTE, iz Nina, u borbi kod Brloga, 7. IV 1945.

PAPO Davida MARIO, iz Sarajeva, u borbi kod Vrhovina, 9. IV 1945.

PAVACA MANE, iz Zrmanje, u borbi na Šupljaji, 25. I 1944.

PAVASOVIĆ, iz Skradina, u borbi kod Vrane, 23. X 1943.

PAVASOVIĆ JOVAN, iz Skradina, u borbi na Lišanima, 13/14. VII 1944.

PAVASOVIĆ ure PETAR, iz Skradina, u borbi za Karin, 20. X 1944.

PAVELIĆ JOSO, iz Otočca, u borbi na koti 514 (za Rijeku), 29. IV 1945.

PAVIĆ Pavia ANDRIJA, iz Benkovca, u borbi na koti 611, 26. IV 1945.

PAVIĆ ILIJA iz Benkovca, u borbi kod Potočana, 15. XI 1943.

PAVIĆ ZVONKO, iz Benkovca, u borbi na Vijencu, 1. XII 1944.

PAVKOVIC STIPE, iz Nina, u borbi za Obrovac, 15. X 1944.

PAVLEG ZIGMUND, iz Poljske, u borbi na Oestovu, 2. XI 1944.

PAVLICA Jove ISO, iz Metka, u borbi kod Kla evice, 9. IV 1945.

PAVLICA MICO, iz Gospića, u borbi kod Vrane 6. IX 1944.

PAVLOVIĆ Ive GRGO, iz Benkovca, u borbi na koti 514 (borba za Rijeku), 27. IV 1945.

PAVLOVIĆ Jose SPIRO, iz Rodatice, u borbi za Susinu, 6. V 1945.

PELEGUBIĆ MATE, iz Stankovaca, u borbi za Karin, 29. IV 1944.

PELENIĆ IVE, iz Stankovaca, u borbi kod Vukojevića-stanova, 16. XI 1944.

PELJUŠIĆ MARKO, iz Zemunika, u borbi kod Debelog Brda 17. X 1943.

PENDJA EDO, iz Biograda, u borbi kod Polače, 12. VI 1944.

PERAIĆ Grge ANTE, iz Benkovca, u borbi na koti Kolibaru, 16. IV 1945.

PERAJIĆ Ante MARKO, u borbi na koti 601 (Reoina), 30. IV 1945.

PERICA ANTE, iz Stankovaca, u borbi kod Kule, 1. III 1944.

PERICA Milana ANTE, iz Oklaja, u borbi na koti Vučaku, 5. IV 1945.

PERICA IVAN, iz Stankovaca u borbi kod Dobrog Sela, 27. XII 1943.

PERICA KRSTO, iz Zemunika, u borbi kod Mokrog Polja, 17. XI 1944.

PERIĆ IVAN, iz Zemunika, u borbi za Oštovo, 30. IX 1944.

PERIĆ M. IVAN, iz Zemunika, u borbi za Oštovo, 30. X 1944.

PERIĆ PETAR, iz Benkovca, u borbi kod Vrane, 23. X 1943.

PERIN Paške ANTE, iz Tijesnoga, u borbi kod Šupljaje, 1. X 1943.

PERINI Bože DANE, iz Nina, u borbi na koti 514 (Luban, Rečina), 27. IV 1945.

PERINOVIĆ Mate MILE, iz Zadra, u borbi na koti 611 27. IV 1945.

PERKOVIĆ P. ANTE, iz Šibenika, u borbi kod Otona, 3. XII 1944.

PERKOVIĆ Ante LUKA, iz Drniša, u borbi na Suputovcu, 21. III 1945.

PERKOVIĆ Matin MATE, iz Zadra, u borbi kod Mostara, 14. II 1945.

PERKOVIĆ NIKOLA, iz Nina, u borbi na koti 514 (Luban, nad Rečinom), 29. IV 1945.

PERKOVIĆ Jose NIKOLA, iz Stankovaca, u borbi kod Visuća, 20. III 1945.

PERKOVIĆ ŠIME, iz Nina, u borbi kod Oštova, 27. XI 1944.

PERKOV MARTIN, iz Primoštena, u borbi na Vijencu, 2. XII 1944.

PEROS Alberta IVO, iz Zatona, u borbi kod Nadina, 20. IX 1944.

PEROS Milana MATE, iz Zatona, u borbi na koti Vučaku, 5. IV 1945.

PEROS Ivana NIKO, iz Zatona, u borbi kod Kla evice, 9. IV 1945.

PEROS A. ŠIME, iz Zatona, u borbi na Pačenima, 1. XII 1944.

PESA Grge BOŠKO, iz Zatona, u borbi kod Kla evice, 9. IV 1945.

PESA Šime ŠIME, iz Zatona, u borbi kod Kla evice, 9. IV 1945.

PEŠTIĆ Šime ANTE, iz Zadra, u borbi kod Kla evice, 9. IV 1945.

PEŠTIĆ ŠIME, iz Benkovca, u borbi kod Ieva, 2. XII 1944.

PEŠIĆ A. IVAN, iz Stankovaca, u borbi na Smrdelju, 28. X 1944.

- PEŠUT RADE, iz Stankovaca, u borbi kod Crnog vrha, 17. X 1943.
- PETKOVI Šime LOVRE, iz Skradina, u borbi na koti 605, 28. IV 1945.
- PETKOVI Bože ZIVKO, iz Benkovca, u borbi na Kukljanima, 29. IV 1945.
- PETRINA ROKO, iz Tijesnoga, u borbi na Kistanju, 24. I 1944.
- PEVIŠA Ivana ANTE, iz Perkovića, u borbi na Kukljanima, 29. IV 1945.
- PIN I BOŽO, iz Zemunika, u borbi kod Vukojevića stanova, 18. XI 1944.
- PINTAROVIĆ Ante NIKO, iz Zatona, u borbi kod Klaevice, 9. IV 1945.
- PLAI Mate IVAN, iz Imotskog, u borbi na Lubanu, 29. IV 1945.
- PLETIKOSA MATE, iz Skradina, u borbi na Padenima, 2. XII 1944.
- POKRAJAC Obrada DUŠAN, iz Skradina, u borbi na koti 611 (nad Re inom), 26. IV 1945.
- POKRAJAC Bogdana, MILAN, iz Devsaka, u borbi kod Klaevice, 9. IV 1945.
- POLOVINA MILE, iz Lapca, u borbi (pregazio ga automobil), 25. IV 1945.
- POPI MIRKO, iz Ervenika, u borbi na Benkovcu, 7. X 1944.
- POPOV I. ANTE, iz Vodica, u borbi kod Mokrog Polja, 23. XI 1944.
- POPOVAC Bogdana TOMO, iz Obrovca, u borbi kod Brloga, 6. IV 1945.
- POPOVIĆ Ivana IVAN, iz Nina, u borbi na koti 514 (Luban, iznad Reine), 27. IV 1945.
- POPOVIĆ MIRKO, iz Oklaja, u borbi kod Zemunika, 17. IX 1944.
- POPOVIĆ Dušana OBRAD, iz Kninu, u borbi na Plitvičkom Leskovcu, 20. III 1945.
- POPOVIĆ PAJO, iz Skradina, u borbi na Oestovu, 30. IX 1944.
- POPOVIĆ Ilije PETAR, iz Korlati, u borbi kod Susine, 6. V 1945.
- POPOVIĆ M. PAJO, iz Skradina, u borbi na Oestovu, 31. X 1944.
- POPOVIĆ Bože RADE, iz Lapca, u borbi kod Dobrog Sela, 27. XII 1943.
- POPOVIĆ RADICA, iz Lapca, u borbi kod Strmice, 16. XII 1943.
- POPOVIĆ SLAVKO, iz Oklaja, u borbi kod Vodica, 1. XI 1943.
- PORIT ŠPIRO, iz Benkovca, u borbi na Obrovcu, 15. X 1944.
- POSAVAC Marijana IVAN, iz Slavonije, u borbi kod Škriljeva, 19. IV 1945.
- POTKONJAK BOGDAN, iz Udbine, u borbi kod Itluka, 25. I 1944.
- POTKONJAK JOVAN, iz Gospina, u borbi na Šupljaji, 30. IX 1943.
- POZNI Marka DUŠAN, iz Graca, u borbi kod Brinja, 16. IV 1945.
- PRESAGIBOVIĆ Jure JURE, iz Paga, u borbi na Kukljanima, 29. IV 1945.
- PRIBIĆ DANILO, iz Korenice, u borbi na Ivoševcima, 30. IX 1943.
- PROSTRAN K. BOŽO, iz Benkovca, u borbi na Padenima, 1. XII 1944.

PRPRI Antona BRANKO, iz Senja,
u borbi na koti 601, 29. IV 1945.
PRTENJACA Luke ANTE, iz Ben-
kovca, u borbi na koti 611, 26.
IV 1945.
PRTENJA A BRANKO, iz Ben-
kovca, u borbi na Pa enima, 16.
IX 1944.
PUACA MANE, iz Zrmanje, **u** bor-
bi kod Šupljaje, 1944.
PUCAR Gligorija ILIJA, iz Zemun-
nika, u borbi u Primorju, 31. X
1944.
PUDELRO Ludviga VINKO, iz
Poljske, u borbi kod Škrljeva, 19.
IV 1945.

PUNAS SPASE, iz Kistanja, u bor-
bi kod Debelog Brda, 17. X 1943.
PUNOS Marka JOVO, iz Kistanja,
u borbi kod Krivodola, 11. II 1945.
PUNOS Stanka RADE, iz Kistanja,
u borbi na Lišanima, 6. IX 1944.
PUPOVAC Stevana DANILO, iz:
Obrovca, u borbi na koti 606, 24.
IV 1945.
PUPOVAC JOVAN, iz Stankova-
ca, u borbi kod Kule, 26. I 1944.
PUPOVAC MARKO, iz Benkovca,
u borbi na Vijencu, 3. XII 1944.
PUPOVAC MILJKO, iz Benkovca,
u borbi kod Vagi a-stanova, 27.
XI 1944.

R

RA UNICA LJUBO, iz Rasline
(Šibenik), u borbi kod Vodica, 1.
XI 1943.
RA UNICA PILE, iz Skradina, u
borbi kod Ili evih stanova, 29. XI
1944.
RADAKOVI DUŠAN, iz Udbine,
u borbi kod itluka, 24. I 1944.
RADI Dušana BOŽO, iz Knina, u
borbi na Sušaku, 21. IV 1945.
RADETI Ivana KOŠTA, iz Za-
dra, u borbi na Brlogu, 6. IV
1945.
RADI Rakova IVAN, iz Splita, u
borbi kod Klarevine, 9. IV 1945.
RADI JOVAN, iz Nina, u borbi
kod Kašica, 25. IX 1944.
RADI Vide KUZMAN, iz Ražan-
ca, u borbi kod Mrki a-ku a, 30.
VIII 1944.
RADI Nikole MILE, iz Knina, u
borbi kod Re ine, 30. IV 1945.

RADI PETAR, iz Benkovca, u
borbi kod Karina, 10. X 1943.
RADI Stanka TOMO, iz Novogra-
da, u borbi na koti 514 (Re ina),
27. IV 1945.
RADMANOVI Jovana JOVAN,
iz Benkovca, **u** borbi za Ramlja-
ne, 4.. IV 1945.
RADMILOVI Dure MIRKO, iz
Žegara, u borbi kod D. Ceranja,
11. VII 1944.
RADOŠEVI JOSO, iz Benkovca,
u borbi na Malovanu, 18. X 1943.
RADOŠ JANKO, iz Lišana, u bor-
bi kod Bravna, 12. V 1944.
RADOŠ NIKOLA, iz Benkovca, u
borbi kod Dobrog Sela, 27. XII
1943.
RADOV I ANTE, iz Kaprija, **u**
borbi kod Zelengrada, 7. VII
1944.

- RADU I Mate JOZO, iz Drniša, u borbi na koti kod Lića, 15. IV 1945.
- RADUVAN J. ŠIME, iz Nina, u borbi na Padenima, 1. XII 1944.
- RAICI Nikole JOSO, iz Dubravica, u borbi kod Dobrog Sela, 31. III 1944.
- RAI D. MIRKO, iz Benkovca, u borbi na kobi 483, 27. III 1945.
- RAI NIKOLA, iz Benkovca, u borbi na Komu, 26. XI 1944.
- RAJ EVI MILAN, iz Benkovca, u borbi na Benkovcu, 5. X 1944.
- RAJI I MILO, iz Skradina, u borbi na Vijencu, 3. XII 1944.
- RAKI DORE, iz Bukovice, u borbi kod Gošića, 3. X 1944.
- RAKI STEVO, iz Gospića, u borbi kod Dobrog Sela, 19. XII 1943.
- RANI MARKO, iz Skradina, u borbi kod Karina, 17. X 1943.
- RASAN VLADE, iz Skradina, u borbi kod Gošića, 3. X 1944.
- RASIN Salfeta SEFTO, iz Valamova, u borbi na koti 639, 3. V 1945.
- RASTIJA Ivanov MARKO, iz Podravske Slatine, u borbi na koti 574 (borbe za Rijeku), 1. V 1945.
- RAŠI Ivanov ILIJA, iz Ljubuškog, u borbi na koti 495 (nad Rejnim), 21. IV 1945.
- RAŠKO Bože NIKO, iz Skradina, u borbi na Klarevinama, 9. IV 1945.
- RATKOVIĆ MIRKO, iz Benkovca, u borbi kod Pristega, 29. III 1944.
- RAZOV JURE, iz Škabmja, u borbi na Padenima, 28. XI 1944.
- REBL Rade PETAR, iz Ogulina, u borbi na koti 514, 29. IV 1945.
- REFA Salkov MEHO, iz Sarajeva, u borbi na bezimenoj koti (vjerojatno na Rejini), 30. IV 1945.
- REMI Kuizmana MARKO, iz Novigrada, u borbi na koti 611, 23. IV 1945.
- REPAJI J. RADE, iz Korenice, u borbi na Malovanu, 18. X 1943.
- RIPLA Pave AUGUST, iz Poljske, u borbi kod Krevina, 30. III 1945.
- ROGI DRAGO, iz Biograda, u borbi na evrskama, 16. V 1944.
- ROGI Kuzinanov MILE, iz Benkovca, u borbi na Klarevinama, 9. IV 1945.
- ROGI ŠIME, iz Benkovca, u borbi na Vojili, 8. XII 1944.
- ROLAK JOSO, iz Drniša, u borbi na Benkovcu, 8. XI 1943.
- ROLAN RAKO, iz Zemunika, u borbi za Oestovo, 13. XI 1944.
- ROLATA Marka MARKO, iz Drniša, u borbi kod Krivog Puta, 9. IV 1945.
- ROMI Stjepana ILIJA, iz Nina, nepoznato mjesto pogibije, 22. X 1944.
- ROMI Spire MARKO, iz Ervenika, u borbi na koti 483, 27. III 1945.
- ROMI Mate MILAN, iz Nina, u borbi kod s. Trnovice, 28. IV 1945.
- RON EVI ANTE, iz Nina, u borbi kod Mokrog Polja, 19. XI 1944.
- RON EVI URO, iz Kistanja, u borbi kod Radošinovaca, 14. VI 1944.
- ROSTE Vice SREKO, iz Tijesnog, u borbi kod Cerovca, 3. II 1944.

ROSULA ure DUŠAN, iz Knina, umro u Brkljama, 22. IX 1944.
RUDI PETAR, iz Nina, u borbi kod Obrovca, 15. X 1944.
RUDI Šime ROMAN, iz Biograda, u borbi na Radošinovoima, 14. VII 1944.
RUNORA MARKO, iz Paga, u borbi na Vijencu, 2. XII 1944.
RUSAN Ivana STJEPAN, iz Slatine, u borbi na Lubanu (nad Rečinom), 29. IV 1945.

RUSJAK ure NIKOLA, iz Karića, u borbi kod Mokrog Polja, 28. XI 1944.
RÜSTEN Nasen HAMID, iz Tetova, u borbi na Susini, 6. V 1945.
RU2I I Dušana RUDOLF, iz Novske, u borbi kod Korenice, 3. IV 1945.
RUŽI VINKO, iz Splita, u borbi kod Krsta a, 29. IX 1943.
RUŽINA M. DANE, iz Drniša, u borbi na koti 827, 5. I 1945.

S

SALIKOVI ISO, iz Mostara, u borbi na Zanesici, 22. IV 1945.
SALINA Jose STOJAN, iz Novigrada, u borbi kod Murvica, 12. X 1944.
SAMARDŽI DUŠAN, iz Skradina, u borbi na Šupljaji, 25. I 1944.
SAMARDŽI Mate NIKOLA, iz Splita, u borbi na Mostaru, 13. II 1945.
SAMODOL ANTE, iz Drniša, u borbi na Vijencu, 3. XII 1944.
SANKOVI DUŠAN, iz Benkovca, u borbi kod Ploča, 6. VI 1944.
SANKOVI MATIJA, iz Rijeke, u borbi na Plavnom, 10. XI 1944.
SANKOVI Save PETAR, iz Benkovca, u borbi na Klarevini, 15. IV 1945.
SANTINI BRANKO, iz Biograda, u borbi kod Oklaja, 2. VIII 1944.
SANTINI DANILO, iz Biograda, u borbi kod Strmice, 15. XII 1943.

SANTINI DINKO, iz Biograda, u borbi na Zemuniku, 17/18. IX 1944.
SANTINI Bogdana LJUDEVIT, iz Biograda, u borbi kod Mokrog Polja, 29. IX 1944.
SANTINI Paška VITO, iz Benkovca, u borbi na koti 611, 25. IV 1945.
SAKAS Grge MILE, iz Prvi Luke, u borbi kod Smrdelja, 2. VIII 1944.
SAPONJA URO, iz Kistanja, umro u bolnici, 17. V 1945.
SAPONJA LAZO, iz Benkovca, u borbi kod Markovih stanova, 19. IX 1944.
SAPONJA MILORAD, iz Kistanja, u borbi za Kom, 30. XI 1944.
SARI MILJENKO, iz Benkovca, u borbi kod Markovih stanova, 27. XI 1944.
SARI Todora VUJO, iz Skradina, u borbi kod Lubana, 28. IV 1945.

- SARIN IVE, iz Preka, u borbi na Šupljaji, 1. X 1943.
- SAV I ŠIME, iz Rupa (Skradin), u borbi za Kom, 29. XI 1944.
- SAVIC Jose ANTE, iz Stankovaca, u borbi kod Lu i a, 30. IV 1945.
- SAVIC BOŽO, iz Benkovca, u borbi kod Bjedova, 12. XI 1944.
- SAVIC JOSO, iz Varaždina, u borbi na Pa enima, 2. XII 1944.
- SAVULJ BOŽO, iz Stankovaca, u borbi kod Mokrog Polja, 26. XI 1944.
- SEKEZ STOJAN, iz Benkovca, u borbi , 12. XI 1944.
- SEKULIC DUŠAN, iz Obrovca, u borbi kod sela Popovi a, 11. VI 1944.
- SEKULIC URO, iz Bilišana, u borbi na Korlatu, 2. X 1944.
- SEKULIC MILAN, iz Lapca, u borbi na Benkovou, 5. X 1944.
- SEMAC I. MARKO, iz Drniša, u borbi kod Otona, 13. XI 1944.
- SENK Fraoza WALTER, iz Austrije, u borbi kod Udbine, 20. III 1945.
- SESA Jovanov NIKOLA, iz Kistinja, u borbi na koti Ljubovu, 30. IV 1945.
- SIKIRIC GRGO, iz Zemunika, u borbi na Golubi u, 16. XII 1943.
- SIMIC RADE, iz Obrovca, u borbi za Kom, 2. XII 1944.
- SINDIJA Vinka DRAGO, iz Zemunika, u borbi na koti Lubanu (za Rijeku), 29. IV 1945.
- SINOV IC Ivana BORISLAV, iz Novigrada, u borbi kod Selišta, 8. II 1945.
- SITORIN IVAN, iz Preka, u borbi (na cesti Knin-Kistanje), 30. IX 1943.
- SKELJA Nikole STIPE, iz Drniša, u borbi na koti 483, 27. III 1945.
- SKOCIC ure FRANE, iz Skradina, u borbi na koti 315, 19. IV 1945.
- SKOCIC SLAVKO, iz Vodica, u borbi kod Krila, 27. II 1944.
- SKOLJAREV DRAGO, iz Preka, u borbi na Šupljaji, 1. X 1943.
- SKOKANDIC Nikole MATE, iz Kor ule, u borbi kod Lubana, (nad Re inom), 29. IV 1945.
- SKORIC IVO, iz Skradina, u borbi na Bilišanima, 8. III 1944.
- SKROZA SLAVKO, iz Srime, u borbi za Livno, 17. XII 1943.
- SLADAKOVIC VUJO, iz Biograd-a, u borbi na koti 237, 16. VI 1944.
- SLADOJEV GRGO, iz Vodica, u borbi kod Crnog vrha, 17. X 1943.
- SLADOVIC Josipa ANDRIJA, iz Kutine, u borbi kod Sušaka, 21. IV 1945.
- SLIŠKOVIC Petrov ŠIME, iz Italije, u borbi na Mostaru, 14. II 1945.
- SLOJIC Lazin ŠIME, iz Skradina, u borbi 20. IV 1945.
- SMOLIC Jure ILIJA, iz Skradina, u borbi na Primorju, 30. IX 1944.
- SMOLIC M. MIRKO, iz Zemunika, u borbi na Plavnu, 10. XI 1944.
- SMOLIC NIKO, iz Skradina, u borbi kod Srbskog Klanca, 13. IV 1944.
- SMOLIC A. STIPE, iz Tijesnoga, u borbi na O estovu, 2. XI 1944.
- SMOKROVI Jandmje KRIŽAN, iz Biograda, u borbi na koti 601, 30. IV 1945.

SOHA Jovanov MIJO, iz Koprivnice, u borbi na koti 606, 24. IV 1945.

SOJI Petra STANKO, iz Oklaja, u borbi kod Plitvi kog Leskovca, 30. III 1945.

SOKI ILIJA, iz Benkovca, u borbi kod Karina, 10. X 1944.

SOKI ILIJA, iz Karina, u borbi za Karin, 12. X 1944.

SORGJ RADE, iz Stankovaca, u borbi kod Palanke, 3. XII 1944.

SOVILJ BOŽO, iz Gra aca, u borbi na Benkovcu, 5. X 1944.

SOVILJ MILICA, iz Gra aca, u borbi u Primorju, 14/15. VII 1944.

SRDAR BOŠKO, iz Vodica, u borbi kod Mokrog Polja, 18. XI 1944.

SRU I Rave ŠIME, iz Nina, u borbi na udinom Klancu, 6. II 1945.

SRZENTI Ivana BRANKO, iz Skradina, u borbi u Primorju, 29. XI 1944.

STAGLI I ANTE, iz Šibenika, u borbi kod Kalanjuša, 31. X 1943.

STANIŠI Mate ANTE, iz Nina, u borbi kod Lubana, 29. IV 1945.

STANIŠI PETAR, iz Nina, u borbi na Vardi, 9. II 1945.

STANKOV DUŠAN, iz Tijesnoga, u borbi kod Vodica, 16. VII 1944.

STAR EVI DUŠAN, iz Zrmanje, poginuo u saobra ajnoj nesre i neposredno poslije rata, u lipnju 1945.

STEGI M. LEONARD, iz Tijesnoga, u borbi kod Franciskovca, 9. IV 1945.

STEGNJAJI Dänin EDOMIR, iz Italije, u borbi za Mostar, 12. II 1945.

STEGNJAJI Krste JOVO, iz Benkovca, u borbi kod Vrhovima, 5. IV 1945.

STEGNJAJI MILE, iz Benkovca, u borbi na Padenima, 28. XI 1944.

STEP I VINKO, iz Hvara, u borbi na Vijencu, 1. XII 1944.

STEVANJA ŠIME, iz Biograda, u borbi na Vijencu, 1. XII 1944.

STEVINA I. ANTE, iz Oklaja, u borbi na koti 827, 5. IV 1945.

STILINOVI Nikolin STANKO, iz Preka, u borbi na koti 896, 20. III 1945.

STIPADJIJA Paške ŠIME, iz Drniša, u borbi kod Studene, 3. V 1945.

STIPANOV Frane ANTE, iz Preka, u borbi na Palisnjaku, 15 IV 1945.

STIP EVI Petra KRSTO, iz Zadra, u borbi na Kla evici, 9. IV 1945.

STIP EVI Šime MATE, iz Zadra, u borbi na koti 331, 2. III 1945.

STIPI I VINKO, iz Hvara, u borbi na Vijencu, 1. XII 1944.

STIVI Stjepana IVAN, iz Požege, u borbi na koti Vu jaku, 5. IV 1945.

STJELJA GOJKO, iz Kistanja, u borbi na Vodenoj Glavi, 12. V 1944. x

STJELJA OBRAD, iz Kistanja, u borbi kod Kaculovca, 10. VI 1944.

STJELJA UROŠ, iz Kistanja, u borbi kod Pridrage, 17. X 1943.

STOBENT J. ANDRIJA, iz Barlovica, u borbi kod Ili a-stanova, 2. II 1944.

STOJANOVI Antin JOSIP, iz Drniša, u borbi na koti Rakovica, 27. III 1945.

STOJANOVIE JOZO, iz Drniša, u borbi na koti Varčli (Mostar), 11. II 1945.

STOJANOVI Vase TODOR, iz Oklaja, u borbi na koti 541, 9. I 1945.

STOJI I S. LJUBO, iz Crikvenice, u borbi na koti 611, 26. IV 1945.

STREIT KARL, iz Be a, u borbi negdje u Bukovici, 7. X 1944.

STRELOV Vjekoslav, iz Zlarina, u borbi na O estovu, 31. X 1944.

STRIKA TOMISLAV, iz Zlarina, u borbi na Kukuljanima, 29. IV 1945.

STRIKOMAN MIRKO, iz Vodica, u borbi kod Vodica, 16. VII 1944.

STRPI NIKOLA, iz Stankovaca, u borbi kod Obrovca, 21. IX 1944.

STUPAC SAVO, iz Kistanja, u borbi kod Zori a, 29. IV 1945.

STUPI Stepanov MARKO, iz Italije, u borbi za Mostar, 12. II 1945.

SUBOTT Bože LUKA, iz Ervenika, u borbi na Ze evu, 20. VII 1944.

SUBOTI NIKOLA, iz Zemunika, u borbi za Poto ane, 17. XII 1943.

SUBOTI STEVAN, iz Zemunika, u borbi kod Vrani e, 17. X 1943.

SURI Martina ŠIME, iz Nina, u borbi kod Krivog Puta, 9. IV 1945.

SURLA BOGDAN, iz Gra aca, u borbi na evrskama, 16. V 1944.

SUŠA Djurin SLAVKO, iz Zemunika, u borbi na Golom Brdu, 20. III 1945.

Š

ŠAKI NIKOLA, iz Udbine, u borbi kod Vrane, 14. VI 1944.

SAPONJA Ivan SLAVKO, iz Stankovaca, u borbi kod Susine, 6. V 1945.

ŠARI GOJKO, iz Nina, u borbi na Pa enima, 29. IX 1944.

ŠARI JOLE, iz Nina, u borbi kod Ili a-stanova, 28. XI 1944.

ŠARI JURE, iz Oklaja, u borbi kod Markovih stanova, 3. XII 1944.

ŠARI MARTIN, iz Obrovca, u borbi na Krivom Putu, 9. IV 1945.

ŠARI MILOŠ, iz Skradina, u borbi kod Josi a-stanova, 27. II 1944.

ŠARI Petra STJEPAN, iz Oklaja, u borbi kod Kr evina, 30. III 1945.

ŠARIN ŠIME, iz Prek[^] u borbi na Strmici, 15. XII 1943.

ŠEMSEDIK S. VLADO, iz Pakracca, u borbi na koti 827, 5. IV 1945.

ŠEPA Dure MILAN, iz Zrmanje, u borbzi za Istru, 27. IV 1945.

ŠESTAN Jure FRANE, iz Nina, u borbi u Primorju, 20. IX 1944.

ŠESTAN Jure FRANE, iz Nina, u borbi 29. IV 1945.
SIJAN Vase MILAN, iz Zrmanje, u borbi kod Pa ena, 20. IX 1944.
SIJAN Ilije SIMO, iz Zrmanje, u borbi kod L. Leskovca, 30. III 1945.
ŠIKI MATE, iz Benkovca, u borbi kod Sušaka, 21. IV 1945.
ŠIMI ŠIME, iz Benkovca, u borbi kod O estova, 3. XII 1944.
ŠIMPRAGA STOJAN, iz Knina, u borbi kod Kule, 1. III 1944.
ŠIMUNOV Mate STANKO, iz Preka, u borbi kod Radošinovaca, 16. VII 1944.
ŠIMUNOV ŠIME, iz Preka u borbi na Cerovcu, 29. VII 1944.
ŠIMUNOV VICE, iz Preka, u borbi na Stranici, 16. XII 1943.
ŠINDIJA Vinka DRAGO, iz Zemunika, u borbi na koti Lubanu (Recima), 29. IV 1945.
ŠIŽGORI ANTE, iz Žirja, u borbi kod Karina, 10. X 1943.
ŠKALABRIN VICKO, iz Prvi Luke, u borbi na Crnom Lugu, 6. XII 1943.
ŠKARA Šime JOZO, iz Zemunika, u borbi na Padenima, 6. XI 1944.
ŠKARA M. MARKO, iz Škabrnja, u borbi kod Babinog Potoka, 6. IV 1945.
ŠKARA PAŠKO, iz Škabrnja, u borbi za Nadin, 20. IX 1944.
ŠKARIC Laze NIKOLA, iz Vrbnika, u borbi na koti 574, 6. V 1945.
ŠKARI Petra SAKO, iz Knina, u borbi na Promini, 3. X 1944.
ŠKELJO Stipe BLAŽ, iz Benkovca, u borbi kod Kistanja, 25. I 1944.

ŠKOPELJA Božin BOGDAN, iz Zemunika, u borbi kod Mostara, 14. II 1945.
ŠKORA LJUBO, iz Zemunika, u borbi na Obrovcu, 21. IX 1944.
ŠKORI ANTE, iz Skradina, u borbi na koti Vardi (Mostar), 10. II 1945.
ŠKORI DMITAR, iz Benkovca, u borbi na Mokrom Polju, 20. VI 1944.
ŠKORI Ante FRANE, iz Skradina, u borbi na Reoini, 23. IV 1945.
ŠKORI MARKO, iz Dubravica, u borbi na Vijencu, 3. XII 1944.
ŠKORI NIKOLA, iz Korenice, u borbi kod Vrane, 14. VI 1944.
ŠKUNDRI RADE, iz Zrmanje, u borbi kod ubri a, 9. IV 1944.
ŠKUNDRI RADOJKO, iz Zrmanje, u borbi na Stranici, 16. XII 1943.
ŠKUNDROVI JOVO, iz Zrmanje, u borbi kod sela Lazi a, 17. V 1944.
ŠOPI Nikole MARKO, iz Benkovca, u borbi na koti 574 (nad Reinom), 27. IV 1945.
ŠPADI IVE, iz Biograda, u borbi na Benkovcu, 7. X 1944.
ŠPADINA ANTE, iz Pirovca, u borbi na Zemunku, 17. IX 1944.
ŠPANJA KARLO, iz Vodica, u borbi kod Karina, 10. X 1943.
ŠPAR Joze JOZO, iz Preka, u borbi na koti 574 (Istra), 6. V 1945.
ŠPAR VICE, iz Preka, u borbi kod Mokrog Polja, 30. XI 1944.
ŠPRLJAN MATE, iz Vodica, u borbi kod Lišana, 22. VII 1944.

ŠPRLJE ANDRIJA, iz Sali (Dugi otok), u borbi u Primorju, 14. VII 1944.
ŠRADINA ANTE, iz Tijesnoga, u borbi kod Zemunika, 18. IX 1944.
ŠTAMBUK IGNJACIJE, iz Hvara, u borbi kod Šaponja, 23. VII 1944.
ŠTAVIN Stoje BORIS, iz Zemunika, u borbi za Nadin, 20. IX 1944.
ŠTRBAC BRANKO, iz Benkovca, u borbi kod Mokrog Polja, 29. XI 1944.
ŠTRBAC Gliše BRANKO, iz Benkovca, u borbi na Malovanu, 11. I 1944.
ŠTRBAC UROŠ, iz Kistanja, u borbi kod Pridrage, 24. X 1943.
ŠTRBAC TANASIJE, iz Kistanja, u borbi u Primorju, 14. VII 1944.
ŠTRKALJ Petra ANTE, iz Drniša, u borbi kod Lubana, 29. IV 1945.
ŠTRKALJ Marka JOZO, iz Drniša, u borbi na koti 430, 18. IV 1945.
ŠUKARA Mijata MILOŠ, iz Obrovca, u borbi kod Smrdelja, 2. VII 1944.

T

TADI Kuzmana NIKOLA, iz Benkovca, u borbi na koti 483, 27. III 1945.
TAKI MILE, iz Benkovca, u borbi na Obrovcu, 21. IX 1944.
TAMBURIN LENKO, iz Preka, u borbi kod Bjeline, 6. XI 1944.
TAMPALJA Obrada JOVAN, iz Benkovca, u borbi na O estovu, 1. XII 1944.

ŠUKRI Halifa MUHAREM, iz Tepova, u borbi kod sela Susine, 6. V 1945.
ŠUŠA Ilije BORIVOJE, iz Kistanja, u borbi na Lišanima, 24. IX 1944.
ŠUŠA DUŠAN, iz Graaca, u borbi za Oklaj, 2. VII 1944.
ŠUŠA Andrije DJURO, iz Kistanja, u borbi kod Radošinovaca, 15. VII 1944.
ŠUŠA Gliše MILAN, iz Kistanja, u borbi na Lišanima, 24. IX 1944.
ŠUŠA RATKO, iz Benkovca, u borbi 3. XII 1944.
ŠVELJA L. LAZO, iz Obrovca, u borbi na Debelom Brdu, 7. X 1944.
ŠVERD1 JA Šime FRANE, iz Obrovca, u borbi u Mostarskom Blatu, 13. II 1945.
ŠVORCINA SVETO, iz Preka, u borbi kod Debelog Brda, 17. X 1943. v
ŠVORNI MARIJAN, iz Preka, u borbi kod Vodica, 30. X 1943.

TAMPANJA URO, iz Tijesnoga, u borbi na Crnom vrhu, 17.X1943.
TAMPELJA Stevana PETAR, iz Benkovca, u borbi u Primorju, 1. X 1944.
TANJGA STEVO, iz Benkovca, u borbi na Vijencu, 27. XI 1944.
TELARIKO FRANCESKO, iz Italije, u borbi na Hreljinu, 2. IV 1945.

- TELBANI Mije IVAN, iz Bos.
Kostajnice, u borbi kod Trnovice,
(nad Re inom), 28. IV 1945.
- TELESMANI BARTOL, iz Oliba,
u borbi kod Jeki a-stanova, 25.
X 1943.
- TINTAR S. URO, iz Benkovca, u
borbi na Padenima, 16. XI 1944.
- TIŠINA Gliše PETAR, iz Kistanja,
u borbi na koti Vardi (Mostar),
10. II 1945.
- TIŠMA ŠPIRO, iz Kistanja, u bor-
bi na Kožulovcu, 10. VI 1944.
- TODI L. RADE, iz Zemunika, u
borbi na Mokrom Polju, 2. XII
1944.
- TODOROVI ure DRAGO, iz
Benkovca, u borbi kod Trnovice,
28. IV 1945.
- TODOROVI DUŠAN, iz Drniša,
u borbi na koti 611 (nad Re i-
nom), 26. IV 1945.
- TOJAGA Ilije STEVAN, iz Zrma-
nje, u borbi kod Škrljeva, 19. IV
1945.
- TOJIN Petra DUJO, iz Preka, u
borbi na Šupljaji, 1. X 1943.
- TOKI URO, iz Zemunika, u bor-
bi kod Joki a-stanova, 25. X 1943.
- TOKI PAŠKO, iz Zemunika, u
borbi na O estovu, 30. XI 1944.
- TOKI STIPE, iz Zemunika, u bor-
bi za Kom, 26. XI 1944.
- TOKI Simona ŠIME, iz Nina, u
borbi kod Škrljeva, 19. IV 1945.
- TOLJ Save BLAŽO, iz Ljubuškog.
u borbi na Brlogu, 6. IV 1945.
- TOMAŠEVI Bože BOŽO, iz Bio-
grada, u borbi na Škrljevu, 19.
IV 1945.
- TOMAŠEVI DUŠAN, iz Skradi-
na, u borbi na koti Vardi (Mo-
star), 11. II 1945.
- TOMAŠEVI Špire URO, iz Skra-
dina, u borbi na Lubanu (kota
nad Re inom), 29. IV 1945.
- TOMAŠEVI MILAN, iz Skradi-
na, u borbi na Konjskom Brdu,
23. II 1944.
- TOMAŠEVI Jovana NIKOLA, iz
Sivert a, u borbi oa koti 611, 26.
IV 1945.
- TOMIN FELIGIJO, iz Tijesnoga,
u borbi za Brgud, 24. III 1944.
- TOMLJENOVU Marka ANTE, iz
Senja, u borbi na Re ini, 22. IV
1945.
- TORBICA MARKO, iz Plavna, u
borbi na Padenima, 3. XII 1944.
- TORBICA NIKOLA, iz Kistanja, u
borbi na cesti Kailin-Obrovac,
18. XI 1943.
- TORBICA Steve STEVO, iz Knina,
u borbi za L. Leskovac, 30. III
1945.
- TORBICA ire SPIRO, iz Kistanja,
u borbi kod Senja, 8. IV 1945.
- TOŠI MILOŠ, iz evrsaka, u bor-
bi kod kote Varde (Mostar), 9.
II 1945.
- TRAPIN Nikole MILE, iz Kista-
nja, u borbi na Re ini, 30. IV
1945.
- TRAVICA Ljube BRANKO, iz Er-
venika, u borbi kod Plitvi kog
Leskovca, 30. III 1945.
- TRAVICA LAZO, iz Kistanja,
umro u bolnici, 19. IV 1945.

TRAŽIVUK Bože BOŽO, iz Kistanja, u borbi na koti 574, 6. V 1945.

TRLAJA ANTE, iz Šibenika, u borbi na Rupama, 29. XI 1943.

TROST ALFONZ, iz Starigrada, u borbi za Bukovicu, 7. X 1944.

TROŠI NIKOLA, iz Pirovca, u borbi na Ze evu, 19. V 1944.

TUR INOV NIKOLA, iz Tijesnoga, u borbi na Padenima, 25. XI 1944.

TUR INOV STIPE, iz Tijesnoga, u borbi na Tomaševi a Brdu, 24. II 1944.

TUR INOV Ive TOMO, iz Multerà, u borbi kod Radošinovaca, 14. VII 1944.

U

URODA ANTE, iz Tijesnoga, u borbi na Svibu, 19. XI 1943.

URODA MARKO, iz Pirovca, u borbi kod Kalanjuše, 31. X 1943.

USKOK MATE, iz Benkovca, u borbi na koti Vardi (Mostar), 9. II 1945.

USTANI Ibre HASIN, iz Višegrada, u borbi na koti 611 (nad Re inom), 23. IV 1945.

UŠLJEBRKA ure SRE KO, iz Žegara, u borbi kod Krivog Puta, 9. IV 1945.

UTROVI IVE, iz Ražanca, u borbi za Ražanac, 20. III 1944.

UZELAC BUDE, iz Udbine, u borbi na Oklaju, 1944.

UZELAC MI O, iz Udbine, u borbi kod Oklaja, 1944.

UZELAC MILOŠ, ubijen u zasjedi ođi ustaša, kod Lišana, 24. I 1944

UZELAC Steve OBRAD, iz Benkovca, u borbi na koti Lubanu (nad Re inom), 29. IV 1945.

UZELAC Jure PAVE, iz Nina, u » borbi kod Studene, 31. X 1943.

UZELAC STEVAN, iz Kistanja, u borbi na Par i ima, 15. IX 1944.

UZELAC TODOR, iz Benkovca, u borbi na Polešniku, 18. IX 1944.

UZELAC TODOR, iz Benkovca, u borbi na Ražancu, 21. IX 1944.

V

VAGNER Danila PETAR, k Zemunu, u borbi na Slimcu, 5. IV 1945.

VEDRI Ive ŠIME, iz Benkovca, u borbi kod Brnetice, 21. IV 1945.

VEJINOVI NIKOLA, iz Graaca, u borbi na cesti Knin-Kistanje, 30. IX 1943.

VELESLAVI ŠIME, iz Zemunika, u borbi kod Debelog Brda, 17 X 1944.

VENERA di Francisco GIUSEPPE, iz Italije, u borbi na Mostaru, 12. II 1945.

VERDO VALENT, iz Pakraca, u borbi na Ilici, 29. XI 1944.

- VESELINOVI DJU.RO, iz Kistana, u borbi na bezimenoj koti, 26. XI 1944.
- VESELINOVI Šime STANKO, iz Benkovca, u borbi na koti 606 (nad Re inom), 24. IV 1945.
- VICANOVI KRSTE, iz Knina, u borbi na Pa enima, 3. XII 1944.
- VIDAK PETAR, iz Karina, u borbi na koti 289, 10. X 1944.
- VIDAK Pavia ŠIME, iz Benkovca, u borbi na koti 611, 30. I 1945.
- VIDI Krste ANTE, iz Nina, u borbi na bezimenoj kobi, 30. I 1945.
- VIDI JANKO, iz Karina, u borbi na Bilišanima, 24. VII 1944.
- VIDI KUZMAN, iz Karina, u borbi kod Sinja, 17. XII 1943.
- VIDI RADE, iz Karina, u borbi na koti 289, 10. X 1944.
- VIDEOVI M. JELA, iz Bihaća, u borbi nakoti Vu jaku, 5. IV 1945.
- VIDEOVI PETAR, iz Benkovca, u borbi negdje u Lici, 5. II 1944.
- VISI RADE, iz Benkovca, u borbi na Obrovcu, 21. IX 1944.
- VISI RADE, iz Preka, u borbi kod Lišana, 13. VII 1944.
- VISI SVETKO, iz Preka, u borbi na Lišanima, 14. VII 1944.
- VITAS JANDRIJA, iz Benkovca, u borbi za Zemunik, 17. IX 1944.
- VITAS MIRKO, iz Gospića, u borbi kod Kalanjuša, 31. X 1944.
- VITEZ MILOŠ, iz Benkovca, u borbi za Nadim, 20. IX 1944.
- VITI STIPE, iz Skradina, u borbi na Šaponji, 14. VII 1944.
- VITLOV JERKO, iz Preka, u borbi u Primorju, 14. VII 1944.
- VJEKOSLAV DJURO, iz Biograde, u borbi na cesti Knin-Kistanje, 30. IX 1943.
- VJEŠTICA Rade DJURO, iz Zrmanje, u borbi kod Luča, 29. I 1945.
- VLADISAVLJEVI V. ALBERT, iz Bakra, u borbi na Pa enima, 3. XII 1944.
- VLAHOV GRGO, iz Prvi Šepurina, u borbi za Kom, 4. XI 1944.
- VLAHOV VJENCESLAV, iz Vodica, u borbi u Primorju, 14. VII 1944.
- VLAHOVI Stipe NIKOLA, iz Benkovca, u borbi na Kukuljanima, 29. IV 1945.
- VLAI Štipana IVAN, iz Drniša, u borbi na Sušaku, 21. IV 1945.
- VLATKO Antona MARKO, iz Slavine, u borbi za Sušak, 21. IV 1945.
- VOGELNIK Johana FRANZ,, iz Radovljice (Gorensko), u borbi na Lovincu, 23. III 1945.
- VOJINOVIĆ DMITAR, iz Gračaca, u borbi na Šupljaji, 30. IX 1943.
- VOJINOVIĆ ILIJA, iz Gračaca, u borbi na cesti Knin-Kistanje, 30. IX 1943.
- VOJNOVIĆ JANDRE, iz Gračaca, u borbi za Lišane, 7. IV 1944.
- VOJNOVIĆ STEVO, iz Gračaca, u borbi za Lišane, 10. V 1944.
- VOJVODI Save MARKO, iz Benkovca, u borbi na kobi Vu jaku, 5. IV 1945.
- VOJVODI STEVO, iz Benkovca, u borbi negdje u Lici, 5. II 1944.
- VOJVODI Jovana VASO, iz Kistanja, u borbi ... 5. IV 1945.
- VOLAREVIĆ Marka JAKOV, iz Kistanja, u borbi kod Krevina, 30. III 1945.
- VRAČAR URO, iz Gospića, u borbi kod Vrepca, 27. V 1944.

- VRAN I M. GRGO, iz Novigrada, u borbi na Otonu, 5. XI 1944.
- VRANKULJ ŠIME, iz Benkovca, u borbi na lli a-stanovima, 26. XI 1944.
- VRANJKOVI BOGDAN, iz Kistanja, u borbi na Šupljaji, 25. I 1944.
- VRANJKOVI IVAN, iz Drniša, u borbi kod Slunja, 28. III 1945.
- VREBALO Paške JOZO, iz Drniša, u borbi za Popov evo, 5. IV 1945.
- VRKI Tome MILE, iz Obrovca, u borbi kod Jelenja, 20. IV 1945.
- VRKI Tome NIKOLA, iz Splita, u borbi kod Mostara, 14. II 1945.
- VRSELJ MILKA, iz Benkovca, u borbi na koti 289, 12. X 1944.
- VRTA A Rade DRAGO, iz Benkovca, u borbi kod Krivog Puta, 9. IV 1945.
- VRZI Stojana MILAN, iz Oto ca, u borbi kod Studene,'3. V 1945.
- VU ENOVI MARKO, iz Danilo Kraljice (Šibenik), u borbi na Vrani, 14. VI 1944.
- VU I J. IVAN, iz Oklaja, u borbi na Mokrom Polju, 23. XI 1944.
- VU KOVI Josipa ŠIME, iz Nina, u borbi na koti 611, 29. IV 1945.
- VUJAKOVI Prokopa SPASENJE, iz Kistanja, u borbi kod Kašica, 19. IV 1945.
- VUJANI Rade SVETOZAR, iz Ervenika, u borbi u Primorju, 19. IX 1944.
- VUJANI S. ŽIVKO, iz Benkovca, u borbi na Padenima, 3. XII 1944.
- VUJANOVI DUŠAN, iz Gospi a, u borbi na Oklaju, 24. I 1944.
- VUJKOVI JAKOV, iz Oklaja, u borbi kod Mokrog Polja, 13. XI 1944.
- VUJOVI LJUBO, iz Zemunika, u borbi kod Udibinskog polja, 20. III 1945.
- VUKAS Dure URO, iz Kistanja, u borbi kod Dražice, 20. IV 1945.
- VUKAS Vase LUKA, iz Karina, u borbi na koti Vu jaku, 5. IV 1945.
- VUKASI MILE, iz Lišana, u borbi na bezimenoj koti, 27. XI 1944.
- VUK EVI V. LAZA, iz Žegara, u borbi na Mokrom Polju, 3. XII 1944.
- VUKI PAŠKO, iz Uneši a, u borbi na Padenima, 3. XII 1944.
- VUKMANOVI STANIŠA, iz Jošana, Udbina, u borbi na Promini, u sije nju 1944.
- VUKMIRICA ILIJA, iz Knina, u borbi za Babin Potok, 6. IV 1945.
- VUKMIROVI Sike DUŠAN, iz Knina, u borbi na Škabrnjama, 19. IV 1945.
- VUKMIROVI M. JOVO, iz Udbine, u borbi kod Dobrog Sela, 19. XII 1944.
- VUKMIROVI Laze LAZO, iz Vrbnika, u borbi na Lišanima, 24. IX 1944.
- VUKOJEVI Luke BOŠKO, iz Knina, u borbi nad Re inom, 30. IV • 1945.
- VUKOJEVI MILOŠ, iz Knina, u borbi za Kistanje, 29. IX 1943.
- VUKOREPA Petra MATE, iz Drniša, u borbi na koti 483, 27. III 1945.
- VUKŠA DRAGINJA, iz Kistanja, u borbi na Radu i, 16. I 1944.

VUKŠA Spire FRANE, iz Zadra, u borbi na Kukuljanima, 29. IV 1945.
VUKSA STEVAN, iz Kistanja, u borbi na Pridragi, 24. X 1944.
VUKŠA VLADIMIR, iz Kistanja, ubio se nehotice, 25. V 1944.
VULETI LEOPOLD, iz Šibenika, u borbi kod Crnog Luga, 6. XII 1944.
VÜLIC Šime JOZO, iz Slivnice (Split), u borbi kod Mostara, 14. II 1945.

VULIN BOŽO, iz Benkovca, u borbi na cesti Karin-Smil i , 17. IX 1943.
VULIN MIRKO, iz Vodica, u borbi na Debelom Brdu, 17. X 1944.
VULIN SLAVKO, iz Preka, u borbi za Zelengrad, 7. VIII 1944.
VULIN STIPE, iz Pakoštana, u borbi na cesti Karin-Smil i , 17. IX 1943.
VULJANOVI Stojana MILE, - u borbi na Mostaru, 12. II 1945.

Z

ZAJIM Islama IZAR, iz Tetova, u borbi kod Susine, 6. V 1945.
ZANI Jovana MARKO, iz Benkovca, u borbi na Kukuljevcima, 29. IV 1945.
ZANZE VIKTOR, iz Zlarina, u borbi kod Koši a, 18. I 1943.
ZAPOLETNI Jakova STJEPAN, iz Prnjavora, u borbi kod Studene, 1. V 1945.
ZAVADA Karel Ivana IVAN, iz Brenera, u borbi kod Udbine, 20. III 1944.
ZDILAR Josipa IVAN, iz Imotskog, u borbi na koti 574 (nad Re inom), 6. V 1945.
ZEC LUKA, iz Korenice, u borbi kod Benderà, 6. XI 1944.
ZEKANOVi Jure ŠIME, iz Biograd-a, u borbi kod Jelenja, 20. IV 1945. "
ZEKI Jakova IVE, iz Biograda, u borbi na Kukuljevcima, 29. IV 1945.
ZEKI NIKOLA, iz Benkovca, u borbi kod Kruševa, 15. X 1944.

ZELI Bogdana STEFAN, iz Žegara, u borbi kod Krivog Puta, 9. IV 1945.
ZJACA Mane STEVO, iz Oto ca, u borbi na Šupljaji, 1. X 1943.
ZJA I Petra PETAR, iz Benkovca, u borbi na Sušaku, 21. IV 1945.
ZORE MIRKO, iz Vodica, u borbi na Crnom vrhu, 18. X 1944.
ZORICA PETAR, iz Kistanja, u borbi kod Pa ena, 4. XII 1944.
ZORICA VINKO, iz Pakoštana, u borbi na Debelom Brdu, 27. XII 1943.
ZOVI I MILAN, iz Graaca, u borbi na Lišainima, 10. V 1944.
ZRILI IVE, iz Benkovca, u borbi na Komu, 2. XI 1944.
ZRILI Jure LUKA, iz Benkovca, u borbi na koti 262, 9. II 1945.
ZRILI Marka KRIZMAN, iz Benkovca, u borbi na koti 430, 18. IV 1945.
ZRILI O. MIJAT, iz Benkovca, u borbi na Otonu, 6. XI 1944.

- ZUBOVI D. RADE, iz Graaca, u borbi na Brinjama, 17. IV 1945.
- ZUBRI Ive IVAN, u borbi na Mostarskom Blatu, 12. II 1945.
- ZU I LAZA, iz Obrovca, u borbi na Mekinjaru, 20. III 1945.
- ZULI STJEPAN, iz Stankovaca, u borbi kod Lišana, 13. VII 1945.
- ZUO I Frane LUKA, iz Pridrage, u borbi kod Drežnice, 23. IV 1945.
- ZUPARI Stipe MIJO, iz Brkog, u borbi na Ramljainima, 4. IV 1945.
- ZUP I P. DINKO, iz Starigrada, u borbi kod Sv. Jurja (Senj), 17. IV 1945.
- ZUP I Nikole GRGO, iz Pridrage, u borbi kod Brnebice, 21. IV 1945.
- ZUPCI Ivana MARKO, iz Zemunika, u borbi kod Zastavice, 20. IV 1945.
- ZUP I NIKOLA, iz Novigrada, u borbi na Oestovu, 26. XI 1944.
- ZIPOVSKI Berharda JAN, iz Poljske, u borbi kod Sv. Jakova (Senj), 17. IV 1945.
- ZURA NIKOLA, iz Skraldiina, u borbi na Vijencu, 3. XII 1944.
- ZUROVI Milana MILE, iz Sarajeva, u borbi na Udbini, 20. III 1945.
- ZUTOLIJA ŠIME, iz Benkovca, u borbi na Vrhovinama, 5. IV 1945.
- ZVONKO Bože ANDRIJA, iz Mostara, u borbi kod Zanesia, 22. IV 1945.

Ž

- ŽALOVI ŠIME, iz Benkovca, u borbi na Oestovu, 27. XI 1944.
- ŽEŽELJ Bogdana URO, iz evrsaka, u borbi na Lišanima, 24. IX 1944.
- ŽEŽELJ MARKO, iz evrsaka, u borbi na Oestovu, 13. IX 1944.
- ŽEŽELJ L. ŠPIRO, iz Ervenika, u borbi kod Cerovca, 4. X 1944.
- ŽIGI DMITAR, iz Korenice, u borbi na Oklaju, 3. VIII 1944.
- ŽILI A. ŽIVKO, iz Splita, u borbi na Paenima, 3. XII 1944.
- ŽIVKOVI ANTE, iz Skradina, u borbi na Markovim stanovima, 26. XI 1944.
- ŽIVKOVI IVAN, iz Oklaja, u borbi na Vijencu, 1. XII 1944.
- ŽIVKOVI Nikole PETAR, iz Niša, u borbi na Lubanu, 30. IV 1945.
- ŽNIRI Nikole JANKO, iz Kistinja, u borbi na koti Lubanu (nad Re inom), 30. IV 1945.
- ŽOLJI NIKO, iz Benkovca, u borbi na Vijencu, 2. XII 1944.
- ŽUPAN ANTE, iz Zemunika, u borbi na Prevjesu, 3. VII 1944.
- ŽUPAN L. IVAN, iz Biograda, u borbi kod Oestova, 1. XI 1944.
- ŽUPAN Bože MILE, iz Obrovca, u borbi kod Mostarskog Blata, 14. II 1945.

P R I L O Z I

SKR A E NICE

AFŽ	- Antifašisti ka fronta žena
AVNOJ	- Antifašisti ko vije e narodnog oslobo enja Jugoslavije
CK	- Centralni komitet
CK KPH	- Centralni komitet Komunisti ke partije Hrvatske
CK KPJ	- Centralni komitet Komunisti ke partije Jugoslavije
GŠH	- Glavni štab Hrvatske
HRSS	- Hrvatska republikanska selja ka stranka
HRS	- Hrvatski radni ki savez
HSS	- Hrvatska selja ka stranka
JA	- Jugoslavenska armija
JNA	- Jugoslavenska narodna armija
JNOF	- Jedinstvena narodnooslobodila ka fronta
JNS	- Jugoslavenska nacionalna stranka
KK	- Kotarski komitet
KNOO	- Kotarski narodnooslobodila ki odbor
KP	- Komunisti ka partija
MK	- Mjesni komitet
MVAC	- Milizia volontari anti-communisti
m/b	- Motorni brod
n/b	- Naoružani brod
NDH	- Nezavisna Država Hrvatska
NO	- Narodnooslobodila ki
NOB	- Narodnooslobodila ka borba
NOF	- Narodnooslobodila ka fronta
NOP	- Narodnooslobodila ki pokret i narodnooslobodila ka partizanska (npr. brigada)
NOO	- Narodnooslobodila ki; odbor

NOV	- Narodnooslobodila ka vojska
NOV i POJ	- Narodnooslobodila ka vojska i partizanski odredi Jugoslavije
NOVJ	- Narodnooslobodila ka vojska Jugoslavije
NOU	- Narodnooslobodila ka udarna
OK	- Okružni komitet
PK	- Pokrajinski komitet
PK KPH	- Pokrajinski komitet Komunisti ke partije Hrvatske
SKOJ	- Savez komunisti ke omladine Jugoslavije
USAOH	- Ujedinjeni savez antifašisti ke omladine Hrvatske
USAOJ	- Ujediljeni savez antifašisti ke omladine Jugoslavije
VAC	- Volontari anticomunisti
VPV	- Vojnopolazadinske vlasti
VŠ	- Vrhovni štab
VŠ NOV i POJ	- Vrhovni štab Narodnooslobodila ke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije
ZAVNOH	- Zemaljsko antifašisti ko vije e narodnog osloboenja Hrvatske

L I T E R A T U R A

1. *Oslobodila ki rat naroda Jugoslavije 1941-1945*, druga knjiga, Vojni istoriski institut JNA, Beograd, 1958.
2. *Završne operacije za oslobojenje Jugoslavije 1944-1945*, Vojni istoriski institut JNA, Beograd, 1957.
3. Dušan Plen a: *Partizanski odredi naroda Dalmacije 1941-1942*, Vojno delo, Beograd, 1960.
4. Drago Gizdi : *Dalmacija 1941*, Epoha, Zagreb, 1957.
5. Drago Gizdi : *Dalmacija 1942*, Epoha, Zagreb, 1959.
6. Drago Gizdi : *Dalmacija 1943*, Epoha, Zagreb, 1962.
7. Sibe Kvesi : *Dalmacija u narodnooslobodila koj borbi*, Lykos, Zagreb, 1960.
8. **Zbornik dokumenata i podataka o Karodnooslobodila kom ratu naroda Jugoslavije**, V/20-24, Vojni istoriski institut JNA, Beograd, 1957-1958.
9. *Vojnoistorijski glasnik*, Vojni istoriski institut JNA, V (1954), br. 2, Beograd, 1954.
10. *XVojnoistorijski glasnik*, Vojni istoriski institut JNA, X (1959), br. 6, Beograd, 1959.

KAZALO IMENA

A

Amuli Ivan 26
Anders Wladyslav 174

B'

Babi Petar 30, 42, 64, 65, 71, 87,
105, 171, 190, 237, 243
Bace Maks 20, 41
Badoglio Pietro 33
Bakari Vladimir 42
Banina Ante 18
Banjanin Gojko 137
Bastianini Giuseppe 22, 23
Basic Rudi 236
Batinica Dušan 238
Belamari Ante 17
Bergamo Gašpar 13
Bezforadica Spiro 137
Bilaš Zorka 101
Bio i Ante 64, 65, 87, 90, 100, 124
Bogdani Delko 118
Bogdanovi Jovo 239
Bojani Vladan 239
Božani Andrija 34
Božovi Božo 222
Božovi Slavko 231
Breka Mane 105, 236, 238
Bubanj Viktor 141
Bude Borjan 20
Bujaš Mate 17
Bulat Živojin 238

Bulat Rade 20, 21

Bursa Dušan 114, 155, 156, 218,
219, 235, 237, 250

C

Ciano Galeazzo 22

C

ankovi Marko 98, 239

Geli Milan 235

etkovi Vlado 245
Coso Gojko 46
u uz Marko 65
uruvija Tode 46

D

Damjanovi Danilo Dani 105, 182,
201, 202, 203, 206, 210, 216, 217,
218, 219, 220, 225, 226, 235, 238,
244

Damjanovi Pero 239
Desnica Boško 11
Dopuda Dmitar 189, 192
Dopu a Savo 75, 81, 106, 236,
, Dragiši Savo 101
Drapšin Petar 194, 196

Druži Ivo 13
Dubaji Simo 100, 101, 236, 238
Duki Ilija 130, 134
Duki Vlado 88

D

Duji pop Momilo 11, 47, 57, 95,
124, 144, 182, 183, 249, 251

F

Ferara Vice 142

G

Gašpi Jovo 142
Gošnjak Ivan 42
Grgurevi Dragutin Danda 86
Grubi Lav 219
Grubiši Pjero 15
Grubor Petar 247
Gvardiol Ante 119, 152, 235, 237,
238

H

Hitler Adolf 36, 132

I

Iki a Mladen 236
Ili Pavle 41
Ili Stevo 105, 236, 238
Ivanovi Bruno 18
Ivas Šime 75, 106, 236, 238

J

Jakši Pavle 194, 205
Jankovi Drago 17
Jeli Slavko 46, 75, 81
Joki Boško 136
Joni Ante 18
Jovani Doko 244
Jovanovi Blažo 158, 239
Jurlin Ante Marko 12, 21

Kadijevi Veljko 239
Karli Leonard 46
Kibler 225
Kilibarda Risto 121
Kleut Petar 76, 82
Kneževi I. Njegovan 94
Konar Rade 17, 18, 22
Kovačevi Mirko Lala 15
Kričovi Ivan 192
Krstulović Vicko 12, 14,
Kuko Ivo 41
Kuko Uroš 105
Kuprešanin Milan 30, 42, 63, 64, 75,
76, 78, 80, 87, 174, 237, 245, 251

L

Lacmanovi Janko 46
Lalić D. Vitomir 90
Lasić Ivan 17
Lazić Svetozar 192
Ličina Dane 98
Luccioli 44

LJ

Ljuština Petar 235

M

Macura Milan 21, 189, 192
Makovec dr Vladko 84
Maoduš Stevo 35, 105, 235, 237, 238
Marjetič Mane 101
Marjetič Mile 189, 236
Mandić Šuro 101
Marić Vladimir 235
Marić Vlado 88, 135, 237
Marić Boško 236
Martić Jovo 21
Matić Stojan 249
Medanić Božo 125
Michel Henri 206
Mihailović Draža 19, 24

Mijovi Novak 65, 66
Mikin Petar 101
M'ileta dr Jeronim (biskup) 119
Mio i Martin 192
Miš evi Milorad 239
Mrazovi Karlo 34
Mugoša Ilija 239
Munižaba Milan 75, 81, 236, 238
Mussolini Benito 22, 33

N

Neki Kazimir 238
Novakovi Nikola 101
Novakovi Nikola Longo 11
Novakovi Vlado 11, 19

O

Om ikus Savo 11
Opa i (Andrije) Stevan 246
Opa i (Gliše) Stevan 247
Oreoli Emilio 11
Oreškovi Marko Krntija 13

P

Paltrinjeri Jerko Brko 26, 30
Pap Pavle Šilje 15
Parma Stanko 18, 171, 203, 217,
219, 226, 237, 248
Paveli Ante 10
Pavlica Iso 129
Pejinovi Nikica 235
Peran Vlado 21
Piližota Gojko 46
Po u a Mile 26, 236
Poipovi Pajo 19
Popovi Tomica 147, 235, 237, 249
Potkonjak Bogdan 98
Potrebi Dane 235
Priji Momir 235
Pau a Mane 101
Pupavac Mijat 139

R

Radakovi Ilija 43, 92, 105, 114..
134, 235, 237, 238, 250
Radakovi Lazo 235
Radi Simo 143
Rak Duine 101
Raki Stevo 82
Repac Ilija 131, 132, 133, 189, 190,,
238
Repac Rade 238
Raškovi , poru nik 218
Roata Mario 23
Rokvi Mane 47
Romi Ilija 192
Rukavina Milivoj 82

S

Sekuli Nikola Bunko 15, 16, 3a
Skopelja Bogdan 192
Sorentino 47
Stan i Mate 21
Star evi Dušan 235
Star evi' Obrad 101
Stegnjaji Milorad 57, 139
Stojadinovi Milan 11
Stupar Marko 192
Suša Nikola 101

Š

Šaki Mi un 30, 105, 237, 251
Santi Ante 14
Šegrt Vlado 188
Šegvi Zdenka 239
Šiljegovi Boško 194
Šimi 116
šiši Sebastijan 46
Škori Ivan 125
Šore Petar 46
Španja Karlo 60
Šukrija Bijedi 225
Šuput Nikola 101
Švarc 225

T

Terzi Dmitar 134
Tojaga Dušan 235
Tomasovi Dušan 192
Tomi Ivan 44
Toplak Ferdo 235, 238
Trifunovi Ilija Bir anin 19, 24

U

Uzelac Miloš 99, 239

V

Viši Blaž 17
VIad uši Branko 21
Vlaisavljevi Dušan 35, 105, 107,
235, 237
Vodopija Sre ko 152, 158

Vojnovi Dušan 98

Vrbica Migo 239
Vrijevi Duško 17
Vukasovi , etni ki major 127, 134
Vukmanovi Staniša 127, 162, 235
Vukmirovi Jovo 82

Z

Zaklan Spaso 114
Ziethen von Hans Joachim 64
Zori Jovica 236

Ž

Zeželj Milan 244
Živkovi Ivo 26, 127, 236
2ujovi Sreten Crni 70
Žuvi Marijan 13, 30

K A Z A L O P R E D M E T N I H P O J M O V A

A

- Antifašisti ki front žena (AFŽ)*
AF2 - mješni odbori 31, 34
AFŽ - opinski odbori 34
AFŽ - okružni odbori 34
AF2 - aktivi 26
AFŽ - organizacije 21, 25, 28
Akcioni odbori 11, 22
Anektirani teritorij (podru je) 10, 11, 24, 29
Anglo-američke snage 48
Antikomunisti ka milicija (MVAC) 24, 30, 31, 35, 47
Aprilski rat 1941. g. 9, 14
Armije JNA
1. armija 193, 194
2. armija 193, 194
3. armija 193
4. armija 193, 194, 195, 199, 204, 207, 209, 215, 217, 219
Armije okupatora
2. njemačka oklopna armija 64, 97

B

- Bataljoni NOV i PO Hrvatske*
1. udarni liki 20
1. proleterski 20
2. tenkovski bataljon 204
4. tenkovski bataljon 204
Benkova ki 140, 143, 144, 146, 147
»Bi e Kesi« 249
»Boško Joki« 136
»Branko Vladušić« 21, 26
»Bude Borjan« 20, 21, 24, 26
Ceranjski bataljon 140
Dinarski 26
Disciplinski bataljon 224
Dopunski 19. divizije 44, 99, 111

- »Gavrilo Princip« 87
Inžinjerski 19. divizije 44, 96, 111, 188, 200
Kninski 26
»Krbava« 251
»Marko Orešković« 18, 20, 243, 244, 248, 250
Medikosanitetski bat. 19. divizije 192
Narodne odbrane 152, 153, 154, 159
Prate ih oružja 19. divizije 44
»Preko« 37
Primorski 27
Primorski (Ižanski) 25, 26
Sjevernodalmatinski 20
Stanković bataljon 152, 153, 154
Šibenski 32, 33
Vozarski 19. divizije 44
Zadarski 124, 140
Bataljoni okupatora i kvislinga
501. njemački inžinjerski bataljon 173
540! njemački mornarići bataljon 173
581. njemački mornarići bataljon 173
29. talijanski bataljon »M« crnih košulja 23
49. bataljon Crnih košulja »Sant Marco« 186
»Dinara« 47
»Exile« 23
»Fenestrelle« 23
»Pinerolo« 23
»Rismondo« 47
»Žara« 47
1. ustaška bojna 83
1. jurišna ustaška bojna 199
1. bojna 9. ustaškog združila 188
1. bojna 15. pješadijske pukovnije 72
5. ustaški bataljon (bojna) 89, 168

- SI. ustaška bojna 118, 119
 32. ustaška bojna 83
 34. ustaška bojna 118, 119, 124
 Dopunska bojna 15. pješadijske pu-kovnije 72
Benkova ki sporazum 17
Bojkot fašisti kih mjera 13
Bratstvo i jedinstvo 12, 15, 18, 37
Brigade NOV i PO Hrvatske
 1. dalmatinska 25, 26, 68, 83, 177,
 178, 191, 206, 222, 223, 224, 248
 1. li ka 29
 1. kninska 43, 44
 1. prekomorska 83
 1. brigada 8. divizije 201
 1. tenkovska 178, 179, 181, 186, 187,
 196, 197
 2. dalmatinska 25, 26, 31, 83, 220,
 224, 225, 247
 2. li ka (hrvatska) 29, SI, 243, 244,
 249, 251
 2. prekomorska 83
 2. brigada 8. divizije 201
 2. brigada 19. divizije (6. dalmatinska
 brigada) 37, 41, 42, 44, 45, 50, 51,
 55, 57, 58, 59, 61, 63, 65, 66, 67, 68,
 69, 70, 72, 73, 74, 75, 78, 80, 81, 85,
 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 104,
 105, 106, 108, 110, 111, 112, 113, 114,
 115, 117, 118, 119, 122, 124, 125, 133,
 134, 135, 137, 138, 139, 145, 146, 147,
 148, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 157,
 158, 159, 160, 161, 166, 167, 168, 169,
 170, 172, 173, 175, 176, 179, 180, 181,
 182, 184, 185, 186, 187, 189, 191, 192,
 197, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 205,
 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 216,
 217, 218, 220, 221, 222, 223, 224
 3. dalmatinska 25, 26, 73, 177, 238,
 248
 3. li ka 243
 3. prekomorska 177, 178, 179
 3. brigada 9. divizije 68, 179, ISO,
 181, 188
 3. brigada 19. divizije (7. dalmatin-ska brigada) 37, 41, 42, 45, 50, 51, 55,
 57, 58, 59, 60, 62, 63, 65, 75, 76, 77,
 80, 82, 83, 85, 100, 102, 103, 104, 105,
 106, 118, 119, 125, 134, 135, 136, 139,
 144, 145, 238
 4. splitska brigada 9. divizije 187
 4. brigada 20. divizije 69, 73
 8. dalmatinska (1. brigada 20. divizi-je) 41, 66, 68, 145, 175, 176, 177,
 178, 179, 180, 181
 9. dalmatinska (2. brigada 20. divizi-je) 41, 145, 175, 176, 179, 180, 195
 10. dalmatinska (3. brigada 20. divi-zije) 41, 145, 175, 176, 178, 180, 181
 11. dalmatinska 41, 175, 176, 178,
 180, 205
 12. dalmatinska 26. divizije 41, 177,
 178, 179, 206, 207, 209, 211, 212, 213,
 214, 217
 12. hercegova ka 29. hercegova ke di-vizije 186, 187, 188, 189, 190, 191
 13. dalmatinska 41, 98, 105, 106, 110,
 111, 112, 113, 114, 115, 117, 119, 238
 13. hercegova ka 187
 14. »bukova ka« brigada 122, 139,
 149, 150, 152, 153, 154, 157, 159, 160,
 169, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 178,
 179, 181, 184, 186, 187, 188, 189, 190,
 191, 192, 196, 201, 202, 203, 204, 205,
 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213,
 216, 217, 218, 221, 222, 223, 224, 225,
 247
 Kninska (1. brigada Kninskog sekto-ra) 34, 36, 37, 42, 43, 249
 Artiljerijska 186, 187, 196
 Inžinjerijska 194, 146
 Narodne obrane 187
Brigade NOV i PO drugih jugoslaven-skih zemalja
 3. krajiška 73
 4. krajiška 29
 10. krajiška 29, 31, 33
Brigade okupatora i kvislinga
 3. ustaška 165
 6. ustaška 183
 7. ustaška 151, 165, 183
 9. ustaška 165, 183
 9. domobraska 183
 Benkova ka etni ka 166, 168
 Kosovska etni ka 65, 95, 143
 »Lete a brigada« etni ka 124, 139,
 147, 168
 Radi eva etni ka 151, 152
 Stegnjai eva »lete a brigada« 152
 Velebitska etni ka 125
Brod »Sofija« 25

C

- Crna Gora* 83
Crvena armija 163

- ete NOV i PO Hrvatske*
 Izvi a ka 19. divizije 44, 200
 Mokropoljska partizanska 21
 Oto ka 120
 Plavanjska partizanska 18, 21, 140
 »Plavi Jadran« 35
 Prekomorska 97

Primorska partizanska 21, 24, 25, 26, 27, 30
Proininska 120, 127
Prominsko-bukova ka 27, 28
Stankova ka eta 140
Šibenska partizanska 27, 32, 120
Sibensko-druška 27, 28
Tehni ka GŠH 20
Trogirska partizanska 34
Veze 19 divizije 44
Zrmanjsko partizanska 21
etnici popa Duji a 47, 65, 105, 124, 165, 173, 174, 250, 251
etnici Stegnjai a 57
etni ke jedinice (snage) 17, 19, 20, 29, 31, 33, 47, 64, 101, 102, 104, 105, 107, 124, 155, 163, 165, 167
etni ki pokolji (teror) 20, 37, 90

elije KP

elija KP Betina 12
elija KP Drniš 12
elija KP Kapri 12
elija KP Knin 12
elija KP Murter 12
elija KP Primošten 12
elija KP Siveri 12
elija KP Vrbnik 12
elija KP Zadar 12
elija KP Zlarin 12
elija KP Žirje 12

D

Desant 164, 194, 207, 209, 223
Desant na Drvar 144, 145
Dezterstvo 20, 87, 120, 128, 164
Divizije NOV Hrvatske
6. li ka 21, 43, 44, 45, 50, 251
9. dalmatinska 41, 63, 64, 68, 95, 96, 98, 115, 119, 122, 123, 139, 140, 160, 161, 162, 163, 165, 167, 170, 174, 182, 186, 187, 189, 191, 194, 195, 196, 220, 223, 250
13. primorsko-goranska 44, 81, 194, 195, 200, 212, 218, 220, 222, 226, 251
19. sjeverno dalmatinska 37, 41, 43, 44, 46, 47, 50, 51, 55, 63, 64, 68, 72, 81, 82, 85, 86, 92, 95, 98, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 122, 124, 127, 128, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 154, 158, 160, 161, 162, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 179, 181,

182, 184, 185, 186, 188, 189, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 207, 209, 211, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 222, 223, 224, 225, 226, 229, 230, 231
20. dalmatinska 41, 63, 64, 65, 68, 95, 96, 98, 115, 123, 139, 140, 145, 160, 161, 165, 168, 170, 172, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 186, 194, 196, 220, 243, 245, 246, 247, 248, 249, 251
26. dalmatinska 41, 63, 64, 96, 123, 143, 145, 165, 168, 170, 172, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 187, 189, 191, 194, 195, 196, 197, 200, 206, 207, 209, 216, 217, 218, 220, 222, 248
29. divizija 186, 187, 220
35. divizija 1-19, 123, 195, 238
43. istarska divizija 194, 205, 209, 216, 220
46. divizija 249

Divizije NOV i POJ ostalih jugoslovenskih zemalja

1. proleterska 44, 77
7. divizija 226
8. divizija 201, 220, 226
15. divizija 194
18. divizija 194
25. divizija 194
30. slovenska divizija 194, 220
31. slovenska divizija 194, 220

Talijanske divizije u NOV i POJ

Divizija »Garibaldi Natizone« 194

Divizije okupatora i kvislinga

1. njema ka brdska divizija 97, 101, 102, 104, 105, 109, 117, 120
15. lova ka divizija 47
114. lova ka divizija 35, 36, 47, 59, 62, 64, 72, 74, 76, 77, 79, 86
115. njema ka divizija 117
118. lova ka divizija 64, 123, 142, 167, 183, 218
188. njem. brdska divizija 216, 217, 220
237. divizija 216, 219
264. pješadijska divizija 64, 72, 74, 76, 77, 101, 102, 123, 141, 151, 165, 168, 172, 173, 183
348. njema ka divizija 92
369. njema ka divizija 123, 165, 183, 186, 187
373. legionarska »Tiger« 62, 81, 117, 123, 126, 165, 168, 170, 173, 183, 194, 196
513. njema ka divizija 141
SS divizija »Prinz Eugen« 117, 123
392. njem. legionarska »plava« divizija 161, 194, 196, 199, 206, 207
1. talijanska divizija 27

- »Bergamo« 27
- »Sassari« 10, 16, 23, 27
- »Zara« 27, 29, 32, 33, 36
- 9. hrvatska gorska divizija 187
- 9. ustaško-domobraska divizija 186
- 10. ustaško-domobraska divizija 194
- 11. ustaško-domobraska divizija 194
- 13. ustaško-domobraska divizija 194
- Dinarska- etni ka (divizija i oblast) 19, 29, 35, 95, 124, 182
- Diviziioni*
 - 1. brdski divizion 200
 - 3. brdski motorizirani divizion 198, 201, 205
 - 4. brdski motorizirani divizion 190, 209
 - Haubi ki divizion 209
 - Protuavionski divizion 194, 196
 - Protutenkovski divizion 194, 196
- Divizijska bolnica 19. divizije 192
- Domobranske snage (jedinice) 24, 33, 64, 102, 105, 107, 164, 165
- Drvarska operacija 146
- E**
- Engleske trupe 174
- Evakuacija ranjenika u Italiju 146
- F**
- Fašisti ke organizacije
 - Fašisti ke organizacije Dopolavoro 13
 - Fašisti ka organizacija Gil 13
- Fašisti ka Italija 9
- Formiranje partizanskih jedinica 14, 15, 17, 30, 37, 41 43, 122
- Forsiranje rijeke 193, 211, 212
- »Front« (fronta)
 - Rije ka fronta 216, 217, 220, 223
- G**
- Generalštab jugoslavenske armije 193, 207, 215
- Glavni štab Hrvatske (GŠH) 19, 20, 21, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 41, 44, 76, 78, 80, 81, 82, 93, 98, 99, 115, 116, 117, 119, 122, 123, 125, 141, 146, 150, 161, 174, 182, 184, 220, 235, 248, 250
- Glazba 19. divizije 99
- Gra anske partie 11
- Gluma ka grupa 19. divizije 99
- Grupe NOV i PO Hrvatske
 - 1. grupa sjevernodalmatinskih bataljona 37, 42, 44
 - 2. grupa sjevernodalmatinskih bataljona 36, 37, 42, 44
- H**
- Grupa odreda 63, 126, 149
- Grupa bataljona Bukovice (bukova - kih bataljona) 139, 145, 146, 148, 149
- Grupa bataljona 19. divizije 158, 159
- Grupa sjevernodalmatinskih bataljona 34, 35, 36, 122
- Grupa sjevernodalmatinskih NOP odreda 78, 86, 105, 107, 108, 114, 120, 122, 128, 134, 140, 145, 173
- Grupa južnodalmatinskih odreda 83
- Li ka grupa odreda 251
- Manevarska grupa 8. korpusa 63, 65,
- »Rije ka operativna grupa« 215
- Udarna grupa 149
- Grupe NOV i PO ostalih jugoslovenskih zemalja
- Grupa proleterskih i udarnih brigada 25
- Grupe okupatora i kvislinga
- Grupa armija »C« 215
- Grupa armija »E« 186, 215
- Borbena grupa »Rijeka« 216
- Borbena grupa »Rajndl« 216
- Rije ka operativna grupa 222, 223, 224
- I**
- Ilegalni odbori 22
- Ilegalna tehnika 13
- Informativno izvi a ko-obavještajni od - sjek štaba 8. korpusa 47
- Informativna služba 72
- Iskrcavanje saveznika 63, 123, 163, 164, 174
- Izbjegli ka vlada 33
- J**
- JNOF 37, 149, 150, 169, 184, 185
- Jugoslovenska armija 193
- K**
- Kamuflaža 210
- Kandidatske grupe 18
- Kapitulacija Italije 23, 33, 35, 36, 43, 44, 45, 48, 63, 84, 122, 123, 251
- Kapitulacija Njema ke 225
- Kninska operacija 163, 165, 172, 173, 175, 182, 183, 184
- Komande mjesta 51, 78
- Benkova ka 46
- Biogradska 46
- Kninska (Plavanska) 45, 46
- Lapa ka 62
- Ninska 46

- Obrova ka 46
 Ražana ka 46
 Skali 142
 Vodice 142, 143, 156
 Vrliška 46
- Komande mornarice**
 Komanda mornarice za sjevernodalmatinsku obalu i sjevernodalmatinske otoke 42, 51
 Komande mornarice Primorsko-goranskog sektora 51
 Komanda mornarice šibenskog sektora 51
- Komande područja** 76, 156
 Kninskog područja 46, 78
 Za zadarsko kopno 46
 Za zadarske otoke 46
- Komande razne**
 Komanda Jadranske divizije 9
- Komisije komiteta** 16
- Nacionalni CK, pokrajinski i drugi komiteti KP I**
 CK KPJ 13, 34 122, 163
 CK KPH 13, 20, 34, 122
 PK KPH za Dalmaciju 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 25, 26, 27, 30, 47
 Oblasni komitet za Dalmaciju 122, 149, 183, 184
- Okružni komiteti KPJ i KPH**
 Okružni komitet za Knin 26, 30, 34
 Okružni komitet za Livno 26
 Okružni komitet za sjevernu Dalmaciju 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 25, 26, 30
 Okružni komitet za Šibenik 30, 34, 36, 127, 152
 Okružni komitet za Zadar 30, 34, 36
- Kotarski komiteti KPJ i KPH**
 Kotarski komitet za Benkovac 34
 Kotarski komitet za Biograd 12, 34
 Kotarski komitet za Kistanje 34
 Kotarski komitet za Preko 12, 13, "28, 34
 Kotarski komitet za Vodice 34
- Komiteti općinski KPJ i KPH** 34
- Komiteti mjesni (MK) KPJ i KPH**
 Mjesni komitet Bukovica 12
 Mjesni komitet Drniš 12
 Mjesni komitet Knin 12, 19
 Mjesni komitet Prvi 12
 Mjesni komitet Šibenik 12, 13, 15, 34
 Mjesni komitet Tribunj 12
 Mjesni komitet Vodice 12, 13, 14, 15, 16
 Mjesni komitet Zadar 13, 30
 Mjesni komitet Zaton 12, 14, 15, 16
- Komiteti rajonski KPJ i KPH** 12
- Komunikacije - akcije na njih** 56
- Komunisti ka partija Jugoslavije (KPJ)**
 9, 10, 11, 183
- Komunisti ka partija Hrvatske (KPH)**
 KPH - lanovi 10, 14, 15, 18, 25, 26
 KPH - komisije komiteta 16
 KPH - organizacije 37, 150
 KPH - simpatizeri 14, 244, 248
- Koncentracioni logori** 23, 25, 28, 32
 Koncentracioni logor Molat 23
 Koncentracioni logor na Ošljaku 23
 Koncentracioni logor u Zlarinu 23
 Koncentracioni logor Vodice 23
- Korpsi NOV i POJ**
 I. korpus NOV i POJ 44
 4. korpus NOV i POJ 174, 195, 198, 200, 201, 203, 226, 245
 6. korpus NOV i POJ 193
 7. korpus 193, 194
 8. dalmatinski korpus 41, 43, 45, 46, 47, 63, 64, 66, 68, 74, 83, 85, 107, 116, 123, 140, 146, 165, 173, 176, 179, 180, 181, 183, 193, 245
 9. korpus 194
 10. korpus 193
 II. korpus 174, 193, 194, 195, 200, 208, 251
- Korpsi okupatora**
 5. SS korpus 64, 164, 165
 15. brdski korpus 64, 101, 124, 151, 164, 165, 173, 194, 195
 97. armijski korpus Grupe armije »C« 194, 195, 215, 220, 224, 225, 226, 231
 6. talijanski armijski korpus 10, 19, 23
 18. talijanski armijski korpus 135
- Kurs 19. divizije** 82
- Kvislinška državna organizacija**
 Kvislinška velika župa Bribir-Sidraga 10, 11
 Kvislinška senjska župa 10
- Kvislinška vlast** 22
- L**
- Legija**
 107. legija crnih košulja 19
- Lokalizam** 122
- M**
- Miniranje (minska polja)** 51, 137, 138, 144, 147, 166, 175, 188, 190, 206
- Mornarica NOVJ** 83, 140, 165, 183
 Jedinice Mornarice 123
- NO mornarica za sjevernu Dalmaciju** 63
- Mornari ke komande**
 Komanda mornarice za sjevernodalmatinsku obalu i sjevernodalmatinske otoke 42, 51

Komanda mornarice primorsko-goranskog sektora 51
Komanda mornarice Šibenskog sektora 51
Pomorska komanda sjevernog Jadra-
na 194

Mostarska operacija 186, 190, 192

N

Narodni heroji 241
Narodna pomo 26, 30
Narodna vlast 163
Narodnooslobodila ka borba (NOB) 12, 17, 18, 20, 22, 25, 26, 28, 33, 37, 43
Narodnooslobodila ki odbori (NOO) 21, 22, 25, 26, 31, 34, 83, 128, 131, 142, 183
Oblasni narodnooslobodila ki odbor za Dalmaciju 84
Narodnooslobodila ke organizacije 24
Narodnooslobodila ki pokret (NOP) 21, 23, 24, 25, 30, 83, 139
Nezavisna država Hrvatska (NDH) 9, 10, 11, 17
Narodnooslobodila ka vojska: partizanski odredi Jugoslavije (NOV i POJ) 43, 55, 63, 64, 105, 163, 186, 193

NJ

Njema ke snage 33, 36, 43, 63, 69, 107, 123, 164
Njema ka Vrhovna komanda jugoistoka 194

O

Obalska komanda Kninskog sektora 37
Obavještajna služba 133, 151, 188
Odluke 11 zasjedanja AVNOJa 84
Odredi NOP
1. li ki partizanski odred »Velebit« 245
2. li ki partizanski odred 251
3. li kii NOP odred 24, 243, 245
Benkova ki odred 140, 145, 146, 149, 150, 162, 167, 173
Bukova ki NOP odred 18, 19, 140, 168
Dinarski NOP odred 41
Duvanjski NOP odred 83
Gerilski odred br. 9 250
Glamo ki NOP odred 41
Grafovsko-peuljski NOP odred 41, 64, 69, 72, 90
Imotski NOP odred 41

Kninski NOP odred 34, 35, 41, 42, 44, 45, 50, 57, 63, 65, 75, 77, 81, 87, 96, 97, 98, 105, 108, 109, 111, 115, 120, 124, 126, 129, 139, 140, 146, 159
Kombinirani NOP odred 20, 21, 22
Kvarnerski odred 220
Kvarnerski odred mornari ko-desantske pješadije 194
Li ki NOP odred 29, 31, 32, 33, 34, 43, 249
Livanjski NOP odred 41
Marinsko-segetski NOP odred 41
Mose ko-Svilajski NOP odred 41
Mosorski NOP odred 41
Neretvijanski NOP odred 41
NOP odred za Sjevernu Dalmaciju 20, 21, 24, 25
Orijenski NOP odred 97, 105, 106, 108, 111, 115
Oto ki NOP odred 75, 81, 86, 145
»Plavi Jadran« 36, 44, 115, 244
Primoštenski NOP odred 15
Proiminski NOP odred 75, 127, 140, 142, 143, 161, 162
Sjevernodalmatinski NOP odred 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 41, 42, 44, 45, 60, 61, 65, 75, 81, 86, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 105, 110, 115, 120, 121, 124, 127, 138, 143, 145, 146, 169, 246, 250
Splitski NOP odred 28
Šibenski NOP odred 15
Šibensko-trogirski NOP odred 34
Zadarski NOP odred 41, 42, 44, 45, 65, 75, 77, 81, 86, 115, 120, 127, 129, 140, 142, 143, 145, 173
Zatonsko-vodi ki NOP odred 15, 16
Odredi okupatora i kvislinda
Bukova ki etni ki odred 19
Karinski etni ki odred 138
Ofenzive
4. neprijateljska ofenziva 28, 33, 43, 243, 246, 247, 248
5. neprijateljska ofenziva 33
6. neprijateljska ofenziva 48, 85
7. neprijateljska ofenziva 145
etni ka ofenziva 122, 123, 125, 214
Talijansko- etni ka ofenziva 31
Talijanske ofenzive (iš enje) 28, 29, 31, 32
Njema ke lokalne ofenzive 55, 63, 72, 76, 79, 102, 104, 122
Ofenziva »Ziethen« 63, 64, 86
Operacija »Emil« 104, 115
Oficiri za vezu 210
Okupatorske snage (jedinice) 19, 29, 47
Okupatorska vlast 22
Okupirani teritorij 22
Okruženje part, jedinica 104

Operacije

- Kninska operacija 245
- Li ko-primorska operacija 193, 194, 209
- Tršanska operacija 195
- Oportunizam u organizacijama KP* 15
- Organj narodne vlasti* 83
- Oružani ustanci* 14, 15, 16, 17, 33, 35, 48, 243, 244, 249, 250, 251
- Otpor agresoru (okupatoru)* 9
- Otsjek za pozadinske vojne vlasti* 78
- Ostobo enje; nacionalno i socijalno* 37
- Oslobojeni teritorij (područje)* 45, 84, 123, 130, 137, 144, 163, 186, 200, 201
- Oslobojeni Dalmacije* 163, 164, 165, 168, 171, 173, 184, 245
- Oslobojeni Like* 201
- Oslobojeni naseljenih mesta* 193, 206, 208, 215
- Osmatračka desetina 19. divizije* 44

P

- Partijske elije* 12, 13, 25, 26
- Partijske organizacije* 12, 16, 18, 21, 122, 131, 164, 184
- Partijska organizacija Filipjakov 12
- Partijska organizacija Galovac 12
- Partijska organizacija Iž 12
- Partijska organizacija Jagoda 12
- Partijska elija Knin 18
- Partijska organizacija Pakoštanj 12
- Partijska organizacija Pašman 12
- Partijska organizacija Šibenik 12
- Partijska organizacija Ugljan 12
- Partijska elija Zadar 13
- Partizanske bolnice* 70
- Partizanski brodovi*
 - Partizanski brod »N. B. 6« 106
 - Partizanski brod »N. B. Miran« 106
- Partizanske grupe* 16, 17
 - Partizanska grupa Bukovice 18
 - Partizanska grupa s. Golubi 18
 - Partizanska grupa s. Kovač 18, 19
 - Partizanska grupa s. Krpanj 18
 - Partizanska grupa s. Plavno 18
 - Partizanska grupa s. Primošten 17
 - Partizanska grupa s. Vodice 17
 - Partizanska grupa s. Zaton 17
- Partizanski logori* 21, 28
- Partizanski punktovi* 21
- Partizanske snage* 43
- Petokolonaštvo (petna kolona)* 9
- Područje*
 - Zadarsko područje 44, 46
 - Komande područja 45
 - Komande pozadine 45
 - Kninsko područje 46, 78

Za zadarsko kopno 46

- Za zadarske otoke 46
- Sjevernootočno 78
- Šibensko 78
- Zadarsko 78
- Poluostrobo eni teritorij* 21, 22
- Pomo Nijemaca etnicima* **66**
- Pomo Saveznika* 99
- Pozadinski organi (organizacije)* 83, 128, 137, 150
- Priklučenje Italiji* 11, 12
- Pripreme za oružanu borbu* 13
- Prisilan rad* 36
- Privremena vlada* 84
- Proboj iz obruda* 104, 111, 112, 181
- Prodor njemačkih snaga u Dalmaciju* 33, 45
- Pukovi 1A*
 - Puk za vezu 194, 196
- Pukovi okupatora i kvizlinga*
 - 15. SS policijski puk 216
 - 92. motorizirani njemački puk 104, 123, 145, 151, 152, 161, 164
 - 98. puk 1. brdske divizije 105
 - 99. puk 1. brdske divizije 105
 - 264. artiljerijski puk 264
 - njemački divizije 173
 - 264. dopunski puk 264. njemački divizije 173
 - 369. puk 188
 - 373. njemački puk »Brandenburg«
 - (zove se i 1. puk) 64, 70, 123, 127, 128, 141, 145, 147, 148, 151, 152, 161, 164
 - 373. artiljerijski puk 373. legionarske divizije »Tigar« 173, 199
 - 383. puk 373. legionarske divizije »Tigar« 172, 199
 - 384. puk legionarske divizije »Tigar« 126, 168, 199
 - 705. njemački posadni puk 216
 - 721. puk 114. njemački divizije 70, 79
 - 847. pukovnija 199, 207
 - 891. puk 264. njemački divizije 151, 152, 166, 168, 169
 - 892. puk 264. njemački divizije 173
 - 893. puk 264. njemački divizije 173
 - 944. njemački mornarički puk 173
 - 1046. puk 237. njemački divizije 216
 - 1048. puk 237. njemački divizije 216
 - Brandenburški konjički puk 64
 - Artillerijski puk 1. brdske divizije 105
 - Njemačka »Ersatz« pukovnija 201
 - 26. puk divizije »Bergamo« 23
 - 129. puk divizije »Perugia« 23
 - 151. puk divizije »Sassari« 23
 - 152. puk divizije »Sassari« 15

»Alexandria« talijanski konji ki puk 28
1. dobrovolja ka domobraska pukovnija 121
2. oružni ka pukovnija 10
15. pješa ka pukovnija (Šimi eva) 10, 116
etni ki puk »Petar Mrkonji « 19
etni ki puk »Onisin Popovi « 19

R

Ratni brod »Zmaj« 10
Razoružavanje Talijana 35, 43
Reorganizacija jedinica 41
Rukovode i kadar 19. divizije 235
Rušenje 14, 16, 71, 72, 98, 139, 144, 148, 209, 223

S

Sakupljanje oružja 13, 14
Saveznici 88, 123
Savezni ka pomo 140, 146
Savezni ki desant 151
Savezni ke snage 219
Savjetovanje svibanjsko u Zagrebu 13
Savjetovanje partijsko 13, 14, 15, 26
Savjetovanje u Štolicama 17
Savjetovanje (važniji sastanci) vojno i političko 20, 25, 34, 113, 126, 155, 156
Sektori
Bukova ki sektor 34
Imotski sektor 41
Kninski sektor 30, 31, 33, 35, 36, 37, 41, 244, 245, 251
Koreni ki sektor 251
Primorski sektor 34, 122, 153, 155, 156, 158, 159
Ravnokotarski sektor 34
Šibenski sektor 41
Trogirsko-šibenski sektor 129
3. obalski sektor 106
4. obalski sektor 106
Udbinski sektor 251
Simpatizerske grupe (simpatizeri) NO Pa 13, 14, 25, 166, 218
Simpatizerske grupe u domobranskim jedinicama 26
SKOJ-aktivci 12, 26, 28
U Bezbradicama 12
U Biovii inom selu 12
U Biskupiji 26
U Dobropaljcima 12
U Erveniku 12
U evrskama 12
U Ivoševcima 12
U Kninskom polju 26
U Macurama 12

U Mažibradama 12
U Mokrom polju 12
U O estovu 12
U Par i ima 12
U Vrbeniku 26
U Žagrovi u 26
U Zegaru 12

SKOJ- lanovi 10, 14, 15, 18, 246, 250

SKOJ-grupe

U Zadru 12

SKOJ-organizacije (Odbori) 21, 25, 31, 122, 150, 164, 184

SKOJ J-komiteti

Mjesni komitet SKOJ-a za Knin 19
Okružni komitet SKOJ-a za Knin 26, 34

Okružni komitet SKOJ-a za Šibenik 34

Okružni pomitet SKOJ-a za Zadar 34

Kotarski komiteti SKOJ-a 34

Op inski komiteti SKOJ-a 34

SKOJ-savjetovanje 26

Slobodni teritorij (podru je) 21, 27, 29, 30, 35, 43, 64, 104, 115, 117, 122, 124, 128, 137, 140, 150, 151, 152, 159, 164, 167, 169, 194, 196

Smrzavanje boraca 91

Srijemska fronta 167, 174, 207

Sovjetski Savez 245

Stranke

Hrvatska selja ka stranka (HSS) 37

Jugoslovenska nacionalna stranka

UNS) 11

Jugoslovenska radikalna stranka (JRZ) 11

Su enje komunistima 22

Š

Štabovi armije

Štab 4. armije 194, 196, 197, 199, 201, 202, 203, 207, 209, 211, 215, 217, 219, 220, 222, 223, 225

Štab 2. oklopne njema ke armije 104

Štabovi korpusa

Štab 1. korpusa 44

Štab 8. korpusa 65, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 78, 83, 86, 89, 93, 95, 96, 98, 116, 117, 119, 120, 126, 127, 139, 140, 145, 146, 161, 162, 163, 167, 168, 170, 171, 172, 174, 176, 177, 179, 187, 190, 191

Štab 11. korpusa 125

Štab 5. njema kog SS korpusa 123

Štab 15. njema kog brdskog korpusa 64, 115, 123

Štab 1. etni kog korpusa 134

- Štabovi divizija**
- Štab 6. li ke divizije 243
 - Štab 8. kordunaške divizije 225
 - Štab 19. sjevernodalmatinske divizije 42, 48, 51, 55, 61, 62, 65, 69, 70, 76, 78, 81, 90, 93, 94, 97, 98, 101, 102, 107, 108, 111, 112, 113, 114, 117, 118, 119, 120, 124, 126, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 152, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 167, 172, 173, 176, 177, 184, 188, 189, 190, 191, 196, 197, 198, 199, 201, 203, 204, 205, 206, 209, 210, 211, 212, 214, 216, 219, 222, 235
 - Štab 35. divizije 126
 - Štab 1. njema ke brdske divizije 115
- Štabovi odreda i grupa odreda**
- Štab grupe NOP odreda za Dalmaciju 30, 127
 - Štab NOP odreda za sjevernu Dalmaciju 19, 20, 21
 - Štab grupe sjevernodalmatinskih NOP odreda 75, 81, 120, 124, 139, 140, 141, 171
 - Štab Šibensko-trogirskog odreda 36
- Štabovi sektora i drugi operativni štabovi**
- Operativni štab za Liku 80, 82
 - Operativni štab za sektor Zrmanja 29
 - Štab kninskog sektora 30, 33, 34, 36, 37
 - Štab primorskog sektora 152, 154, 155, 156, 157
- Njema ki štab kninskih trupa 182
- T**
- »Talijanizacija« 10
 - Talijanske ofenzive 24
 - Talijanski okupacioni sistem
 - Talijanski guvernator Dalmacije 11
 - Talijanski guverner Dalmacije 10, 22
 - Talijanski op inski komesari 10
 - Talijanska Zadarska prefektura 10
 - Talijanske posade 17, 36
 - Talijanske snage 10, 17, 24, 28, 31, 32, 35
 - Talijanske »Zadarske trupe« 10
 - »Tehnika Štaba 19. sjevernodalmatinske divizije 130
 - »Trup«- udarna grupa 141
 - Tvornica »Dalmatién« 14
 - Tršanska operacija 195, 215, 219
 - Trženje primirja 225
- U**
- Udarna - dobivanje naziva 171, 184
 - Udarne gripte (borbene grupe) 14, 17, 18
- Ustanak** 14, 15, 16, 17, 33, 35, 48, 243, 244, 249, 250, 251
- Ustaška Crna legija** 186
- Ustaška posada** 17
- Ustaške organizacije**
- Ustaški tabori 10
 - Ustaška župska redarstvena oblast 10
- Ustaške snage (jedinice)** 15, 24, 29, 33, 43, 64, 105, 116, 118, 163, 165, 167
- Ujedinjeni radni ki sindikati (URS)** 243
- USAOJ - Ujedinjeni Savez antifašisti ke omladine Jugoslavije** 28, 31, 34
- V
- Varke (brevare) neprijatelja** 57, 141
- Velika župa** 10
- Velike sile** 11
- Velikohrvatska buržoazija** 22
- Velikosrpska buržoazija** 22
- Viša komanda talijanskih oružanih snaga** 23
- Vodovi**
- Bukova ki partizanski vod 24, 25, 26, 27
 - Biogradski partizanski vod 28, 30
 - Dugooto ki partizanski vod 28, 35
 - Primorski vod 21
- Vojne komisije** 13
- Vojna komisija OK za sjevernu Dalmaciju 13
 - Vojna komisija KK Preko 13
 - Vojna komisija KK Biograd 13
 - Vojna komisija MK Prvi 13
 - Vojna komisija MK Vodice 13
 - Vojna komisija MK Zaton 13
- Vojno-politi ki kurs 19. divizije** 81
- Vojnopozadinski organi** 122
- Vojnopozadinska vlast** 83, 84
- Vrhovni štab NOV i POJ** 19, 20, 25, 41, 42, 43, 44, 64, 80, 122, 123, 144, 145, 146, 174, 182, 183, 186, 187, 192, 193, 248, 250
- Z
- Zadarski prefekt** 21
- Zadarska prefektura** 29
- Zaposjedanje jadranske obale** 63
- Zapreavanje** 51, 57, 73, 201, 217
- Zlo ini (teror, pokolji)**
- Okupatora 17, 19, 20, 23, 25, 27, 28, 32, 70, 158, 196, 198
 - Ustaša 10, 11, 16
 - etnika 20, 37, 90
- Zone**
- 2. operativna zona 248
 - 4. operativna zona 23, 41, 45

K A Z A L O G E O G R A F S K I H I M E N A

A

Alan 1:18, 196
Albanija 105
Amerika 88
Ariano 67, 68, 69
Atlagi a Kula 192

B

Babina glava 194
Babin Kraj (s.) 62
Babin Potok 193, 199, 202, 203, 204
Ba ka 193
Balkan 163, 164
Baljevci (s.) 200
Bakar 193, 211, 212
Bakarac 210
Bakarski zaljev 210, 212, 216
Banija 97, 174, 194
Banska vrata 207
Bunjevci (s.) 32, 129, 137, 153, 154
Baranja 193
Bastasi (s.) 90
Bela krajina 194
Belgija 64
Bender (vijadukt) 20, 29, 72
Benkovac 9, 11, 24, 27, 35, 46, 47, 4v
 55, 57, 58, 59, 60, 63, 65, 75, 76, 77,
 79, 93, 99, 101, 102, 104, 108, 109,
 110, 119, 127, 128, 129, 130, 131, 133
 137, 142, 145, 146, 147, 148, 151, 152,
 153, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 163,
 165, 166, 167, 168, 171, 196, 246
Benkovac kotar 14, 31, 32
Benkova ko selo 166
Beograd 97, 246
Betine (s.) 23, 27
Bezbradice (s.) 12
Bibinje (luka) 28
Bi ine 96

Biha 35, 48, 77, 126, 167, 173, 182,
 183, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200,
 201
Bilaj 119
Bijelina 108, 124, 128, 139
Bijelo Polje (s.) 198, 200
Bilice (s.) 14, 27, 28, 32
Bili i (s.) 99
Biljane (s.) 59
Bilisane (s.) 35, 45, 50, 76, 80, 125, 135,
 136
Binjusa (kod Tribunja) 25
Bio i 161
Biograd 12, 13, 14, 22, 23, 27, 28, 46,
 50, 76, 77, 93, 102, 151, 171, 192
Biograd kotar 31, 32
Biorine (s.) 69
Biovino selo (s.) 12, 41, 44, 98, 100,
 109, 124, 128, 149, 246
Biskupija (s.) 26, 95, 161
Biteli (s.) 67
Bjedovskci 178
Bjelopoljsko polje 198
Blagodnja 73
Boboštak 154
Bogati (s.) 97
Bogatnik (s.) 91
Bojani (s.) 177, 179, 181, 182
Boka kotorska 10
Bokanjac (s.) 47
Bori evac (s.) 62
Borje 180, 181
Bosansko Grahovo 10, 29, 30, 31, 63, 64,
 69, 71, 72, 73, 86, 87, 89, 90, 109, 115,
 145, 243
Bosansko-grahovački kotar 11
Bosanska krajina 16, 18, 31, 36, 174
Bosna 19, 29, 72, 91, 107, 144
Bojena 207, 208
Bra (otok) 64, 145

Brati'skovac (s.) 98
Br ina (s.) 126
Brdo 198
Breze 223
Brezovac 119
Brgud (s.) 35, 65, 79, 102, 108, 110, 138, 139, 146, 147, 215
Bribir (s.) 147, 207
Bribir-Sidraga (vel. župa NDH) 10, 11
Bribirska glavica 143
Bribirske Mostine (s.) 65, 76, 79, 133, 143, 151, 152, 155, 158, 169, 170, 171
Brine (šuma) 155, 157, 158, 159
Brinje (s.) 193, 204
Brlog (s.) 203, 204
Brod (Slavonski) 186
Brod (na Kupi) 220
Brotinja (s.) 82
Brusane (s.) 193
Bruska (s.) 18, 79, 109
Bruvno (s.) 55, 60, 117, 136, 144
Budak (s.) 32, 148
Bugarska 164
Bugojno 64
Bukarica (s.) 110
Bukovi (s.) 166
Bukovica (kraj) 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 30, 31, 32, 34, 35, 41, 44, 45, 50, 55, 64, 65, 76, 79, 85, 86, 90, 92, 93, 94, 95, 97, 99, 102, 104, 113, 119, 122, 123, 124, 125, 127, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 143/145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 162
Bulajuša 176, 177
Buli (s.) 137, 148, 149, 152, 158
Bulina strana 72
Buni 196, 198, 200, 202
Burnjak 112
Busnjak (s.) 61

c

Centralna Bosna 97
Ceranje (s.) 131
Cernik 212
Cerovac (s.) 135
Cerov Do 135
Cetina (s.) 67, 71
Cetina (r.) 66
Cetinska dolina 63, 65, 66, 67, 95, 98, 170, 172
Cigelje (kotar) 70
Civiljan (s.) 66
Cres (otok) 215
Crikvenica 193, 207, 208, 209
Crljenik (s.) 154, 155

Crna Glavica 67, 100, 175, 178, 180
Crna Gora 23
Crnogorsko Grahovo 246
Crna Vlast 202, 203
Crni Vrh 110, 112, 193, 208, 210, 211
Crnobrnje (s.) 124

c

abar 220
abarske Police 216
anak 199
ankovi a Draga (s.) 60
apljina 187
ardak 118, 202
Cavie 211, 212, 216
azma 245
elebi (s.) 72
engi a Stanovi .158
erani i 177
imprage 129
ista (s.) 63, 68
itluk (s.) 24, 66, 187, 188, 190
u evo (s. u Bukovici) 12, 20
tidin Klanac 200, 202, 203, 204
ule (s.) 190

C

a.slije 73
i arija 195
Culurn (tunel) 134, 135, 144
ukovac 125
uji a Kr evine 200
orhova Uvala 200

D

Dabar 203
Dalmacija 10, 13, 14, 16, 17, 19, 20, 25, 31, 32, 33, 41, 43, 48, 55, 56, 64, 78, 83, 84, 86, 88, 97, 104, 105, 107, 116, 122, 140, 145, 167, 168, 171, 172, 174, 181, 182, 183, 194, 196, 226, 245
Dalmatinski otoci 106
Danilo Kraljice fs.) 15, 23
Dazlina (s.) 153
Debelo brdo (s.) 57, 124, 148, 172, 176, 180, 181, 198
Debeljak 155, 156
Delnice 195, 215
Derala 63, 69, 71
Deringaj (s.) 55, 60
Dicmo (s.) 168
Dinara (pl.) 14, 15, 26, 27, 33, 64, 104, 115, 123, 145, 146, 173
Divi 124
Divo selo (s.) 119
Dobra Voda (s.) 121, 133, 152, 153, 155

Dobropoljci (s.) 12, 35, 127, 128, 133, 138, 139, 146, 158
Dobro Selo (s.) 62, 63, gl, 82, 117, 118, 119, 120, 126
Dolac (s.) 20, 73, 89, 90, 201, 202
Donje Lepure 152
Donja Suvača (s.) 82
Doljane (s.) 62, 63, 81, 82, 119, 126, 157
Doljni (s.) 117, 120, 126
Donje Ceranje 121, 129, 130, 147, 150, 153, 169
Donje Jesenice 189
Donji Ervenik 45
Donji Karin 94, 138, 139, 162, 169
Donji Lapac 50, 55, 56, 61, 62, 117, 136, 182, 194, 196, 197; 198, 243, 244, 249
Donji Leptiri (s.) 158
Donji Tiškovac 88, 90
Donji Zemon 225
Dragni (s.) 73, 74
Drava 97
Draževac 209
Dražica (s.) 212
Drenovac 178, 179, 180
Drenov Klanac 204
Drenovo 216
Drežnica 191, 246
Drina (r.) 173
Drniš 9, 11, 15, 24, 27, 30, 32, 33, 36, 46, 66, 67, 77, 95, 96, 97, 99, 144, 151, 161, 162, 166, 167, 168, 169, 170, 175
Drvar 15, 145, 146, 243
Drvenik 208
Duboki Dol (s.) 21, 29, 80, 89, 90, 91, 108, 109, 110, 112, 119, 160
Dubrava (s.) 15, 23
Dubrovnik 184
Dugi otok (otok) 21, 22, 25, 28
Dujakovići (s.) 177
Dumar 202
Duplje 207
Duvno 63, 64, 164, 170
Dvor na Uni 243

D

epinovi Stanovi 176
Devske (s.) 12, 50, 51, 79, 99, 127, ISS, 143, 144, 158, 159, 161, 163, 168, 170, 171

E

Engleska 88
Ervenik (s.) 10, 12, 20, 23, 30, 45, 51, 58, 79, 80, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 10S, 109, 110, 111, 112, 119, 124, 133, 136, 159, 160, 246

F
Filipjakov 12, 77
Fo a 246
Franciskovac 206
Francuska 64
Fužine 193, 208, 209, 210

G

Gacka dolina 204, 245
Gacko polje 202
Ga elezi (s.) 155, 157
Gaj (s.) 98
Galovac 12
Glamo 72, 74, 85, 86, 89
Glamo ko polje 70, 73
Glavica (s.) 73, 155, 156
Glavi ina 210
Glagovo (s.) 111, 113, 115, 117, 138
Golo brdo 197, 198
Gola Mila (s.) 103
Goli vrh 198
Golubi (s. kod Obrovca) 10, 16, 17, 18, 20, 21, 23, 24, 29, 31, 59, 65, 66, 71, 74, 86, 87, 95, 108, 109, 175, 176, 177
Gomanjce 215, 216, 217, 219
Gorica (s.) 98, 195, 223
Gorivuk (s.) 153, 154
Gorjak (s.) 66, 67, 157
Gornje Bare 247
Gornje Jelenje 210, 211
Gornje Jesenice 189
Gornje Ploče 196
Gornji Ervenik (s.) 17, 29, 45
Gornji Frkaši (s.) 198
Gornji Javornik 114
Gornji Karin (s.) 137, 138
Gornji Koljani (s.) 67
Gornji Lapac 195
Gornji Tiškovac (s.) 88, 89, 90, 149
Gornji Zemon 225
Gorski kotar 27, 104, 194, 195, 208, 215
Gospic 80, 82, 86, 105, 183, 193, 194, 195, 196, 202, 203, 204, 245, 251
Goši (s.) 12, 128, 138, 139, 146
Grab (s.) 103
Graac 11, 30, 35, 48, 50, 55, 56, 58, 59, 60, 76, 77, 82, 83, 85, 86, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 117, 119, 122, 126, 135, 141, 144, 145, 146, 148, 151, 159, 162, 163, 173, 174, 175, 176, 177, 182, 183, 185, 196, 243, 244, 245, 247, 249, 251
Graaki kotar 11
Gradac (s.) 27
Gradina (kota) 32, 66, 110, 111, 112, 126, 154, 155, 156, 207, 224

Grahovo 69, 70, 71, 72, 73, 74, 245
Graz (Grac) 164
Gr ka 97, 105, 107
Grèbastica (s.) 27
Grkovi (s.) 70, 90
Grobeni ko polje 193, 212, 216
Grobeni ka tvrava 218
Grobnik (s.) 213, 218
Grofija 209, 210
Grulovi i (zaseok) 18, 124
Gružani 208
Gubav evo polje (s.) 56, 80, 101, 115, 117
Gudu a (rje ica) 155, 156, 157, 158

H

Hadži i 247
Hercegovina 23, 192
Hramina (s.) 27
Hrastenica (s.) 213
Hreljin 193, 209, 210, 211
Hrv a ? (s.) 63, 67, 168
Hrvatska 55, 150, 163
Hrvatsko primorje 104, 169, 192, 194, 195, 199, 209, 215
Hrvatsko zagorje 193
Ham 191, 212, 213
Hvar (otok) 64

I

Ili (s.) 177, 178, 181 -
Ili ev Stan 176
Ilirska Bistrica 219, 220, 224, 225
Ilovik (s.) 212
Imotski 63, 64, 65, 67, 68, 75, 184, 186, 248
Islam Gr ki (s.) 57, 94
Isto na Bosna 97, 104
Istra 194, 195, 209, 215, 218, 219, 220, 222, 223
Italija 10, 23, 33, 44, 48, 72, 76, 83, 84, 146, 164, 194, 215, 219
Ivanov vrh 197
Ivoševci (s.) 12, 50, 100, 109, 161, 162, 246
li (otok) 14, 18, 22, 23, 25, 28
li Mali 25

J

Jadran (Jadransko more) 43, 55, 84, 138, 163, 165, 193, 195
Jadranska obala 48, 75, 173, 174, 184
Jagoda (otok) 12
Jagodnik 110
Jagodnja 125, 146, 148
Jan e 118, 119, 201, 202

Jasenovica 's.) 118
Jasikovac 110
Javornik (s.) 31, 80, 89, 110, 111, 113, 136
Jazvinka 153, 154
Jelovac (k. 1031) 110, 111, 112
Jelov Vrh 207
Jelenje (s.) 211, 212, 213, 216
JeVsane 224, 225
Jesenice (s.) 190
Jetaka (s.) 211
Ježevi (s.) 66, 67
Josipdol 194, 207
Josani (s.) 250
Jugoslavija 164
Jugozapadna Bosna 64
Južna Dalmacija 123, 167
Južna Lika 16, 18, 35, 43, 45, 55, 56, 75, 81, 89, 92, 97, 104, 117, 122, 123, 125, 127, 136, 192, 249
Južna Slovenija 207

K

Kaldrma 72, 90, 91, 175'
Kalinovik 246
Kameni lovac 118
Kamensko 148
Kamenš ak (kota) 69
Kamenjak 193, 210, 212
Kamesnica 123
Kanjon ikole 15
Kapela 250
Karin (s.) 9, 32, 45, 47, 51, 57, 58, 61, 77, 79, 80, 85, 125, 147, 148, 161, 192, 196
Karlobag 146, 173, 194, 195
Karlovac 195, 201
Kastav 211, 217, 223
Kasi (s.) 94, 167
Kijani (s.) 126
Kijevo (s.) 33, 66, 71, 73
Kistanje (s.) 11, 12, 15, 16, 24, 28, 35, 47, 50, 51, 65, 76, 77, 79, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 108, 109, 113, 124, 127, 129, 142, 143, 246
Kita (kota) 31, 176
Klana 211, 212, 215, 216, 217, 218, 219, ^ 220, 224
Klapavica 117
Klenovac (s.) 172
Klenova a (k. 483) 201
Klobu ina 211
Kljuke 161
Kljun (k. 308) 212, 213
Knez (s.) 168
Kneza 211
Kneževi (s.) 180, 181
Knežpolje 188

- Knin* 9, 10, 11, 14, 15, 16, 18, 19, 23, 24, 26, 29, 30, 31, 33, 35, 36, 45, 46, 47, 48, 51, 55, 57, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 80, 81, 86, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 108, 109, 115, 116, 126, 129, 134, 135, 136, 140, 141, 143, 145, 146, 160, 161, 163, 164, 165, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 187, 195, 243, 246, 247
Kninski kotar 10, 11, 17, 18, 34
Kninska krajina 10, 16, 20, 35, 37, 95, 160, 161, 174, 249
Kninsko polje 10
Kobiljar 208
Kobiljaca 208
Koca 160
Ko ani (s.) 212
Ko evje 195
Ko jak 208
Kokirna (s.) 65
Kolarina (s.) 133, 148, 154
Kolašac (s.) 50, 79
Kolašin 246
Koljani 67
Kom (s.) 31, 174, 175, 176
Kom (trig. 1000) 111, 170, 177
Kompolje 203, 204
Konjevrate (s.) 27
Kopinjovac 159
Kopica (k. 574) 219, 223
Kör ai 125
Kor ulla (otok) 64, 84, 106
Kordun 27, 146, 194, 245
Korenica 193, 194, 196, 199, 202, 243, 248, 251
Koreni ka Draga (s.) 198
Koreni ka kotlina 194, 195
Koreni ki kotar 196
Koreni ko polje 198
Kori na 72
Korija 197
Korita 18, 102
Korlati (s.) 147, 150
Kornati (otoci) 25., 106
Koruška 195
Kosa (k. 130) 155, 156, 157
Kosinj (s.) 196
Kosmet 216
Kosorica 175
Kosovo (s. i ž. st.) 95, 96, 97, 98, 144, 151, 160, 161, 175, 177
Kosovska dolina 33, 95
Kos trena Sveti Lucija 212
Kova i (s.) 11, 18, 19
Kov a 157
Kozak 210
Kozara 154, 157
Kozice (s.) 198
Kozja Draga 197, 198
Kozjak 67
Kozlovac (s.) 144, 152
Kozino (s.) 44
Kolulj (s.) 94
Krajina 174
Krajni 153, 154
Kraljevica 193, 207, 208, 209, 210
Kranjci (zaseok) 134
Krapanj (s.) 15, 18, 23
Krasno 206
Kravlj most 175, 176, 179
Krbavsko polje 193, 194, 195, 196, 197, 198, 251
Krdašica 197
Kremenja a (kota) 74
Kri ke (s.) 20
Krivi Put 204, 205
Krizmanovo Brdo 118
Krk (otok) 207, 209, 220
Krka (r.) 9, 24, 27, 49, 51, 77, 86, 97, 100, 161, 162, 170, 171, 176, 177, 178, 180, 184
Krka manastir 96
Krpejevac 121
Krupa (s. i manastir) 17, 20, 21, 29, 31, 35, 65, 89, 90, 91, 102, 108, 110, 111, 112, 135, 136, 159
Kruševo (s.) 32, 102
Ku evi (s.) 17, 108, 111, 159
Kukici (s.) 114
Kula 125
Kula Atlagi a 138, 147, 150, 166
Kulaš 156, 157
Kulen Vakuf 55, 61, 62
Kulina (k. 230) 153, 154
Kukuljani 212, 216, 217
Kukuljanovo (s.) 212
Kumac 153, 154, 189
Kunovac 117, 159, 244
Kupa (r.) 174, 248
Kupres 64, 177
Kuprovo 118
Kurmanova a (s.) 126
Kurmanovi 201
- L
- Lakovica* 211
Lapac 10, 62, 81, 102, 117, 119, 120, 126, 175, 250
Lapaiko polje 198
Ledine (zaseok) 21, 157
Lepure (s.) 148
Leš e 119, 201, 203, 204
Li 208, 209
Li ka Jesenica 193

- Li ki Osik* (s.) 104, 118, 119, 125, 193, 195, 203
Li ko Leš e 244
Li ko Petrovo Selo (s.) 198
Li ko sredogorje 197
Li ki Tiškovac 243
Lika 9, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 24, 25, 27, 29, 31, 35, 56, 65, 72, 80, 94, 100, 104, 105, 115, 116, 119, 139, 152, 167, 168, 174, 183, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 204, 215, 243, 248, 249, 251
Lipa (s.) 224
Lipa (s.) 85, 101, 104, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 115
Lipe 217
Lipova Glava 118, 125
Lisac 156, 157
Lisići (s.) 93, 137, 138, 139, 149
Lisnik 156, 157
Listi a (rje ica) 188
Lišane (s.) 99, 134, 149, 158, 239
Livanjsko polje 69, 89, 123,
Livno 25, 26, 27, 28, 63, 64, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 85, 86, 87, 89, 90, 98, 115, 145, 164, 246
Lokve 209
London 33
Lošinj (otok) 245
Lovinac (s.) 63, 82, 83, 102, 194, 195, 197, 251
Lovre (s.) 63, 68 .
Lozovac (s.) 27, 32, 156
Lož 220
Luban (k. 497) 213, 216, 217, 218, 219, 220, 221
Lu i 213
Lukar (s.) 24
Lukeži (s.) 212, 213
Luki i (s.) 91
- LJ
- Ljuba* (s.) 11, 16, 178, 180
Ljubina Poljana (s.) 89, 90
Ljubljana 226
Ljubljanska kotlina 195
Ljuboovo (s.) 118, 119, 126, 199
Ljubun i (s.) 72,-74, 89
Ljubuški 187, 248
Ljuta (kota) 103
Ljutica 197
- M
- Macura* (s.) 12, 24
Madžarska 97, 163
Makarska 63, 65, 67, 68, 75, 168, 192
Makarsko primorje 84
- Makedonija* 164
Mala ista (s.) 35, 63, 75, 129, 148, 153, 155
Mala Gradina (k. 279) 153
Mala Mrdakovića 154, 156, 157
Maleševci (s.) 90
Mali anak 202
Mali aridak 118
Mali Do 74, 210
Mali Kotao 202
Mali Mure 224
Mali Svib 69
Mali Tucanj 156
Mali Umac (kota) 59, 121, 129
Malovan (s.) 55, 56, 58, 113, 115, 118, 119, 135, 250
Malješev vrh 110
Mandolina (Šibenik) 32
Mandi ev stan 111
Manojlovac (s.) 77, 95, 96, 97
Maovice (s.) 66, 67
Mar elj (s.) 211,220, 223
Mari (s.) 179, 180
Mari a Breš e 72
Marica Glavica 176,179
Marin (s.) 88
Mariš ina 223
Marjanovi i (s.) 178
Markovac (s.) 59, 69, 175
Markvirovi Stanovi 175, 176
Marti ev stan 114
Martinovo (s.) 212, 213
Martinska 51, 61, 121
Mariš ica (potok) 214
Matulje 220, 224
Mavrinci 212
Mazin (s.) 119, 196
Mažibrada (s.) 12
Medak (s.) 63, 82, 83, 119, 182. 196, 245
Medin vrh (k. 886) 111
Medvedak (tt. 740) 176, 177. 179
Medvi a (*Medvi e*) (s.) 34, 60. 80, 124, 159, 160
Me udražnje 199, 200
Meja 209
Mekinjar (s.) 198
Melnice 204, 205, 209
Menešin (s.) 208
Mešovo 207
Metkovi 116, 187., 248
Mikelj (s.) 212
Mioševi (s.) 177, 180
Miljacka (mlin) 161
Miljevci 140
Miljevina 246
Miljkovi (s.) 188, 189, 190, 191
Mio i (s.) 95, 161

Miranje (s.) 147, 168
Mitrovi (s.) 178
Mišac 218
Mizdrahovac (s.) 71
Mjet 84
Modri (is.) 142
Modrino selo (s.) 18, 109, 124, 128
Mogori (s.) 195
Mokra 207
Mokro Polje (s.) 12, 16, 17, 31, 46, 50, 79, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 108, 109, 110, 111, 119, 133, 159, 181
Molat (otok) 23
Morova a (k.) 324 153, 154
Morpola a (s.) 154
Mose (s.) 27, 123
Mosor (pl.) 84, 173
Mostar 116, 164, 170, 174, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 215, 243, 246, 248
Mostarsko Blato 187, 188, 189
Mostine (s.) 79, 130, 131, 143, 144, 145, 148, 160, 161
Mratovo (s.) 95, 96, 97
Mrdakovica 209
Mrki i 112
Mrzla Vodica 209
Mii (s.) 28
Mu ko op ina 66
Milica Grumila 154, 155, 156
Mujina Glava 159
Mtiliza 153
Murter (s.) 23, 27, 76
Murvice (s.) 94
Muškovci (s.) 35, 61, 136

N

Nadin (s.) 35, 167
Nebljusi (s.) 196, 197, 198
Nedi 222
Neretva (r.) 164, 165, 187, 188, 189, 190, 191, 246
Neternjak 207, 208
Neve sin je 186, 187
Nezavisna država Hrvatska 10, 17
Nikšić (s.) 125
Nin 46, 94, 171
Novakovi (s.) 71
Novi 86, 193, 206, 207, 208
Novigrad 45, 59, 143
Novigradsко more 10, 167
Nuni (s.) 22, 130, 246

NJ

Njegovo (&) 211

Obrovac 10, 30, 32, 46, 47, 48, 50, 55, 57, 58, 59, 61, 65, 77, 79, 85, 91, 95, 99, 101, 104, 108, 109, 110, 113, 115, 119, 125, 136, 137, 142, 144, 146, 147, 148, 151, 159, 160, 169, 171, 184, 185, 187, 194, 196
Obru (kota) 109
Obru 211
O estovo (s.) 9, 12, 17, 172, 175, 176, 177, 178, 181
Ogulin 195, 207
Ogoreli Gri 201, 202
Okit (s.) 61
Oklaj (s.) 24, 95, 96, 97, 161, 162, 175, 246
Olib (otok) 51
Om ikus (zaseok) 129
Omiš 63, 65, 75
Ondi (s.) 117
Opatija 223
Opuzen 248
Orlac (k.) 362 212, 213
Orli 161, 175
Orlovac 189, 190
Orlova a (kota) 124
Ostrovica (s.) 12, 99, 152, 212
Ostrovi ke Lišane (s.) 137, 143, 149, 152, 158
Ošljak 23
Oštra Glavica 175, 176, 177
Ostri Gri 202
Otiši 67
Oto ac 86, 119, 193, 194, 195, 201, 203, 204
Oton (s.) 29, 172
Otri (s.) 31, 55, 56, 57, 58, 77, 80, 81, 85, 86, 89, 91, 95, 101, 102, 103, 104, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 119, 122, 126, 127, 130, 134, 135, 136, 141, 145, 146, 148, 159, 160, 161, 162, 167, 168, 171, 172, 182, 196
Ozren 247

P

Padene (s.) 10, 17, 29, 31, 45, 50, 79, 101, 148, 159, 163, 168, 171, 172, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182
Pag (otok) 51
Paka 224
Pakoštane (s.) 12, 77, 102, 106, 171
Pakovo brdo 67
Palanka (s.) 31, 171, 175, 176, 178, 180
Paljevine 157

Par i (s. kod Kistanja) 79, 108, 110, 124, 127, 128, 139
Par i i (s. kod Graaca) 12, 45, 197
Paripovac (kota 1060) 85, 104, 108, 111, 112, 114, 115
Pašman (otok) 12, 22, 46, 76
Pe (s.) 90
Pe ina (s.) 59
Pe ine (s. u Lici) 198
Pelješac (poluotok) 84
Perjasica (s.) 243, 251
Perkovi (s.) 27, 30
Perman (s.) 223
Peruši (s.) 104, 118, 119, 125, 166, 168, 193, 194, 196, 200, 201, 203
Pilipova a 198
Pirnica 157
Pirovac (s.) 30, 35, 63, 77, 92, 93, 130, 150, 151, 192
Pisak (s. kod Šibenika) 15
Piša (s.) 198
Plana (k. 111) 156
Planak (k. 1951) 135, 156
Planinski kanal 10
Planjava 207
Plaše 193, 209, 210
Platno (kota) 32, 155
Plavno 9, 10, 18, 20, 21, 29, 30, 31, 45, 51, 65, 66, 71, 72, 74, 86, 87, 88, 140, 176, 247
Plesna 211
Pleši (kota) 222
Plitvička jezera 239, 251
Plitvički Leskovac (&) 200
Plješevica (ni.) 31, 66, 110, 153, 175, 176
Plišivica (s.) 155
Ploanski klanac 245
Plo e (s.) 47, 146, 196, 197
Po itelj 119, 182
Podgorje (s.) 35
Podgrad 224
Podgrada (s.) 158
Podgrađa (s.) 224
Podhum 212
Poclinarje (kraj) 66
Podgreda (s.) 74
Podlapa a (s.) 196, 251
Podlisac 156
Podlug (s.) 166, 168, 192
Podmorje (s.) 190
Podijuli 127
Podovi (s.) 67, 125
Podstrmice 73
Podvorica (s.) 158
Pola a (s.) 15, 16, 57, 66, 67, 146, 147, 148, 150
Polešnik (s.) 94
Poljana (grad. šetalište u Šibeniku) 13, 14
Poljane (s.) 200
Poljice (s.) 44
Ponikve (s.) 211
Ponor (s.) 189, 190, 191
Ponos 198
Popina (s.) 65, 82
Popinski klanac 50
Popova Muda 135
Popovi (s.) 59, 60, 93, 137, 138, 148
Posavina 194
Posedarje (s.) 94, 140
Postojna 195
Posašje (s.) 173
Poštak (tt. 1425) 113
Potkrilovac 212
Potoani (s.) 73, 74
Potravlje (s.) 66
Pozder (s.) 94
Praputnjak 193, 210, 211
Preko 12, 13
Premuda (otok) 51
Prevjes (s.) 31, 50, 51, 55, 56, 159, 160, 170, 175, 176, 177, 178, 179, 180
Prezidski klanac 55
Pribelj 74
Priboj 247
Pribudi (s.) 16, 29, 88
Pridraga (s.) 55, 57, 58, 59, 60, 167
Priluka (s.) 89
Primorje (kraj - obala sjeverne Dalmacije) 16, 18, 26, 72, 122, 146, 150, 151, 152, 162
Primorski Veljun 206
Primošten (s.) 15, 18, 27, 49
Prisjeka (s.) 62, 118
Pristeg 122, 129, 130, 133, 146, 147, 153, 154, 161, 162, 192
Privlaka 10
Prlin Stan 129
Prlevo (s.) 29, 111
Prndelj 160
Proklanska jezera 32
Prokike 204
Promina (s. i pl.) 9, 10, 11, 15, 16, 24, 27, 85, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 122, 128, 140, 161, 162, 168
Provo (s.) 63, 68
Prvi (otok) 13, 14, 18, 22, 23, 51
Prvovac 191
Puti anje (s.) 129, 148, 153, 154

R

Ra i 161
Radjevac (s.) 31
Rado (s.) 191
Radoljice (s.) 79
Radošinovci (s.) 129, 137, 143, 146, 148, 153, 192
Raduc 245
Radu i (s.) 16, 31, 50, 96, 99, 174, 181
Radulovi i (s.) 90
Radusa (pl.) 173
Rakovica (s.) 201
Ramljane (s.) 95, 118, 193, 202
Rapajin Dol (s.) 204
Rapaljski klanac 204
Raslinja (s.) 28
Rastevi (*Raštevi*) (s.) 148, 192
Rasti evo (s.) 29, 72, 86, 87, 88, 113
Rastovi (s.) 126
Rasulo (s.) 31
Rava (otok) 32
Ravni do 176
Ravni Dolac (s.) 89
Ravni Gaj (kod Širitovaca) 15, 16
Ravni kotari (kraj) 36, 78, 93, 94, 95, 122, 137, 140, 146, 147, 150, 151, 152, 161, 162, 163, 167, 170, 171
Ravno 207
Razlomište 191
Razomir 210
Razvade (s.) 162
Ražonac (poluotok) 44, 46, 167
Rebi (s.) 197
Re ina 193, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 2-19, 220, 221, 222
Resanovci (s.) 26
Ribari (s.) 66
Ribnik 245
Ri ani (s.) 95
Rijeka 86, 194, 195, 206, 207, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 223, 224, 243
Rim 22
Rivanj (otok) 32
Rogoznica (s.) 27, 30, 49
Rogu'sica 157
Romici (zaseok) 160
Ro'ski Slap (s.) 77, 79, 95, 97, 99, 151, 159, 161, 163, 168, 170, 171
Rudela (s.) 12, 100
Rudopolje 200
Rujista (s.) 24, 29, 35, 108, 109, 111, 112, 113, 136, 159
Rukavac 220
Rupa (s. kod Rijeke) 220
Rupe (s. u Dalmaciji) 60, 95, 97, 224
Rust 157
Rutalje (zaseok) 134

S

Sajkovi (s.) 72
Sandžak 97, 104
Sarajevo 170, 173, 186, 191
Saršon (s.) 220, 221, 222
Sastrunj (otok) 32
Sava (r.) 174, 194
Savar (s.) 32
Sedlo (tt. 1058) 111
Selce 193, 208
Selina (s.) 142
Senokos 119
Senj 86, 193, 194, 195, 204, 205, 206, 207, 210, 243
Senjska Draga 206
Silba (otok) 51
Sinac 204
Sinj 33, 64, 66, 67, 68, 88, 98, 115, 168, 184
Siveri (s.) 95
Sjeverna Dalmacija 9, 10, 11, 12, 13, 15, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 37, 41, 43, 44, 45, 47, 48, 55, 56, 63, 64, 65, 75, 76, 78, 79, 81, 84, 85, 86, 88, 89, 91, 92, 94, 95, 98, 99, 101, 102, 104, 105, 114, 115, 116, 118, 122, 123, 126, 127, 128, 129, 135, 136, 137, 139, 141, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 159, 160, 161, 163, 165, 167, 168, 170, 184, 186, 192, 194, 243, 244, 249, 251.
Sjeverni Jadran 76
Sjeverno dalmatinski otoci 30
Sko aj 199
Skolnica 223, 224
Skradin 9, 15, 21, 23, 27, 47, 48, 51, 65, 76, 77, 79, 96, 98, 99, 101, 127, 130, 143, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 155, 156, 158, 161, 167, 171
Skraži 220, 221
Slavonija 97, 193, 248
Slavonski Brod 170
Slivnica 140
Slovenija 248
Slovensko primorje 194, 207, 209, 215, 219, 222, 225
Slunji 194, 201, 243
Smil i (s.) 57, 77, 93, 94, 147, 166, 192
Smiljan 244
Smokovi 167
Smrdelj (s.) 98, 148, 159, 161, 163, 170
Snežnik 195, 216, 217, 220
So a 195
Sonkovi (s.) 97
Sopalj (kota) 32, 154, 156, 157
Soplje 142
Sopot (s.) 168

- Split* 10, 11, 13, 14, 17, 18, 19, 22, 24, 116, 144, 146, 168, 184
Srb (s.) 10, 20, 25, 26, 65, 72, 77, 80, 81, 82, 86, 89, 91, 115, 117, 118, 119, 126, 134, 182, 183, 196, 243, 244, 250
Srbija 164
Srbska dolina 82
Srbski Klanac 122, 127, 134, 244
Srdari 125
Srednja Bosna 104
Srednja Dalmacija (kraj) 27, 32, 33, 36, 85, 86, 144, 145, 165, 168
Srednje dalmatinski otoci 63, 64, 165, 248
Sredozemlje 48
Srijem 194
Srima (s.) 14, 27
Srnja a (k. 280) 153, 154
Stanici (s.) 177
Stankova ka brda 153, 155
Stankova ko polje 129, 154
Stankovci (s.) 21, 28, 32, 35, 102, 129, 132, 150, 153, 154, 155, 192
Stara Straža 179, 180, 181
Starretina (s.) 123, 173
Starigrad (s.) 142
Staro selo 203, 204
Stipai 208
Stolice 17
Stožišta (s.) 31
Straža (kota) 124
Stražnica 188
Stnna reber 225
Strmica (s.) 9, 11, 16, 31, 33, 51, 65, 66, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 85, 86, 109, 175
Studena 212, 216, 222, 223, 224
Studenci (s.) 68
Subotica 244
Suboti (s.) 159, 160
Su evi (s.) 115, 134
Su evi i (prevoj) 115
Sukošan (s.) 32
Suleševica 245
Sun ja 194
Sušak 193, 204, 207, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 221
Sušanjska Draga 200
Sušik (s.) 208
Sutjeska (r.) 246
Suvaja 120
Suvare (s.) 94
Svib (s.) 68, 69
Svilaja (pl.) 66, 123
Sv. Ana 212, 213
Sv. Ilij a (manastir) 178, 179
Sv. Ivan 157
Sv. Jakob 208
Sv. Jelena 206
Sv. Juraj 206
Sv. Katarina 213, 224
Sv. Matej 211, 215, 219, 220
Sv. Rok 196
- s**
- Sapjane* 211, 217, 223, 224
Sator 206
Seat 177
Sent Peter 226
Šibenik 9, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 22, 27, 28, 30, 31, 32, 35, 36, 51, 72, 76, 77, 78, 144, 146, 168, 169, 170, 172, 184, 248
Šibensko oto je 9, 10
Šibensko podru je 10
Sibulja 127
Sijanova glavica (s.) 31
Sijanov klanac 243, 244
Široka Kula 118, 119, 125, 193, 196, 200
Široki Brije (s.) 186, 187, 188, 191, 192, 248
Skabrnje (s.) 167
Skali (s.) 141
Skaroni (s.) 212
Skrljevo 193, 211, 212
Skrpina 200
Solaja (s.) 176
Šolta (otok) 64, 143
Sopot (s.) 166
Spadine (s.) 157
Spajane 219
Stadin (s.) 155, 156
Stampar 202
Standarac 153
Stitar 118
Sujica (s.) 73, 98
Supljaja (s.) 85, 96, 97, 100, 101
Suplje brdo 127
- T**
- Tepljuh* (s.) 140
Ticevo (s.) 80
Tijesno (s.) 21, 23, 92, 93, 184, 192
Tinje (s.) 144
Tiškovac (s.) 29, 65, 88, 113, 250
Tišma (žaseok) 12, 19
Tojaga 110, 111
Tolii (s.) 198
Tomaševi a ku a 118
Tonkovac 160
Topolje (s.) 16, 95, 161, 180
Trbounje (s.) 97
Trebestin - Vrh 210, 211

- Tremžina* (tt. 1175) 111
Tribolj 208
Tribuni M 12, 14, 18, 23, 32, 55, 81, 77, 157
Triti (s.) 68, 168
Trila 187
Trivanov Dol (s.) 90
Trome a Like, Bosne i Dalmacije 20, 21, 29, 34, 56, 91, 104, 251
Trsat 212, 213, 218
Trst 195, 207, 215, 217, 219, 220, 223, 225
Trži (Monfalcone) 223, 226
Tupalo (s.) 60
Tur in-Vrh 202
Turjanski 201
Turnji (s.) 213, 218
Turovac (s.) 21, 29, 80, 85, 89, 90, 91, 101, 104, 109, 110, 111, 112, 114, 116, 119, 122, 135, 146, 160, 250
Tušilovi (s.) 243
Tustica 151
- U
- U evac* 211
U ka 217, 220
Udbina 193, 194, 195, 196, 197, 198, 243, - 250, 251
Ugljan (otok) 13, 22, 28, 76
Umac 203, 204
Una (r.) 119, 174, 194, 195, 198
Unište 26
Urenkovi **201**
Urli ai (kota) 175
Uzar i i 187
Uzemovi 118
- V
- Varda* (k. 331) 186, 188, 190
Varda (s.) 188, 189, 190, 191
Varivode 143, 161
Vejs-Kula 73
Velebit (pl.) 9, 21, 29, 30, 56, 65, 101, 102, 110, 115, 122, 134, 135, 187, 195, 196
Velebitski (Podgorski) kanal 167, 168
Velika Glava (kota) 98
Velika Gradina (tt. 326) 153, 156
Velika Kapela 195
Velika Mrdakovic 154, 156
Velika Popina (s.) 89, 90, 103, 113, 127, 134, 147, 182, 245, 246
Velika Strana 180, 181
Velike Gore 195
Velike Greblje 137
Veliki Bak (kota) 59
Veliki ardak 118
- Veliki Do (Dol)* 74, 209, 210
Veliki Kotao 202
Veliki Mune 224
Veliki Svib (s.) 68, 69
Veliki Tucanj 156
Veliki Umac 121, 129
Veliko brdo 225
Velima 153
Veljuv (kota) 175, 176
Venac 202
Veternica 212, 213
Vi ine 157
Vidovi i (zaseok) 87
Vijenci 118
Vinari (s.) 66, 67
Vinica 203, 204
Vinjerac (s.) 94
Vipava (r.) 94
Virovitica 245
Vis (otok) 64, 84, 96, 98, 99, 115, 123, 129, 133, 135, 137, 142, 149, 150, 152, 155, 162, 164, 165, 248
Visibaba 110, 111, 112, 159
Visoka 153, 155
Vitošev 222
Vodice (s.) 12, 13, 14, 16, 17, 18, 21, 22, 23, 28, 32, 49, 51, 55, 61, 62, 63, 65, 75, 77, 92, 93, 121, 130, 137, 146, 157, 171, 192
Vojevodi a ku e (s.) 57
Vojskovo 211, 212
Volosko (*Volovsko*) 220, 224
Vrana (s.) 32, 46, 55, 59, 102, 121, 129, 137, 143, 146, 147, 148, 150, 151, 153, 161, 162, 168
Vrani a (pl.) 173
Vrankovi 70
Vrankovi a Groblje 70
Vransko jezero 21, 32, 153
Vransko polje 148
Vratnik 204, 205., 206, 207
Vrbica 111
Vrbica (k. 1041) 110, 146
Vrbnik (s.) 11, \fi, 26, 72, 75, 95, 162
Vrbovo (s.) 225
Vrebac 119
Vrelo (s.) 149
Vrgorac 186, 248
Vrhovine 199, 202, 203, 204
Vrli ka dolina (kraj) 63, 71, 96, 168
Vrli ka krajina 10, 33, 160, 161
Vrlika (s.) 63, 66, 67, 71
Vrlnica 247
Vrn a Vrh 247
Vrpolje 72, 95, 148, 175
Vršak 118
Vrši (s.) 118
Vu idol 122

Vu ipolje (s.) 80, 134, 135
Vu ja Glava 205
Vu jak 207
Vu ji Vrh 109
Vu kovi ev Stan 176
Vujasinovi i (s.) 100
Vukadin (s.) 177
Vukava 125
Vukši 153, 154

Z

Zabi e 219
Zabla e (s.) 28
Zadar 9, 10, 11, 13, 14, 23, 24, 25, 30, 32, 33, 35, 36, 43, 45, 47, 48, 50, 51, 55, 57, 65, 76, 77, 79, 102, 116, 143, 146, 150, 169, 171, 184, 185, 192, 243
Zadarsko okružje 43
Zadarsko oto je 9, 10
Zadvarje 68
Zagora 107
Zagori ane (s.) 73
Zagreb 13, 14, 164, 226
Zaklopac 118
Zalužnica 203
Zamina 153
Zapadna Bosna 64, 104, 145, 146
Zapadna Lika 209
Zapadnik 207
Zaperova a 110, 111
Zasiok (s.) 66
Zaton 12, 13, 14, 16, 17, 18, 27, 28, 77, 154, 156
Zavalje 198, 199, 200

Ze eve glavice 153
Žejan 224
Zelengora 247
Zelengrad (s.) 50, 61, 65, 110, 159
Zelovo (s.) 66
Zemunik 31, 50, 55, 58, 77, 79, 148, 167, 171

Zlarin 23
Zlobin 193, 208, 209, 210
Znistrok (kota) 109, 110, 111, 124
Znijeva a 153
Zoreti 211, 213
Zrmanja (r.j -9, 10, 27, 34, 35, 80, 113, 136, 160, 164, 171, 175, 177, 179, 184
Zrmanja (s.) 20, 21, 29, 31, 45, 86, 108, 109, 112, 113, 129, 135, 144, 148, 163, 167, 168, 170, 172, 173, 175, 176, 178, 179, 180
Zrmanja vrelo 135, 172, 246
Zrmanjski klanac 55, 136
Zuli a Košare 74

Ž

Zabljak (s.) 74
Žagrovi 10, 16, 26, 31, 172, 176, 177, 178, 180
Zažvi (s.) 148
Zderme 73
Zednik 244
Zegar (s.) 10, 12, 17, 29, 45, 80, 89, 91, 101, 102, 108, 109, 136, 144, 159, 160, 162, 199, 200
Zidovje 223
Žuta Lokva (s.) 193, 204, 205

S U M M A R Y

The book is a brief outline of the Uprising, the growth of the People's Liberation Struggle in northern Dalmatia, and, the combat route of the 19th North-Dalmatian Division of the NOVJ (People's Liberation Army of Yugoslavia). As part of the 8th Dalmatian Corps of the KOV], this unit played an outstanding role in the liberation struggle of the Yugoslav peoples against the fascist invaders and quislings, from September 1943 to the end of the war.

The chapter entitled A Brief Survey of the Growth of the Uprising and the People's Liberation Struggle in Northern Dalmatia serves as a historical introduction, outlining the geographical features of this part of Dalmatia and its economy on the eve of the Second World War. It also deals with the situation brought about by the arrival of Italian occupation forces, with quisling attempts to establish their rule in both annexed and unannexed territory, with the struggle and efforts of the organizations of the Communist Party of Yugoslavia to direct the Uprising, which blazed up in this part of the country immediately after the capitulation of monarchic Yugoslavia. The Italians were able to capitalize on the fratricidal strife in the area where the borders of Bosnia, Lika and Dalmatia meet, winning the chetniks over to their side. After that, their common concern was the struggle against the growing danger of the forces of the People's Liberation Movement and of the revolutionary activity of the Communist Party of Yugoslavia.

Kumerous organizations of the Communist Party of Croatia in Dalmatia, led by the Area Committee, and the county and local committees, managed, in spite of incessant fighting and heavy casualties, to transfer the volunteers and supporters of the People's Liberation Movement from the coastal and other regions of northern and central Dalmatia to southern Lika, where a large-scale uprising had developed by the end of 1941. The co-operation between Dalmatians and the people of Lika, Croats and Serbs, was of far-reaching significance for the growth of the Uprising and armed resistance, and in explaining the stand of the Communist Party in this part of Croatia.

By the middle of 1942, the People's Liberation Movement and partisan operations had grown cotisiderably in scale and intensity in northern Dal-

matia. The death of the Zadar Prefect the Italian occupying forces, on May 26, 1942, during the attack of a partisan detachment on an Italian column (as part of wide operations by partisan forces in the Bukovica region), seemed to prompt the fascists in Rome to severer measures against the ever increasing partisan forces. The large-scale operations launched after that in northern Dalmatia, following a great Italian military build-up, were accompanied by terrorism, reprisals, shootings, and internment of thousands of innocent inhabitants of the region. Many partisan units from northern Dalmatia were forced to withdraw temporarily to southern Lika or western Bosnia. In these regions, with their strong partisan forces, the Dalmatian units readied and steeled themselves for forthcoming battles, attracting an ever growing number of volunteers, who kept joining them from Dalmatia.

Partisan forces and their operations experienced an unbroken growth in northern Dalmatia between the summer of 1942 and the capitulation of Italy in 1943. Conditions favoured the partisans, but this growth was further stimulated by the presence of the Main Operative Group with the Supreme Headquarters of the NOVJ in western Bosnia. Two meetings of the Supreme Headquarters with the representatives of the General Staff of Croatia and the Staff of the 4th Dalmatian Zone of Operations laid down the general objectives for the growth of armed struggle. Also, decisions were taken to establish Dalmatian brigades, detachments and battalions, in view of the favourable conditions created in Dalmatia as a whole.

Thus, the 2nd Dalmatian Brigade was formed in October 1942 from the North-Dalmatian Detachment, and the Detachment itself was re-established in April 1943. In northern Dalmatia, the 5th Dalmatian Brigade was formed in February 1943 from the Dinara and the Knin Independent Partisan Battalions. During the same period, the Dinara, Knin and Šibenik Partisan Battalions and the Branko Vladusi Partisan Battalion were also active in this region.

The vigorous growth of the armed struggle in northern Dalmatia was only temporarily slowed down by the departure of complete brigades and large numbers of partisans to reinforce the proletarian and shock divisions and brigades under the direct command of the Supreme Headquarters, followed by the departure, in February 1943, of the whole of the 9th Dalmatian Division. On the eve of Italian capitulation, however, conditions had once more become favourable for the formation of new powerful partisan units - new brigades and divisions.

In this period, the partisan forces of northern Dalmatia fought incessantly with the occupying forces and attacked their military installations. An Italian vessel was successfully attacked close to Srim (near Šibenik), as well as the Italian 291st Regiment in the vicinity of Devrska and the 292nd Regiment on the Obrovac - Žčgar road. A group of shock battalions liberated Bisko and Neori near Sinj.

Making ample use of chetnik units and the anticomunist militia, the Italians sent the entire Zara Division to the sector of Biograd, Prokljansko Jezero.

Lake, the Krka River and Mu to destroy the partisan forces there, but with no success. In May 1943, the Italians and chetniks launched an offensive along the line Knin - Pa ene - Grahovo - Golubi, and again, owing to the stiff resistance of the partisan forces, were met with failure.

As a result of the successful partisan struggle, the capitulation of fascist Italy and the collapse of the Italian occupation system in the whole of Dalmatia, a new and incomparably stronger impetus was given to the growth of the People's Liberation Movement. New thousands of volunteers rushed to join the ranks of the NOVJ and partisan detachments, numerous Italian units were disarmed and military stores with arms, various equipment, food and ammunition were seized. The constant increase of partisan forces called for the establishment of new and large⁷ units. Thus, the 19th North-Dalmatian Division was formed by an order of the Supreme Headquarters on October 4, 1943. Further, in addition to the already formed 9th Division, the 20th and the 26th Dalmatian Divisions were formed, and the 8th Dalmatian Corps established on October 7, 1943. The numerical strength of the 19th Division, including the Zadar, North-Dalmatian and Knin Detachments, was about 4,000 at the time of its formation.

The second, and principal, part of the book gives a chronological survey of the actions and engagements of this division in the course of the People's Liberation War.

The Division personnel were partisan fighters from northern Dalmatia, southern Lika and the coastal and insular belt of the area. The Division's first task, as part of the 8th Dalmatian Corps, was to prevent the penetration of the German forces (the 114th Jäger Division) to the Adriatic and the coast of Dalmatia. The orders were to defend firmly the large liberated territory of northern Dalmatia, between the Velebit massif and the Krka River canyon, and extending to the coast and the Zadar and Šibenik archipelagos.

Simultaneously with the period of the full activity of the 19th Division and other forces of 8th Corps, the Germans launched the so-called 6th Offensive, with the intention of ousting the partisan units from the coastal belt and forcing them to withdraw to the Dinara and Velebit massifs. The German occupying forces were only partly successful in their objective. They failed to smash the 8th Corps, which regrouped in the mountains along the coast, from where it continued with systematic attacks on the enemy which, however, succeeded by the beginning of 1944 in occupying the whole coast of Dalmatia, except for some islands.

Chapter II describes the principal engagements and the superhuman efforts of the fighters of this Division at the end of 1943 and the beginning of 1944. The break-out from encirclement on Turovo, one of the foot-hills of Velebit, where, in February 1944, the Germans supported by their lackeys, the ustashi and the chetniks, planned to encircle and destroy the 19th Division, is considered one of the most successful of the NOVJ and the partisan detachments. It revealed the high fighting spirit and the outstanding abilities of

the officers and men to get out of a critical situation. Brilliant tactical moves based on the abundant experience of partisan warfare, were given full expression in the Turovo break-out.

The People's Liberation Movement in northern Dalmatia assumed very large proportions late in the summer of 1944. At that time, this region gave another brigade to the 19th Division: the 14th Bukovica Brigade, while the former 7th Brigade was assigned to the 35th Lika Division.

Around the middle of September 1944, all forces of the 8th Corps, including the 19th Division, were engaged in large-scale fighting for the final liberation of Dalmatia from the occupying forces. With the other divisions of the Corps freeing southern and central Dalmatia and the islands, the 19th Division liberated the whole of northern Dalmatia with Zadar and Benkovac by itself. The Division's outstanding role in these operations earned it the title of Shock Division.

The Division further distinguished itself in the battle to liberate Knin. These operations (November-December, 1944), in which the whole 8th Corps was engaged, involved some of the heaviest fighting of the NOVJ in Croatia.

After the successful battles for the liberation of northern Dalmatia and Knin, the Division, together with other units of the 8th Corps, helped in the liberation of part of Herzegovina and Mostar.

In the final struggle for the liberation of the country, the 19th Division, as part of the 4th Army (the former 8th Corps) in the new Yugoslav Army, was engaged in Lika and Croation Littoral Operation, in the spring of 1945. Together with other components of the 4th Army, the Division liberated a portion of southern Lika, Otočac, Senj, Crikvenica, Bakar, Sušak and, finally, Rijeka. The Rijeka, or Trieste, Operation was one of the most difficult battles for the Division. Its losses totalled 367 dead and 1490 wounded between April 16 and May 15 alone, on the approaches to Rijeka and around Klanja and Ilirska Bistrica in Istria.

In under two years of fighting (September 4, 1943 to the end of the war, on May 15, 1945), this celebrated unit, a Shock Division of the People's Liberation Armed Forces of Yugoslavia, had 1474 dead and over 4000 wounded. Fighting against various enemies, the Division destroyed a total of approximately 15,000 enemy soldiers.

POPIS SKICA
I FAKSIMILA DOKUMENATA

Skica 1:	Peta i šesta brigada u sastavu manevarske grupe VIII korpusa (studenzi-prosinac 1943)	88-89
Skica 2:	Situacija u fazi okruženja 19. divizije (5. II 1944 u 15 sati)	112-113
Skica 3:	Plan proboja 19. divizije iz okruženja	120-121
Skica 4:	Obostrani rasppred snaga 14. VII 1944 u zoru.	152-153
Skica 5:	Prodor iz okruženja bataljona 19. divizije 15. VII 1944	160-161
Skica 6:	Kninska operacija	176-177
Skica 7:	Mostarska operacija	192-193
Skica 8:	Pravac kretanja 19. divizije u Li ko-primorskoj operaciji	208-209
Skica 9:	Rije ka operacija	222-223
Skica 10:	Borbeni put 19. divizije u NOB 1943-1945. godine.	222-223
Faksimil 1:	Faksimil prve stranice operativnog izvještaja 19. divizije od 29. I 1944. - VII - br. reg. 124/2, k. 112	226-227
Faksimil 2:	Faksimil prve stranice operativnog izvještaja 19. divizije br. 172 od 23. III 1944. za vrijeme od 5.-20. III 1944. - VII - br. reg. 32-1/2, k. 317 A	226-227
Faksimil 3:	Faksimil nare enja 19. divizije Op. br. 55 od 19. V 1944 - VII - br. reg. 25-1/5, k. 1020	226-227
Faksimil 4:	Faksimil posljednje stranice izvještaja o borbama u Bukovici - VII - br. reg. 12 5/2, k. 112	226-227

S A D R Ž A J

NAPOMENA UREDNIŠTVA _____ 5

KRATAK PREGLED RAZVOJA USTANKA I NARODNOOSLOBODILA KE BORBE U SJEVERNOJ DALMACIJI 1941-1943.	7
Sjeverna Dalmacija 1941-1943.	9

FORMIRANJE 19. SJEVERNODALMATINSKE DIVIZIJE	39
Naredba o formiranju 19. sjeverniodalmatinske divizije	41
Formiranje divizije	43
Stanje u sjevernoj Dalmaciji	47
Prvi zadaci jedinica 19. divizije	50

\

B O R B E N I P U T O V I

19. S J E V E R N O D A L M A T I N S K E D I V I Z I J E

PRVE BORBE JEDINICA 19. DIVIZIJE

Listopad 1943..	55
-------------------------	----

Prebacivanje 5. i 6. brigade u južnu Liku - Prepad na put Prevjes-Otri - Napad na njema ku kolonu na Zrmanjskom klancu - Akcija na cesti Malovan-Otri - Napad na neprijateljsku kolonu na komunikaciji Knin-Otri - Akcija na cesti Obrovac-Zadar - Neuspjeh na Pridragi - Akcija na putu Benkovac-Zemunik - Napad na neprijateljsku kolonu na liniji Gra ac-Obrovac - Borbe na cesti Benkovac-Vrana - Ponovna akcija na Pridragu - Napad 5. brigade na cesti Gracac-Bruvno - Uspješna zasjeda na Deringaju - Sukob Nijemaca i dijelova SDP odreda na cesti Vodice-BuSnjak i Vodice-Tribunj - Zasjeda u Prezidskom klancu - Akcija 5. brigade na cesti izme u Kulen-Vakufa i Donjeg Lapca

OPERACIJE NA PROSTORU MAKARSKA-IMOTSKI-LIVNO I BORBE U SJEVERNOJ DALMACIJI

Stoudenji-praskiia 1943.	63
----------------------------------	----

Njema ka ofenziva u oblasti Bosanskog Grahova, Livna i Duvna (operacija »Ziehen«) - Marš 5. i 6. brigade u podruju Cetinske doline - Zauzimanje Vrlike - Izbijanje na komunikaciju Imotski-Omiš - Uspjela akcija na Hrvima - Neuspjeh u borbama za Provo, istu i Lovre - Usiljeni marš 5. i 6. brigade na sektor Bosanskog Grahova - Prodor Nijemaca u Livno - Uspjela akcija na Deralima - Šesta brigada u borbi za Livno - Trodnevna zasjeda na cesti Vodice-M. ista i Vodice-Pirovac - Akcija 7. brigade na Benkovac - Djelatnost NO mornarice za sjevernu Dalmaciju - Aktivnost Grupe odreda - Ofenziva neprijatelja u sjevernoj Dalmaciji - Napad 7. brigade i Kninskog odreda na Dobro Selo i Doljane - Zasjeda na pruzi Lovinac-Medak - Tromjese na bilanca borbi jedinica 8. dalmatinskog korpusa

POVRATAK DIVIZIJE U SJEVERNU DALMACIJU I ŽIVA AKTIVNOST NJENIH JEDINICA

Potkraj prosinca 1943. do prve polovine velja e 1944. 85

Direktiva Štaba 8. korpusa jedinicama za akcije na podru ju Livno-Glamo, u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji - Povratak 5. brigade u Bukovicu - Težak mars 6. brigade u kome je od studeni stradalo oko 100 boraca - Akcije 6. brigade na cesti Karin-Obrovac - Aktivnost jedinica 5. brigade u Bukovici - Upad jedinica 19. divizije u Prominu - Iznenadni prodor dijelova njema ke 1. brdske divizije u Kistanje - Povla enje snaga 19. divizije iz Promine - Težak poraz Nijemaca kod Šupljaje - Direktive Štaba 19. divizije podr enim jedinicama za akcije u slu aju neprijateljske ofenzive na Bukovicu - Ja anje okupatorskih garnizona i koncentracija njegovih snaga za napad na 19. diviziju - Napadi jedinica 7. brigade na neprijateljsku motoriziranu kolonu na cesti Gra ac-Otri

OFENZIVA NIJEMACA NA SLOBODNI TERITORIJ SJEVERNE DALMA- CIJE, OKRUŽENJE DIVIZIJE I PROBOJ IZ OBRU A

Velja a 1944. 104

Postjedice op e ofenzive Nijemaca na slobodni teritorij srednje i zapadne Bosne i sjeverne Dalmacije - Potiskivanje 19. divizije iz Bukovice i opkoljavanje na prostoru Turovac-Paripovac-Lipa (»operacija Emil«) - Borbe u okruženju i proboj iz obro a - Prebacivanje snaga 19. divizije u južnu Liku - Operacije u Lici pod teškim uvjetima-ostroj zimi i slaboj prehrani - Povratak 6. brigade u sjevernu Dalmaciju - "Teške borbe jedinica 7. bri-
gade na prostoru Li ki Osik-Peruši - Pripreme u sjevernoj Dalmaciji za povratak 19. divi-
zije - Aktivnost snaga sjevernodalmatinskih partizanskih odreda u odsutnosti snaga 19.
divizije

SLOBODNI TERITORIJ U SJEVERNOJ DALMACIJI I NOVI NAPADI NIJEMACA

Ožujak-kolovo 1944. 122

Provo enje u život op ih direktiva Vrhovnog i Glavnog štaba NOV i POJ za oživljavanje aktivnosti jedinica - Razbijanje etni ke ofenzive u Bukovici - Formiranje novih jedinica - Aktivnost Grupe SDP odreda - Borbe 5. brigade na Pristegu - Prebacivanje divizije na Velebit i akcije na prostoru Otri-Srbski Klanac-Vu idol-Turovac - Povratak divizije iz južne Like u Dalmaciju - Akcije u Ravnim kotarima - Prebacivanje 5. brigade u Primorje - Akcija na Vranu - Formiranje 14. »bukova ke« brigade i proglašenje 6. brigade »udarnom« - Napad Nijemaca na snage primorskog sektora - Opkoljavanje i razbijanje grupe bataljona i nova ofenziva na Bukovicu - Povratak divizije u Bukovicu - Upad u Prominu - Pomo 9. diviziji u napadu na Gra ac

BORBE ZA KONA NO OSLOBO ENJE SJEVERNE DALMACIJE I KNIN- SKA OPERACIJA

v

Rujan-prosinac 1944_____163

Zadatak jedinica NOV] u Hrvatskoj poslije poziva predsjednika Nacionalnog komiteta oslobo enja Jugoslavije od SO. kolovoza 1944. - Tri faze operacija 8. korpusa za oslobo enje Dalmacije - Prvi uspješan napad na Benkovac - Oslobo enje Benkova i Ravnih kotara - iš enje sjeverne Dalmacije od ostataka razbijenih okupatorskih, etni kih i ustaških jedi-
nica - Akcije jedinica 19. divizije na osiguranju komunikacije Gra ac-Knin i ispmaganje 9. diviziji - Zahtjev Štaba 8. korpusa za likvidaciju neprijateljskih uporišta u evrskama, Smrdelju i Roškom Slapu - Proglašenje 19. divizije udarnom - Teške višednevne borbe jedinica 19. divizije na komunikaciji Knin-Pa ene-Zrmanja - Kninska operacija - Dvomje-
se no zatišje, odmor i sre ivanje jedinica

DEVETNAESTA DIVIZIJA U MOSTARSKOJ OPERACIJI

Potkraj 1944-poeetkom 1945. 186

Op e stanje na podruju Mostara krajem 1944. i po etkom 1945. godine - Prebacivanje glavnine 19. divizije s podruja sjeverne Dalmacije na prostor Vrgorca i Ljubuškog - Peta brigada ostaje u sjevernoj Dalmaciji - 12. hercegova ka brigada u sastavu 19. divizije - Podilaženje Mostaru - Uporne i teške borbe za Vardu jedinica 6. i 14. brigade - Oslobojenje Mostara - Povratak svih jedinica 19. divizije u sjevernu Dalmaciju

DEVETNAESTA DIVIZIJA U LIKO-PRIMORSKOJ OPERACIJI

Ožujak-travanj 1945. 193

Divizija u sastavu južne grupacije JA - Snage i raspored neprijateljskih snaga uo i ove operacije - Prebacivanje 19. divizije u podruje Like - Prva etapa: li ko-primorske operacije: oslobojenje Udbine, Kravskog polja i izbijanje na komunikaciju Široka Kula-Korenica - Druga etapa: uništenje neprijateljskih snaga na sektoru Brusane-Gospic-Li ki Osik-Perušić-Ramljane-Babin Potok-Li ka Jesenica-Oto ac-Brinje - Oslobojenje Oto ca - Zauzimanje lute Lokve - Uništavanje njemačkih kolona pri pokušaju povla enja iz Senja - Oslobojenje Senja i izbijanje na obalu Jadrana - Oslobojenje Novog Selca i Crikvenice - Tre a etapa: koncentrirani napad divizije na odsjeku Zlobin-Hreljin - Zauzimanje Fužina, i ž st. Plaše - Oslobojenje Kraljevice - Žilav opor neprijatelja na Crnom vrhu i Praputnjaku - Neprijateljski mostobran za zaštitu Bakra i Škrleve - Oslobojenje Bakra, Škrleve i Kamenjaka i izbijanje na Grobni ko polje - Forsiranje Reine i oslobojenje Sušaka

ZAVRŠNE OPERACIJE I KONA NA POBJEDA

Od kraja travnja do sredine svibnja 1945. 215

Devetnaesta divizija u tršanskoj operaciji - Dvanaesto dnevne danone teške borbe za razbijanje neprijateljske fronte nad Re inom - 19. divizija u sastavu »Rije ke operative grupe« za opkoljavanje i uništavanje neprijatelja koji brani Rijeku - Oslobojenje Rijeke, Sv. Mateja, Breze i Brguda. - Opkoljavanje ostataka 97. njemačkog korpusa - »Obustavite borbu, jer se neprijatelj na sektoru Bistrice predao«

GUBICI I USPJESI 19. SJEVERNODALMATINSKE DIVIZIJE 227

Gubici 19. divizije 229

Uspjesi 19. divizije 230

PREGLED RUKOVODILACA 19. SJEVERNODALMATINSKE DIVIZIJE OD NJENOG FORMIRANJA DO KRAJA RATA 233

Rukovode i kadar 19. divizije prilikom njenog formiranja 235

Pregled komandnog fadra 19. divizije od formiranja do kraja rata 237

NARODNI HEROJI JUGOSLAVIJE - PRIPADNICI 19. SJEVERNODALMATINSKE DIVIZIJE 241

Bahi T. Petar 243

Damjanović Danilo Dani 244

Kuprešanin N. Milan 245

Opa i A. Stevan 246

Opa i G. Stevan 247

Parma A. Stanko 248

Popović J. Tomica 249

Radaković T. Ilija 250

Šakić Lj. Milan Mi un 251

POPIS POGINULIH I UMRLIH BORACA 19. SJEVERNODALMATINSKE
DIVIZIJE OD FORMIRANJA DO KRAJA RATA_____ 253

PRILOZI	301
Skra enice	303
Literatura	*.	305
Kazalo imena	307
Kazalo predmetnih pojmov	311
Kazalo geografskih imena	321
Summary	333
Popis slika i faksimila dokumenata	337

D R A G U T I N G R G U R E V I
D E V E T N A E S T A S J E V E R N O D A L M A T I N S K A D I V I Z I J A

Autorskih araka 37
Štampanih araka 23

Izdava :

*Institut za historiju radni kog pokreta
Zagreb, Opati ka 10*

*Za izdava a: Franjo Tu man
Urednik: Stjepan Š etari
Opremio: Edo Murčić
Tehni ki urednik: Vladimir Švarc
Lektor: Petar Šimunovi
Korektor: Mirjana Poljuga n*

*Štampano u tiskari
Izdava kog zavoda Jugoslavenske akademije*

*Rukopis predan u proizvodnju po etkom kolovoza 1964,
a "štampanje dovršeno krajem listopada 1964.*

Naklada: 2000 primjeraka